

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHUSZONEGYEDIK KÖTET.

(337. 338. 339. SZÁM)



BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1905.

542/22
rövid kiadás
26 db
21+5

TARTALOM.

CCCXXXVII. SZÁM.

	Lap
HERBERT SPENCER ÖNÉLETRAJZA. (I.) — Jászi Oszkártól	1
EURIPIDES HIPPLYTOSA. — Csengeri Jánostól	33
A MAGYARORSZÁGI ÖRÖKLÉSI SZOKÁSOK. — Mattyasovszky Miklóstól	49
A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (I.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	67
KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Góbék</i> . — Kozma Andortól. — 2. <i>Chanuka-mécs</i> . — Rosenfeld Móricz után, német-zsidóból — Ignotustól	111
HÁZSZABÁLY ÉS OBSTRUCTIO AZ ANGOL PARLIAMENTBEN. — Kropf Lajostól	118
CULTURPOLITIKAI KÉRDÉSEK. — Wlassics Gyulától	133
ÉRTESÍTŐ: Szikra: <i>A fölfelé züllők</i> . — s.-től. — Vámbéry Á.: <i>Die gelbe Gefahr</i> . — d.-től. — Eucken R.: <i>Gesammelte Aufsätze zur Philosophie und Lebensanschauung</i> . — L-s.-től. — Décori F.: <i>Correspondance de George Sand et d'Alfred de Musset</i> . — B. M.-től. — Palágyi M.: <i>Die Logik auf dem Scheidewege</i> . — Uphues G.: <i>Zur Krisis in der Logik</i> . — L-s.-től. — <i>Új magyar könyvek</i> . — <i>Hibaigazítás</i> . — <i>Magyar Nyelv- tudományi Társaság</i>	142

CCCXXXVIII. SZÁM.

A JOGTÖRTÉNET TANÍTÁSA HAZÁNKBAN. — Balogh Jenőtől	161
HERBERT SPENCER ÖNÉLETRAJZA. (II.) — Jászi Oszkártól	198
ARANY HUMORA. (I.) — Szinnyei Ferencztől	229
A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (II.) — Regény. — Papatapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	251
KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Régi emlék</i> . — Léway Józseftől. — 2. <i>Baltházár</i> . — Heine után, németből — Lehr Alberttől	279
SZENT VILMA, MAGYARORSZÁG KIRÁLYNÉJA. — Kropf Lajostól	283
MAGYAR TÁRSADALMI SZINMŰVEK. — Fenyő Miksától	290

121720.62

ÉRTESÍTŐ: Than Károly: <i>Az elméleti chemia újabb haladásáról.</i> — Bugarszky Istvántól. — Szigetvári Iván: <i>Az irodalomtörténet elmé- letéről.</i> — Haraszi Gyulától. — Bárd Miklós: <i>Bacsó Pál és egyéb versek.</i> — Hatvany Lajostól. — <i>Nyilt levél Dr. Ferenczy Zoltánhoz.</i> — Ghyczy Bélától. — <i>Új könyvek</i> 302	302
--	-----

CCCXXXIX. SZÁM.

TANULSÁGOK AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS KÖRÉBŐL. (I.)— Haraszi Gyulától 321	321
AZ ÉLET VALÓDI CZÉLJA. — Ráskai Dezsőtől 359	359
ARANY HUMORA. (II.) — Szinnyei Ferencztől 373	373
A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (III.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől 400	400
A CSODASZÉP VIRÁG. — Költemény. — Goethe után, németből — Dóczy Lajostól 430	430
MEZŐGAZDASÁG ÉS VÁMTERÜLET. — M. M.-től 433	433
OROSZ FORRADALMI MOZGALMAK. — Wolfner Páltól 441	441
A NÉMET REGÉNY GOETHE ÓTA. — H. G.-től 459	459
ÉRTESÍTŐ: Récsey Viktor: <i>Ősnyomtatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban.</i> — H. Á.-tól. — Szabolicska Mihály: <i>Csendes dalok.</i> — o.-tól. — Vértesy Dezső: <i>Theokritos költeményei.</i> — Cs. J.-tól. — 1. Schopenhauer: <i>Az akarat szabadságáról.</i> (Ford. Kelen Ferencz.) 2. Spinoza: <i>Tractatus theologico-politicus.</i> (Ford. Posch Árpád és Rencz János.) — L-s-től. — <i>Nyilt levél Ghyczy Béla al- tábornagy úrhoz.</i> — Ferenczi Zoltántól. — <i>Új magyar könyvek</i> ... 464	464

HERBERT SPENCER ÖNÉLETRAJZA.

Első közlemény.

Vajon el fog-e egyszer következni az idő, a mit Spencer egyik munkájában megjósol, hogy tudniillik a hősök és csaták történetírása teljesen meg fog szünni s a nagy személyiségek motivumainak és törekvéseinek vizsgálatra egészen helyet fog adni a társadalmi törvényszerűség természettudományi kutatásának, a melyben az egyén elenyészik?

Nagyon eltérő válaszokat kapnánk erre a kérdésre a vérmérséklet, a nevelés, a szellemi élet iránya, sőt a politikai elvek különbözősége szerint is.

Egy azonban bizonyosnak tűnik föl előttem. Az, hogy a régi politikai történelem (a hős-, csata- és diplomata-történelem) esetleges kikopása nem érintené a nagy emberek életére vonatkozó lélektani kutatásokat. Ellenkezőleg. A mily mértékben kiszorítaná a Spencer jósolta történelem az egyéni életeket a társadalmi törvényszerűség kényszerű folyamatából: ugyanoly mértékben alakulna ki és különbözödnék el a kutatás egy új területe, mely azt a többletet volna hivatva kikutatni, a melyet a nagy egyéniségek a tömegjelenségekhez hozzáadnak. De a vezér-emberek életének vizsgálata ennél még többet fog nyújtani. Finom, érzékeny és bonyolult lelkök ismerete új fényt fog deríteni magokra a tömegjelenségekre is. Bennök a társadalmi hatás és az egyéni visszahatás szokatlan erővel nyilvánul. Mint egy nagyító lencsében, úgy látjuk bennök a társadalmi fejlődés és átalakulás rugóit, melyek a tömegekben még homályosak, zavarosak vagy ösztönszerűek. Innen van, hogy már ma is a régi történelem leghevesebb ellenségei előszeretettel fordulnak a

21720
~~21720~~ A

nagy emberek lélektanához, melyben gyakran értékes eszközt találnak a kor megértéséhez.

S nincs-e némi ellentét magának Spencernek fenti elmélete és azon cselekedete között, hogy a saját életét — mely pedig meglehetősen távol esett a történelem gyakorlati alakitásától — két nagy, együtt több, mint ezer oldalas, kötetben*) hagyta reánk?

A következő lapokon, ez önéletrajz alapján, szeretném fővonásaiban bemutatni Spencer egyéniségét. Tanai és jelességeik vagy fogyatkozásai ezuttal csak másodsorban fognak bennünket érdekelni. A mi figyelmünket mindenekfölött elfoglalja, az személyisége lesz. Milyen lélek volt az, melyből a letűnt század egyik leghatalmasabb és az emberek cselekedeteit legjobban befolyásoló philosophiai synthesise kihajtott? Minő környezetből és előzményekből vette élete erőforrásait?

A politikai és társadalmi viszonyok minő szövevényei fejlesztették vagy akadályozták működését? Kik voltak mesterei és barátai? Mik voltak olvasmányai? Minő æsthetikai élvezetek és hajlandóságok vigasztalták vagy szitották törekvései hevét? Megvolt-e mellette a kiváló nőknek az a kis köre, mely ritkán hiányzik a géniusz életéből?

Milyen volt társas érintkezésében, közéleti szereplésében, köz- és magánethikájában?

Hogyan dolgozott, mily módszereket és életbeosztást követett? Hogyan alakultak ki tudományos fölfedezései? Milyen volt élete örömeinek és fájdalmainak mérlege?

Ilyen és hasonló szempontokból fogjuk nézni ezt a gondolatokban oly gazdag, külső fényességben oly szegény s erkölcsi emelkedettségben oly példa-adó életet.

És mikor így járok el, nem fogok tőle idegen perspektívát ráerőszakolni életrajzára. Ellenkezőleg, ő maga is így kívánta, midőn ezekkel a sokat mondó szavakkal vezeti be élete történetét: «Ugy gondoltam, hogy a magam természetrajza hasznos kísérője volna azoknak a könyveknek, melyeknek megírása tette életem főföladatát. A következő fejezetekben megkísérlettem egy ilyen természetrajzot

*) *An Autobiography*. By Herbert Spencer. London. Williams and Norgate. 1904.

írni. Nem valószínű, hogy teljesen czélt értem vele; de talán részben igen. Bármiként legyen is, egy jelentős igazság világgossá vált általa — az, hogy egy gondolati rendszer genesisében az érzelmi természet hatalmas tényező: talán épen olyan hatalmas tényező, mint az értelmi természet». Így kitűzött czélunk teljesen egybeesik írónk czéljával. Épen azért, a hol csak lehet, őt fogom beszéltetni, saját szavaival.

I. Származása és gyermekkora.

Mint az átöröklés törvényének egyik legegyszerűbb szószólója, Spencer behatóan vizsgálja meg azt a kevés nyomot, mely családfájára vonatkozik. Így anyai ágon ősei sorában hazájokból elmenekült hussitákat fedez föl, kik «ellenálltak a vallásos tekintélynek és inkább választották a menekülést, mint az alávetettséget». Úgy anyai, mint atyai ágon tisztán jelentkezik később is a vallásos szakadárság szelleme, mely számosat ősei közül a Wesleyánusok sectájába visz. A vallási gondolkodás ezen önállósága mellett Spencer még egy jellegzetes vonást talál őseiben. Későn kötött házasságaikból s néhány följegyzett adomából megállapíthatónak véli, hogy azok igen előrelátó és óvatos népek lehetnek. Spencer előtt kétségtelen, hogy ő e két alaptulajdonságot örökölte. «A szakadárság szelleme, senkisémmel tagadhatja, számos irányban jelentkezik nálam: igen feltűnő a tekintély minden nemének, a politikainak, vallásinak és társadalminak semmibe sem vétele. E vonások mellett ott van, átszellemült formában, a másik, mely az emberfölötti eredetű elveket az emberi eredetűek fölébe helyezi; hiszen minden, az emberi dolgokra vonatkozó írásomban azt állítom, hogy az erkölcsi szabályok a törvényesek fölött állanak. És ezekhez járul, hogy a politikai kérdéseket tárgyaló vitairataimban mindenütt inkább a távolabbi, mint a közelebbi eredményeket tekintem s e mellett egyre hangsúlyozom az utóbbiak fontosságát az előbbieknél».

Áttérve nagyszülei s ezek gyermekeinek bemutatására, különös erővel ragadja meg figyelmünket atyai nagybátyja, Spencer Tamás alakja, annál is inkább, mert ez a nem mindennapi ember csaknem épen oly erős nyomokat hagy Spencer nevelésében, mint édesatyja. Tamás tanár volt a Derby

melletti Quorn Schoolban, miután tanulmányait Cambridgeben elvégezte. Komoly, ascetikus gondolkodású ember volt, ki fiatalságában sem mulatott soha, nem volt színházban vagy hangversenyen. A papi tisztet a héber próféták szellemében fogta föl, «kik nyilvánosan egyaránt üldözték a nép s az uralkodók rossz tetteit». Igazságérzete és emberszeretete buzgó részvételre ösztönözte az anti-corn-law mozgalomban, szóval, irással egyaránt. Ő volt az egyetlen Anglia tizenöt-ezer papja közül, «ki azért küzdött, hogy Angliának jórészt szegény népe ne kényszerüljön mesterségesen fölvert árakon venni a gabonát s így gazdagítani az angol nagybirtokosokat». Vallási kérdésekben ugyanaz a függetlenség és bátorság jellemezte, mit sem törődve püspöke kegyével s előléptetése esélyeivel. Halálához Spencer ezt a tanulságos megjegyzést fűzi: «Így idő előtt végződött be egy pálya, mely — életmódja tévedéseinek hiján — még akár husz évig eltarthatott volna a társadalom javára és az ő boldogságára, mely annak előmozdításában állott. De nagybátyám egyike volt azoknak az embereknek, kikben vallásos hit, bevett vélemény, és egyéni szokás egyaránt megerősíti azt a hallgatagon elfogadott nézetet, hogy az élet a munka kedvéért van. Egy vagy más munkában a végletekig vive ereje megfeszítését, elvesztette kedvét, mint rendszeren történik, minden másféle időtöltés és szórakozás iránt, úgy hogy midőn a pihenés szüksége beállt, az kivihetetlen volt. Az élet különböző örömeiben való részvétel értékesebbé tette volna életét úgy magának, mint másoknak».

Többi nagybátyja nem volt ilyen érdekes ember. De valamennyi egyéniség volt s így többé-kevésbé excentrikus számba ment. Mindegyiknek szokása volt, «igen sokat elmondani abból, a mit gondolt akár tárgyi, akár személyi kérdésekben». A vallási önállóság s a tekintélyek nem ismerése is sűrűn jelentkezik nálok, mint Tamásnál. Bár whigek, politikai elveikben is saját lábukon álltak. Valamennyi gyűlölte a fecsegést és a pletykát és a külsőségeket. Spencer, mint fiú, alig hallott valaha királyi személyekről, udvari hirekről, főurakról vagy főpapokról beszélni. Társalgásaik mindig elvi dolgok körül forogtak. Aesthetikai kedvteléseik alig voltak — kivéve a zenét.

Spencer fejlődéséből sokat megmagyaráz Tamás bátyja be-

folyása; de még többet édes atyjáé. Ez az egyszerű derbyi tanító-mester, ki már serdülő korában átvette apja régi iskolájának a vezetését, kétségtelenül nagy ember volt. Az a pár jellemző adat és tény, melyet Spencer följegyez róla, igazolni látszik ítéletét, mely szerint «néhány tehetséget kivéve, melyek különlegesen alkalmassá tettek arra a munkára, melyet folytattam s melyeket fokozott mérvben örököltem tőle, számos tekintetben mögöttem állónak tekintem magamat úgy szellemileg és érzelmileg, mint physikailag... Ha körülnézek azok között, kiket ismertem, nem találok nálánál magasabbrendű typust». Szép, hatalmas ember volt testileg, lelkileg egyaránt. Teljes lelki függetlensége még a külsőségekben is jelentkezett. Soha senki előtt nem vette le kalapját, bármily magasrangú lett légyen is s az egyszerű Mr.-nél más czimet nem adott.

Bár a lelke mélyéig vallásos ember, a keresztyén elveket saját meggyőződése szerint magyarázta. Jó volt mindenkivel szemben. a legkisebb dolgokban is. Ha veszekedő gyermekeket látott, nem röstellette őket kibékíteni; ha egy emberrel találkozott, ki rosszul bánt lovával, soh'sem mulasztotta el, hogy őt jobb bánásmódra bírja. Elhatározásaiban erős és nyakas volt s a közvéleménnyel gyakran szembe szállt. Így például soha gyászt nem öltött, még atyja és anyja halálakor sem, mert azt tartotta, hogy a gyászjelek oly sok esetben hazugok, hogy e szokás ellen küzdeni kell.

Alapos tudományát bizonyítja *Inventional Geometry* című könyvecskéje, mely angol szakemberek véleménye szerint még ma is igen nagy értékű. Minden készültség híján is a festészetben és a szobrászatban nagy ügyességet és izlést mutatott. Spencer — ki pedig éppen nem hajlandó túlzó dicséretre — azt hiszi, hogy elsőrangú festő vagy szobrász vált volna belőle megfelelő körülmények között.

Mint kísérletező s föltaláló is működése szerény körében igen figyelemreméltó nyomokat hagyott. A javítás és tökéletesítés minden dologban valóságos szenvedélye volt. Ennek egyik példája az a gyorsírói kézikönyv, melyet Spencer még halála után is érdemesnek talált a kiadásra.

Csak egy nagy hibája volt, Spencer szerint. Nem volt gyöngéd feleségéhez, ehhez a szegény jó asszonyhoz, ki maga volt az önföláldozó anyai és feleségi szeretet. De e hibájának is okát adja: egész életén át idegbajban szenvedett, mely

gyakran igen ingerültté tette: s e mellett szellemi tekintetben felesége nem tudta kielégíteni. Ellentétben férjével, mindenben a régi szokások rabja volt, s nem volt benne semmi szellemi hajlékonyság. Túl egyszerű volt ahhoz is, hogy cselekedeteiben tapintatos legyen. De rendkívül kifejtett kötelességérzete volt, melyet erős vallásos meggyőződése is támogatott. Közönséges dolgokban józan ítélőképességet tanúsított s ebben a tekintetben, Spencer véleménye szerint, anyja fölülmulta atyját. Kapcsolatban állt ez conservatív természetével, mely minden újítástól borzadt. Keveset olvasott, még verseket sem, legföljebb vallásos költeményeket. Fia könyvei érthetetlenek voltak neki, csak néhány essayjét ismerte. «Röviden jellemezve, közepes intelligentiájú és magas erkölcsi természetű volt — oly erkölcsi természetű, melynek hibája ép az ellenkezője volt annak, melyet rendszerint megfigyelhetünk: nem volt eléggé önmagával törődő, — az altruizmust túlkevésé korlátolta az önzés. Az a mindennapi igazság, hogy nem eléggé méltányoljuk a jó dolgokat, melyekkel birunk, s csak akkor értékeljük azokat kellőképen, ha már nincsenek, itt is érvényesült. Soha nem dicsérték őt kellőképen. Az élet azon látványai között, melyek az öreg korban a gondolatot a pessimismus felé terelik, igen szembeszökő az, hogy a jutalmak nem állnak arányban az érdemekkel. Általánosságban beszélve, a világ fölosztható olyanokra, kik keveset érdemelnek és sokat kapnak és olyanokra, kik sokat érdemelnek és keveset kapnak. Anyám az előbbi osztályba tartozott és számomra soha el nem múló bánkódás forrása, hogy nem tettem többet annak meggátlására, hogy az emberek ez osztályába jusson».

Ilyen ösöktől és ilyen körben született Herbert Spencer 1819-ben, Derbyben. Egyetlen gyermek volt s élete szerencsétlenségei közé sorolja, hogy nem voltak fivérei, de «még nagyobb szerencsétlenségnek» tartja, hogy nem voltak nővérei. Itt Derbyben töltötte el jórészt első gyermekéveit atyja és Vilmos bátyja nevelése alatt, alig végezve rendszeres iskolai tanfolyamokat.

Különös gyermek volt a kis Herbert. Mint egészen kis fiúról édes atyja ezt jegyezte föl naplójában: «Egy napon . . . észrevettem, hogy a mint a tűzhely mellett csöndesen üldögélt, hirtelen fölkaczagott. Kérdezve tőle: Herbert, miért

nevetsz? ezt válaszolta: Azon gondolkoztam, hogy hogyan lett volna, ha senki nem lett volna kivülem a világon?» — A rendszeres iskolai tanulást gyűlölte s abban épen nem tűnt ki. Emlékezőtehetsége «az átlagon alul állt mind gyorsaság, mind tartósság tekintetében». Leczkéit soh'sem tudta valami fényesen. E helyett kedvencz foglalkozása volt az erdőben és mezőkön bolyongva a természet jelenségeit megfigyelni. És atyja okos belátással fejlesztette benne ezt a megfigyelő és kísérletező hajlandóságot. Már héttől tizenhárom éves korában nagyban érdeklődik a chemia s a physika problémái, valamint az állatok élete iránt. A könyveket nagyon szereti, főleg a regényeket, melyeket éjtszaka lopva olvas. E korban a történelmi olvasmányokat is kedvelte. A derby-i philosophiai társaság könyvtárát nagyban használta. Az orvosi, philosophiai s általános folyóiratokat rendszeren lapozgatta.

Álmodozó gyermek volt, ki ágyában fekvé vagy magányosan kóborolva örömmel adta át magát a «légvárépítésnek», mely egyre inkább gyakorlati formákat öltött s constructiv képzelőtehetségének kifejlesztésére vezetett. Gyakran látták gondolataiban elmélyedve járkálni, nem egyszer hangosan beszélve önmagával. Ez a szokása egész életén megmaradt. Pedig atyja elégszer gáncsolta érte: «Mint mindig, Herbert egyszerre csak egy dologra gondol».

Érzelmi természetében békés volt, bár gyermekkorában elég erősnek és ügyesnek mutatkozott. Már korán jelentkezett nála «a tekintély semmibe sem vétele», «a chronikus engedtlenség» s minden zsarnokság gyűlölete. Ellenben rokonszenvet érzett «mások egyenlő szabadsága iránt». (Ipsissima verba! Gondoljuk csak el, hogy az alig tíz éves fiúnak ez az érzelme mily nagy szerepet játszott még az öreg philosophus erkölcsi kutatásaiban is az *equal freedom of all* — *mindenkinek egyenlő szabadsága* — sarkitételében)

Bár maga is szerette a madarakat kövekkel ostromolni, ezt inkább azon sportszerű vágy hatása alatt tette, mely az ügyesség kimutatásában áll, ellenben minden állatkinzástól visszaborzadt.

A vallásos tanokban való eltérésekkel már korán megismerkedett. Atyja a quakergyülekezetekre szokott eljárni, anyja pedig a methodista kápolnába s ebből az a

compromissum állt elő, hogy a kis Herbert úgy apját, mint anyját elkísérte az egyházi szertartásokra.

Mielőtt Spencer gyermekkorának későbbi éveire áttérnék, egy erre vonatkozó, szélteben elterjedt balvéleményt szeretnék megczáfolni. Mindenfelől azt szokta hallani az ember, hogy Spencer autodidacta volt, ki elhanyagolt nevelése mellett lett azzá, a mi. Nincs helytelenebb fölfogás, mint ez. Autodidacta ő csak annyiban volt, hogy bölcs édes atyja és nagybátyja hamar rászoktatták az önálló gondolkodásra és kutatásra. És ha valaki jó nevelésnek csak azt tekinti, mely a gyermeket az összes elfogadott tanügyi drillen és iskolákon keresztül viszi, ám az nevezze Spencer nevelését elhanyagoltnak, a ki rendszeresen iskolába soh'se járt s egyetemet soha nem látott s kinek fogalma sem volt azokról a classikai s történelmi ismeretekről, melyeket az előkelő angol fiúknak Oxfordban és Cambridgeban nyújtnak.

De a ki jó nevelésnek azt tartja, mely észszerűen fejlesztí a gyermek érdeklődését és ítélőképességét, mely megtanítja az önálló gondolkodásra és hozzá szoktatja a jelenségek causalis szemléletére, mely megtanítja a problémákat észre venni s megadja a megfejtésökhöz szükséges positiv természettudományi ismereteket: az bizonyára egyet fog érteni velem, midőn a kis Herbert nevelését szokatlanul szerencésnek és gondosnak tartom, olyannak, mely a közoktatásban a jövő zenéjének tekinthető.

Es ugyan az oxfordi és cambridgei colledge-csemeték közül hányan számolhatnának be ekként életök első tizenhárom évének tudományos eredményeiről, mint Spencer teszi: «Nem tudtam semmi említésre méltót a latinból és a görögből: a latinnal való ismeretségem arra a képességre szorítkozván, hogy nagyon tökéletlenül tudtam a főnevek ejtegetését és az igeragozás egy részét ismételni, (mert az egészen soha sem mentem keresztül), míg a göröggel való ismeretségem csak olyan volt, a mit a görög testamentum első pár fejezetének szóról-szóra való lefordításából szereztem Vilmos nagybátyám vezetése alatt. Mi több, teljesen járatlan voltam az angolban — technikai értelemben használva ezt a kifejezést: az angol grammatika egyetlen szavát sem tanultam meg soha, sem egyetlen mondatnani leczkét.

Az arithmetikából csak a szokásos ismeretekkel bírtam;

és ezenkívül mit sem tudtam a matematikából. Az angol történelemből semmit; a régi korból egy keveset; a régi irodalomból fordításban semmit; az életrajzokból semmit. Ezzel szemben a körülöttem levő dolgokról és tulajdonságaikról egy jó csomóval többet tudtam, mint a legtöbb gyermek. Fölfogásom a physikai alapelvekről és folyamatokról föltűnően tiszta volt; jól ismertem a physika és a chemia néhány specialis tüneményét. E mellett személyes megfigyelés és olvasás útján az állati életből megtanultam egyet-mást, különösen a rovar-életből; de nem ismertem a növénytant, sem köznapi, sem rendszeres formájában. Vegyes olvasmányaimmal némi mechanikai, orvosi, anatómiai és physiologiai tájékozást szereztem: úgyszintén egy jó csomó tájékozást a világról és lakóiról».

Tizenhároméves korában Tamás bátyja magával viszi Hintonba, hogy nevelése állandó vezetését átvegye. És ekkor olyasmi történik hősünkkel, a mi véleménye szerint későbbi súlyos szenvedéseinek forrása volt. Az új otthon sehogy sem tetszett a függetlenséghez szokott fiúnak: a rendszeresebb oktatás, a nagyobb fegyelem ekkeserítették. S midőn nagybátyja nevelési okokból egyetlen tanulótársától el akarta választani, hogy neki külön leczkéket adjon, kétségbeesése tetőpontra hágott és elhatározta, hogy haza szökik. Egyedül, csekély zsebpénzével neki is indult a hosszú útnak és végre is hajtott. Ehhez a nevezetes odysseához Spencer ezt a szomorú megjegyzést fűzi: «Úgy gondolom, alig lehet kétség az iránt, hogy általa idegrendszerem végzetes rázkódást szenvedett. Hogy egy tizenhároméves fiú minden más táplálék nélkül, csak kenyéren és vizen és két vagy három pohár sörrel és két éjszakai nem-alvással az első napon 48 mérföldet *) tegyen, a másikon 47-et és valami 20-at a harmadikon, eléggé meglepő. Különös, hogy ezt az erőkifejtést egyáltalán elbírtam; és nagyon valószínűtlen, hogy megrongálódás nélkül álltam volna ki. Az érettségtől ilyen távoli korban egy ily nagy erőmegfeszítés szükségképen a későbbi fejlődés rovására megy. Ennek árát meg kellett fizetni valahol; és kétségtelenül abban fizettem meg, hogy szervezetem nem érte el teljesen kifejlődését».

*) 1 angol mérföld körülbelül 1½ km.

Bármiként legyen is: ekkora nyakasság, elszántság és vakmerőség egy ily kis fiúban nagy és ritka dolog és előre sejteti a férfi bátor és rendületlen kitartását, ki a legsúlyosabb idegizgalmak közepett, gyakran a halál közeledését sejtve, percznyi habozás nélkül tör útat magának a kutatás meredek hegyén át.

Közvetlen eredményei azonban nem lettek a kis kalandnak. Herbertet csakhamar visszaviszik Hintonba s ő kibékül sorsával, annál is inkább, mert bátyja szeretetteljes nevelése komoly okot úgy sem szolgáltatott engedetlenségre. És három éven át nagybátyjának tanítványa marad, tovább haladva a megkezdett úton és módszerekkel.

Nyelvtani dolgok iránti ellenszenve egyre fokozódik, de épen úgy ereje a szabad kutatásban és a problémák megfejtésében is. Mint tizenhárom éves gyermek például a vis inertiae természetéről nagybátyjával nyakas és hosszú vitát folytat, egy akkor elterjedt physikai könyv erre vonatkozó tételének helytelenségét bizonyítgatva. Spencer azt mondja, hogy neki, a gyereknek, volt igaza a neves szerzővel és nagybátyjával szemben, mint későbbi tanulmányaiban végleg meggyőződött róla. Pedig Spencer magával szemben is szigorú volt: így állandóan hangsúlyozza restségét, hacsak valamely hatalmas inger azt le nem győzte, «rendszerint valami nagy czél elérésének vágya».

Itt Hintonban tizenöt éves korában írja egy vidéki lapban első két cikkét. Az egyik egy különös kristályalakulatról szól, a másik az új szegény-törvényről folytat polemikát. Egyáltalán agyát állandóan a legkülönbözőbb problémák foglalkoztatják, hol valami technikai találmány, hol egy természettudományi kérdés, hol egy-egy politikai vagy erkölcsi problema. Ez a hajlandósága egész életén megmaradt.

A kritikai szellem mellett az önkritika is korán jelentkezik nála. Így például tizenhat éves korában egyik levelében apjához ezeket írja:

«Nem találok elmémet oly világos állapotban, mint a hogy szeretném. Épen most úgy érzem, mintha csaknem minden erélyemet elvesztettem volna. Ezt részben a verseny hiányának tudom be, minthogy P. távozása következtében kevesebb ösztönzésem van az erő kifejtésre; de nem hiszem,

hogy az egész baj ennek tudható be s így nem tudom megmagyarázni».

Spencer utólag e jelenség okát a túlhirtelen növésben keresi, mely ideiglesen föltartóztatja a szellemi és értelmi fejlődést.

Különben hintoni tanulmányai ugyanabban a szabad merderben folytak, mint édes atyjánál. A rendes iskolai tudományban a legtöbb gyermek fölülmulta volna: ismeretei sokféleségében, szabad és bátor kutatóképességében talán senki kortársai közül.

És ezzel tizenhatéves korában tulajdonképeni nevelése véget ért s elkezdődik a kenyérkereset.

II. Tanárkodás, mérnökösködés és újságírás.

Tizenhétéves korában atyja tanácsára elfogadja a helyi iskolában a segédtanári állást. Bár a tanári pályát igen sokra becsülte s a gyermekek oktatásában és nevelésében nagy öröme telt, csakhamar belátta, hogy ez a pálya nem neki való, mert a tananyagot és módszert oly szerencsétlennek találta, hogy minden kedve elment a tanítástól: «A ki, mint nem-rabja a hagyománynak, szemléli az iskolákat, a milyenek voltak és sok közülök a milyen ma is, azt nem a tanítványok, de sokkal inkább a mesterek ostobasága fogja meglepni».

Ilyen hangulatban kap rajta, mikor bátyja közvetítésével egy szerény mérnöki állással kínálják. Megszakításokkal tizenhétéves korától huszonnyolczig mérnöki munkálatokat teljesít. Ez volt ugyanis a nagy vasútépítések kora, mely az egészségtelen speculatióval fogva egy nagy tönkben végződött s Spencer mérnöki pályájának is véget vetett. Ez időben az ország különböző részeit bejárta terepfölvételekkel és térképkészítésekkel; működött a központi administrációban is, úgyszintén a parlament vasútengedélyező bizottsága előtt képviselte néhány társaság ügyét.

A mérnöki munka meglehetősen igénybe vette, úgy hogy olvasásra nem sok ideje maradt. Mégis szabad idejében állandóan régi problémái foglalkoztatják s föltaláló kedve és képessége is többször érvényesült. Bár kritikai hajlandósága és önállósága következtében kezdetben társai és főnökei előtt

nem népszerű, éleselmjúségével és ügybuzgalmával csak hamar positiót teremt magának, úgy hogy később a legnehezebb és legfontosabb ügyeket rája bízták.

Azoknak, kik a philosophusokat a német mintára szokták elképzelni, ugyancsak szokatlan látvány lehet ez a gyakorlati érzéktől csak úgy duzzadó mérnökember, ki az időjárás viszontagságai között méri föl Anglia számos vasútjának terepét s mellette egész sereg technikai találmányon töri a fejét. Tényleg azt a benyomást nyeri az ember, hogy egy második Edison van itt kialakulóban. De a technikai érdeklődés sosem egyoldalú benne. Fiatalságától késő aggságáig változik az a legkülönbözőbb más problémák megfejtésére való törekvéssel: az állami működések tanától a nivellirozó készülékig; a vallási eszmék keletkezésétől az óra szerkezetének tökéletesítéséig; a szerves symmetria törvényétől az esztergályos gépig; a növények nedvkeringésétől a betegágy megjavításáig; az erkölcs elveitől a velocimeterig; a metaphysikai tanoktól az újságtartó készülékig; a tudományok osztályozásából egy újfajta halászhozonyig; a fejlődés általános törvényétől mesterséges hal-csalétek készítéséig. És ezek a sokféle technikai találmányok nemcsak foglalkoztatják elméjét, de azokkal rendszerint sikeresen birkózik is meg s hol nem ér el eredményt, az inkább anyagi eszközei hiányosságában keresendő. Egyik-másik találmánya annyira bevált, hogy patenst vétetett reá és közkedveltségnek örvendett. Föltaláló képessége annyira kifejezett és ismert volt, hogy midőn élete egy későbbi szakában azon töprenkedik, hogy mily foglalkozás biztosítaná legkevesebb időrablással megélhetését, Lewes barátja egész komolyan azt tanácsolja neki, hogy idejét ossza meg philosophiai rendszere kidolgozása és a föltalálás között.

Különben mérnökévei alatt is, bár philosophiai missiójának tudata még csak nem is dereng benne, kutató és problémákat kereső elméje soha sem pihen, sőt már ekkor foglalkoztatja egy-egy oly gondolat és jelenség, melyek később gondolatvárának erős alapköveit alkotják. De ezekről más vonatkozásban fogok beszámolni.

Újságírói működése még mérnökéveire megy vissza. Egy látogatása Tamás bátyjánál vele hosszú politikai eszmecseréhez vezetett. A fiatal ember eszméi annyira megragad-

ták egykori mesterét, hogy azok írásba foglalására beszéli őt rá, majd pedig a cikkeket egy szerkesztőbarátja figyelmébe ajánlja. Így jelen meg azután az akkor huszonnégy éves Spencer első nagyobb politikai tanulmánya a *Nonconformist* című fölvilágosodott egyházi lapban, tizenkét levél formájában *Az állam tulajdonképeni hatásköréről*. Ez jelentékeny esemény volt Spencer életében, mely egyszersmind fényesen illusztrálja a véletlen szerepét az ember sorsában: «Ha nem tettem volna ezt a látogatást Hintonba, s nem folytattam volna politikai eszmecsereket nagybátyámmal s — valószínű — ha nem kaptam volna ajánlólevelet Miallhoz (így hívták a szemle szerkesztőjét), e levelek elseje nem látott volna napvilágot és a többi sem írtam volna meg soha. Ha nem írtam volna meg őket soha, akkor a *Társadalmi Statikára*, mely belőlök keletkezett, nem is gondoltam volna. Ha nem lett volna *Társadalmi Statika*, a kutatásnak azok az irányai, melyek *A lélektan alapelveihez* vezettek, megvizsgálatlanul maradtak volna. És az élet általános tanulmányozása nélkül, melyet e munkák írása kezdeményezett, s mely végül az élet és az anorganikus világ jelenségei közötti kapcsolat tanulmányozásához vezetett, nem lett volna a *Szintetikus philosophia rendszere*.»

Mérvölgyözését félbeszakítva, 1843-ban Londonba megy, hogy ott valami irodalmi foglalkozást keressen.

Egyáltalán nincs tisztában magával. Majd *Az igazság anyyala* cím alatt egy nagyobb költeményt akar írni, majd *A lázadó* című dráma foglalkoztatja, majd meg esszét ír «az utánczás és a jóindulat működéseinek egy új szempontjáról», melyet jobb híján egy a mesmerismust szolgáló folyóiratban tesz közzé, mely más irányú cikkeknek is helyt adott. Állást azonban nem kap, sem irodalmi, sem mérnöki.

Egy évvel később rövid ideig egy az általános választói jog érdekében megindított birminghemi lap szerkesztője lesz, majd nemsokára ismét mérnöki tisztet tölt be.

1848-ban ismét állás nélkül van (az angol üzleti speculatio szerföltött bizonytalanná tette abban az időben a magántársaságoknál való szolgálatot), midőn James Wilson, az ismert író és politikus az *Economist* című tekintélyes hetilapja segédszerkesztőségével kínálja meg. Spencer örömmel fogadja el, mert tűrhető javadalmazás mellett a szerkesztőség

időt hagyott neki arra, hogy saját tanulmányainak élhessen. Wilson házában az angol tudományos, írói és politikai világ számos kiváló alakjával találkozik s itt köt néhány egész életre kiható barátságot több rokon szellemmel. Mint az *Economist* szerkesztője írja meg és adja ki első könyvét, a *Társadalmi Statikát*, mely tovább fejlesztője az *Állam tulajdonképeni hatáskörében* kifejtett elveinek. Az általános föltűnés mellett is, melyet e könyve keltett, anyagi helyzete még mindig oly nyomasztó, hogy 31 éves korában egész komolyan foglalkoztatja a gondolat, hogy egy barátjával New-Zeelandba vándorol ki, hol mérnöki képességeivel gondtalan existenciát remél magának teremthetni s ezzel együtt meg akarja valósítani régi vágyát, a családalapítást.

Érdekes világot vet nemcsak systematisálásra hajló természetére, hanem vágyaira és az élet örömeinek értékelésére is az a sajátos táblázat, melyet tépelődései közben készített. Oly jellemzőnek találok ezt, hogy feljegyzem itt:

<i>Anglia előnyei.</i>		<i>New-Zeeland előnyei.</i>	
Nagyobb házi kényelem	10	Kellemesebb éghajlat	20
Nagyobb választék a társaságban	10	Jobb egészség	40
Irodalmi kedvtelés	20	Kevesebb gond	30
Tudományos kedvtelés	6	Természetesebb s így egészségesebb foglalkozás	35
Művészeti kedvtelés	10	Talán több szabad idő	30
Rokoni érintkezés	30	Aggkorrról való bőséges gondoskodás és a családra nézve	
Szinház	5	jobb kilátás	25
Zene	8	Házasság	100
Politika	8	Irodalom	8
A continens közelsége	3	Tudomány	3
	110	Zene	6
		Politika	4
			<hr/> 301

Abban, hogy New-Zeeland ily túlnyomó előnyei mellett is, tervéről lemond, nem találok semmit, mert ezt jórészt öreg szülei kedvéért tette. Ellenben ez a táblázat igen különös benyomást tesz reám. Alkalmas volna arra, hogy a rationalis motívumok erejében való hitünket végleg megerősítenesse. Ime egy ember, a ki a tudományt 6 egységgel, a házasságot és családot 125-el értékeli élete egy kritikus s jól megfontolt pillanatában: egész pályáját a tudománynak

áldozza fel a nélkül, hogy küzdelmeit megédesítené egy aszszony szerelme vagy egy kis gyermek játszi vidámsága.

Így, jobb híján megmarad az *Economist* segédszerkesztőjének egész 1853-ig, hírlapírói munkája mellett számos essayt írva, melyekben későbbi rendszere körvonalai egyre tisztábban jelentkeznek. Tamás nagybátyja halála 500 £. örökséghez juttatja, mely egy időre anyagi függetlenséget biztosít számára. Ez és túlmunka miatt megrendült egészségi állapota az *Economist* elhagyására készíti. Journalista pályájára visszatekintve, ezeket mondja: «Az ezekre az évekre való visszaemlékezés kellemes. Könnyű munka és a gondtól való mentesség napi életemet eléggé vonzóvá tette . . . E korszak azok közé tartozott, melyben gondolataim élénk fejlődést vettek. Akkor csírázott ki bennem számos eszme, melyek a későbbi években kinyíltak, s természetesen ez eszmék föltünése s olykor részben való kidolgozásuk egyidejűleg tartós gyönyörűséget szerzett nekem. Mi több, ez időközben életem más irányban is gazdagodott. Az előbbi évek barátságaihoz öt új is járult, melyek fokozatosan léptek be, mint megannyi szál életem szövédékebe, és a melyek közül néhány kifejezetten módosította annak szövését és mustráját. Röviden — úgy hiszem — azt mondhatom, hogy későbbi pályám jellegét főként azok a fölfogások és azok a barátságok határozták meg, melyek az *Economist*nál töltött idő alatt keletkeztek».

A következő három év jórészt essay-írásban telik el, s e mellett megírja második könyvét, a *Lélektan alapelveit*; de gyakori rosszul-lét — szív- és fejbántalmak — szakítják félbe munkáját. Ekkor, mintegy 33 éves korában, kezdődik súlyos idegbaja, mely utolsó perczéig kísérte, s mely munkáját olykor minimumra szállította le, olykor teljesen megszüntette. «Mind ekkor, mind azután — úgymond — alvásom egészen abnormalis maradt. Egyetlen éjtszakai egészséges álom ismeretlen volt és maradt mindvégig előttem: legjobb éjtszakaiam olyanok voltak, melyeket a legtöbb ember rosszaknak nevezett volna. Leszámítva azokat a napokat, midőn falun éltem és semmi mással nem foglalkoztam, csak szabadlevegős sportokkal, öntudatlan alvásom négy és öt óra között váltakozott. De soha sem volt folytonos. Az a négy vagy öt óra apró részletekből állott és ha egy ilyen részlet két óráig tartott, az

igen szokatlan volt. Rendszerint egy éjszaka tizenhét-szer, sőt olykor húszszor is fölébredtem. Mi több, ebben az időben és vagy huszonöt évig azután is az álmoság érzését nem tapasztaltam. Észrevétlenül aludtam el s mikor fölébredtem, egyszerre tökéletesen éber voltam.»

Ezt a szomorú egészségi állapotát az utolsó évek túlfeszített munkája okozta.

S hogy ilyen súlyos és tartós idegbajban fog hozzá élete főmunkájához, mely késő öregségeig foglalkoztatja s hogy nagyszerű tervét, ideges fájdalomtól gyötörve, nem egyszer közel érezve magát a végső catastrophához, a nagy közönség hosszú ideig tartó közönyétől és a sajtó kicsinyes rosszakaratától kísérve, jó soká súlyos anyagi veszteségekkel s minden nyilvános dicsőség híján tényleg végre is hajtja: oly látvány, mely élete szürke, csaknem nyárspolgár menetére ranyomja a heroismus bélyegét s melyet nem lehet megindultság és bámulat nélkül szemlélni.

III. Rendszere kidolgozása.

1857-ben, 37 éves korában merül fel benne philosophiai rendszerének terve. Eddigi könyvei és számos essayi, melyeket a mindenség oly különböző tüneményeiről írt, mind jobban megérlelik agyában azt a gondolatot, hogy ezek a látszólag oly eltérő jelenségek közös és egyetemes okokat s törvényszerűségeket uralnak; «... az astronomiai, geologiai, biologiai, lélektani s társadalmi tünemények csoportjai a jelenségek összetartozó halmazát alkotják, melynek egymásután következő részei, egyik a másikból, észrevehetetlen fokozatokon át jöttek létre, úgy hogy elválasztásuk csak conventionalis értékű. Az is nyilvánvaló, hogy egységesek annyiban is, hogy mind az átalakulás törvényeit és annak okait tüntetik fel. Ebből következik, hogy kapcsolatos rendszerbe egyesíthetők, melyet alapvető rokonságaik tartanak össze».

Ebből az alapelvekből kiindulva, rögtön meg is írja rendszere általános tervét. És ehhez a tervéhez hű maradt; nemcsak a főfelosztásokban, hanem a részletekben is. A későbbi évtizedek munkája oly tervszerű, előre megszabott és kiszámított úton halad, mint valami architecturái constructio. De hogyan

valósítsa meg ezt a rengeteg tervet, egy egész élet munkáját, anyagi eszközök híján és feldúlt idegrendszerrel?

Ez a gondolat foglalkoztatja a következő években. Első terve — minthogy kiadót nem kapott — az volt, hogy valami állami alkalmazás után néz, mely kellő szabad időt engedne neki rendszere kidolgozására. Igen ám, de csak olyan állásra aspirálhatott, mely megfelelt tudományos meggyőződésének az állami működések határaitra nézve. Mert Spencer egész ember volt, mint minden igazi philosophus. A gyakorlat és az elmélet, a gondolat és a tett egysége csorbitatlanul élt benne. Nem ismerte a compromissumokat. Lehetetlennek érezte, hogy külső élete ellentmondásba kerüljön belső életével. S minthogy állambölcseleti tanaiban arra a meggyőződésre jutott, hogy az állam egyedüli feladata a védelem külső ellenségekkel szemben és a jogrend fentartása bent: nem maradt számára egyéb polgári hivatal, mint — a foház-felügyelőség és az ú. n. stamp-distributorship.

És tényleg többször megkísérti Anglia kormányánál, hogy e szerény tisztségek valamelyikét elnyerje s e czélből ajánló leveleket kap többek között Milltől, Huxleytől, Tyndalltól, Grotetól, Lewistől, tehát az akkori Anglia néhány legragyogóbb nevéből.

És az eredmény? Természetesen nem kap semmi állást, mert hogyan érhetek volna rá Anglia dicső államférfiai a synthetikus philosophiára gondolni akkor, midőn első sorban néhány megbízható kortest kellett ezekkel az állásokkal kielégíteni?

Kiadó és állás hiányában előfizetési felbivást ad ki rendszerére s az első aláírók között úgyszólván a tudomány összes vezéremberei, néhány híres irodalmi és politikai név jelentkeztek. Ennek meg is volt a maga hatása. Rövid idő alatt 440 előfizető gyűlt össze, melyet lelkes amerikai barátjánál, Youmans tanárnak buzgólkodása 600-ra egészített ki.

Ekként az első nehézséget legyőzte s a philosophus szerény existenciája biztosítva volt.

Így negyven éves korában hozzá lát tervre megvalósításához.

«Ha visszatekintek — úgymond — mindezekre a körülményekre, ha visszagondolok arra, hogy legjobb esetben csak három órát voltam képes naponként dolgozni, ha visszaem-

lékezem, hogy nem ritkán reggeli munkámat meg kellett rövidíteni s e mellett időről időre komoly összeroskadásaim voltak: kénytelen vagyok beismerni, hogy bármely közönyös szemlélő előtt vállalkozásom csaknem örületesnek tűnhetett föl. Csak el kell gondolni, hogy oly nagy szellemi erőmegfeszítést, mely elég lett volna egy teljes egészségű és erejű s e mellett a legjobb anyagi viszonyok között élő ember erélye kimerítésére, oly valaki vállaljon el, kinek csak bizonytalan jövedelemforrásai vannak s a ki annyira rozzant idegzetű lett, hogy nem számíthatott erejére egyik napról a másikra!

Mégis, mint az eredmény bebizonyította, a látszólag okatlan reményt ha nem is bölcsen, de szerencsésen tápláltam. Mert ha egész tervemet nem hajtottam is végre, nagyobb részét azért befejeztem».

De az aggodalmak és nehézségek a vállalat megindításával nem értek véget. S itt első sorban nem idegrendszeri válságos állapotára gondolok, mely munkájában minduntalan megszakította, hanem anyagi bajokra. Így, mint rendszerint történni szokott, számos előfizető nem felelt meg szerződési kötelezettségének, úgy hogy Spencer már az első kötetnél megakadt volna, ha egyéb anyagi segédforrásai nincsenek. S az anyagi sikertelenség nyomasztó érzését még fokozza az a fogadtatás, melyben *A philosophia alapelvei* részesülnek. «Ellentétben az útirajzokkal, vagy valami fecsegő életrajzzal, vagy udvari botrányokról szóló kötettel, vagy valamelyik classikus szerző új fordításával, vagy egy véres kaland leírásával, vagy holmi *Junius* szerzőségére vonatkozó új okoskodással, vagy Mary királynő szerelmeiről szóló új vitairattal: a munka kevés vonzerővel volt az irodalmi lapok szemleíróira; és, mint előre látni lehetett, kevéssé vették észre. Míg néhány kritikai folyóirat teljesen mellőzte, a többi a leg-rövidebb felemlítésben részesítette; mint pl. a *Spectator*, mely egyikét azon pár soros, apróbetűs szakaszoknak szentelte neki, melyekben a jelentéktelen könyveket szokta elintézni. Ez a dolog nem lepett meg, de azon már nagyon is csodálkoztam, hogy a legtöbb kritika a könyv legfontosabb részét hallgatással mellőzte s az a kevés figyelem, mely nyilvánult, arra a részre vonatkozott, melyet én viszonylag nem tekintettem fontosnak» . .

Későbbi könyvei hasonló fogadtatásban részesülnek, úgy hogy Spencer huzamos időre megszüntette a kritikai példányok küldését a sajtó számára. A *Biologia* első kötetének megjelenése után előfizetőinek hanyagsága annyira fokozódik s a közönség részvétlensége oly tartós volt, hogy Spencer fájló szívvel munkája megszüntetését adja tudtul előfizetőinek, a mire annál is inkább kényszerült, mert az utóbbi időben csekély jövedelméből még gyöngélgedő atyját is támogatnia kellett.

Ez a hír igaz megdöbbenést okozott azon kevesek között, a kik Spencer vállalkozása értékét tisztán látták. J. St. Mill, a nagy gondolkodó és a nemes ember volt az első, ki Spencer tervét megmenteni törekedett s egy meleg hangú levélben azt az ajánlatot teszi neki, hogy Spencer folytassa munkáját, keresen kiadót, kinek ő jót fog állni az esetleges károkért. Spencer válaszában elmondja, hogy írói pályája eddig 1100 £ veszteséggel járt s hogy anyagi helyzete még Mill nagylelkű ajánlatának igénybevétele mellett sem tenné lehetővé terve folytatását. Így Mill jóságát nem fogadja el, de «mindig örömmel fogok visszaemlékezni az érzelemnek ilyen nyilvánulására, melyre szerzők között ritkán volt példa». Életrajzában még ezt fűzi hozzá: «Azt kellett volna mondanom, ritkán, ha ugyan egyáltalán volt rá példa. Mert kételkedem, hogy egyáltalán tett valaha ilyen ajánlatot egyik író a másiknak: egy olyan másiknak, kivel nem volt teljes megegyezésben.» (Mert tudni kell, hogy Spencer éppen Mill számos alapvető tételének megdöntésén fáradozott.)

Tényleg Mill levele örök időkre azon kevés számú okmány közé fog tartozni, melyekből a tiszta altruismus hívei bizonyítékot és vigaszt meríthetnek.

Azonban Mill és néhány más barátja, mint Busk, Huxley, Tyndall s Lubbock nem nyugosznak bele Spencer elhatározásába s titokban mozgalmat indítanak még 250 előfizető gyűjtésére. Mielőtt ez a terv megvalósulhatott volna, édes atyja halála következtében Spencer olyan anyagi helyzetbe jut, hogy munkáját folytathatja. Ezt nem is késik megtenni s egyben siet barátai buzgólkodását köszönettel megszüntetni, melyről kezdetben nem tudott s melyhez később is csak «ön-magával küzdve» tudott hozzá járulni. Innen 1867-től kezdve anyagi gondok nélkül folytathatja munkáját. Lelkes amerikai

hívei 7000 dollárt ajándékoznak neki s azt mint egy alapítványt kötik le számára, úgy hogy kénytelen elfogadni, ha csak azt nem akarja, hogy ez az összeg fölhasználatlanul «örököseire» szálljon át egykor. Ezt az ajándékot Spencer arra fordította, hogy *Descriptive Sociology* cím alatt alkalmas szakerőkkel összegyűjtsen a kezdetleges törzsekre s néhány történelmi népre vonatkozó mindazon adatokat, melyek az illető társadalmak fejlődésére, valamint intézményeire befolyást gyakoroltak. Ezeket az adatokat azután megfelelő terv szerint rendeztetni, melynek segítségével a sociologus könnyen áttekinthető formában feltalálhatja mindazokat a tényeket, melyekből a társadalmi törvényszerűsége következtetni lehet.

Könyvei — hála azon többször említett tudós férfiak buzgalmának — egyre inkább gyökeret vernek a világ művelt közönségében; fordítás fordítást követ a legtöbb polgárosult nemzet nyelvén. (Így többek között ép e *Szemle* hasábjain jelent meg rendszerének egy része egyidejűleg az angol eredetivel.) Többé nemcsak hogy nem bántják anyagi gondok, de mindinkább némi vagyont szerez, melyből nyugodtan és szépen élhet. Több egyetem kínálja meg tanársággal, de ez ajánlatokat visszautasítja, mert amúgy is csekély munkabírását kizárólag rendszere kiépítésére akarja összpontosítani.

És annak is él egyedül késő aggságáig, végső összeroskadásáig.

Tényleg valóságos «megszállás» az, melyben él s minden tényét, gondolatát s érzelmét élete munkájával összeköttetésbe hozza. Még a szórakozásai is, az Athenæum-klubban eltöltött órák, barátai társasága, a gyakori skót kirándulások, Olaszországba, Svajczba és Amerikába tett utazásai mind ugyanazt a célt szolgálják: tántorgó idegállapotát erősíteni s azt munkára újra képessé tenni. Mint minden nagy embernél, úgy nála is: a lélek az ő vágyaival és eszményeivel uralkodott a test felett. Szinte csak gépnek tekinti azt, melyet minden áron jó karban kell tartani. Jól tudja, hogy sutba dova eszméit és terveit: ő újra viszonylag egészséges ember lehetne. De erre nem képes, mert megszállva tartja az a küldetés, melyet a «Nagy Ismeretlen» reá rótt. Így az állandó betegséget választja s fájó idegzetének örökösen sajnó kinlódását. Teste igazán csak eszköz. S majd

hideg fejbörögatásokkal, majd morfiummal, majd sajátos munkamódszerekkel igyekeznek működésben tartani. Így titkár fogad, kinek egy-egy félórát dictál s ezután egy-egy félórát krikettezéssel igyekeznek lüktető agyából a fölösleges vért levezetni. Majd meg csónakázik s ha izmai működtetése gondolkodási gépét ismét megindítja: tovább dictálja a synthetikus philosophiát. Csakugyan «vérezve alkot», mint az olasz költő mondja a geniusről.

IV. Kutatási módszere és alapelveinek kialakulása.

Léteznek-e a kutató elmének elhatárolható típusai s ha igen, Spencer melyikbe tartozott?

Spencer maga állít fel egy ilyen categoriát: «Vannak elmék, kikre a csodás és a meg nem magyarázható dolgok erős hatást gyakorolnak s a kik még a kísérlettől is visszaborzadnak, mely keletkezésüket érthetővé akarja tenni. Vannak aztán más elmék, kik részben természetök-, részben neveltetésöknél fogva nem hajlandók a felfoghatatlant nyugodtan elfogadni és a kik addig viszik kutatásaikat, míg a causaliást végső határáig kísérték. Az elmék ez utóbbi osztályába tartoztam én kezdettől fogva».

Ez a megfigyelés kétségtelenül helyes s egybe esik a methaphysikai és a positiv megkülönböztetéssel. De ez az elválasztás inkább az ember érzelmi természetétől feltételezett s nem világít be abba a kérdésbe, mely minket itt foglalkoztat: vannak-e a kutatási módnak típusai?

Igen elterjedt vélemény az, mely szerint a gondolkodók inductívekre vagy deductívekre osztályozhatók, a mi körülbelül megfelel az analytikus és syntetikus kutatási mód közötti különbségnek.

Ez a megkülönböztetés sok esetben beválik: de csak annyiban, a mennyiben túlnyomó részben inductiv avagy deductiv elmékről beszélhetünk. Merev és végleges elhatárolás természetesen lehetetlen, minthogy a két kutatási mód minduntalan összefonódik és egymást támogatja.

De Spencer még ezen minősített értelemben sem sorolható be e két tábor egyikébe sem, minthogy nála mind az inductiv, mind a deductiv, mind az analytikus, mind a synthetikus képesség rendkívüli mértékben ki volt fejlődve s mind-

két módszert öntudatosan alkalmazta is kutatásai ellenőrzésére. Véleményem szerint egy más szempont az, mely kutatási módját és irányát jellemzi s mely általánosságban is sokkal alkalmasabb a gondolkodók megkülönböztetésére, mint az eddig említett distinctiók bármelyike.

Ez a szétválasztó vonal az, mely a tudós munkáját a philosophusétól elhatárolja. Ez a szétválás végeredményében az érdeklődés körének különbözőségében keresendő. A tudós rendszerint teljesen beleolvad abba a részletjelenségbe, melyet tanulmányoz. Szinte kizárólag a kutatás kedvéért kutat. Megmagyarázni egy tüneményt, melyet eddig nem, vagy elégtelenül értettünk meg: ez az ő tisztje és szenvedélye. . . A bölcselő ezzel szemben nem talál kielégítést az egyes jelenségek megfejtésében. Szeme mindig az általánosra s az egyetemesre van irányozva: a jelenségek közötti átmenetre s azok egyetemes törvényeire. Az egyes jelenségek őt csak annyiban érdeklik, a mennyiben közelebb viszik az egységben-látás e vágyának kielégítéséhez. Ritkán kutat a kutatás kedvéért, hanem majdnem mindig valamely átmeneti ür kitöltésén fáradozik. Ép ezért főtisztje, hogy a részletekben válogatni tudjon, hogy kiszedje belőlök a jellegzetest, az általános érdekűt, az egyetemes fontosságút. S ezért munkája — mint többen észre vették — rokonabb a művészéval, mint a tudóséval.

Minden nagy philosophiai rendszerben van egy jó darab intuitio. A philosophusnak meg kell éreznie a kapcsolatot, melyeket a tények árja a szakkutató elől eltakar. Innen, hogy oly gyakran küzdenek a közkeletű tények és igazságok ellen, melyek az illető szakemberek előtt megingathatatlanoknak tűnnek fel, de a melyeket ők rosszaknak éreznek, mert ellentétben látják ezeket a tényeket és igazságokat valamely általánosabb igazsággal vagy csak perspectivával.

Mindez a Spencer kutatásaiban különös erővel jelentkezik. Ő csakugyan par excellence philosophus volt. És ezt nem hiábavaló kiemelni, mert a szavak gyakran csálnak s vannak, kiket philosophusoknak neveznek, holott tudósok és tudósok, kik a philosophiai vágygyal szívökben kutatnak. Ez a két typus, az én meggyőződésem szerint, nemcsak elválasztható, de — legalább eddig — merőben ellentétes is. A tömérdek részlettudás kiöli a philosopháló érzéket és az egységben-látás utáni sóvárgás az öncélú kutatást.

Ezeket a tételeket Spencer életéből jól illusztrálhatom.

Mikor ő, Darwin előtt, úgyszólván minden újabb tény ismerete nélkül neki ront a teremtési elméletnek s az élő lények lassú kifejlődésének tanát hirdeti észrevehetetlen fokozatokon keresztül: valami olyant állított, a mit bebizonyítani nem volt képes, a mi ellentétben állott az egész akkori tudományos világ részletkutatósaival.

S hogy merte mégis állítani a fejlődés tanát? Mert a teremtési elmélet beleütközött az általános törvényszerűség és causalitas perspektívájába. Tehát szükségkép rossz. Tehát az azt támogató tények vagy hamisak, vagy téves kapcsolatban vannak beállítva. Ez a felfedezés tehát egy tipikusan philosophiai eredmény volt. Míg később a Darwiné merőben tudományos volt, mert nem anticipált, hanem összegyűjtött és logikus rendszerbe foglalt tömérdek egyes adatot.

A kutatási módnak ezt az ellentétét Spencer maga is tisztán látta. «A tudós — úgymond — ki magát a kutatás egy részletére korlátozza, könnyen elnézi vagy nem méltányolja kellőleg azokat a legáltalánosabb igazságokat, melyek az általa tanulmányozott jelenségekben és a jelenségek egyéb csoportjaiban közösen feltalálhatók. A növény- és az állatéletben közösen jelentkező igazságok, melyeket sem a kizáróan botanikus, sem a kizáróan zoologus nem ismerhet fel, tényleg a legmélyebb fontosságú igazságok; s bár legtöbb esetben mindkét részről megvan a testvér-tudomány olyan ismerete, mely e legáltalánosabb igazságoknak legalább némelyikét feltárja: mégis, mindegyik figyelmét csaknem teljesen specialis tanulmánya foglalván el, ezek a legáltalánosabb igazságok a gondolkozás háttérébe száműzetnek, a helyett, hogy az előtért foglalják el. Még inkább nyilvánul a távoli jelenségcsoportok figyelembe nem vétele e jelenségcsoportok és az életjelenségek közös igazságainak nem-ismerésében avagy nem kellő ismerésében, a mely igazságok pedig nagyobb fontosságúak, mint azok, melyeket magok az élet jelenségei tárnak fel. Természetesen a biológiai tények tanulmánya nemcsak a szerves fejlődés szempontjából, de általában a szerves, szerves és superorganikus fejlődés szempontjából ezeket a legszélesebb körű igazságokat szembeszökő helyzetbe juttatja: ekként a biológiai tények philosophikusabb felfogásához vezetve el».

Ennek a tételnek helyességét egyszerre világossá fogja tenni az a két visszaemlékezés, melyet Huxley társaságában tett rendes sétáiról jegyzett fel, — pedig nem szabad felednünk, hogy Huxley épen nem volt korlátolt szaktudós, hanem szokatlanul erős érzékkel birt az általános és egyetemes iránt: «Mint hogy a szerves fejlődés elmélete belefónódott legtöbb gondolatomba, nem ritkán felmerült beszélgetéseinkben s élénk vitákra vezetett, melyekben — mint hogy határtalanul nagyobb tényismerete volt, mint nekem — rendszerint majd ezt, majd azt az érveket rontotta le. De bár folytonosan letépett, én folytonosan lábra állottam. Az elv, melyet ő követett, az volt, hogy kellő bizonyítékok hiányában az ember fügeszsze fel ítéletét. S bár elismerem az ő útjának helyességét, képtelennek éreztem magam annak követésére. Úgy tűnt fel nekem, hogy csak két elképzelhető lehetőség forgott fenn; különleges teremtés vagy fokozatos kifejlődés; s a különleges teremtés tana nemcsak híján a bizonyítékoknak, hanem belső lényegében hihetetlen lévén — mert ellentétben van mindazzal, a mit a természet rendjéről tudunk — csak a fejlődés tanát fogadhattam el, mint egyedüli alternatívát. Ennélfogva, bár hamisnak bizonyult eme vagy ama specialis érv, melyet mellette felhoztam, benne való hitem szüntelenül újra feléledt.»

Igazán nem lehetne jellemzőbb lélektani adatot találni azon két typus bemutatására, melyekről beszéltem. Spencer maga mondja, hogy ha oly sok pozitív természettudományi ismerete lett volna, mint számos barátjának, képtelen lett volna az általános törvényszerűségek felismerésére.

A kutatás e philosophiai jellege mellett egy inkább technikai sajátosság is jellemezte dolgozási módszerét. Ellenében számos gondolkodóval, nem ismerte a fájdalmasan megerőltető kutatást. Egyszer egy fiatal hölgy csodálkozva kérdezte tőle, hogy hogyan maradhatott annyi sok szellemi munka mellett homloka oly simán és ráncztalanul? Spencer ebben adja meg a választ a kérdésre: «Soh'sem volt szokásom, hogy egy problémát állítsak magam elé s arra választ erőszakoljak ki. A következtetéseket, melyekre időről időre eljutottam, nem úgy értem el, mint feltett kérdésekre nyert megoldásokat, hanem észrevétlenül jutottam el hozzájuk — valamennyi utolsó eredménye volt egy gondolatláncz-

nak, mely lassan nőtt ki egymagból. Egy-egy közvetlen megfigyelés vagy tény, melylyel olvasás közben találkoztam, megmaradt bennem: nyilvánvalón azért, mert megsejtettem fontosságát. Nem mintha általános jelentőségének határozott tudatára ébredtem volna, hanem inkább volt bennem valami ösztönszerű érdeklődés az általános érdekű tények iránt. . . . Az alapvető igazságok megragadására való ezzel a képességgel megesett, hogy egyiket másikat, melyet leginkább valamely példa vitt be elmémbe s mely e példában friss megvilágítást nyert, egy időre szemügyre vettem s következményeit megfigyeltem. Egy héttel esetleg azután visszaemlékeztem a dologra és a rajta való továbbgondolkozással annak valamely távolabbi alkalmazhatóságára jöttem rá, semmint kezdetben észre vettem: újabb eseteket hordván össze az eddig megfigyeltékhez. Ismét egy időköz, mondjuk egy hó vagy egy év után, valami újra emlékeztetett arra, a mit az előtt megjegyeztem; és végiggondolva a tényeket, olykor az eszme újabb kiterjesztéséhez jutottam el. Ha az esetek összehordása anyagot nyújtott egy általánosításhoz, mélyebb meggondolás a kezdetben alkotott bizonytalan fogalmat határozottabbá tette: majd végül az esetleges nehézségek és anomáliák, melyek mellett eleinte elhaladtam igénybe vették figyelmemet s a szükséges megszorítást s a gondolat helyesebb formulázását okozhatták. Legvégül a növekedő általánosítás, mely eddig inductív vala, a deductio formáját ölhette fel: úgy jelentkezvén, mint valamely physikai elv, valamely jólismert törvény szükségszerű következménye. És ekként fokról-fokra, csaknem észrevehetetlenül, öntudatos szándék vagy érezhető megerőltetés nélkül egy kapcsolatos és szervezett elmélet jöhetett létre. Rendszerint ez a folyamat lassú, ki nem erőszakolt fejlődés volt, mely néha évekre terjedt ki; és azt hiszem, hogy a gondolkozásnak ez a fokozatos, csaknem spontán, erőlködés nélküli menete volt az oka a gondolkodás nyomai hiányának, melyet Evans kisasszony észre vett. . . . egy hiány, mely csaknem épen oly tökéletes volt harmincz évvel azután is, ellenére az időközben véghezvitt sok gondolkodásnak.» A kutatásnak ezt a philosophiai s megerőltetés nélküli jellegét, legszebben illusztrálja philosophiai vezérgondolatainak kialakulása.

Úgy ezeknek kellő felfogására, mint említett módszeré-

nek teljes megismerésére, azt hiszem, nem lesz érdektelen bemutatni itt a fejlődési elmélet genesisét, miként azt Spencer elbeszéli:

«Gyermekkorom elbeszélésében kifejtetem, hogy az okozatosság eszméje hamar megragadott. Atyám gyakori kérdései: «Meg tudod-e ennek okát mondani?» avagy «Szeretném tudni, mi ennek az oka», majd ezt, majd amazt a dolgot állították elém, mint a mely valami felismerhető, rendszerint fizikai ható ok eredménye. Bár vallási elvei távoltartották őt a csoda tagadásától, mégis oly gyakran fordult a dolgok természetes magyarázatához és oly kevés említést tett a természetfölöttiről, hogy az a hallgatóságos hit nőtt fel bennem, hogy bármi történik, annak felfogható és megállapítható oka van. Természetesen olyan fölfogásokat, mint a törvény egyformasága és szükségszerű rend, akkor még nem tápláltam; de az a gondolkodási mód, melyre szoktattak és a mely részben megfelelt természetemnek, előkészítette az utat ilyen nézeteknek kellő időben való elfogadására. Hogy ez az öntudati állapot mily mély gyökeret vert bennem, bizonyítja az a már említett kis eset, mely Hintonban történt, midőn Arnott *Physikáját* fenhargon olvastuk: az ott kifejtett *vis inertiae* fogalmát kétségbe vontam, mert homályosan éreztem, hogy az összeegyeztethetlen volt az okozatosságnak azzal a felfogásával, melyet tápláltam. Ugyanez a szellemi hajlandóság jelentkezett fiatalságom későbbi éveiben is az állandóan folytatott vitákban. Nagyon ritkán, ha ugyan egyáltalán, idéztem valamely tekintélyt bármely általam hangoztatott véleményre, hanem mindig azt az utat követtem, hogy álláspontomat egy természetes szükségszerűségre vagy valószínűségre való hivatkozással igyekeztem igazolni. Kétségtelenül a mindenütt uralkodó természetes okozatosságba vetett hit felé való ez érzelmi hajlamomnak és az ennek következtében beállott készségemnek az állítólagos csodák tagadására, nagy része volt abban, hogy fokozatosan elhagytam a közkeletű hitet és a teremtésnek ezzel kapcsolatos történetét — egy elhagyás, mely észrevétlenül haladt előre férfikorom első szakában. Az is kétségtelen, hogy az általános fejlődésben való hit már lappangott bennem, mert a dolog úgy áll — bármily kevésbé veszik is ezt észre — hogy mindenki, ki a theologia természetfölöttiségét elhagyva, a tudomány termé-

szetességét fogadja el, hallgatagon azt állítja, hogy az összes dolgok, a hogyan ma vannak, fejlődés eredményei. A természet okozatosság általános érvénye elméletének az az elkerülhetetlen következménye van, hogy a mindenség s benne az összes dolgok jelenlegi formájokat physikailag meghatározott egymásutáni fokokon át érték el. Azonban ebben az időben semmi ilyen következmény nem lett bennem tudatosá a mindenség vagy az élő lények eredetére nézve. Első kifejezett meggyőződésém ebben a dologban Lyell *A geologia alapelvei* című könyve olvasásának volt az eredménye húsz éves koromban, minthogy Lamarck elleni érvei Lamarck felfogásának részleges elfogadására vezettek. Két évvel később, a *Kormányzat tulajdonképeni hatáskörében* minden habozás nélkül jelentkezett az a hit, hogy úgy az egyéni, mint a társadalmi élet jelenségei törvényszerűek; ugyanitt kiemeltem az alkotmánynak a körülményekhez való alkalmazkodását: e tények az előzetesen elfogadott fejlődési elmélet hatását mutatván. Nyolcz évvel később fokozott kapcsolatot és határozottságot adtam ezeknek a tanoknak a *Társadalmi Statikában*. Bár, mint *Az isteni eszme* című fejezet tanúsítja, positiv theismust tettem fel s bár a theologiai nézeteket hallgatagon elismertem: mégis tényleg a természetfölöttiség csaknem el volt rejtve a természetesség mögött.

Mindent az okozatosság változatlan folyamatára vezettem vissza, mely nem kevésbé egyforma az élet és a lélek, mint az élettelen létezés birodalmában. Kiemeltem a folytonos alkalmazkodást, mely minden szervezet, úgyszintén testi és lelki képességen uralkodik. Ez alkalmazkodás első okául a működés növekedése vagy csökkenése következtében beálló szerkezeti növekedést vagy csökkenést vettem fel; második okául pedig azon egyének kiöletését vagy kihalását, melyek legkevésbé voltak hozzá alkalmazkodva életök követelményeihez. Az eszményi erkölcsi állapotot a szervezetnek a viszonyokhoz való teljes hozzá-alkalmazkodásával azonosítottam; és az alapvető, úgy erkölcsi, mint politikai követelményt akként állítottam oda, mint a mely az összhangzó társadalmi cooperatiohoz szükséges feltételek szigorú főtartásában áll; ehhez az a bizonyosság járult, hogy az emberi természet fokozatosan úgy át fog gyűrődni, hogy azokhoz alkalmassá lesz. Huzamosan időztem az intézményeknek

az egyéni jellemtől való függőségénél; a kettő kölcsönös függőségét hangsúlyoztam; és az erkölcsi eszméknek a társadalmi állapothoz való alkalmazkodását illusztráltam. A társadalmi tevékenységeknek egy élettani szempontját fogadtam el; több ízben használtam a «társadalmi organismus» kitételét; a polgároknak halmazatát, mely a nemzetet alkotja, összehasonlítottam a sejtek halmazatával, melyek az élő testet alkotják; kimutattam, hogy a haladás, mely a hasonló és egymás között csekély kölcsönös függőségű részekből álló egésztől a hasonlótlan és egymástól nagy mértékben függő részekből álló egész felé történik, oly haladás, mely az egyéni és a társadalmi szervezetekhez közös. Úgy hogy a haladásnak az a fölfogása, mely később egy általánosabb formában jelentkezett, nyilvánvalóan előre vetette árnyékát.

Eddigelé a fejlődési elmélet elfogadása csak hallgatóságos volt; de nemsokára a *Társadalmi Statika* kiadása után kifejezetten erre az álláspontra helyezkedtem; a *Fejlődési Hypothesis* című essaym, mely 1852 márczius havában jelent meg, ennek a hitnek kifejezése volt. Közvetlenül ezután a *Népesedés elméletében* s egyéb iratokban jött egy érv, mely bár csak a fejlődés egyik szempontjával — a termékenység csökkenésével, mely a kifejlődés növekedését kíséri — foglalkozik, mégis gyakorlatilag a többit magában foglalja. Mert e fordított viszonyt kényszerű physikai okoknak tulajdonítva, ép úgy kényszerű physikai okoknak tulajdonította a szellemi fejlődés növekedését és a termékenység csökkenését, a minek valószínűleg be kell következnie az emberi fajnál a népesség nyomása következtében beálló egyre nagyobb verseny hatása alatt. S jóllehet politikai kérdéssel foglalkozik, mégis a *Tültörvényhozásról* (Over-legislation) írt essaym, melyet kevéssel ezután adtam ki, tanúskodott a gondolkozásnak ugyanerről az általános módjáról, azt téve fel, hogy a társadalmi berendezések és intézmények természetes okok eredményei s hogy növekedésökben törvényszerű rend van. Most gondolataimnak egy járulékos és nagyfontosságú eleme lépett föl. Midőn Carpenternek 1851-ben megjelent az *Élettan alapelvei* című könyvét átnéztem... megismerkedtem von Baer állításával, mely szerint minden szervezet fejlődése változás az egyneműségtől a különeműségbe. E gondolat anyaga nem volt új, de formája igen. A *Társadalmi Statikában*... hang

súlyoztam azt az igazságot, hogy a szervezettség emelkedő fokain «a hasonló részek fokozatos csökkenését s a hasonlótlanok növekedését találjuk. Az egyik végleten csak kevés működés van és számos hasonló szerv minden egyes működéshez: a másik végleten sok működés van és kevés hasonló szerv minden egyes működéshez. És itt azt az igazságot is kiemeltem, hogy «a működéseknek ugyanez az egyre gyarapodó részekre oszlása lép fel a társadalom fejlődésében» . . . hogy míg «a legkorábbi társadalmi szervezetek csaknem kizárólag egy elem ismétlődéséből állanak», addig a társadalmi haladással a «külön osztályok» s a «különleges foglalkozások» sokszorozódása jár együtt. De első sorban az így elért felfogásnak nem volt meg a kellően megszilárdult formája, hogy azt további gondolkodásomban hatékony tényezővé tegye; másodsorban pedig az, a működés eszméjét befoglalva a szerkezet eszméjével együtt, a szerves jelenségekre korlátozódott. Másként állt a dolog von Baer inkább általánosított kifejezésével. A mellett, hogy rövid volt, nem volt szükségképen a szerves világra korlátozva, bár ő csak mint az egyedi szervezet fejlődésének törvényét ismerte föl. Általános eszmém közé beraktározva, ez az eszme nem sokáig szunnyadt bennem. Csakhamar kiterjesztettem azt a superorganikus világ bizonyos jelenségeire. 1852 októberében a *Stil philosophiájáról* írt essaym végén először jelen meg egy szerény megjegyzés formájában, mint a mely mértéket nyújt a stil kiválóságának megítélésére. Az egyneműségtől a különeműségbe való változást mint olyan változást ismertem fel, a miből nemcsak a szerves, hanem egyéb haladás is áll . . . Hogy mennyire uralkodó lett most bennem a fejlődés elmélete, azt a *Végső követelmény* című essaym . . . érdekesen bizonyítja. Mert bár irrelevansnak látszik az igazság criteriuma vitájában, mégis az ott kifejezett hitben azt a hypothesis állítom fel, hogy azok az alapvető intuitiók, melyek tagadása felfoghatatlan, a tapasztalatok szervezett és átöröklött hatásainak eredményei: ime nyilvánvalóan a fejlődési lélektan csírája! Az 1854-ben közzé tett két essay a *Tudomány genesiséről* és a *Nevelés művészetéről* további kiterjesztéseket tartalmaznak ugyanezen irányban, melyeket növekedő határozottság és néhány más hasonló általánosságú alapvető eszme hirtelen megjelenése kísér. Az első essayn

az az alapvető szempont vonul végig, hogy a tudományok nem sorozatos rendben lépnek fel, sem pedig nem osztályozhatók sorozatos rendben, hanem, hogy egymáshoz való viszonyuk az elágazás és újra-elágazás: vagyis, hogy növekedő különmeműség jelentkezik a tudomány testében. Mi több, azt is kimutattam, hogy a mint a tudomány elágazó hajtásai jobban és jobban összekötődnek: előrehaladó egységesülés (integratio) foglal helyet az előrehaladó különbözőzés (differentiatio) mellett.

Arra is rámutattam, hogy a növekedő különmeműséggel együtt növekedő határozottság fordul elő. A *Nevelés Művészete* hasonló eszméket tartalmazott. Azt bizonyítgatta, hogy a szellemi fejlődés az egyszerűtől az összetett, a határozatlantól a határozott felé halad s hogy a nevelési módszereknek alkalmazkodniok kell a fejlődés e folyamatához.

A legközelebbi nagy lépés volt. A *Fejlődési Elméletről* írt korai essaymben föltettem, hogy nemcsak a testi, hanem a lelki szervezet is természetesen fejlődött ki. A *Tudomány Genesiséről* írt cikkemben pedig a határozott okoskodás növekedését és az alapvető tudományos eszmék fokozatos kialakulását vázoltam, mint a melyek az emberiség felhalmozódott tapasztalataiból állanak elő. Innen eredt a gondolat, hogy megírjam a *Lélektan Alapelveit*, nyomon kísérve az elme fejlődését minden formájában, az emberalattiban és emberiben, melyek a lelki tevékenységek szervezett és átöröklött hatásai következtében állanak elő... Egy korán belém gyökerezett hit a tehetség növekedésében az egyéni gyakorlás következtében és az alkalmazkodásnak... mint a testi élet általános elvének eszméje megfelelően módosult formát vettek fel most, hogy a lélek jelenségeit szemléltem. Az előrehaladó alkalmazkodás a belső, alanyi viszonyoknak külső, tárgyi viszonyokhoz való növekedő alkalmazkodása lett — a kettő közötti egyre növekedő megfeleléség...

Felismerve így a jelenségeknek egy további nagy birodalmában a különmeműség, a különbözőzés és az egységesülés növekedését, melyeket előzetesen már mint a haladás jellemvonásait ismertem fel a jelenségek számos kisebb csoportjában — egész természetesen lépett fel ez a kérdés: vajon ezek nem minden fajta haladás jellemvonásai-e? És csak fel kellett tenni a kérdést, hogy igenlő választ nyerjek. Rövid

vizsgálat nyilvánvalóvá tette, hogy ez a törvény az anorganikus világban ép úgy uralkodik, mint az organikusban és a superorganikusban. Ebből egy oly essay terve állt elő, mely e jellemvonások egyetemes nyilvánulását mutatná ki — vagy inkább az első jellemvonását; mert elmém ez időben oly kizáróan a növekedő különmeműségnek, mint általános jellemvonásnak gondolatával volt elfoglalva, hogy nem maradt benne hely azon igazság felismerésére, hogy a növekedő egységesülés és a növekedő határozottság is általános jellemvonások. Ekkor közvetlenül egy másik jelentős haladás tör tért gondolataimban. Azon igazság elismerése után, hogy a növekedő különmeműség általános, az a kérdés merült fel: miért általános? És az inductiv tokról a deductivra való átmenet jelentkezik ebben a válaszban: az átalakulás a hatások soha nem szűnő sokszorozódásának eredménye. Midőn kevéssel azután arra a felfogásra jutottam, hogy az egy-neműség állapota állhatatlan, egy további lépés történt a teljesen deductiv pont felé. És itt meg kell jegyezni, hogy az empirikusból a rationalisba történt e változással az elmélet a physika birodalmába ment át. Most ez az okok és hatások kérdése lett, a legegyszerűbb formákra redukálva — a molaris és molecularis erők és energiák kérdése, az anyag és mozgás soha be nem végződő újra-eloszlásának kérdése, a legáltalánosabb szempontokból tekintve azt. Ekként nyilvánvalóan csaknem egy véglegesen kialakult gondolati rendszert értem el.

Végigtekintve ezeken a fokokon, meg lehet figyelni, hogy a fejlődés teljes felfogása felé való ez a haladás maga is a fejlődés folyamata volt. Először egyszerűen egy alaktalan hit volt az élő lények fejlődésében, mely bizonytalan módon a társadalmi fejlődést is magában foglalta. Von Baer formulájának kiterjesztése . . . a jelenségeknek majd egyik, majd másik csoportjára, míg végre valamennyi uralma alá került, az egységesülés folyamatát példázza. A haladó egységesüléssel a haladó különmeműség járt együtt, mely abban nyilvánult, hogy az anorganikus és a superorganikus jelenségek különböző osztályait soroltam az organikus jelenségekkel azonos kategoriába. És azután a haladás határozatlan fogalma a fejlődés határozott fogalmába ment át, midőn a változás lényeges természetét felismertem, mint egy physikailag meghatározott

átalakulást az erő utolsó törvényeinek megfelelően. Csak mikor gondolataim ezen egymásutáni fokait papírra vettem, vettem észre magam is, hogy mily természetesen készítette elő mindegyik fok a következő útját és miként fokozta minden további következtetés lelki hajlandóságomat ugyanazon irányban fekvő további következtetésekre. Most úgy tűnik fel nekem, hogy csaknem kikerülhetetlen volt az átmenet a nézeteknek ahhoz a kapcsolatos rendszeréhez, mely nemsokára testet öltött.»

Épen ily természetes, megerőltetés nélküli úton jutott el egyéb véleményeihez is. Egyik legjellemzőbb példa erre az az okoskodás, melylyel a tételes vallásokat elveti s a mi érdekes ellentétben áll a positiv hitre vonatkozó metaphysikai speculatiókkal, az ő józan, mindenki által érthető logikájával. Arról beszélve, hogy húsz éves korában a vallási kétely még csak derengett benne, de öntudatos formát nem öltött, így folytatja: «A kritika akkor még nem mutatta meg nekem, hogy mily rémületes az a feltevés, mely szerint az az ok, melyből harmincz millió nap állott elő, az őt kísérő bolygókkal, egy embr formáját öltötte magára és üzletet kötött Ábrahámmal, hűség fejében területet adva neki. Ez időben még nem utasítottam vissza egy oly istenség fogalmát, kinek kedve telik dicséretei éneklésében és nehezten azokra a párányi lényekre, kiket ő alkotott, ha örökösen nem magasztalják nagyságát. Nem volt még akkor nyilvánvaló előttem, hogy mily föltétlenül s végtelenül igazságtalan dolog volna, ha Ádám engedetlenségéért (mely egy durva embert szolgálja elbocsátására indíthat), Ádám összes büntelen utódai elkárhoznának, egy viszonylag kicsiny csoport kivételével, kik elfogadták a «megváltás tervét», melyről az emberiség túlnyomó többsége sohasem hallott. Azt sem vettem észre még ekkor, hogy mily borzalmas azon hit természete, mely a legmélyebb imádatot tanúsít oly lény iránt, ki nyugodtan szemléli, hogy teremtményeinek myriádjai örök kínokat szenvednek . . .»

Ez a hely egyszersmind jó példája annak a gondolkodásmódnak, melyet philosophiainak neveztem a tudományossal szemben.

JÁSZI OSZKÁR.

EURIPIDES HIPPOLYTOSA.*)

E nagy érdemű társaság műfordítói munkásságomat tüntette ki akkor, mikor nekem tagjainak díszes sorában helyet adott, s ha nem csalódom, különösen magyar Aischylosomnak köszönhetem ezt az eléggé meg nem hálálható elismerést. Azt gondoltam, igaz hálámról azzal tehetek leginkább bizonyosságot, ha most azt a görög tragikust igyekszem irodalmunk számára meghódítani, a ki legnagyobb hatással volt a modern dráma fejlődésére s mindamellett még alig egy-két darabját olvashatja a magyar közönség élvezhető fordításban. Euripides ez, a görög felvilágosultság nagy költője, kit már Aristoteles a legtragikusabbnak nevez. Egy teljes magyar Euripides irodalmunknak egyik kétségtelen hézagát töltené be s hatását eredeti drámai irodalmunk is megérezné. Ha Isten erőt ad e nem könnyű feladat teljesítésére, az ő kegyelmén kívül a Kisfaludy-Társaság buzdító elismerése az, melynek a magyar Euripides létét köszönni fogja.

Hippolytos Euripidesnek egyik legkiválóbb alkotása, ránk nézve annyival érdekesebb, mert Racine *Phaedrájában* ugyanezt a tárgyat dolgozta fel részben Euripides, részben az őt utánzó Seneca nyomán. Racine *Phaedrája* nálunk elég gyakran színre került s Ábrányi Emilt a már megvolt két fordítás nem tartotta vissza attól, hogy egy harmadikkal, az eddigiéknél sokkalta kitünőbbel ne ajándékozza meg irodalmunkat. Voltaire és mások Racinenak adták a pálmát, ellenben Schlegel szépen kimutatta Euripides alkotásának nagyobb tökéletességét. Racine legszebb jeleneteit Euripidesnek köszönheti, s az, a mi az ő inventiója, többször rontás,

*) A Kisfaludy-társaság 1904 nov. 30-iki ülésén tartott székfoglaló.

mint javítás. Hogy többet ne említsünk, Racinenak nem volt érzéke Hippolytos szűzies személyének magasztos conceptiója iránt s Aphrodite büszke megvetője nála mindjárt úgy jelen meg, mint Aricia után epedő szerelmes ifjú. Így aztán könnyen azt hihetjük, hogy csak ez a szerelem hiúsítja meg Phædra reményeinek teljesülését.

Maga Euripides két *Hippolytost* írt; az első elveszett s a második nem egyéb, mint annak átdolgozása; Seneca *Phædrája* az első nyomán készült s közvetve Racine is az első *Hippolytos* fentartója. Abban Phædra szemtől szembe megvallotta mostohafiának a keblében dülő szenvedélyt s ez volt az első görög darab, melyben a «szeretlek!» szó a színpadon elhangzott. A bűnös szenvedélynek emésztő lángja volt benne rajzolja, a mint az ész és erkölcs korlátain ellenállhatatlan erővel csap át. Az athéni közönség finom érzéke megütközött azon, hogy Theseus felesége, egy királyné, nyílt színen maga kínálja szerelmét Theseus fiának. Ezért mondatja Aristophanes Aischylossal a *Békákban* a sokat gúnyolt Euripidesnek:

hanem a költő a rosszat rejtse, takarja,

Ne pedig mutogassa, tanítsa bizony; mert lám a gyenge gyerekek Van, ki vezesse, tanító: ilyen felnőtt embernek a költő.

Euripides hódolt közönsége izlésének s a második *Hippolytosban* harcza vitte az okosságot a szenvedély ellen s ez utóbbinak győzelmét nem élte ki. A mondát különben készen találta a költő a mythosok világában s maga a mythos valamely természeti jelenségről szóló naiv, képes beszédből származott. Az ember megfigyelte, hogy a Hold elérni vágyakozik a Napot, de a helyett, hogy elérné, mindjobban elmarad tőle, sőt a mint a telt Hold megjelen, a Nap épen eltűnik a tenger árjaiban. A Holdnak egyik melléknevéből a «phaidrá»-ból (= fényes) személynév lett s Hippolytos sem egyéb eredetileg, mint a Napnak egyik mellékneve. Az így alakult monda, mely szerint Phædra, a görög Potifárné, szerelmével üldözi Hippolytost, az szemérmesen fut előle, míg végre egy tengeri szörnyetegtől megbokrosodott paripái — apja kívánsága szerint — halálra hurezolja, különösen Troizénben és Athénben volt elterjedve. Athénben csak siremlékkal, de Troizénben templommal tisztelték a szűz ifjú emlékét: állandó papja volt, ünne-

pét évenként megülték, szűz leányok kara gyászdalban kesergett a szeplőtlen ifjú, az istenített Hippolytos kora vesztén, a menyasszony pedig egybekelése előtt az ő oltárára tette le áldozatul hajának egy fürtjét. E mythos és e cultus mennyire igazolja Euripidest s a szerelemnek nem hódoló Hippolytost Racinenal és szerelmes Hippolyte-jával szemben!

De lássuk magát a drámát, a második *Hippolytost*, melylyel Euripides Kr. e. 428-ban egyik legfényesebb győzelmét aratta. Troizénben vagyunk; a szintér a királyi palota előtti tért ábrázolja. Jobbra Artemis, balra Aphrodite szobra; hiszen épen e két istennő harcza a cselekvény mozgató eleme. A prologot maga Aphrodite mondja s tudunkra adja, mi a szándéka. Az ifjú Hippolytos, Theseus és az amazon Hippolyte fia, megtagadja tőle az őt megillető tiszteletet; csak a szűz Artemisnak szolgál, azzal járja az erdei vad nyomát: ezért még ma lakolnia kell.

Im Theseusnak Amazontól szült fia,
Hippolytos, kit a jó Pittheus nevelt,
— Troizén polgári közzül egyes-egyedül —
Az égiek leghitványabbjának nevez;
Szerelmet és a nászágy kéjét megveti;
Phoibos hugát, Zeus leányát, Artemist
Az istenek közt legdicsebbnek hirdeti
S a zöld erdőben mindig a szűz oldalán
— Bizalmasabban, mint emberhez illenék —
Pusztítja gyors kopókkal a föld vadjait.
Ez nem boszant, oh nem; miért boszantana?
De a mit ellenem vétett Hippolytos,
Azért *ma* meglakol; hisz rég egyengetem
Az útját, kis hiján már minden téve van.
Pittheus lakából hogy kiindult egykoron
Athénbe, látni a dicső misterjumot,
Meglátta Phædra, atyjának nemes neje
S a szerelemnek lángja rögtön megkapá
Szívét egész erővel: ezt akartam én! . . .

Majd hogy Theseus elhagyta Kekrops városát,
Bűnhődve a Pallasfiaknak véreért
S nejevel együtt kikötött e partokon
Számkivetése évét itt eltölteni:
Azóta Phædra egyre sorvadoz, szegény
S szerelme ösztökétől verve csak sohajt
Titokban, ám baját nem tudja senki sem.
De nem szabad, hogy e láng így lobogjon el!

Legyen nyilvánvalóvá, Theseus tudja meg,
 És ezt az ifjat, ádáz ellenségemet
 Megöli atyja átka. Mert a tengerek
 Ura, Poseidon tett ígéretet neki,
 Hogy három vágya, bármi léssen, teljesül.
 Phædrának is, dicsően bár, de veszni kell —
 Sajnos, de nem veszem szívemre annyira,
 Hogy ellenségimet ne büntessem meg úgy,
 Egészen úgy, hogy azt mondhassam: így, elég!
 De látom ép Theseus fiát, amott közelg
 Megtérve a vadászat fáradalmiból,
 Hippolytost — most hát e helyről távozom.
 Kiséretében a szolgálak egész hada
 Hymnust rikoltva magasztalja Artemist.
 Nem sejti, hogy Hades kapúja nyitva áll
 S e napsugár a végső, melyet lát szeme.

Vidám ének zaja közt jő vadásztársaival Hippolytos s
 mezei virágból kötött koszorúját áhítatos fohászszal teszi le
 Artemis szobrára:

Fogadd, oh úrnőm, díszedül e koszorút,
 Számodra fontam érintetlen, szűz mezőn,
 Hová a nyáját sohse hajtja pásztora,
 Hová a sarló nem ér, csak a méhecske dong
 Járván tavasszal a szent rét virágait.
 Szűz tisztaság a kertész, a ki öntözi.
 Ki nem tanulta, *természettől* nyerte meg
 Minden dologban a józan mérsékletet,
 Az szedhet ott virágot, a rossznak tilos.
 Oh kedves úrnőm, vedd tehát arany hajad
 Ékességéül jámbor kéz ajándokát.
 Hisz mindenek közt engem ért a ritka kegy:
 Körödben élek és tehozzád szólhatok
 És hallom válaszod, habár nem látlak is.
 Hadd járjam ekkép éltem útját siromig.

Agg szolgája figyelmezteti, hogy Aphroditének is mutassa be
 bódolatát, mert hatalmas isten az is, és az istenek épen úgy
 gyűlölik a fenhéjázást, mint az emberek. Hippolytos nem
 hajlik a szóra, mint tiszta ifjú, csak messziről köszönti
 Aphroditét s a palotába megy reggelijét elkölteni; szolgálí-
 nak parancsot ad, vakarják fényesre paripáit, mert reggeli
 után hajtani fog egy derekasat.

Most lép föl a troizéni asszonyokból álló kar, mert
 meghallották, hogy a földjökön időző Phædrát titkos szen-
 vedés gyötri s három nap óta sem ételt, sem italt nem vett

magához. A dajka más cselédek segítségével épen hozza Phædrát nyoszolyáján, mivel a beteg a szabadba kívánczolt. Itt következik drámánk egyik fénypontja, Phædra epedő szerelmének megragadó rajza, e valódi pathologikus tanulmány, minőt Euripides előtt nem vitt színre drámairó.

PHAEDRA. Támaszszátok fejem, édeseim;

Minden tagom oly bágyadt, elesett.

Fogjátok e lankadt, telt karokat.

Nehéz ez a kendő, nyomja fejem,

Vedd le, hajam had' omoljon alá.

DAJKA. Türelem, lányom! Mért hányod olyan

Hevesen magadat?

Könnyebben is elviseled bajodat

Nyugalommal s lelki erővel;

Szenvedni meg emberi sorsunk.

PHAEDRA. Ah!

Bár csörgedező patak árjaiból

Üde hűvös italt merhetne kezem;

Bár nyughatnám nyárfák töviben

Ledőlve virágos pázsit ölén.

DAJKA. És téged ezért is epezthet a gond?

Mért vágyol a forrás habjaira?

Közel a palotához bővizű domb,

Könnyü találni tiszta patakra.

PHAEDRA. Ah, vigyetek föl a hegyre, az erdő

Fenyvesi közzé, a hol a csaholó

Vérszomjas ebek

Hada üzi a foltos szarvas-ünőt.

A kopókat, oh istenem, annyira vágynám

Hajszolni, hajítani a thessali kopját

Aranyos fűrtim közeléből

Lendítve vasát.

DAJKA. Hagyd abba, fiam!

Nem fogsz ilyen örületes szavakat

Mások előtt kibocsátani szádon?

PHAEDRA. Oh Artemis, úrnő a sima parton,

Dobogó paripák hangos főnyén,

Bár ott volnék ama pálya terén.

Zabolázhatnám a venétosi mént.

DAJKA. Megin' így szólasz, ilyen esztelenül?

Majd a hegyekre, a vadak ellen

Csábít a vágyad, majd meg a száraz

Főnyen hajszolni ohajtod a mént.

Bölcs jós tudná megfejteni azt,

Hogy melyik isten tévelyített el,

Gyermekem, és zavará meg elméd.

PHAEDRA. Én nyomorult! oh mit cselekedtem?

Hova hagytam a józanság utait?

Elvette az isteni átok eszem.

Boldogtalan én!

Anyóka, takard be megint fejemet,

Szégyenlem előbbi beszédeimet.

Takarj be! szememből könny fakadoz,

Arczomra a szégyen pírja borúl.

Eszmélni megint — fájdalmat okoz;

De szörnyű a téboly; legjobb, mielőtt

Ébred lelkünk, elenyészni.

DAJKA. Betakarlak; oh hát rám mikoron

Borúl a halál?

Sokra tanított már a sok élet.

Böles mértéket tartson az ember,

Másokkal ha baráti frigyét köt,

Csak fölszínesen, nem hatva velőkig.

Oldódjék könnyen a szív köteléke,

Könnyü legyen tágítani, szorítani.

Egy szív kettőért hogyha busúl,

Súlyos teher az, mint én busulok

Erte keseregve.

Azt mondom, az élet gondját sokasítani

Ártalom inkább, mint gyönyörűség

S az egészségnek megölője a gond.

Legjobb a szerény mérték, s helyes intés:

«Semmit se nagyon!»

Ezt vallják vélem a bölcsek.

A kar most közbeszól s a dajkától részvétellel tudakolja a királyné baját. A dajka nem tud felvilágosítást adni: kutatta a bajnak okát, de hiába. Majd ismét Phædrához fordul, faggatja, mi baja, majd türelmét veszelve így szól:

Tudd meg tehát (aztán légy érzéketlenebb

A zord haboknál), hogy, ha meghalsz, gyermekid

Árúlod el, mert másra száll az ősi trón,

Az amazon királyasszonyra esküszöm,

A ki urat szült gyermekidnek: kores fiú,

De ám nemes érzületű, hisz ismered,

Hippolytos . . .

PHAEDRA. Jaj nékem!

DAJKA. Ez szíven talált?

PHAEDRA. Megölsz, anyó, az égre kérlek, tedd meg azt,

Ne ejtsd ki többet én előttem e nevet.

DAJKA. Lásd, most okos vagy, s gyermekidnek üdveért

Mégsem kívánod éltedet megtartani?

PHAEDRA. Szeretem őket; más vihar szakad reám.

DAJKA. Fiam, remélem, vér kezedre nem tapad?

PHAEDRA. Kezem, az tiszta, lelkemen van folt csupán.

DAJKA. Rossz embered gonosz varázsa ejthető.

PHAEDRA. Jó emberem tett tönkre vétlent, vétlenül.

DAJKA. Tán Theseus vétett valamit ellened?

PHAEDRA. Csak én ne légyek véle szemben vétkező.

DAJKA. Mily szörnyűség hát az, mi halni kész?

PHAEDRA. Hagyj itt bűnömmel, véled szemben nincs bűnöm.

DAJKA. Jó szántomból nem, csak te rajtad múlhatik.

PHAEDRA. Mit művelsz! Kényszerítesz s megfogod kezem?

DAJKA. Igen s a térded, el sem is bocsátalak.

PHAEDRA. Az istenekre, menj s bocsásd el jobbomat.

DAJKA. Nem én, míg meg nem adtad hő kérelmemet.

PHAEDRA. Legyen, meghatja szívem esdeklő szavad.

DAJKA. Úgy hallgatok; most rajtad a beszéd sora.

PHAEDRA. Mi is az, a mit szerelemnek mondanak?

DAJKA. Legédesebb kéj és legkínzóbb gyötirelem.

PHAEDRA. Az egyikből már bőven kijutott nekem.

DAJKA. Mit mondasz, gyermekem? Szerelmes vagy? kibe?

PHAEDRA. Hogy is hívják az Amazonnak a fiát?

DAJKA. Hippolytos!?

PHAEDRA. Magad nevezted meg, nem én!

DAJKA. Jaj gyermekem, megöltél engem, mit beszélsz?

Oh asszonyok, nem bírom én ki élve ezt,

Nem én soha. Mért látlak, útált napsugár?

Eldoblak, porhüvely s téged, rongy élet, el;

Jöjj oh halál, isten veletek, már nem vagyok.

Im az erény meghódol akaratlan' is

A bűnnek. Kypris már nem istenség csupán.

De még az istenségnél is hatalmasabb:

Elveszti Phædrát, engem és e házat is.

A kar előtt, mely részvétét és baljóslatú aggodalmát fejezi ki, Phædra most igazolni akarja magát, hogy ne lássanak benne közönséges bűnös asszonyt.

Most hagyd kitárnom, lelkem mennyit küszködött.

Ámor nyilat hogy érzém, gondolkodám,

Miként hordozzam tisztesen: kezdtem tehát

Azzal, hogy kínom hallgatással leplezém.

A másik tervem az volt, hogy ez esztelen

Szerelmet józan észszel még leküzdhetem.

De látva, hogy sehogy se bírok Kyprisen

Győzelmet venni, elhatározám: meghalok.

Ez a legjobb, ellent ne mondjon senki se!

Mert szép tettel rejtőzködésre nincs okom

S gyalázatomhoz nem kívánnék sok tanút.

Jól tudtam azt, mily szégyen egy ily szenvedély
 És ismerém magam, hogy nő vagyok csupán,
 Kit oly könnyű megvetni. Hah, átok reá,
 A ki először mocskolá be hitvesi
 Ágyát más férfival! Pedig nemes család
 Leánya volt nemének első szégyene.
 Ha a nemesnek tetszik a gyalázatos,
 A hitványak szemében szép lesz az, dicső.
 Utálom azt is, ki erényt hord ajkain,
 Aztán titokban minden rosszat elkövet.
 Oh habszülötte, Aphrodite, mondd, hogyan!
 Tud hitvesének a szemébe nézni az,
 Hogy' nem remeg, hogy czinkostársi: a homály
 S a házfalak beszélni fognak vétkiről?!
 Halálom' épen az okozza, kedvesim,
 Ne mondhassák, hogy meggyaláztam férjemet
 S szülöttimet, nem, nyílt homlokkal, boldogan
 Lakják Athénnek hírneves, szép városát
 S pirulniok ne kelljen anyjokért soha.
 Mert földre nyomja még a bátor férfit is,
 Ha atyja, anyja szégyenét kell tudnia.
 Egy van csupán, mi minden étellel fölér:
 Az igazságos és szeplőtlen öntudat.
 A rosszak álarezát lerántja az idő
 S mint ifju lánynak, tükröt tart arczuk elé.
 Ezek között ne lásson engem földi szem.

A dajka azonban hamar megalkudott a helyzettel s most
 ügyes sophismákkal igyekszik Phædrát meggyőzni arról, hogy
 szerelme nem bűn, sőt ellenkezőleg, isteni intézmény, mely-
 nek hatalma alól még istenek sem vonhatják ki magokat;
 gögös fenhéjázás tehát ellene szegülni. Mikor észre veszi,
 hogy szavai nem maradtak hatástalanok, készen van tervé-
 vel. Reményt kelt úrnőjében, hogy kitűnő varázs-szerével
 meggyógyítja s reményt egyúttal arra, hogy a szerető szive-
 ket egyesíti. S itt jut el Phædra tragikus bűnének csúcsára:
 bármily gyanúsak előtte a dajka szavai, nincs ereje, hogy
 letiltsa a cselekvés, a közbenjárás teréről. Szervedélye azt
 remélteti vele, hogy mielőtt meghalna, még boldog is lehet.
 Míg a kar Aphrodite végzetes, kárhozatos hatalmáról énekel,
 a dajka bent a palotában a közvetítő szerepére vállalkozik:
 tudtára adja Hippolytosnak Phædra szerelmét, de csúfosan
 felsül. A színen félelem és remény közt hányódó Phædrának
 megüti fülét a heves szóváltás, melyben Hippolytos galád
 kerítőnek nevezi a dajkát, majd a színre rohan s Phædrát,

kihez az egész darabban egy szava sincs, meg se látva, a közönség felé fordulva hevesen kifakad a gyűlölt női nem ellen.

Mért is hozád világra, Zeus, a nők nemét?
 A férfiakra mért zudítál ily csapást?
 Ha emberi nemet vágytál teremteni,
 Nem asszonyoktól kellett vón születnie,
 Hanem mi férfiak, midőn oltáridon
 Aranyt, ezüstöt avvagy érczet áldozunk,
 Ennek fejében a letett érték szerint
 Kapnánk fiúkat és házunkban nők ne'kül
 Lakozva férfiak volnánk és nem rabok.
 Nagy rossz az asszony, a bizonyosság ez reá:
 Ki őket nemzé és nevelte, atyjok úd
 Hozományt velök, csakhogy bajától ment legyen.
 A férj, ki befogadja a mérges növényt,
 Örömmel rak, mint hitvány bábra, czifra dísz
 És drága leplek ékességit adja rá:
 Minden javát rá tékozolja a bolond . . .
 Legjobb, ha hitvesed nem több a semminél
 És vesztég űl szent együgyűség bábjaként.
 A bölcs nőt gyűlölöm: házamba' ne legyen
 Okosabb a nő, mint nőnek illik lennie.
 Az okosakba gyakran olt fondorkodást
 Aphrodite, míg a korlátolt szelleműt
 A ballépéstől butasága óvja meg.
 Szobalányt se kell az asszonyhoz bocsátani:
 Hadd lakjanak csak néma állatok velök,
 Ne légyen egy se, a kihez szót szóljanak
 És egy se, a ki kérdésekre válaszol.
 Mert a gonosz nők főzik a gaz terveket
 És a cselédek a megbízott eszközök.
 Ekkép jövől, oh átkozott lény és atyám
 Szeplőtlen ágyát kínálgattad énnekem.
 Megyek s a forrás szent vizével öblitem
 A két fülem' Pimasz gazember volna az,
 Kinek fülét be nem szennyeznék ily szavak.
 Tégedet, asszony, most megment becsületem:
 Gyanútlanul ha meg nem ejt az esküvés,
 Atyámnak ezt most nyomba' mind elmondanám.
 E háztul addig, míg meg nem jött Theseus,
 Távol leszek s hallgatni fognak ajkaim.
 De majd atyámmal visszatérek, lássam azt,
 Hogyan néztek szemébe, te és asszonyod.
 Arczátlanságodat különben ismerem.
 Átkom reátok! Hadd mondják, mást nem tudok:
 Nőgyűlöletben én nem ismerek határt;
 Hisz rosszasságuk szint' olyan határtalan.

Tanítsátok hát jó erkölcsre őket is,
Vagy hagyjátok üldöznöm őket untalan!

Ezzel Hippolytos eltávozik. Phædra keserű szemrehányásokkal támad a dajkára; hiszen most már halálával sem menti meg becsületét, mert Hippolytos elhíreszteli bűnét. Elkergeti szeme elől s kéri a troizéni nőt, esküdjenek meg, hogy senkinek sem szólnak arról, a mit hallottak s a mit láttak. A nők megeszküsznek.

PHAEDRA. Köszönöm! meghányva-vetve mindent újolag.

Mentségemül még egy reménységárt lelék.

Megmenthetem még gyermekim becsületét

S a szenvedésből némi hasznot húzhatok.

Mert a szülői házra szégyent nem hozok

És rút bűnömmel Theseus szeme elé

Nem lépek én, ha ára egy élet csupán.

KAR. Milyen sötét terv az, mely benned megfogant?

PHAEDRA. Hogy meghalok. Mikép, azon gondolkodom.

KAR. Bűnös beszéd ez!

PHAEDRA. Nem, feddésed a bűnös.

Hisz Aphrodite az, ki engem elveszít;

Hát hadd örüljön, éltem még ma eldobom,

Keserű szerelmem eltípor győzelmesen.

Csak hogy halálom bajt szerez még másnak is,

Erénye polczáról ne nézzen gögösen

Az én kinomra: ő is osztozzék velem

A bajban, akkor majd szerénységet tanul.

Az isteni jós-széktől koszorús fővel megtérő Theseust jajveszéklés és gyász várja a palotában. Phædra élettelenül fekszik, nyakán a fojtó hurok. De a megnémult ajkak helyett beszél az írás, melyet Theseus a holtnak kezében talál s melyben Phædra Hippolytost vádolja be mint becsülete elrablóját s halála okozóját. E szörnyű vádat, az ártatlannak aljas rágalmazását többen szemére vetették Euripides Phædrájának. Pedig a dolog lélektanilag teljesen indokolva van s nemcsak érthető, hanem Phædrát sem teszi megvetésünkre méltóvá. A halálba menő, megvetett szerelem bosszúvágya, a becsületét másképen megvédni nem tudó anya aggodalma s a gyűlölet, melylyé szerelme a nőgyűlölő Hippolytos kifakadásának hallatára átváltozik, némileg igazolja a magában véve utálatos hazugságot. Theseus vakon hisz a vádnak: Poseidontól fia romlását kéri s a maga részéről kimondja rá a számkivetést. Hippolytos hasztalan iparko-

dik önérzetes védekezésben meggyőzni atyját ártatlanságáról. Phædrát vádolni s így esküjét megszegni nem akarja: szava úgy sem találna hitelre. Az indokolás itt sokkal teljesebb, mint Racinenál, kinél Hippolyte csak atyja iránt való gyöngédségből nem hárítja vissza a vádat Phædrára.

HIPPOLYTOS. Szegény fejem, hová forduljak? Vajh ki nyit

Annak kaput, kit ily bünért ítéltek el?

THESEUS. Akad talán, ki befogadja szívesen

A nőgyalázót háza biztos öreül!?

HIPPOLYTOS. Ah, szívemig hat, oh jaj, könnyeket fakaszt,

Hogy im' gonoszként kell előtted állanom!

THESEUS. Miért nem akkor sirtál s meg nem gondolád,

Hogy bitorolni merted atyád hitvesét?

HIPPOLYTOS. Oh ti falak! Ti adjatok hát hangokat,

S ti légyetek tanúim, hitvány voltam-e.

THESEUS. Szótlan tanúkra nagy-bölcsen hivatkozol.

Nézd művedet: gaz-voltod némán hirdeti.

HIPPOLYTOS. Ah!

Bárcsak magammal szemtől szemben állanék,

Hogy részvevő szem értem könnyet ejtene.

THESEUS. Imádni, persze, jobban szoktad tenmagad',

Mint a szülöket tiszteletben tartani.

HIPPOLYTOS. Szegény anyám! Kinnal mért szültél fattyunak?

Barátimat ne érje ily átok soha!

THESEUS. Szolgák! vigyétek immár! Nem hallátok-é,

Hogy rég' ítéltem s száműzéssel büntetem?

HIPPOLYTOS. Majd sírva bánja, a ki hozzám nyúlni mer.

Lelked ha van rá, jőj s taszíts ki hát magad.

THESEUS. Meg is teszem, ha szót azonnal nem fogadsz;

Futásodon nem érez szánalmat szívem.

HIPPOLYTOS. Ugy látom, sorsom eldőlt. Én boldogtalan!

Csak súlyát érzem; hogy mondjam ki, nem tudom.

Legkedvesebb istennőm, Leto gyermeke,

Vadásztársam, te jó barát, el kell tehát

Kerülnöm a dicső Athént. Isten veled,

Erechtheusnek vára! Oh szép 'Troizén,

Ifjúkorom sok örömének színhelye,

Isten veled! fogadd utolsó búcsuszóma.

Oh jöjjetek ti, kedves játszótársaim,

Kísérjete ki s végyetek tőlem bucsút.

Mert bár atyám ezt nem hiszi: erényesebb

Ifjúra, mint én, nem találhattok sehol.

Alig távozik Hippolytos s alig hangzanak el a karnak részvevő dallamai, föllép egy hirdető és jelenti Hippolytos gyászos esetét.

HIRDETŐ. Theseus királyom, könnyfakasztó hírt hozok
Neked s polgáraidnak, a kik Attikát
Lakják s a troizéni föld határait,

THESEUS. Mi az? Mi történt? Tán váratlan sors-csapás
Sujtotta a két szomszéd város népeit?

HIRDETŐ. Hippolytos, mondhatni, már kiszenvedett,
Habár a napja nem szállt még le teljesen.

THESEUS. Kinek kezétől? Bosszút állt tán egy, kinek,
Miként apjának, meggyalázta hitvesét?

HIRDETŐ. Sajat fogatja volt, mi megrontá szegényt
És átkod, a mely a tengernek istenét,
Atyádat hívta fiad ellen bosszúra.

THESEUS. Poseidon isten, hála néked! mily igaz
Atyám vagy, a ki kérésem meghallgatád.
És hogy veszett el? szólj, Dikének kardja mint
Veré le őt, ki tűzhelyem vemocskolá?

HIRDETŐ. Mi ottan álltunk a havvert parthoz közel

S fésültük a lovak sörényét nagy-busan,
Mert hirdető jött és közlé velünk a hírt,
Hogy Hippolytos nem járja országunk' tovább,
Mert számuzé itéletednek szózata.

Jött ő maga s ép azt a gyászt kesergi el
Nekünk a parton; egykorú bajtársinak
Egész csapatja jött kíséretül vele.

Végtére így szólt, abba hagyván a panaszt:
«Miért sirok? Követnem kell atyám szavát.

Hát rajta, szolgák, fogjátok be lovaim,
Számomra többé e város nem létezik!»

E szóra nyomban minden ember sietett
És gyorsabban, mint mondható, urunk előtt
Befogva állott, fölszerelve a kocsit.

A párkányról a gyeplőt kézbe kapja most,
Belé illeszti a talpakba lábait

S az égre tárva két kezét így esdekelt:

«Tovább ne éljek, oh Zeus, ha rossz vagyok!
De veszszek el bár vagy lássak még napsugárt,
Atyám érezze, mily méltatlan' bánt velem.»

Kezébe vette e szavakkal ostorát

S nagyot suhintott; mink, eselédek, jó urunk

Gyalog követtük, a fogat két oldalán

Argos felé, az epidaurosi uton.

Ekképen egy magános helyre érkezénk

A tengerpartra — túl e föld határain —

Mely a saróni tengeröblöt öleli.

Hát tompa morgás hangzik a föld mélyiből

A mennydörgésnél jobban megreszkettető.

Fülök' hegyezték s fölmeresztgeték fejük'

A paripák, mi meg reszketve kémlélők,

Honnan jön a hang? Hát a havvert part felé

Tekintve órjás nagy hullámot lát szemünk
 Az égre tornyosúlni, a mely elfödé
 Szemünk elől a nagy skeiróni szirteket,
 Elfödte Isthmost és Asklepios fokát.
 Majd még nagyobbra nőtt s erős zúgás között
 Fölhányva-túrva tajtékszó hullámaid
 A parthoz ért, hol a négyes fogat haladt.
 A mint a parthoz ütközött s megtört a hab,
 Egy vad bikát tett partra, rémes egy csodát:
 Bögésivel megtelt a sziklás partvidék
 S ijesztve zengett vissza. Ez látványnak is
 Oly rémitő volt, hogy szemünk nem bírta el.
 A négy csikót vad rémület szállotta meg;
 Uram, ki jártas a hajtás fogásiban
 S ért a lovakhoz, megrántá gyeplőjüket
 És húzta hátra, mint hajós az evezőt,
 És rajta csüggve teste szinte megfeszült.
 De a lovak vadúl harapva a vasat
 Száguldanak, sem a kormányos vas keze
 Nem fékezé meg többé, sem gyeplő s iga.
 Már most, a mint a pázsitos mező felé
 Irányozá a vad futást kormányosuk,
 Elébe vágva ott termett a szörnyeteg,
 Úgy hogy ijedten hőkölt vissza a fogat;
 S a hogy dühödten a sziklák felé ragadt,
 Szép csendesen nyomon követte a bika
 Mindaddig, a míg a sziklához csaphatá
 A kerekét és a kocsit felfogatá.
 Szörnyű zavar lett; a letört kerékagyak
 És löcsrudak csak úgy repültek szerteszét.
 Szegény urunkat a gyeplőnek szárai
 Eloldhatatlan' ráfonódva vonszolák,
 És drága szép fejét a szikla verdesé,
 Horzsolta húsát. Így kiáltott rémesen:
 «Hahó, ti kanczák! Hiszen én neveltelek,
 Ne öljetek meg! Ah, atyámnak átka ez!
 A legjobb embert ki sem jó megmenteni?»
 Sokan akartuk, ámde lassúbb lábaink
 Nem érheték el. Ekkor — nem tudom, hogyan —
 A kötelék megoldódott s ő ott maradt.
 Még lélegzik, de nem sokáig húzza már.
 A paripák s a rémitő vad szörnyeteg
 Eltűnt a sziklás földön, nem tudom, hova?
 Cseléd vagyok csak a házadban, oh uram,
 De nem hitetné vélem azt el senkisem
 Hogy rossz ember lehetne a te gyermeked,
 Ha mindjárt minden asszony felkötné magát
 És váddal írják Ida erdejét tele,
 Mert jól tudom, milyen derék, jó ember ő.

KAR. Oh jaj, a sorsnak új csapása teljesült,
 A végzet ellen hajh! menekvés nincs sehol.
 THESEUS. Imént örültem a hírnek, mert gyűlölöm
 A gazt, ki így járt; most az istenfélelem
 Meghatja lelkem: mégis csak fiam vala!
 Nem örülök hát, bár busúlni sem tudok.
 HIRDETŐ. És most elődbe hozzuk a boldogtalant,
 Vagy mit tegyünk, hogy megnyerjük tetszésedet?
 Gondold meg! Ám ha én tanácsot adhatok:
 Ne légy kegyetlen szárandó fiad iránt.
 THESEUS. Hozzátok elő, hadd nézzek a szemébe hát
 S ő, ki tagadta, hogy bitorlá ágyamat,
 Ismerje el most, isten ujjá mint itélt.

De Theseus nem sokáig maradhat nyugodt abbeli hitében, hogy igazságosan ítélt. Maga Artemis istennő adja tudtára fia ártatlanságát, neje bűnét és borzasztó az ő tévedését, melyet csak az ment, hogy akaratlanul követte el s az egész Aphrodite bosszúműve volt. Az összeroncsolt Hippolytost atyja szeme elé hozzák s a halálra sérült ifjú szívtépő keservben panaszozza rettentő kínjait. Artemis, ki láthatatlanul van jelen, részvétellel szól hozzá:

Oh mily nyomorba sülyedél, boldogtalan!
 Nemes szíved volt életednek végzete.
 HIPPOLYTOS. Ah!
 Mily istenillat leng körül! Kínomban is
 Megérezém és testem úgy megenyhüle! *)
 Úgy-é, hogy itt van az én istennőm, Artemis?
 ARTEMIS. Itt van, barátom, istennőd, kit úgy szeretsz.
 HIPPOLYTOS. Látsz engem, úrnőm, látod, mily bajban vagyok?
 ARTEMIS. Látom s szeretnék sírni, csakhogy nem szabad.
 HIPPOLYTOS. Vadászbajtársad, hű szolgád, lásd, oda van!
 ARTEMIS. Bizony oda, de kedves vagy holtodban is.
 HIPPOLYTOS. Jó gyeplütartód, a ki őrzé képedet.
 ARTEMIS. A csalfa Kypris, az koholta ezt a cselt.
 HIPPOLYTOS. Ah; ez az isten hát az, a ki tönkre tett!
 ARTEMIS. Nem tiszteléd, ezért erényed' gyűlölé.
 HIPPOLYTOS. Értem s ezért hármunkat vert le egymaga.
 ARTEMIS. Téged, atyádat s harmadiknak hitvesét.
 HIPPOLYTOS. És így atyámnak sorsát is sirathatom.
 ARTEMIS. Ez istenasszony cselszövénye rászedé.
 HIPPOLYTOS. Szegény atyám, be nagy csapást mért rá a sors!
 THESEUS. Irtóztatót, már élni sincs kedvem, fiam!

*) Itt a pogány Euripides nemcsak Racinet, hanem önmagát is fölülmulta.

HIPPOLYTOS. Magamnál jobban szánlak tévedésedért.
 THESEUS. Bárcsak helyetted én halhatnék meg, fiam.
 HIPPOLYTOS. Atyád, Poseidon gyászt adott ajándokul.
 THESEUS. Olyan kívánság ajkaimra mért jöve?!
 HIPPOLYTOS. Úgy is megöltél volna, úgy felbőszülél.
 THESEUS. Az isten elhomályosítá lelkemet.
 HIPPOLYTOS. Ah!

Az ember átka mért nem foghat istenen?

ARTEMIS. Hagyd el, mert nem maradhat megtorlatlan' az

A sírba' sem, hogy Aphrodite bosszuja
 Nemes szived s jámborságod jutalmaúl
 Kérlelhetetlen dühvel így lesujta rád.
 Majd én az én kezemmel és e nyillal itt,
 Mely czélt nem téveszt, állok bosszut egykoron
 Megölve azt, kit a földön legjobban szeret.
 Szegény barátom, szenvedésidért neked
 Troizénben fő-fő tisztességet juttatok.
 A szűz leány, ha esküvőre megy, neked
 Áldozza fürtjét és a késő korban is
 Gyászolva ülnek emlékedre ünnepet.
 És a leányok ajkiról majd zeng a dal
 S Phaedra szerelmét, mely irántad lángola,
 A feledés homálya nem borítja el.
 Vedd most fiad, ősz Aegeusnak gyermeke,
 Vedd karjaidba és öleld magadhoz őt;
 Hisz' akaratlan' okoztad vesztét, és ha egy
 Isten kívánja, vétni embernek szabad.
 Te se gyűlöld, tanácslom, Hippolytosom,
 Szegény atyádat! veszned mért kellett, tudod.
 Isten veled! halottat látnom nem szabad,
 Halál fuvalma megfertőztetné szemem,
 S immár közel van, úgy látom, hozzád a vég.

HIPPOLYTOS. Éljen boldogul és menj, oh boldog szűzleány!

Hosszú frigyünket könnyü megszakítanod!
 Atyámnak, íme, nyujtom békejobbomat,
 Hisz megfogadtam máskor is mindig szavad.
 Oh jaj, szememre már reá borúl az éj!

Támaszsz, atyám s fektesd le szépen testemet.

THESEUS. Jaj, gyermekem, szegény atyáddal mit teszel?

HIPPOLYTOS. Ez a halál! Már nyíltni látom ajtaját.

THESEUS. És engem itt hagysz s bűn súlyát a lelkemen?

HIPPOLYTOS. A gyilkosság vádjától én fölmentelek,

THESEUS. Igen? Fölmentesz a vérontás szennytől?

HIPPOLYTOS. A nyílvető szűz Artemisra esküszöm.

THESEUS. Oh mily nemes vagy, jó fiam, atyád iránt!

HIPPOLYTOS. Adjon az ég több ily nemes fiat neked.

THESEUS. Te jó, te tiszta, téged elveszítselek?

HIPPOLYTOS. Isten veled, oh jó atyám, isten veled!

THESEUS. Fiam, ne hagyd el, küzdj erősen harczodat.

HIPPOLYTOS. Megküzdtém immár, im atyám, már meghalok!

Takard be gyorsan egy lepellel arczomat.

THESEUS. Dicső Athén s Pelopsnak ősi földje te,

Mily férfiut veszíttek! Én, boldogtalan!

Bosszúd, oh Kypris, gyászos emlék lesz nekem.

KAR. Váratlanul ért mindünket e bús,

E közös siralom.

Sok szemből omol, mint zápor, a könny;

Mert hogyha a főbbeket éri csapás,

Jobban meghatja szívünket.

Ime tehát, az ember csak bábja a halhatatlanok szeszélyes játékának. Keserű pessimismus, annak a fölvilágosult kornak pessimismusa, melyben a világfájdalom első költője, Euripides, élt s mely a földi bajokat, az ártatlanok szenvedéseit nem tudta megegyeztetni az isteni igazságba vetett hittel. Az ártatlan ifjúnak, ki szerelemről hallani sem akar, a szerelem áldozatává kell lennie. Ennek a gondolatnak adott a költő plastikus kifejezést, midőn Aphroditét tette a dráma mozgatójává. Pedig ő maga nem hitt benne, de a nép hitét bátran fölhasználhatta s drámaibb hatást ért el vele, mint elvont elmélekedésekkel ért volna el. Hippolytos Aphroditét sérti meg s Aphrodite által kell vesznie. Aphrodite a népnek isten, a költőnek természeti törvény. Hippolytos ember létere tökéletes, tehát nem való a földre. De veszte egyúttal megdicsőülés: halála után vallásos tisztelet tárgya lesz s egy isten, a tisztaság istennője, Artemis esküszik bosszút haláláért. A mai kor, mely átlag Euripidesnél is hitetlenebb, nem találja meg ebben a kivánatos megoldást, ámbár Ibsennek nem egy darabja semmivel sem nyújt kielégítőbb megnyugtatótást. Ezért meddő annak vitatása, vajon jogosult-e dramaturgiai szempontból, vajon igazán tragikus-e az ártatlan Hippolytosnak gyászos vége? Az úgynevezett «tragikai vétségéről» való elméletet az újabb æsthetika nem tartja fenn a maga merevségében s a «költői igazságszolgáltatás» elméleti követelménye is kezd a múzeumi polczokra vándorolni. A dráma az élet tükre; az életben pedig — ki tagadná? — sok az igazságtalanság. Vak volna az a költő, a ki ezt nem akarná meglátni. «Nemes szived volt életednek végzete!» — hányszor elmondhatjuk ezt ma is!

CSENGERI JÁNOS.

A MAGYARORSZÁGI ÖRÖKLÉSI SZOKÁSOK.

I.

Midőn a magyar általános polgári törvénykönyv tervezete megjelent, a gazdatársadalom és a szaksajtó körében egyaránt fölhangzott az a kívánság, hogy a tervezet öröklési joga akként dolgoztassék át, hogy az a kis- és középbirtoknak egy kézben való megtartását lehetővé tegye és a földeknek öröklés esetén való túlságos szétdarabolását kerülje. A jelzett cél érdekében a német törzsöröklési rendszernek megfelelő öröklést tartották legalkalmasabbnak.

A törzsöröklés abból áll, hogy a föld egy gyermeknek jut, ki testvéreit mérsékelt becsérték szerint készpénzzel vagy ingókkal elégti ki. Tételes jogunk és a polgári törvénykönyv tervezete a leszármazóknak tudvalévön egyenlő osztályrészt ad ingó és ingatlan vagyonban egyaránt.

Németországban a törzsöröklés mind a szokásjogban, mind legújában is a codificatióban, valamint a szakirodalomban teljesen kifejlett intézmény.

A magyar jogászokat és közigazdákat már nem egy ízben foglalkoztatta a törzsöröklés. Így különösen a mult század nyolczvanas éveiben, midőn a Teleszky-féle örökjogi javaslat megjelent, a törzsöröklés kérdése beható megvitatás tárgyát tette. Úgy látszik, hogy a törzsöröklés mindannyiszor föl-szinre kerül, valahányszor öröklési jogunk codificatiójának egy-egy tervezete megjelen.

Darányi Ignác volt földmivelésügyi minister fölismerve a kérdés fontosságát, elhatározta a törzsöröklési rendszernek Németországban való tanulmányozását, s azzal e sorok íróját bizta meg, ki a tanulmányúton Braunschweigban-Hannoverben, Schaumburg Lippében, Westfáliában és Ba-

denben fordult meg s mindenütt két oldalról tanulmányozta a kérdést, a szokás- és a tételes jog szempontjából.

A tanulmányút azt a meggyőződést érte el bennem, hogy az öröklési jog reformját az öröklési szokás ismerete nélkül tárgyalni nem szabad.

Ezért, midőn 1901. őszén a tanulmányútról szóló jelentés kidolgozásához hozzá fogtam, magánlevél formájában kérdőívet küldtem szét a királyi közjegyzőkhöz a magyarországi öröklési szokások összegyűjtése végett.

Ez a kísérlet azonban nem járt a kívánt eredménnyel. A legtöbb kérdőívre nem érkezett válasz.

Míthogy kevéssel utóbb az Országos Magyar Gazdasági Egyesület is eredménytelenül tett kísérletet arra, hogy ily módon a szükséges anyagot összegyűjtse, átláttam, hogy az anyag teljes összeállítását csak a hivatalos út igénybevételével remélhetem. Ezért 1902. év január havában azt a javaslatot tettem, hogy a kérdőívek az igazságügyi minis-tertől küldessenek szét az összes járásbiróságokhoz és közjegyzőkhöz. Ez meg is történt s így jött össze az a 642 jelentés, melynek földolgozását, illetve a földolgozás eredményét leszek bátor rövid vázlatban előterjeszteni.

Az öröklési szokásnak ily módon való megállapításánál németországi minták után indultam. Ott már a múlt század nyolczvanas éveiben gyűjtöttek ily módon adatokat az öröklési szokásra vonatkozóan, eleinte csak egyesek és tudományos társulatok, különösen a Verein für Socialpolitik. Később hivatalos adatgyűjtést is végeztek Badenben, Württembergben és Bajorországban. De valamennyit messze túlszárnyalja mind az anyag teljessége és terjedelme, mind a földolgozás módja tekintetében az, melyet a porosz igazságügyi minister és földművelésügyi minister megbízásából Sering berlini egyetemi tanár végzett Poroszország földművelő népének öröklési szokásaira vonatkozóan.

Ez a gyűjtemény azokból a jelentésekből készült, melyeket a föltett kérdésekre az Amtsgerichte, az ottani járásbiróságok s a Landrathok küldtek be.

A mi anyagunk: a magyarországi földművelő nép öröklési szokásainak gyűjteménye is hasonló módon jött létre. Azok nyilatkoztak e kérdésben, a kik erre jogi szakképzettségök-nél és a helyi viszonyok ismereténél fogva kétségkívül a leg-

illetékesebbek, tudniillik a királyi járásbiróságok és királyi közjegyzők.

Az egybegyűlt anyagot a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a hét országrész, a Duna jobbpartja, a Tisza jobbpartja, a Duna-Tisza köze stb. szerint csoportosítottam. Ezt a csoportosítást választottam azért is, mert különösen a statistikában még ma is ez az elfogadott fölosztás s arra törekedtem, hogy a vizsgálódás eredménye a birtok-eloszlási és népmozgalmi adatokkal öszehasonlítható legyen.

A földolgozásban kétszempontra vezetett. Egyik az volt, hogy az uralkodó szokást megismertessem, a másik pedig, hogy az uralkodó szokástól eltérő, kivételes szokásokat kidomborítsam.

Lehet, hogy a kép, melyet egy-egy országrész öröklési szokásairól rajzoltam, itt-ott hézagos lesz, de ily óriás anyag első földolgozásakor a tökéletesség szinte elérhetetlen.

Annyi azonban bizonyos, hogy ily teljes és hiteles adatgyűjtemény a magyarországi földművelők öröklési szokásairól még nem készült. Eddig csak itt-ott, egyes monographiákban szétszórvva találtunk följegyzéseket a hazai öröklési szokásokra vonatkozóan. Igyekeztem azonban ezeket az adatokat is beleilleszteni a földolgozás keretébe.

A munkát, a melyet végeztem, befejezetteknek nem tartom. Épen azért köszönettel fogok venni minden olyan fölvilágosítást, mely az adatok kiegészítésére alkalmas.

A következőkben a földművelő nép öröklési szokásait az országrészek sorrendjében fogom ismertetni.*)

II.

1. A Duna balpartján, a hova Árva, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turóc és Zólyom megyék tartoznak, az általános szokás az, hogy a gyermekek, törvényi öröklés esetén egyenlő részeket kapnak s az ingatlant legtöbb esetben természetben fölosztják.

Mentől nagyobb és mentől jobb a föld, annál inkább kiköveteli abból a maga részét mindegyik gyermek. Ha kisebb

*) Lásd részletesen a szerzőnek *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás* című műve második részét.

az ingatlan, akkor inkább csak a fiúk osztoznak természetben s a leányokat kifizetik. Végül, ha csak egy kis ház, belsőség az örökség tárgya, akkor megtörténik az is, hogy az ingatlant csak egy vagy két örökös veszi át.

Az osztozkodáskor, főként a tótoknál a legidősebb fiú szokta kapni a legértékesebb részt, például a háznak utca felőli részét, míg a többieknek és különösen a leányoknak kevésbé értékes részek jutnak.

Ez országész lakosságának — mint tudjuk — túlnyomó része tót. Inkább a Duna mentén s a Duna mellékfolyóinak völgyeiben lagnak a magyarok, de öröklési szokás tekintetében magyarok, tótok egyaránt az egyenlő osztály szokását követik. Van ez országészben néhány német község is, így különösen Barsban, Körmöczbánya vidékén, Nyitrában a privigyei, Turóczmegyében a mosóc-zniói járásban. Ezek az úgynevezett Krickehäuok azonban nagyjából úgy osztoznak mint a környékbeli tótok.

Ellenben a Dunamenti, esztergommegei németeknél törzsöröklést találunk.

Ezekben a falvakban, Csolnok, Dorogh, Süttő, Leányvár, Táih, a legöregebb fiú veszi át az egész ingatlant s a többieket más úton elégíti ki.

2. Az életben való osztoztatás és végrendelkezés nem mondható általános szokásnak a Duna balpartján.

Még életében adja át földjét a földműves gazda akkor, ha munkaképtelen lett. A végrendelkezésnek pedig legtöbbször az az indoka, hogy a második házasságból származó gyermekeket akarja az apa előnyösíteni, vagy az özvegy nőnek akar meghatározott tartást biztosítani. Ha azonban a szülő intézkedik, mindenütt előtérbe lép az a törekvés, hogy a földet vagy annak nagyobb részét csak a fiúk kapják. Különösen keveset kapnak a leányok akkor, ha már előbb férjhez mentek, mert akkor sok esetben a kiházasítással ki-elégítetteknek veszik a leányokat. És a fiúknak ez előnyösítésében a leányok a legtöbbször megnyugszanak, mert úgy érzik, hogy a föld igazság szerint azokat illeti, a kik azt megművelték, ők pedig férjhezmenetelök óta már nem a szülői udvarban, hanem férjök gazdaságában dolgoztak.

A menyire szokás azonban a fiúkat előnyösíteni, épen oly kevésbé szokás az egész vagyont csak egy fiúnak juttatni.

Vagyis ha több fiú van, akkor valamennyi egyformán osztózik. Előfordul ugyan az is, hogy a szülő az egyik gyermeket különösen előnyösíti, de itt nem az határoz, hogy melyik a legidősebb vagy legfiatalabb, sőt ez az előnyösítés még a nemre sincs tekintettel, hanem a szerint igazodik, hogy melyik gyermek lakott együtt a szülővel, melyik ápolta őt és segített neki a gazdaságban.

3. Az egyenlő osztály szokásának természetes következménye a földek elaprózása. Megemlékszik erről például ifj. Kubinyi Miklós Árva megyéről, Szmracsányi Arisztid Liptó megyéről írt monographiájában. A jelentések szerint különösen nagy a földek elaprózása Malaczka és Dunaszerdahely vidékén, hol igazán zsekkendő nagyságú parcellákat találunk, továbbá az esztergomi járásban, hol a birtokrészletek szélessége alig tesz ki két-három lépést.

III.

1. A Tisza jobbpartjának — a hova Abauj, Bereg, Borsod, Gömör, Sáros, Szepes, Ung és Zemplén megyék tartoznak — legjellemzőbb vonása a kivándorlás. Érdekes az, hogy bár a kivándorlás kérdése a kérdőívbe fölvéve nem volt, mégis a legtöbb jelentés megemlékezik róla.

Csattanó bizonyítéka ez annak, hogy a kivándorlás mintegy uralkodó problémája ennek az országrésznek. Épen azért, ha bármilyen gazdasági vagy társadalmi kérdés kerül tárgyalás alá, elkerülhetetlen, hogy e közben a kivándorlás vonatkozásai szóba ne kerüljenek. Így vagyunk az öröklési szokás kérdésével is, mert bizonyos tekintetben erre is átalakító hatott a kivándorlás.

Az általános szokás ugyanis a Tisza jobbpartján is az egyenlő osztály, mert csak itt-ott találunk arra példát, hogy egy gyermek vegye át az egész ingatlant. De a kivándorlásnak épen az egyenlő osztály szokásával szemben nyilvánul sokszor a birtoktömörítő hatása. Ha ugyanis az Amerikába távozott gyermek nem ad magáról életjelt, akkor a szülő az otthon maradt gyermeknek vagy gyermekeknek juttatja egész vagyonát. Sőt sokszor egyenesen azzal köti le magához a szülő gyermeket és tartja vissza a kivándorlástól, hogy nevére iratja a földjét.

Megfordítva, ha a kivándorolt gyermek pár ezer dollárral visszajön Amerikából s a szülőt segélyezi, támogatja, akkor ő szokta megkapni az egész vagyont, ha másként nem, hát úgy hogy a testvérek részeit magához váltja. Mindkét esetben tehát határozottan a birtoktömörítés kezére jár a kivándorlás.

De látjuk a jelentésekből azt is — a mi nagyon figyelemre méltó — hogy sok helyről épen a földszerzés lehetősége készíteti az embereket a kivándorlásra.

Például Szepes és Ungmegyékben a tönkre ment régi középbirtokokból a parasztnak jut föld bőven, csak az a baj, hogy nincs hozzá pénze. Állandó és biztos munkaalkalom sincs helyben, a hol a földszerző fölmíves keresetet találna.

Megy tehát ki Amerikába, a hol egy pár évig kész a legkeményebb munkára, a bányák fenekén, a kohók tűzénél, csakhogy összeszerzett pár ezer dollárjával kifizethesse itthon vett földesekéje hátralékos vételárát.

Ezeket az embereket tehát a földéhség hajtja ugyan ki Amerikába, de nem az a földéhség, mely kielégítésre nem talál, hanem az, mely maga előtt látja ugyan a földszerzés lehetőségét, de az ahhoz szükséges pénzösszeget itthon meg nem keresheti. Az ungmegyei, sárosmegyei, szepesmegyei kivándorlókra nézve tehát bizonyos tekintetben «a nagy vízen túl» az, a mi a Nyugat iparos vidékein a gyárváros, az ipari központ vagyis munkaalkalom, a hová a parasztok bejárnak dolgozni, de a honnan azért munkájok végeztével visszatérnek falujukba.

2. Az egyenlő osztály mellett sok helyütt találunk fiági öröklést is, még pedig nem egyszer törvényi (intestat) öröklés esetén is. Ha pedig a szülő intézkedett, akkor majd mindig csak a fiúk kapják az ingatlanokat. Az azonban, hogy csak egy fiú kapja az egész földet, elvéve fordul elő. Ellenben megtörténik, hogy a szülők egyik-másik gyermeküket, a ki legtovább dolgozott velök vagy őket ápolta, külön is előnyösítik, de rendszernek ez sem mondható. Ha az osztózásnál leánytestvért fizetnek ki, akkor rendszerint alacsonyan becsülik az ingatlant, ha ellenben nagy-ritkán egyik vagy másik fiútestvér engedi át a maga részét, azt mindig a teljes, forgalmi érték szerint becsülik meg.

3. A természetben való osztályt ebben az országrészen is sok helyütt nyomon követi a földek túlságos földarabolása.

Megemlékeznek erről mind a megyei monographiák, mind a jelentések is, Gömör, Abauj, Zemplén, Sáros és Beregmegyéből.

A mellett, hogy a birtokelaprózás kérdésére vonatkozóan nem kértünk fölvilágosítást az anyag összegyűjtésénél, mégis nem egy jelentés külön javaslattal áll elő a birtokelaprózás káros hatásainak megelőzése végett. Ajánlják nevezetesen vagy azt, hogy birtokminimumot kellene megállapítani, vagy azt, hogy vissza kell térni a régi fiági öröklésre és ki kell mondani, hogy ingatlant csak fiúk örökölhessenek.

IV.

1. Valamint a Tisza jobbpartjának uralkodó jelensége a kivándorlás, úgy a Duna jobbpartjának, a Túladunának legérdekesebb jellemvonása a mi szempontunkból a törzsöröklés és a gyermekrendszer. Egymás mellé állítom e kettőt, nem mintha egyik a másikból következne, de épen azért, mert egyik a másikat — legalább a Dunántúl — kizárja. Mindkét jelenség egy törekvésben találja szülőökát és ez a birtok szétaprózásának meggátlása. Mindkét szokás egy czélt igyekszik elérni, de a mód, az eszköz különböző s épen ezért ott, a hol a nép az egyik szokást követi, nincs szüksége a másikra.

A magyar földműves egyenlően akarja részeltetni összes gyermekeit vagy legalább is összes fiait ingatlan vagyonában; de azt ő is érzi, hogy a birtok, ha több felé megy, már nem ér annyit s nem ad olyan súlyt és tekintélyt, mint a maga egészében. Ezért arra törekszik, hogy kevés örököse legyen, lehetőleg csak egy fia, a kinek ily módon másokat az ingatlanból kielégíteni nem kell.

A német paraszt nem osztogatja meg egyenlően gyermekeit. A vagyon zömét egyik fiának adja, a többieket mesterségre taníttatja s pénzzel elégíti ki vagy legfeljebb kisebb, a fővagyontól különálló parcellát, például egy darabka szőlőt juttat neki osztályrészül.

Ez az ellentét a dunántúli magyar és német földművesek közt kifejezésre jut a legtöbb jelentésben.

Például Felső-Eörről, Vas megyéből, írják, hogy a magyaroknál a hagyatéki ingatlanokat természetben szokták meg-

osztani. Ellenben a német kiscgazdák örökösei közül rendszerint az egyik veszi át az összes ingatlanokat s örökös társait készpénzben elégíti ki. Kőszeg, Vas megye: «A magyar lakosságnál az örökösök minden ingatlant természetben osztanak föl, a németeknél a telki birtokot egy veszi át.» Szent-Gotthárd, Vas megye: «A magyarok természetben osztóznak, a németeknél egy örökös veszi át az ingatlant.»

A német vidékeken majd mindenütt találunk törzsöröklési szokást, például Tolnamegyében Gyönkön, Baranyamegyében, Pécsvaradon, Sásdon, Dárdán, Mohácson, Sopronmegyében Nagy- és Kismarton vidékén, Mosonmegyében Nezsider környékén és így tovább.

De menjünk tovább és vizsgáljuk meg, van-e a szaporaság s az öröklési szokások közt kapcsolat. Például a hegyháti (baranyamegyei) németekről azt olvassuk Baranyamegye monographiájában, (Várady F. *Baranya múltja és jelene*. Pécs, 1896.) hogy sok a gyermek, ellenben a hegyháti magyaroknál kevés a gyermek, az ormánysági magyaroknál pedig egyenesen a két-gyermekrendszer uralkodik.

Épen így a mohácsi és Duna-vidéki magyarság is évről évre fogy. Az ifjú házasságok 6—7 évi együttélése után születik meg az első gyermekök, az «egyke». Ha leány, lesz még egy, de ha az elsőszülött fiú, akkor több gyermek abban a családban nem születik. Tolnamegyében a sárközi magyar családoknak csak egy-két gyermekök van, a németeknek pedig rendszeresen több, 4—6 gyermekök.

A gyermekrendszer főleg a református magyaroknál van elterjedve. Ezt írják például Somogy megyéből, Kaposvárról, Nagyatádról, Szigetvárról, a vas megyei Körmenről. Ezek a magyar vidékeken a gazdák sokkal jobb módúak és a birtokok nincsenek annyira eldarabolva.

Gróf Széchenyi Imre is azt írja *Somogy megye monographiájában*, hogy a «népnek a természet törvénye ellen való e küzdelmét főként az az anyagi érdek sugalmazza, hogy az atyai birtok megosztását lehetőleg meggátolja».

A gyermekrendszernek ugyanez okát adják a jelentések Bars, Gömör és Borsod megyékből is. Meg kell azonban jegyezni, hogy nézetem szerint a gyermekrendszert sem lehet egy okra visszavezetni, épen úgy nem, mint a hogy például a kivándorlást s általában a többi társadalmi tüneteket sem

lehet egyetlen alapokból megmagyarázni. Ennek a kóros tünetnek okai igen sokfélék, annyira, hogy nemcsak vidékenként, hanem községenként is más-más, egymástól eltérő, helyi körülmények magyarázzák meg a baj terjedését. S ezek az okok nemcsak anyagiak, hanem részben erkölcsiek is. Különösen a fölfelé törekvés, az igények emelkedése s nőknél a hiúság játsznak nagy szerepet. Annyi azonban bizonyos, hogy a föld fölosztásától való idegenkedés igen nagy mérvben oka az említett baj elterjedésének.

A hol törzsöröklési szokást találunk, ott az többnyire karöltve jár az életben való osztogatás szokásával. Tehát főként a német vagy némettel kevert lakosságú vidékeken találjuk meg e szokást. A magyar földműves, ha még életében csinál is osztályt gyermekei közt, ingatlan vagyonát nem egy fiának, hanem összes fainak juttatja.

Ezeket a kivételeket eltekintve, a Dunántúl is a lakosság túlnyomó többsége az egyenlő osztály szokását követi s mentől közelebb van egy falu a városhoz vagy közlekedési vonalakhoz, annál inkább kapnak még a leányok is egyenlő részt a földekből.

Ehhez képest Dunántúl is nem egy helyen a végletekig menő birtokelaprózást találunk. Például Csáktornyáról (Zala-megye) azt írják, hogy a természetben való fölosztás 25—30 □-öles, gyakran ennél is kisebb parcellákat hoz létre. A járásbirósági jelentés rámutat arra is, hogy egy örökös nem veheti át a földet, mert erre megfelelő olcsó hitelt nem kap. Keszthelyről is azt mondja a jelentés, hogy most már az eldarabolás annyira terjedt, hogy ekével a szántásnál a földműves saját földjén megfordulni nem tud. Sümeg vidékén 200—300 □-öles, sőt még kisebb parcellák is keletkeznek a természetben való osztózás következtében. Ugyanezt írják Báttaszékről, Balatonfüredről, Veszprémből, Nagyigmándról stb. A részletes adatokat könyvemben (*Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás* Budapest, 1904.) közlöm.

V.

A Duna-Tisza közén első sorban a nagy Alföld fajmagyar lakosságának öröklési szokása köti le érdeklődésünket. Hogyan osztozik ez a földre vágyó, a földért mindenre kész tősgyökeres magyar, a kinek propagatív erejétől várjuk a harmincz millió magyarba vetett reményünk teljesülését? Azt hiszem, a felelet nem meglepő, hanem csak természetes, ha azt mondom, hogy egyenlően osztoznak. Ha törvényi (intestat) öröklés áll be, fiúk, leányok egyaránt osztoznak és pedig annál inkább részesülnek a leányok is ingatlan vagyonban, mentől nagyobb földbirtok teszi az osztály tárgyát. A kisebb földeknél is egyenlő ugyan az osztály, de csupán a fiúk közt egyúttal természetben való is, míg a leányok pénzben vagy ingó vagyonban kapják ki osztályrészeket.

A bácskai németeknél és szerbeknél már más szokást találunk. A bácskai svábokat különösen jellemzi az előre való gondoskodás. A sváb parasztgazda már életében rendbe hozza az osztályt gyermekei közt. Tehát ebben egyezik a dunántúli némettel; csak hogy míg a dunántúli német egy gyermekének juttatja birtokát, addig a bácskai német sokszor egyenlően vagy legalább is fiai közt egyenlően osztja meg vagyonát. Különböznek a bácskai németek a dunántúli németektől abban is, hogy a Bácskában a németek is hajlannak a gyermekrendszer felé, a miben valószínűleg a szerbek voltak tanítómestereik.

A szerbek öröklési szokásának legjellemzőbb vonása az, hogy a leánygyermeknek majdnem semmit sem juttatnak. Ha a leányt férjhez adják, lemondó nyilatkozatot vesznek tőle, hogy mindentől ki van elégitve, holott a kiházasítási ingókon s a lakodalmi költségen felül egyéb számbavehető értéket alig kapott. Igaz, hogy ez a lakodalmi költség több itt, mint az ország bármely vidékén, a szerb paraszt nem egyszer vagyonának tetemes részét rááldozza a lakodalmaszkodásra és sokszor ezzel a költsékezéssel veszi kezdetét a vagyoni romlás. A szerbeket különben a magyar és német lakosság lassan, de biztosan szorítja ki a földbirtokból. Különösen, a hol szerb és német községek egymás tőszomszéd-

ságában vannak, ott lehet jól megfigyelni azt, hogy mint vásárolja ki a takarékos és számító német parasztgazda a szerbet. Épen ezáltal a német földműves több telket, önálló birtokot szerez, a melyeket azután fiai közt szétoszt s így mindegyik fiú a német terjeszkedésnek egy-egy előőrsévé lesz.

A Duna-Tisza közén terül el a volt jászkún-vidék is. Külön kell megemlékeznem erről azért, mert a régi jászkún öröklési jognak a hatása még ma is visszatükröződik helyenként az ottani szokásban. A jászkún öröklési jog az 1799-iki statutumban volt szabályozva. E szerint az ingatlan vagyon, mihelyt a szerzőnek végintézkedés nélküli halála következtében ösivé lett, csak a fiúkat illette, a leányok készpénzben nyertek kielégítést s az ingatlan vagyonban csak akkor örökösdtek, ha a fiág kihalt.

A fiági öröklés még ma is erősen él a jászkún vidéken. Az életben való osztogatás gyakori s ilyenkor mindig a fiúk kapják az ingatlanokat. A leányok ingóságokkal és készpénzzel elégittetnek ki, mely kielégítés sokszor nem üti meg a törvényi osztályrész mértékét. Ezt mondják a jelentések Kiskunfélegyházáról, Jászapátiról, Kisújszállásról, Kunhalasról, Mezőtúrról. Különösen rámutat a jászkúnok különleges szokására a kúnszentmártoni járásbiróság jelentése. E szerint a járásbirósághoz tartozó községek között különbség teendő az úgynevezett kún községek és a többi községek között. A két kún község: Kúnszentmárton és Mesterszállás lakosai még ma is legnagyobb részben, mondhatni talán kivétel nélkül, a jászkún statutumok hatása alatt állanak s ingatlanaikat csak fiúgyermekük közt osztják meg.

VI.

A Tisza balpartjára áttérve, a hová Békés, Bihar, Hajdú, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Szilágy és Ugocsa vármegyék tartoznak, ismét azt látjuk, hogy a legnagyobb befolyást az öröklési szokás miként való kialakulására a faji jelleg gyakorolja. Például az erdődi és nagykarolyi járásbiróságok területén levő sváb községekben törzsöröklést találunk. Az oláhoknál és tótoknál mind törvényi (intestat) öröklés esetén, mind pedig akkor is, ha a szülő intézkedett, a leányok rendszerint igen csekély

kielégítéssel kénytelenek megelégedni, míg a magyaroknál az egyenlő osztály az uralkodó szokás. Például a szarvasi közigazgató is ezt írja: «A magyar községekben valamennyi gyerek egyenlő arányban osztozik, a tótajkú községekben pedig rendszerint a fiúk tartják s osztják föl a fekvőséget, a leányokat kifizetik.»

A magyar vidékeken csak kisebb ingatlanoknál fordul elő az, hogy egy örökös veszi át az egészet.

A mi szempontunkból legérdekesebb ebben az ország-részben a szatmármegyei sváb községek törzsöröklési szokása. Ezeket a németeket a XVIII. században Württembergnek Schwarzwald és Bläsiwald nevű vidékéről telepítette át gróf Károlyi Sándor. A lakosság ma épen olyan szokást követ itt, a minőt követnek fajrokonai az őshazában, a Feketeerdőben. A birtok mindig egy kézben marad, osztatlanul száll át apáról fiúra, úgy hogy e községekben, Csanalos, Fény, Kálmánd stb. az 1863-iki tagosításkor kiosztott telkek ma is fölosztatlanok.

A végrendekezés és életben való osztoztatás nem mondható elterjedt szokásnak. Sok végrendelet egyenlően osztoztatja meg a gyermekeket, a mikor az persze tulajdonképen fölösleges. Még leggyakoribb a végrendekezés a magyar református földműveseknél, legritkább pedig az oláhoknál és ruthéneknél, a mi kapcsolatban van a vagyonossággal és műveltséggel. A jelentések rámutatnak arra, hogy legtöbb esetben a földnek egy örököstől való átvétele már csak azért sem szokott előfordulni, mert a birtokok legnagyobb része tetemes adósságokkal van terhelve s így a kedvezményezett örökös a többieket nem bírná kielégíteni.

Az általános, uralkodó szokás tehát itt is az egyenlő osztály. A földeknek minden észszerű határt meghaladó földarabolásáról itt is sok jelentés tesz említést. E mellett megemlékeznek a jelentések azokról a káros következményekről is, a melyek abból származnak, hogy a földek tényleges fölosztását telekkönyvileg nem vezetik keresztül. Főként a ruthének és oláhok lakta vidéken van ez így s igen gyakori eset, hogy az egyik örökös adósságáért a végrehajtási törvény 156. §-a alapján a többi örököstárs jutaléka is árverés alá kerül.

VII.

A Tisza-Maros szögéhez tartozó öt vármegyében (Arad, Csanád, Temes, Torontál és Krassó-Szörény) az öröklési szokások rendkívül sokfélék. Főleg Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyékben, a hol kisebb számú magyarságon kívül németek, szerbek, oláhok, tótok, csehek és bolgárok mozaik-szerű tarkaságban lakják a falvakat, még egy-egy község határára belül sem lehet egyöntetű szokást megállapítani. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a törzsöröklés a Dunántúl mellett, ebben az országrészben van leginkább elterjedve és pedig nemcsak a németek, hanem főként Aradmegyében — az oláhok közt is. A magyaroknál, mint a csanádmegyei jelentések mondják, csak törpebirtokoknál szokott előfordulni, hogy az egyik örökös veszi át az ingatlant, egyébként egyenlően osztoznak, a mi törvényi (intestat) öröklés esetén ebben az országrészben is a rendes szokás. Ha a szülők intézkednek, akkor gyakori a fiúk előnyösítése.

A bánáti németek törzsöröklési szokása karöltve jár az életben való osztoztatással. Legtöbbször a legidősebb fiúgyermek házassága alkalmával adja át az apa földbirtokát, úgy hogy a szülők aránylag fiatalon, 45—50 éves korukban már félre vonulnak.

A bánáti törzsöröklési szokás érdekes abból a szempontból is, hogy itt látjuk leginkább érvényesülni a törzsöröklés mindkét sajátosságát, tudniillik nemcsak azt, hogy egy veszi át a földet, hanem hogy a birtok-átvevőt erősen előnyösítik is. Meg kell azonban jegyeznem azt, hogy a délvidéki németeknél sem kizárólagos a törzsöröklés. Már a Bácskában láttuk, hogy a németek nem egy helyt az összes fiúgyermek közt fölosztják a földeket s itt, a Bánátban is van arra példa, hogy a németek egyenlően osztoznak. De ha a délmagyarországi német telepek történetét vizsgáljuk, be kell látnunk, hogy egyöntetű öröklési szokást nem várhatunk oly néptől, melyet annak idején a német birodalom és az osztrák örökös tartományok legkülönbözőbb tájékaról szedtek össze.

A jövevények a német nyelv legkülönbözőbb árnyalatait beszélték még ugyanazon egy községben is, úgy hogy

eleinte meg sem értették egymást. Az első német települők 1722—1726 közt jöttek különösen a felső rajnai kerületből. Később 1745-től kezdve leginkább a hesseni fejedelemségből, Trier, Mainz vidékéről s a rajnai Pfalzból származó németek telepednek le a Délvidéken. Bizonyos tehát, hogy a települők közt sok olyan is lehetett, a ki már őshazájában is a természetben való osztály szokását követte. Például Trier vidékén s egyáltalán a közép Rajna mentén ma is természetben osztoznak. (Sering: *Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen*. I. kötet.)

Azonkívül ezek a mi németjeink, oláhokkal, szerbekkel, magyarokkal keverve lagnak, tehát már ezért sem lehetnek szokásaik mindenben egyezők. És végül még egyet. Mikor a német telepesek jöttek, sok volt a föld, kevés az ember. A kincstári uradalom bőven adta a földet. Tehát akkoriban birtokösszetartásra szükség nem volt. Minden fiú szerezhette magának egy-egy megfelelő birtokot. S ez részben ma is így van. Mert ha nincs is már napjainkban megszállatlan puszta terület, azért a németiségnek mint fajnak ma is van tere a terjeszkedésre. Azelőtt a lakatlan területeket hódította meg, most a lakott területeken terjeszkedik s szedi el a földeket főleg a szerbektől, mert szellemileg és gazdaságilag egyaránt erősebb ezeknél. A délvidéki német gazdának tehát a legtöbbször van arra módja és alkalmja, hogy több, különálló birtokot szerezzen, s ezeket gyermekei közt szétosztja.

VIII.

A régi Erdélyben három nemzet, a magyar, a székely és a szász egyesült; mindháromnak külön-külön szervezete és jogszabályai voltak. A mi az öröklési jogot illeti, Székelyföldön az volt az alapelv, hogy a fitestvérek a nőtestvéreket kizárják, de ezeknek az úgynevezett hajadoni jog alapján tartással, kiházásítással tartoznak. A székely Constitutio 1555-ből így formulázza ezt: «Valamely embernek fia, leánya vagyon, az örökség a fiát illeti; de úgy hogy a fiú a leányt, ki-ki a maga székének törvénye szerint kiházásítsa.» Ma már a régi székely öröklési jog törvényi öröklés esetén alig, úgyszólván csak a gyimesi havasok közt lakó csángószékelyek-

nél érvényesül; többnyire egyenlőn osztoznak fiúk és leányok. Ellenben a régi székely jogi fölfogásra akadunk a szülők végintézkedéseiben s életben való osztoztatásaiban, például Gyergyó-Szt.-Miklóson, Csikszeredán, a hol szülői intézkedés esetén csak a fiúgyermekek kapják az ingatlan vagyont. Általános szokásnak azonban ez sem mondható. Itt-ott nyoma van annak is, hogy a szülők igyekeznek a vagyon zömét vagy legalább az ősi belsőséget a legkisebb fiúnak juttatni, de erre nézve is azt jegyzik meg a jelentések, hogy ily átvétel még az átvevő előnyösítése mellett is biztos eladósodásra és tönkrementésre vezet.

Az erdélyi szászoknál a régi jog szerint a leszármazók egyenlőn örökölték ugyan, de az osztályra nézve különös intézkedések voltak. E szerint a házra nézve a legfiatalabb fiú birt elsőséggel, a többieknek aránylagos kielégítés járt, mindazáltal úgy, hogy a házat mindannyian közösen használhatták. A külső telkek falun a gyermekek közt egyenlően osztattak föl; városokban pedig a legifjabb testvér, kinek a szülői ház jutott, a további osztozástól ki volt zárva. Ma már e régi jognak alig van nyoma s csak Fogarásról és Brassóból tesznek említést arról a jelentések, de itt is csak mint kivételtől. Szabály szerint a szászok is egyenlőn osztoznak és pedig mentől nagyobb a birtok, annál inkább fölosztják azt egymás közt az örökösök. Ennek az eredménye azután az, hogy van olyan szász község is és pedig, mint a jelentés megjegyzi, nem nagy határral bíró, a hol a helyrajzi számok a 30,000-et is meghaladják, mert a szászok az osztozást telekkönyvileg is keresztülvezetik. A szász községekben egyes örökösök részére gyakran adnak át 9, 12, 30 vagy 50 □-öl területű vázrajz szerinti új birtoktestet. Az oláh községekben pedig a telekkönyvi birtoktestek negyvened, kilenczvened sőt apróbb hányadokra is megoszlanak.

Az erdélyi szászoknál tehát nincs törzsöröklési szokás. A valószínűség a mellett szól, hogy a szászok az egyenlő osztály szokását még őshazájokból hozták, legalább a közép Rajna és Mosel folyó vidékén, a honnan ide költöztek, ma is a természetben való fölosztás az uralkodó szokás. (Sering idézett műve I. kötet). És érdekes, hogy itt, az őshazában éppen úgy, mint nálunk az erdélyi szászoknál a még nagyobb elaprózás és eladósodás elhárítása végett egyaránt el van terjedve a

gyermekrendszer. Ez a baj átragad lassanként a székelyekre is, különösen Udvarhely és Háromszék megyékben, melyek a szász vidékekkel legszomszédosabbak. A székelynek az a fölfogása a szászról, hogy az csupán azért nem szegényedik, mert a birtokát nem kell fölosztania.

Az általános szokás tehát Erdélyben is az egyenlő osztózás, legalább is a fiúk közt. A fiágiság főként a székelyek, oláhok közt van szokásban.

A túlhajtott birtokelaprózás láttára a jelentések foglalkoznak a birtokminimum kérdésével is. Például az egyik épen az erdélyi viszonyok szempontjából nagyon helyesli a polgári törvénykönyv tervezetének birtokminimumot statuáló 573. §-át. Egy másik jelentés sokkal tovább megy, mert azt javasolja, hogy a minimumon alóli hagyatékokra nézve születési sorrend szerint a legelőnyösebb ajánlatot tevő örökösnek adassék megváltási jog. Ez — a javaslat szerint — ráterelné a parasztszályt arra, hogy a több gyermekes szülő gyermekei egy részét más foglalkozásra adja. E javaslat részben a régi magyar jog területén mozog. Az 1836 : V. t.-cz. ugyanis kimondta, hogy a jobbágytelki állományt csak felére vagy negyedére szabad fölosztani s ezt öröklés esetén is tekintetbe kellett venni. Ha az örökösök közt megegyezés nem jött létre, szabadságukban állt azt — az 1840 : VIII. t.-cz. szerint — magok közt tartandó árverésen a legtöbbet ígérő osztózónak átadni, ki azután a többi osztózókat köteles volt kielégíteni.

IX.

Ha összefoglaljuk a vizsgálódás eredményét, azt látjuk, hogy Magyarországon háromféle öröklési szokás van és pedig : 1. egyenlő osztály, 2. fiági öröklés, 3. törzsöröklés.

A törzsöröklés leginkább a Dunántúl és a Délvidéken fordul elő, de e tekintetben sem lehet oly határozottan körvonalozott területeket fölláttítani, mint az például Poroszországra nézve Sering munkájában történt. Nálunk nem bizonyos területek, hanem első sorban népfajok szerint különböznek az öröklési szokások. Csakhogy ezek a népfajok sokszor még falvakként is igen keverten laknak s ezért fajok

szerint sem lehet az öröklési szokásokat tisztán, minden zavaró körülménytől menten megállapítani.

Annýt azonban megállapíthatunk: 1. hogy a törzsöröklés nálunk nem az uralkodó szokás, 2. hogy épen a fajmagyar lakosság nem él törzsöröklyéssel. Ezt teljesen igazolja hazánk jogtörténeti fejlődése is. A magyar jogéletben a legregibb időtől kezdve sem találunk oly jogtételt, mely azt mondta volna ki, hogy az egész földbirtok egy fiúra szálljon át.

Ez az eszme Nyugaton a hűbérek oszthatatlanságának volt folyamánya. Ez az oszthatatlanság pedig abból következett, hogy a földbirtok a hivatalnak (hercegség, grófság) volt az alapja, s mikor a hivatalok örökletesekké váltak, a velök összekötött földbirtok is szükségképen oszthatatlanul szállt át az egyik fiúra. Így fejlődött ki az elsőszülöttségi jog, mely a nagyobb hűbérekéből természetesen terjedt lefelé az alsóbb osztályok öröklési rendjébe is. Átment az oszthatatlanság elve és az egész birtoknak egy örökösre való átszállása a jobbágybirtokra is, mikor arra is a hűbériség elveit kezdték alkalmazni.

Magyarországon azonban a hűbériség soha sem érte el a fejlődésnek ezt a teljességét. Nálunk a hűbériség magánjogi eleme nem tudott túlsúlyra jutni, a hivatalok nem lettek örökletesekké. Nem érvényesült az egy örökösre való átszállás elve a földbirtok öröklésében sem. Innen van, hogy a nemesség öröklési jogában sem honosodott meg nálunk az elsőszülöttség, hanem csak a fiági öröklés. A nemesség öröklési jogához simúlt a jobbágyok öröklési joga is, a mennyiben Werböczy szerint fiági volt az öröklés akkor, ha a leányok még atyjok életében kiházásítottak. Ellenben egyenlő volt az osztály fiúk, leányok közt akkor, ha még ki nem házásított leányok és fiúk osztoztak.

A rendes eset mindenestre az volt, hogy a leányok még atyjok életében kiházásítottak s ilyenkor csak a fiúk örökölték. Megfelelt ez az anyagi igazságnak is, mert az apával együtt a fiúk művelték a telket, ők teljesítették az úri szolgálványokat. Egyezett ez a földesúr érdekével is. A fiúk maradtak a jobbágytelekben, a kikre a földesúrnak szüksége volt úgy a hadi szolgálatban, mint a robot-munkában. De ne feledjük azt sem, hogy a jogot a nemesség kezelte s ez

saját jogának szellemét, a fiágiságot, bevitte a jobbágyok öröklési jogába is. Másrésztől a nép az urak intézményeihez szokott alkalmazkodni mindenütt.

A fiúk azonban mindannyian egyformán örököltek. A régi időben az ország még gyéren lakott, a munkáskéz ritka s így fölötte becses volt. A földbirtok értéke a jobbágyok számától függött s így érthető, hogy a jobbágy fiait igyekeztek megtartani a telkeken, tehát nemcsak egynek közülök juttatták az egész jobbágytelket.

A fiági öröklést megszüntette az újabb jogfejlődés. Az 1840: VIII. t.-cz. kimondta, hogy a jobbágyoknak minden javaikban fiú- és leánymaradékaik teljesen egyenlő mértékben örökösödnek.

Mai tételes jogunk szerint is fiúk, leányok egyenlően örökölnek.

Látjuk tehát, hogy olyan jogtétel, mely szerint az egész földbirtokot egy örökös kapja, nálunk sohasem volt.

A törzsöröklést idegen jövevények hozták be hozzánk. Tényleg igazi törzsöröklést csak a német vidékeken találunk. Másutt, ha előfordul is, hogy egy gyermek veszi át az egész földet, annak oka vagy az, hogy ez a gyermek egyúttal az egyetlen is, vagy pedig az, hogy az átvevő az egyetlen fiú s csak leánytestvérei vannak. Amott tehát az egy-gyermek-rendszer, itt pedig a fiágiság tartja meg egy kézben a földet. De le kell számítani a törzsöröklési esetekből azokat is, a hol csak egy ház, egy kis belsőség, pár száz korona értékű ingatlanból áll az egész, egy gyermek által átvett vagyon. Ilyen kis ingatlan nem önálló birtok, az nem elég egy gazdálkodó család megélhetésére, a fölosztást tehát nem a birtokegység iránti érzék, hanem a kényszerűség odázza el, vagyis a fölosztásnak a parcellaminimum állja útját.

A jelentéseknek nagyobbik része nem is tesz említést a birtoknak egy gyermektől való átvételéről vagy egyenesen kimondja, hogy ilyen eset nem fordul elő. Nálunk tehát, a törzsöröklési jogot a törzsöröklési szokással indokolni nem lehetne. A fejlődés iránya pedig határozottan az, hogy a tételés jogtól ma még különböző szokások, a fiágiság, a törzsöröklés, mindinkább tért veszítenek az egyenlő osztály javára.

MATTYASOVSZKY MIKLÓS.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Regény.

Első közlemény.

I.'

Szareptov valóságos államtanácsos lakásából, mely a Kirocsnája-utca egy nagy házának egész magas-földszintjét elfoglalta, még nem tűnt el teljesen a tömjén illata. Mindössze két napja, hogy ebből a lakásból gazdagon diszitett koporsót vittek ki, a melyben Szareptov feleségét, Vasziljevna Vjerát temették.

A temetés fényes volt. Tömerdek jó ösmerős és sok olyan ember jött el, a ki egyszerüen csak ismerte Vasziljevna Vjerát, hogy megadja neki a végső tisztességet. Messzire elnyúlt a gyász kocsi hosszú sora, de még hosszabb volt a közönséges nép gyászmenete. Nagyon sok volt a tömegben a furcsa és rég divatjokat mult ujjasokba és köpenyekbe öltözött vénasszony, közvetlenül a koporsó mögött pedig párosával, egyforma szürke ruhában vagy harmincz különböző korú leány ment: annak a menedékháznak lakói, melyet az elhunyt saját költségén alapított.

Ez két nappal azelőtt történt. De azóta Szareptov lakásában állandóan olyan volt a hangulat, mintha a temetés még mindig tartott volna. Mély csönd volt a házban; minden szabálytalanul és rendetlenül ment benne. A család soha sem jött össze az ebédlöben a kellő időre reggelizni, ebédelni és vacsorálni. Mind egymástól elkülönítve éltek és mindent külön tettek.

Az igaz, hogy Vasziljevna Vjera életének az utolsó nap-

jai elszoktatták a rendtől az egész házat. De csak meg kellett figyelni, hogy mi történik a lakás egyes szobáiban, s egyszeriben világossá lett az ember előtt, hogy nem ez volt az egyedüli oka a rendetlenségnek.

Két nappal azelőtt abban a pillanatban, a mikor Vasziljevna Vjera végsőt lehelte, abban a pillanatban, mikor a lelke egy más világba szállott, egyszerre megváltozott a családtagoknak egymáshoz való viszonya, mintha csak az ő halálával valami láthatatlan penge ketté vágta volna azt a szálát, mely őket összetartotta. Az egész lakásnak olyan volt a képe, mintha pusztá véletlenségből összeverődött emberek laktak volna falai közt. Még csak kevéssel azelőtt is úgy látszott, mintha a család elszakíthatatlan kötelékekkel volt volna szorosán összefűzve, most meg egyszerre senki sem érezte többé a másíknak a szükségét.

Mindannyian ott ülnek a magok szobájában, s vigyáznak rá, hogy csak akkor mozduljanak ki az ebédlőbe, a fogadó szobába vagy a folyosóra, a mikor ott senki mással nem találkozhatnak. Mind valósággal félnek az egymással való találkozástól és gondosan kerülnek egymást. Egyetlen összekötő láncszemnek Avkszentyevna Marfa, vagy egyszerűen Marfуска maradt meg, a ki mint azelőtt, úgy most is az egész háztartást vezette: bejáratos volt mindenkihez, s tőle tudta meg mindenki, hogy mit beszéltek és mit műveltek a többi szobákban.

* * *

Viktorovna Jevpraxia tágas és világos szobája, melynek két ablaka az utcára nyílt, tele volt napfényvel.

A szegletasztalon, mely tele volt drága keretekbe foglalt szentképekkel, kis lámpa pislákkolt. Maga Viktorovna Jevpraxia egy magas, puha és öblös karos székben ült, s lábait egy kis padocskán pihentette, mely a vastag gypjú-szőnyegen állt.

Puha, lakályos és nyugodalmas volt itt minden. Mindenből kiérzett Marfúsa kényelemszeretete és gondos keze, a ki az egész házban mindenkinél jobban a szíven viselte Viktorovna Jevpraxia békességét.

Viktorovna Jevpraxia, a ki magas volt s még most is megőrizte egykori karcsúságát, egyenesen ült ott, és büszkén tartotta ősz és méltósággteljes fejét. A gyász-főkötő élesen

beárnyékolta ritka és simára fésült hajának fehérségét. Arczának erőteljes vonásai szilárd jellemre mutattak. Merészen ivezett sűrű szemöldökei, valamint köztök a homlokon lévő mély ráncz állhatatosságot és makacsságot fejeztek ki. Átható és szürke szemeiben, a melyek sötéten, de nem haragosan néztek, valami daczos és szabadságszerető vonás ült. Duzzadt és a több napos sirástól piros szemhéjaktól övezve, kifejezésök szigorú volta ellenére, olykor még most is megnevyesedtek és nagy könnyecseppek törtek elő belőlök.

Ósrégi, ócska karos-székében ült ott, abban a környezetben, a melyben már hosszú évek óta élt, s úgy tetszett neki, mintha egyedül volna az egész világon, s mintha nem volna többé senkije, a ki törődjek vele. És a házban uralkodó mély csöndnek a hatása alatt, — mert az ő szobájába, mely a lakás egyik legtávolabb zúgában volt, egyetlen hang se jutott el, — úgy érezte magát, mintha most már örökre egyedül kellene maradnia szobájában, s mintha többé soha senki még csak be sem pillantana hozzá.

De léptek halk zaja hallatszott a folyosón; ezek Marfusa léptei voltak, a ki, hogy senkit ne zavarjon, állandón spárgatalpú papucsokat viselt. Megállt az ajtó előtt, megnyomta a kilincset és benyitott.

Az ajtó egy csöppet sem csikorgott. Marfusa, a kinek gondja volt Viktorovna Jevpraxia nyugalmára, majd minden héten megkente sarkait valami különös kenőccsel. Belépett. Viktorovna Jevpraxia még csak a fejét sem mozdította meg.

— Viktorovna Jevpraxia, — szólt Marfusa halkán.

— No, tenéked mégis csak eszedbe jut néha, hogy én is a világon vagyok, — mondotta Viktorovna Jevpraxia keserű mosolylyal.

— Jaj Istenem, Viktorovna Jevpraxia! Ha én már erről is megfeledkezem, akkor már alkalmasint mindent elfelejtek a világon! Nem akar-e egy kis tejszínes kávé inni?

— Nem, nem akarok. Semmit sem akarok.

— Így azután egészen elgyengül majd. Gondolja meg, tegnap mindössze egy pohár theát ivott egy darabka kétszersülttel.

— Ha elgyengülök, hát meghalok. Most már senkinek sincs rám szüksége . . .

— Hát a gyerekek? Ugyan kijök van nekik, önön kívül?

— A gyerekek? — és Viktorovna Jevpraxia széles ajkai

megint keserű mosolyra húzódtak. — Azt még majd meglátjuk, hogy fognak nekem engedelmeskedni!

Marfusa fölsóhajtott. Nyilván tudta, hogy Viktorovna Jevpraxia miről beszél, s hogy miben kellene neki a gyermekeknek engedelmeskedniök.

— Úgy bizony, — folytatta Viktorovna Jevpraxia — én mindig gondoltam erre. Vjera valóságos angyal volt, de épen ezért vajmi kevésbé ismerte az életet. Valósággal aranyszíve volt, csakhogy a szívből magából még meg nem él az ember. Mindig mondtam: mindenkinek a maga helyén kell lennie! Ha Vjera száz esztendeig élt volna, az egészen más!

— Pedig még fél annyi ideig sem élt szegény, — mondotta Marfusa mélyen fölsóhajtva.

Bizony, a jókra, úgy látszik, ott is szükség van, — szólt Viktorovna Jevpraxia s ég felé emelte szemeit. — Pedig nem fognak engedelmeskedni, tudom, hogy nem fognak. S ez csak kárukra lesz. Most Mihajlovics Arkadij fogja számukra Vjerát helyettesíteni . . . Már pedig az ő részéről bizony nem valami sok örömben lesz részök . . . Vajjon ő elutazik-e?

— Alkalmasint igen. Fedor már reggel óta csomagolja holmiját.

No hát csak hadd menjen . . . Mindig önző ember volt, most is csak az. Hadd menjen! Legalább nem alakoskodik és nem vág pofákat, ez is valami.

Szareptov Mihajlovics Arkadij föl s alá járt a szobájában. Ez a szoba még nagyobb volt, mint az, a melyben Viktorovna Jevpraxia lakott. Ez volt a legjobb szoba az egész házban.

Az ajtóval szemben lévő hosszú falat teljesen könyves szekrények foglalták el, melyeknek üvegajtain keresztül kilátzottak az aranybetűs szép és drága kötések. Nyilván való volt, hogy a házi gazda büszke volt ezekre a szekrényekre és szerette, ha mások is észre vették és méltányolták azt a tiszteletet és nagyrabecsülést, a melylyel ő a könyvek iránt viseltetett. A hatalmas íróasztal a szoba kellő közepén állt. Masszív tintatartó díszlett rajta; mindenén észrevehető volt a rend, a tisztaság s a symmetria iránt való előszeretet. Puhaszőnyeg borította az egész szobát és Mihajlovics Arkadij léptei alig hallatszottak. A hosszú pamlag fölött egy nő vízfestésű arczképe függött. Ez teljesen közönséges fiatal arcz volt,

minden feltűnő vonás nélkül, csak a szemei domborodtak ki csodálatosan, s tele voltak jóssággal és részvéttel mindenki iránt, a kire csak pillantottak. Ez volt meghalt feleségének, Vasziljevna Vjerának arczképe, mely vagy tizenöt esztendővel azelőtt készült, kevéssel azután, hogy összekeltek.

Mihajlovics Arkadij fekete kabátban volt. Látogatást tett valahol, s hogy haza jött, nem öltözött át. Otthon rendszerint rövid kabátban járt, melyet azonnal fölvet, a mint a hivatalból visszakerült. De ma egyáltalában nem ment be a hivatalába.

Zsebében ott volt egy két heti szabadságot engedélyező irat. Vasziljevna Vjera utolsó napjai, mikor szabad óráiban egy pillanatra se távozott el a beteg ágya mellől, kimerítettek. Sűrű, fekete s alig szürkülő szakállal övezett szép barna arczán előbukkantak a kimerültség éles vonásai. Gyakorta idegesen összerázkódott, s ilyenkor mindig boszankodott magára, mert teljes világéletében ellensége volt az idegességnek, s nem szenvedhette azt sem másokban, sem saját magában.

Pihenésre volt szüksége s elhatározta, hogy szétnéz, kissé Finnországban vagy Moszkvában, — hisz az tökéletesen mindegy, hogy hol.

Időnként teljesen akaratlanul meg-megállt a tükör előtt végigsimította a haját és gépiesen megpödörte sűrű bajuszát, Nem mintha bárkit is el akart volna bájolni csodálatosan conservált férfias szépségével, ez puszta megszokás volt nála, mint olyan embernél, a ki hozzá volt szokva ahhoz, hogy magában gyönyörködjék, és másoknak alkalmat adjon arra, hogy megálljanak és halkán összesúgjanak: «Ni milyen szép az arczele, és milyen pompásan tartja magát, pedig már ötven éves.»

Hideg és sötét szemeiben volt valami száraz és kemény. Szép növésű, szálás ember volt és mindenkit bámulatba ejtett természetével és megjelenésének a fiatalosságával.

A szomszédos fülke szegletében Fedor, a ki már szintűg megtömött egy ládát, a jegyzőkönyvet, az úti tintatartót, a levélpapírt és borítékokat szedegette össze, iparkodván ezt oly csendesen csinálni, hogy a gazdája észre se vegye. De mikor végre mindent elrendezett, neki bátorodott.

— Ha ma utazunk, úgy jó lesz idejében jegyet váltani, — mondotta — mert a helyeket nagyon elkapkodják.

Mihajlovics Arkadij megállott.

— Akkor hát válts. — mondotta, s szórakozottan nézett el Fedor feje fölé.

— Hova parancsolja, hogy jegyet váltsak, Mihajlovics Arkadij?

— Hova? Tökéletesen mindegy. Talán Moszkvába . . .

— A gyorsvonatra?

— Nem, a gyorsvonatra nagyon soká kellene várni. Válts a postavonatra.

— Csak önnek?

— Hát ugyan kinek még?

— Azt hittem, tán parancsolja, hogy én is . . . Szolgálatjára . . .

— Teljesen fölösleges.

Ezzel újra elkezdett le és föl járni a puha szőnyegen. Fedor bamba arczán pedig mély keserűség kifejezése áradt szét. Arról ábrándozott, hogy a gazdájával együtt majd ő is fordul egyet. Fedor kilépett a szobából s elment, hogy gazdája parancsát teljesítse.

Az egész folyosón végig kellett menni, s azután balra fordulni, hogy az ember eljusson azokba a szobákba, a melyekben a gyerekek laktak. Már megszokták így hívni őket, bár Szareptov lakásában már régóta nem voltak hallhatók gyerekhangok. A gyerekek már rég felnőttek, s csak ez az elnevezés maradt meg utánok. És azt a három szobát, a melyben Andrej, Mihail és Katya laktak, mai napig is «gyerek-szobá»-nak hívták: de gyerekek már nem voltak bennök.

A két egymásba nyíló szobában laktak a fiatal emberek. Talán még soha nem ütöttek el egymástól annyira, mint ezen a reggelen. Mind a ketten az első szobában voltak, mely a nappali szobájok volt. Mihail kabát nélkül feküdt a pamtagon. Hátraszegett feje és szinte a padlóra lecsüggő balkeze kétségbeesést árult el. A pamtag mellett a földön hevert egy könyv, a melyből utolsó vizsgálatára készült.

Ez után a vizsga után éretté lesz, és fölváltja a gymnasta egyenruhát az egyetemivel, de azért még sem igen készült. Valami megzavarta.

A milyen jó szimatú, befolyásolható és fogékony lelkü fiu volt, lehetetlen volt észre nem vennie, mennyire megváltozott házukban minden . . . Bár még senki sem mondta ki, min-

denki érezte, hogy pörpatvarok vannak a levegőben, s hogy hamarosan szertehull majd minden.

Őt pedig boszantotta, sértette, és a mi fő, sajnálkozás fogta el azért a jó világért, a mely anyja életében házukban volt. Visszagondolt utolsó napjaira. Szegény, mennyit szenvedett! Milyen emberfölötti kínokat állt ki! S utolsó pillanataig mindenre gondolt, mindennel törődött. Fájt a szíve, s rossz előérzet gyötörte, hogy valami, olyan mint egy pusztító zivatar szét fogja rombolni azt a kedves fészket, a melyben anyyi, az ő szívének kedves lény élt, szét fogja rombolni, szét fogja szórni.

Külsőleg atyjához hasonlított: ép olyan barna, magas és délczeg volt, s épen olyan szépek voltak arczvonásai. Csak fekete pillákkal övezett szemei voltak derültek, mint anyjái. S épen úgy sugárzott belőlök a jóság és a mindenki iránt való részvét. Keblében is épen olyan fogékony és szánalomra hajló szívet hordozott. Arczán pedig valami lágy-ság, lelki gyöngeség és határozatlanság tükröződött.

Különös, szinte ijedt szemekkel nézett Andrejre, a ki mindkét kezét nadrágja zsebébe mélyesztve erélyes léptekkel, czipője sarkaival kopogva járt föl s alá a szobában; egész erőteljes és mozgékony alakján elszántság látszott, sőt lépteinek zajából, mint Mihailnak tetszett, határozottan valami titkos ellenségeskedés volt kiérezhető.

Szöke haja volt, mely negédes fürtökben borult egyenes, nyílt és elég nagy homlokára, szemei pedig élénken csillogtak. Szemöldökeinek a vonala szilárdságot árult el, s könnyedén fölfelé hajló s aranyszínű pehelylyel borított álla erős jellemre mutatott.

— Mit jársz-kelsz folyton, Andrej? — kérdezte Mihail ideges hangon s kissé fölemelkedett a pamlagról.

Andrej ránézett és elmosolyodott:

— Te meg ahhoz a közmondáshoz tartod magadat, hogy «jobb ülni mint jární, jobb feküdni, mint ülni.»

Azt nem, de két óra hosszát folyton jární, annak sincs ám semmi célja. Mintha csak a fejembe vetted volna . . .

— Még nem vettem a fejembe semmit, de érzem, hogy nemsokára rákerül a sor.

— Hogy-hogy? Miért?

— Csak, érzem, érzem . . .

Andrej le-föl járt tovább. Mihail vagy két percnyi hallgatás után hirtelen fölpattant és leült a pamlagra.

— Igazán utálatos egy érzés! — mondotta. — Az egész házban olyan nyomasztó a levegő.

— No lásd, hiszen ez az . . . Te azért okosabban tennéd, ha készülnél az algebrából. Mert aztán nagyon sajnálni fogod, ha az utolsó vizsgádon elbukol.

— Ugyan, hogy menne most fejembe az algebra? Oh mama, mama, miért is kellett neked meghalnod! . . . Miért? Lám ez buta és teljesen logikátlan dolog. Csak megengeded, Andrej, hogy ebben semmi logika sincs.

— Édes lelkem, ez teljesen fölösleges kérdés. A logika, az az emberi észnek találmánya, az életet és a halált pedig nem az emberek intézik. És lehet, hogy annak a szempontjából, a ki ezt intézi, a halál, a képzelhető leglogikusabb dolog.

— S te okoskodol így? Te? Az én anyám halála alkalmasból?

Andrej, mielőtt felelt volna, fürkésző pillantást vetett rá, mintha csak azt szeretne volna megtudni, vajon Mihail — a mint neki tetszett csakugyan szemrehányást akar-e tenni, de Mihail arcán nyoma sem volt a szemrehányásnak, csak álmélkodás volt leolvasható róla. Andrej oda ment az asztalhoz, leült mellé és rákönyökölt a szélére.

— Igen, a mint látod, — mondotta. — Nekem erről a tárgyról megvan a magam véleménye. Tudod-e te, miért halt meg Vasziljevna Vjera? Én azt hiszem, hogy őt az az erejét meghaladó erőfeszítés törte meg, a melylyel évek hosszú során át iparkodott az egymástól annyira idegen és szanaszét húzó elemekből valami egészet, egy családot alkotni . . . Ez sikerült is neki. De óriás erkölcsi erőt pazarolt erre. Ez meghaladta egy közönséges halandó erőit, s ez az, a mi őt összetörte. De a mi a legfőbb, kedves Mihailom, az, hogy elvégre is ez mind haszontalan fáradság volt. Ő összetört, és ime szétesett, szertehullott minden . . .

— Hogy-hogy, szétesett . . . szertehullott? Ez tán csak olyan muló hangulat, majd elsimul és jóra fordul megint minden.

— Nem, nem fordul az jóra. Soha többé nem fordul jóra. S tudod, mire gondoltam én épen most?

— Mire Andrej?

— Arra gondoltam, hogy mi mindent vigyek magammal, ha majd arra kerül a sor, hogy elmenjek innen lakni.

— Elment az eszed, Andrej? Soha, soha sem fog erre kerülni a sor . . .

— Én meg azt hiszem, hogy igen.

Elhallgatott, fölkelt és megint elkezdett föl s alá járni, de Mihail nem birt hallgatni. Andrej valami ujat pendítette meg. Ez a kérdés addig még soha sem merült föl az ő házukban. «Hogy elmenjen innen lakni!» Hogy is jöhetett Andrej erre a gondolatra?

Nem birt tovább nyugodtan ülni a pamlagon és nézni, a mint Andrej föl s alá jár, és talán épen megint a költözködéséről gondolkozik.

Andrej, kérlek, mondd csak, micsoda vad gondolat ez?

— Miért volna vad? Lásd, te nagyon jól tudod, hogy én tulajdonképen nem tartozom a ti családotokhoz vagyis jobban mondva Szareptov Mihajlovics Arkadij családjához.

— Andrej, nekem igazán fáj ilyesmit hallani.

— Már pedig fáj vagy nem fáj, de ez így van. Az igaz, hogy az ő családnevét van szerencsém viselni, sőt még keresztnevét is reám ruházta, de ez még nem jelent semmit, mert nem szívből tette . . .

— Szóval megmaradsz a mellett, hogy a mi családunk nem a te családod?

— Ha te a «mi családunk»-on a boldogult Vasziljevna Vjera családját érted, akkor egész lelkemmel hozzá tartozom ehhez a családhoz. De a te apád, Mihail . . . Én neki idegen vagyok. Ezt magad is nagyon jól tudod, s csupán gyöngeségből nem akarsz nyíltan is elismerni.

Mihail zavarba jött. Csakugyan tudta ezt és csakugyan, pusztán gyöngeségből nem ismerte be még maga előtt sem. Az is igaz, hogy az apja sohase volt őszinte Andrej és Katya iránt, s mindig iparkodott kimutatni, hogy éles különbséget tesz köztök és Mihail közt. Mindaz, a mit érettök tett, áldozat volt Vasziljevna Vjera kedvéért. És ezeket az áldozatokat is csak szükségéből hozta. Most lehullottak a kapcsok, melyek őt kötötték, és ime már két napja anyjának halála óta nem váltott Andrejjel egy árva szót sem.

Lehet, hogy ez volt a legfőbb ok, mely Mihailt elszomorította és megzavarta abban, hogy a vizsgálatra készüljön. Nem

felelt Andrejnek, mert nem tudott mit felelni. De nagyon elszorult a szíve. Megint leheveredett előbbi kétségbeesett helyzetébe.

Volt a lakásban még egy lény, a kire a többiek azon a reggelen tán legkevesebbet gondoltak. Az a kis szoba, a melyben Katya lakott, közvetlen szomszédságában volt a «fiúk» két szobájának, s ez is a «gyerekszobák» közé tartozott. De ajtaja közvetlenül a folyósóra nyílt.

Nagyon szerényen volt berendezve. Egy fehér terítővel letakart ágy, fejénél egy párna, egy szekrény, egy kerek asztalka, néhány szék s a szögletben egy szentkép.

Katya fahéjszínű kurta szoknyájában, mely gyöngé és fejletlen testét fődte, keskeny vállaival és vézna karjaival valósággal még gyermeknek látszott. De szemeiből állandó, szinte megfagyott aggodalommal vegyes komolyság sugárzott.

Katya épen úgy, mint Viktorovna Jevpraxia időnként a szemeihez emelte a zsebkendőjét és letörölte a könnyeit, melyeket nem tudott, de nem is akart visszatartani. Beült egy faragott támlájú magas székbe, és egész testével oldalvást hajolva szomorúan bámult valahová a határozatlan messzeségbe, és valósággal, mintha várt volna valamit. Aggodalom csillogott szemeiben, mely kifejezésre jutott gyermekes arcának minden vonásában, minden mozdulatában. Léptek tompa zaját hallotta a szomszéd szobából, s érezte, hogy Andrej az, a ki föl s alá jár, s hogy lépteiben van valami különös, valami elszánt; beszédet is hallott, de a szavakat nem értette a hangsúlyozásból, mind a mellett kiérezte a nyugtalanságot, és a szíve szinte megdermedt a várakozástól.

Valami nyomasztó lebegett a levegőben, épen úgy, mint pusztító vihar előtt a természetben; és Katya fogékony szíve érezte, hogy majd ha megtörik az általános hallgatás, és mind megszólalnak, majd ha mindegyikük előtt világos lesz minden, egyetlen egy embert kivéve senki sem lesz boldog ebben a házban; s ettől fájdalmasan összeszorult a szíve, mert azok, a kik nem lesznek boldogak, az ő kedvencei voltak.

Várt, várt s a legkisebb neszre összeresztett, nem tudván, nem a zivatar kitörésének az előhírnöke-e. És Szareptov lakásában e napon valamennyien vártak valamit.

II.

Mihajlovics Arkadij oda lépett az asztalhoz és megnyomta a csengettyű gombját. Fedor nem lévén otthon, Anna, a szobaleány, egy sovány és lapos ábrázatú leány jelent meg.

— Viktorovna Jevpraxia a szobájában van? — kérdezte Mihajlovics Arkadij.

— Ma még nem is volt künn, — felelt Anna.

— Akkor kérem, jelentse neki, hogy én pár napra elutazom a városból, és ha Viktorovna Jevpraxia kíván velem valamiről beszélni, rendelkezésére állok.

A szobaleány távozott, de nem ment egyenesen Viktorovna Jevpraxiához. Marfúsán kívül senki sem volt hozzá bejáratos, és így az úr parancsát Marfusával közölte először, a ki aztán bement hozzá az üzenettel.

— Semmi mondanivalóm sincs neki, — felelt Viktorovna Jevpraxia — hadd menjen csak Isten hírével, ha kedve tartja.

De egyszerre összerezsent s az a gondolat, mely eszébe ötlött arra indította, hogy elhatározását megváltoztassa.

— Nem, hazudtam; van miről beszélnem. Hogyis ne volna? Hát a gyerekek! Isten tudja, mikor kerül vissza kénjutazásáról. Mondd meg neki, Marfusa, hogy tüstént bemegyek hozzá.

— Viktorovna Jevpraxia, hova gondol? Talán bizony Mihajlovics Arkadij nem jöhet ide önhöz?

Viktorovna Jevpraxia mosolyogva csóválta fejét.

— Kedvesem, Mihajlovics Arkadijnak most nincs én reám szüksége. És az olyan emberek, mint ő, csak ideig-óraig rejtegetik kártyáikat. S mikor eljön az ideje, minden tartózkodás nélkül kimutatják őket. Nem, nem... Nekem sincs ő reá szükségem, de azért a gyerekekről hajlandó vagyok vele beszélni. Magam miatt tán nem mennék be hozzá, de érettek kötelességemnek tartom megtenni. Mondd csak meg, hogy azonnal jövök.

Marfusa elégedetlenül csóválta fejét, de azért nem felelt. Kévéssel ezután Anna jelentette Mihajlovics Arkadijnak, hogy az öreg nagysága azt üzeni, hogy tüstént nála lesz.

És ime, Viktorovna Jevpraxia kijött szobájából. Most

méltóságteljesebbnek látszott, mint akkor, a mikor ott ült ócska karos-székében.

Szikár, magas termetű asszony volt, szilárd léptekkel ment, s arra a gondolatra, hogy Mihajlovics Arkadijhoz megy, megboldogult leányának urához, a kiből nem bizott, s a kit húsz esztendei együttélés alatt sem tudott megszeretni, még magasabbra emelte a fejét. S mikor léptei fölhangzottak a folyosón, Mihail fölült a pamlagon és hallgatózni kezdett, Andrej egy pillanatra megállt az ajtó közelében, Katyán pedig, magános szobájában még jobban erőt vett a nyugtalan-ság. Mintha valamennyien érezték volna, hogy vége van annak a halálos csöndnek, mely két napon át az egész házban uralkodott és kezdődik a vihar.

Viktorovna Jevpraxia bement a szalonba, azután a dolgozó szobába. Mihajlovics Arkadij, a ki épen akkor az asztal mellett székén ült, lassan fölemelkedett, és ép olyan lassan elébe ment.

— Jó napot — mondotta szokott udvariasságával, közel ment Viktorovna Jevpraxiához, lehajolt és megsókolta a kezét.

Így tett első találkozásuk óta, húsz esztendőn keresztül mindennap. De tán soha még ebből az üdvözlésből annyira ki nem érzett az elkényszeredettséget és a megszokás, mint épen ma.

— Kár volt ide fáradnia Viktorovna Jevpraxia, — tette hozzá — csak egy szót kellett volna szólnia, s magam mentem volna önhöz.

— Ugyan hagyja el, mondotta Viktorovna Jevpraxia kezével intve — mit teketóriázzunk egymással, Mihajlovics Arkadij. A mi számadásaink immár le vannak zárva.

Leült abba a karos-székbe, melyet Mihajlovics Arkadij oda tolt neki.

— Elutazik tehát? — kérdezte.

— Igen, üdülni akarok kissé. Remélem, ez ellen semmi kifogása sem lehet?

— Ez az ön dolga. Én nem azért jöttem, hogy önről, hanem hogy a gyerekekről beszéljek.

— Hogy-hogy, Viktorovna Jevpraxia, tudtommal nincsenek a házban kis gyerekek. Hála Istennek, már mind föl-cseperedtek. Aztán meg én mindössze pár napra megyek el, s remélem, ön lesz olyan szíves ezalatt ügyelni reájuk.

— Nem, nem erről van szó, egyáltalában nem erről.

— Kész vagyok önt meghallgatni, — mondotta Mihajlovics Arkadij udvarias meghajlással, fogott egy széket és pár lépésnyire Viktorovna Jevpraxiától leült.

— Nem Mihailról fogok beszélni, — szólalt meg Viktorovna Jevpraxia. — Róla nincs mit mondanom, az ő helyzete rendes, hanem Andrejről és Katyáról kell beszélnünk, már rég kellett volna. Már régóta fáj a szívem, látva, hogy mennyire nem a magok útján járnak.

Ezeknél a szavaknál Viktorovna Jevpraxia hasztalanul nézett Mihajlovics Arkadij szemébe, alkalmasint arra számítván, hogy majd kiolvassa belőlök erről a kérdéstről táplált véleményét. Mihajlovics Arkadij nagyon is ura volt a szemének s csak olyasmit fejezett ki velök, a mit szükségesnek tartott elárulni. Most is csak figyelem és az arra való készség volt bennök, hogy meghallgasson mindent, a mit csak Jevpraxia mond.

— Mit ért azon, hogy «nem a magok útján járnak?» — kérdezte Mihajlovics Arkadij.

— Hogy mit értek? Ugyanazt értem, a mit ön. Elég volt az alakoskodásból, Mihajlovics Arkadij, önnek, a kinek az apai érzelmek csak terhére vannak. Ön soha sem szerette őket, különösen Andrejt, ezt én nagyon jólt udom. Ön a lelke fenekén mindig ellene volt annak, hogy itt, a családunkban éljenek.

— De hiszen oda adtam nekik a nevemet, Viktorovna Jevpraxia!

— Oda adta nekik a nevét? Nem, ön nem adta, hanem egyszerűen elvették. Ez Vjera kívánsága volt . . .

— Ha meg így van, akkor annál inkább áhitattal kell gondolnunk erre. Azzal azonban nem tudtam tisztába jönni, mit ért ezen: «nem a magok útján járnak» . . .

— Azt értem rajta, hogy semmi szükségök sem a gymnasiumra, sem az egyetemre, hanem igenis szükségök van egyszerű, becsületes foglalkozásra és semmi egyébbre.

— Miért gondolja ezt, Viktorovna Jevpraxia?

— Azt kérdi tőlem, hogy miért gondolom ezt? Bocsásson meg, de minden köntörfalazás és szépítgetés nélkül azt fogom önnek felelni, a mit gondolok. Azért, mert nem érnek vele semmit. Ön átengedte nekik a nevét, de nem fogadta őket saját gyermekeivé.

— Ezt csak a természet tehetette volna, de nem tette, — felelt Mihajlovics Arkadij alig észrevehető ironiával.

— Ne, kérem, ne köntörfalazzon előttem. Egyik a természet, másik a törvény. A mit nem tett meg a természet, azt megtehetette volna a törvény. Szegény Vjerám, nagyon kívánta, hogy ön gyermekeivé fogadja őket, de ön beérte azzal, hogy reájok ruházta nevét.

— Nos, és ha gyermekeimül fogadtam volna őket, ön most másként viselkednék ezzel a kérdéssel szemben?

— Igen, másként. Abban a pillanatban, a mint a törvény szerint Szareptov valóságos államtanácsos gyermekei volnának, egészen más utak nyílnának meg előttök, és más sors várna reájok. De így mi lesz belőlök? Katya, — valami polgári származású kis irnok leánya, egy nagyúri házban lakik, megszokta magát kisasszonynak érezni és gymnasiumba jár; Andrej, — egy svéd szakácsné fia, a ki férjhez ment egy orosz szakácshoz, diák egyenruhát hord és az egyetemre jár. Hát ez tán jól van így? És mi lesz tovább? Katya felnő, elkezd ismerkedni jó társaságból való fiatal emberekkel, esetleg beleszeret valakibe s ő belé is valaki, szóba kerül a házasság s egyszerre megtudja mindenki, hogy egyszerű polgárleány és kezdenek majd elfordulni tőle . . . És Andrej? Elvégzi az egyetemet, hivatalt akar vállalni, és mit gondol, ha majd kiderül az írásaiból, hogy tulajdonképen egy szakács fia, tán olybá veszik őt is, mint másokat? Nem, egyszerűen elfordulnak tőle és elzárják az utat előle. Ez hát ön szerint rendjén van?

— Megfelelkezik róla, Viktorovna Jevpraxia, hogy én soha sem tagadom meg tőlök a befolyásomat, s ez is csak ér tán valamit.

— Ön? Az ön befolyása? De hiszen ön még csak az ujját sem mozdítja meg érettök. Hiszen nem türheti őket. Ön akkor is, mikor Vjera a házba vette őket, úgy nézett rájuk, mintha szerette volna megfojtani őket. Ismerem én önt, s ezt nyíltan a szemébe is megmondom.

— Nagyon lekötelez, — mondotta Mihajlovics Arkadij finom gunnyal, — hiszen oly ritkán esik meg az emberrel, hogy a szemébe mondják az igazat. De hát milyen út volna az, a melyet számukra megfelelőnek tartana?

— Milyen? Ime. Tüstént félre kell dobniok ezeket a

tudományokat, a melyek csak nemes, befolyásos és tekintélyes embereknek valók, s tanuljanak valami olyat, a mi tisztességes kenyeret ad nekik. Lássá, ezek a tudományok semmire sem tanítják meg őket. Gyakorlati tudással, azt hiszem, nem fognak elpusztulni, de ezekkel a tudományokkal örökké skartban fogják őket tartani, mert ha Andrejjel egyszerre jelentkezik valami nemes ember, a kinek apja tekintélyes, anyja jó házból való, meg a néneji és unokatestvérei is, föltétlenül neki fogják adni az elsőséget Andrejjel szemben.

— Azt hiszi?

— Teljesen meg vagyok győződve róla. Én szeretem őket s minden jót kívánok nekik, azért beszélek így.

— Ám jó, — mondotta Mihajlovics Arkadij, kissé föl-emelkedett és megnyomta a csengetyű gombját.

— Mit akar? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia.

— Ide akarom hivatni Andrejt és Katyát és beszélni akarok velök. Ön mondja el nekik mély meggyőződését, majd meglátjuk, mit szólnak hozzá.

— Meg is mondom, meg én, minden tartózkodás nélkül! Végre meg kell tudniok az igazságot. Az én boldogult Vjerám hibázott. Az ő óhajtása szent előttem, de a gyermekek érdeke mindenkifölött való. És ha ő túlságos jóságában tévedésbe esett, nekünk kötelességünk ezen segíteni, a míg nem késő, nehogy később e miatt szenvedjenek és bennünket vádolhassanak.

Bejött a szobaleány. Mihajlovics Arkadij oda szólt neki.

— Menjen el Andrejhoz és Katyához, s kérje őket ide.

Ezt a parancsot, bevett szokás szerint, előbb átadta Marfusának; Marfusa egyébiránt már tudta, miről van szó. Nem hallgatózott épen, de azért mindent hallott: elfelejtették betenni az ajtót. Viktorovna Jevpraxia hangos önérzetes beszéde a szalonon keresztül eljutott az ebédlőbe, a hol Marfusa a tálaló körül foglalatoskodott. Rendszerint nem sok ügyet vetett arra, a mit az uraságok egymás közt beszéltek, de most épen ő is izgatott volt, s mikor hallotta, hogy Andrejről és Katyáról van szó, elkezdett figyelni.

És mikor bement a «gyermek-szobák»-ba, hogy megmondja Andrejnek és Katyának, hogy hívják, bár többet egy szót sem szólott, arczáról le volt olvasható, hogy valami nem közönséges dolog várákozik rájok Mihajlovics Arkadij dolgozószobájában.

— No lásd, — mondotta Andrej, mikor Mihail mellett elment, — majd tisztába jön minden.

Mihail akart valamit felelni, de nem volt rá ideje, mert Andrej kiment és Mihajlovics Arkadij szobája felé út közben begombolgatta egyenruháját.

Marfusa bement Katyához is.

— Hivatják a dolgozószobába.

— A dolgozószobába?

Katya aggodalmasan nézett rá. Ebben a parancsban volt valami ahhoz hasonló, mint mikor a gymnasiumban olykor a felügyelőnő elé idézik azt a növendéket, a ki valami csínytet követett el; ezt rendszerint büntetés szokta követni.

Katya hideg vízzel megmosta a könnyektől piros és duzzadt szemeit, megigazította ruháját s a kötényt és ment.

Andrej előbb ért a dolgozószobába. Ott látta Viktorovna Jevpraxiát, a ki egy karos-székben ült, Mihajlovics Arkadij pedig arczczal az ajtó felé fordulva ott ált mögötte az asztal mellett. Nagy, elefántcsontból való papírvágó kés volt kezében s játszott vele.

— Hát Katya, ő is eljön? — kérdezte Mihajlovics Arkadij, mikor Andrej belépett s a küszöbön megállt.

— Nem tudom, megmondották-e neki, — felelt Andrej.

— Én mindkettőtöket ide kérettelek.

Andrej már ebből a megjegyzésből előre kiérezte a küszöbön álló beszélgetés természetét. Őt és Katyát hívták, Mihailt nem. Vasziljevna Vjera idejében mind a hárman «a gyerekek» voltak. Mind a hárman a «gyermekszobákban» laktak. Soha sem bántak másként Mihaillal, Andrejjel és Katyával. Senki se tett különbséget köztük. Mindannyian egyszerűen «gyerekek» voltak.

Most őt és Katyát hívták, s ezzel kidomborították a házban elfoglalt különös helyzeteket.

Még egy ilyen jel volt, a melyet idegen ember tán észre sem vett volna, de Andrej megérezte. Nevetséges lett volna várni, hogy ülással kínálják meg. A házban semmiféle alárendeltség nem volt szokásban. A «gyerekek» szabadon jártak-keltek, leültek, a mikor akartak, s így most ő is bizvást leülhetett volna a nélkül, hogy bármi néven nevezendő kifogástól kellett volna tartania.

De egyszerre úgy érezte, hogy nem szabad leülnie, mert

ezt okvetlenül merészségnek vennék s vele valakit megbán-tana. Láttá ezt Mihajlovics Arkadij rideg arczáról és arról a méltóságteljes fejbólintásról, a melylyel Viktorovna Jevpraxia őt üdvözölte.

«Vasziljevna Vjera halálával megszűnt ebben a házban az egyszerű emberi érintkezés, — villant meg Andrej fejében. — Nincsenek többé gyermekek, hanem igenis alárendeltek és fölebbvalók.»

Nemsokára bátortalan léptekkel bejött Katya, izgatottan, leverten, sápadt arczczal s a könnyektől még mindig vörös szemekkel. Nem érzett semmit; oda ment Viktorovna Jevpraxiához s kezet csókolt neki, Mihajlovics Arkadij előtt pedig meghajtotta magát és így szólt:

— Jó reggelt.

Azután oda ment a pamlaghoz és megállt mellette, de nem ült le.

Mihajlovics Arkadij úgy fél szemmel rápislantott, és könnyed mosoly suhant át ajkán.

— Nem én hivattalak benneteket, hanem Viktorovna Jevpraxia, a ki valamit mondani akar nektek, — szólt Mihajlovics Arkadij.

Viktorovna Jevpraxia fölemelte fejét, ránézett Andrejre és Katyára s valami olyan érzés fogta el, a melytől nem tudott azonnal belekezdeni mondókájába. Lehet, hogy most, mikor szemtől szembe állott velök, a maga teljességében fölfogta annak a kegyetlen voltát, a mit reájok nézve igaznak és helyesnek tartott, s távolról sem olyan határozott hangon, mint a milyenen Mihajlovics Arkadijjal beszélt, így szólt hozzájuk:

— Kedves gyermekeim . . . Én mindig csak a javatokat akartam, mindig. Igaz, hogy az én szegény Vjerámban ti anyátokat vesztettétek el, de azért meg lehettek róla győződve, hogy nekem mindenkor gondom lesz rátok. Én is anyátok leszek . . .

Itt megállott. Szemei megnedvesedtek s a hangja remegni kezdett. Mihajlovics Arkadij arczát alig észrevehető gúnymosoly torzította el. Végét akarván vetni a kinos csöndnek, nemkülönben könnyíteni akarván Viktorovna Jevpraxia bajos helyzetén, a ki már-már sirva fakadt, így szólt:

— Igen, és íme Viktorovna Jevpraxia, ebben az anyai

minőségében úgy találja, hogy a ti eddigi neveléstek helytelen volt, vagy, a mint ő magát kifejezi, «nem jártatok a matatok útján.»

— Igen, én úgy találom, — erősítette Viktorovna Jevpraxia.

— Viktorovna Jevpraxia úgy gondolja, — folytatta Mihajlovics Arkadij, — hogy bár ti mind a ketten tagjai vagytok ennek a családnak, nem szabad felednetek, — neked, Andrej, hogy anyád egy egyszerű asszony volt . . . Mondjuk ki nyíltan, szakácsnő . . .

Viktorovna Jevpraxia önkénytelenül megcsóválta fejét.

— Ön megbolondult, Mihajlovics Arkadij. Ezt én egyáltalában nem mondtam . . .

Mihajlovics Arkadij nyugodtan nézett rá.

— De bizony, Viktorovna Jevpraxia, ugyancsak ezt mondtotta. Pontosan ismétellem szavait. Te pedig Katya, leánya vagy egy polgári származású irnoknak . . .

— Maga egyszerűen gonosz ember, Mihajlovics Arkadij, — kiáltott föl Viktorovna Jevpraxia, szemrehányó pillantást vetve rá. — Ezt én mindig gondoltam és mindig meg is mondtam . . . Ön előtt semmi sem szent . . . Hát, hogy lehet ilyet mondani a gyermekeknek?

— Oh, vagy úgy! De hát akkor miért nem figyelmeztetett előre. Nem tudtam, hogy azt, a mit nekem mondott, nem lehet elmondani mindenkinek. Ha ezt tudom, minden bizonynyal óvatosabb vagyok.

Viktorovna Jevpraxia teljesen lesújtva ült karos-székében. Az, a mi történt, tragikusnak látszott előtte. De Mihajlovics Arkadij épen oly nyugodt volt, mint azelőtt, s arca semmiféle határozott érzést vagy szándékot nem árult el.

Kínos csönd következett. S ebben a kínos csöndben egyszerre fölhangzott Andrej határozott, egy csöppet sem ingerült, s valami mély, benső nyugalomtól áthatott hangja.

— Ezt mind én magam is tudom . . . Ez egyáltalában nem újság előttem.

— Andrej! Lehetséges, hogy te azt hiszed . . . hogy te lehetőnek tartod! . . . — mondotta Viktorovna Jevpraxia, s felé fordulva merőn nézett rá. De nem fejezte be a kérdését, mert azon a helyen, a hol imént Andrej állott, egy különös alakot látott, a kire nem számított. Nem volt ez látomás, ha-

nem egy valóságos, élő ember, a ki még Andrej külső alakját viselte magán, de más szemekkel, és más, teljesen új arczifejezéssel. Valami szilárd elszántság csillogott ezekben a szemekben, annyira szilárd, hogy úgy tetszett, nem ingathatja meg azt semmiféle, még oly meggyőző érvelés sem.

Andrej kihúzta magát. Vállait felhúzta. fejét kissé jobbra hajtotta, szemei pedig határozatlanul révedeztek a távolban.

— Én az igazat hiszem, Viktorovna Jevpraxia, — felelt Andrej nyugodtan — én úgy hiszem, a mint van s a mint ön is mindig hitte. Csakhogy ön bizonyos okoknál fogva eddig titkolta a tulajdonképeni felfogását, és most nekem hálásnak kell lennem ön iránt az őszinteségeért.

— Nem, nem — szólalt meg Viktorovna Jevpraxia szinte megijedve a szavaitól. — Istenre kérek, ne beszélj így velem; én már öreg vagyok, hatvanöt esztendő átéltem már, de így még soha senki sem beszélt velem.

— Talán nem elég tisztelettel beszélek önnel? — kérdezte Andrej komolyan, a gúny legcsekélyebb árnyéka nélkül. — Ha úgy találja, kérem, bocsásson meg. Én elismerem és méltánylom is az ön rólam való gondoskodását és hálás is vagyok érte. De hiszen vége lesz mindennek . . . Annak, a mi legfőbb, már vége is van . . . A legfőbbnek vége lett Vasziljevna Vjera utolsó lehelletével.

— Istenem! Andrej! Andrej! Ne hidd azt, a mit Mihajlovics Arkadij mondott. Én egyáltalában nem azt mondtam, nem azt . . .

A könnyek már ott rezegtek hangjában. E könnyek forrása persze az volt, hogy, Vasziljevna Vjera utolsó lehelletét említette Andrej. Majd így folytatta:

— Én csak javatokat akarom, neked is, Katjának is. Én csak azt mondtam, hogy a társaságban mindig tekintetbe veszik és tekintetbe fogják venni a származásokat, s hogy te és Katya az előkelőbb körökben soha sem fogjátok magatokat jól érezhetni, és hogy nektek nem diplomára, hanem egyszerű és tisztességes foglalkozásra van szükségtek, a mely mellett nem fogtok elpusztulni. Ez az, a mit én mondok.

— Úgy van tehát, ez az, a mit Viktorovna Jevpraxia mondott, — erősítette Mihajlovics Arkadij maró gúnnyal.

— S ebben én ő vele teljesen egyet értek! — mondotta Andrej.

Viktorovna Jevprakszia szinte kikelt a székéből erre a váratlan helyeslésre.

— No lássa, lássa, Mihajlovics Arkadij, mondtam én, hogy be fogja ő ezt látni. Be is látta, nem hiába mindig tudtam, hogy Andrejnek egészséges és gyakorlati az eszejárása. Tehát, Andrej, magad is belátod, hogy semmi szükséged az egyetemre? Hogy a tudományok és a diplomák csak kiváltságos embereknek valók, neked pedig valami gyakorlati foglalkozás után kell látnod . . . Nos hát, cselekedjél e szerint, és mi, én legalább, támogatni fogunk . . . én igen. Másokról nem állok jót, de nincs is közöm másokhoz . . . Én csak magamról beszélek.

— Köszönöm, Viktorovna Jevpraxia, de nekem most már semmiféle támogatásra nincs szükségem, — mondotta Andrej. — Egész lelkemből, és a legőszintébben köszönöm.

Andrej meghajtotta magát, s valamennyiökre nézve teljesen váratlanul megfordult és kiment a szobából. Viktorovna Jevpraxia elképedve nézett utána, azután rápillantott Mihajlovics Arkadijra, nyugtalanul csóválta fejét, és így szólt:

— Mit jelent ez? Hogy értse ezt az ember?

Mihajlovics Arkadij egy kialudt szivart tartott fogai közt s épen készült gyufát gyújtani. Ezt meg is cselekedte, rágyújtott, s a nélkül, hogy szájából a szivart kivette volna, a fogai közt mormogta:

— Ezt úgy kell érteni, mint az egészséges és gyakorlati észjárás megnyilatkozását . . . Roppant világos . . .

— No tudja, ez már több a soknál . . . Az ön nyugalma, Mihajlovics Arkadij, már visszataszító: egyszerűen tűrhetetlen . . .

— Az lehet, — jegyezte meg Mihajlovics Arkadij nyugodtan — de azért, Viktorovna Jevpraxia, jobb lesz, ha a haragját föntartja máskorra, most pedig nem lesz fölösleges Katya véleményét is megtudni; lám itt van ő is . . .

Viktorovna Jevpraxia haragos szikrákkal teli pillantásokat lövelt rá, de Katya jelenlétére való tekintettel, a kiről teljesen megfélekedezett, még egyszer erőt vett magán.

Katya a pamlag mellett állt, Viktorovna Jevpraxia háta mögött. Oreczái sápadtak voltak, vállalai minduntalan össze-

rezzentek, szemhéjai pedig folyton pislogtak, mint az olyan emberéi, a ki minden pillanatban kész sirva fakadni. Hogy leküzdje belső izgatottságát, érzelmeinek kitörését, kegyetlenül harapdálta ajkait.

— Hja igen, Katya . . . Nos, gyere hát ide, Katya . . . — mondotta Viktorovna Jevpraxia, iparkodván hangjának lehető légyságot kölcsönözni, de szemeinek pillantása azért szigorú volt. — Gyere ide.

Katya odament és megállt előtte egy kis távolságra.

— Nos hát, te mit szólsz mindehhez? Talán bizony te is olyan feleletet adsz, mint Andrej, a kedvenczed?

Katya egyszerre érezte, hogy a könnyek fojtogatják és tüstént kibuggyannak szemeiből. Meggyorsult a lélekezete, lábai remegtek.

— Ahogy tetszik . . . Nekem mindegy, Viktorovna Jevpraxia. Ez . . . ez öntől függ . . . — mondotta remegő hangon, és szinte beleharapott alsó ajakába. Csak így tudott uralkodni magán.

— No jó, ha így van . . . Csak menj . . . Majd beszéllek veled erről később . . . Megfontoljuk a dolgot . . . Majd veled együtt határozunk. Menj csak.

Katya gyorsan megfordult és kiment. Keresztülment a szalonon, de mikor a küszöbére ért, úgy érezte, hogy lábai nem bírják tovább, s leült a legelső székre.

Nagyon könnyen meglehet, hogy ereje teljesen cserben hagyta volna, de megzavarta az, a mi távozása után tüstént Mihajlovics Arkadij szobájában történt. Az, a mi történt olyan szokatlan volt ebben a házban, hogy nemesak hogy egy elgyengült lénynek erejét visszaadni, de tán arra is képes lett volna, hogy föltámaszszon valakit a halottaiból.

A dolgozósobában, ime, ez történt. Alig hogy Katya kiment, Viktorovna Jevpraxia, a ki még mindig a karosszékben ült, egyszerre fölegyenesedett, és szemeiből, a melyeket most már semmi sem feszélyezett, haragos fölháborodás sugárzott. Tenyerével rácsapott az asztalra és fölkiáltott, de olyan hangon, a melyben ott bugyogott hosszú évek sora óta összegyülemlett érzéseinek minden keserősége.

— Uram! Az ön eljárása csak megvetést érdemel. Értette-e . . . megvetést!

Mihajlovics Arkadij, a ki még mindig az asztal tulsó

oldalán állt és szívtá a szivarját, az első pillanatban nyugtalan tekintettel nézett rá és hunyorgatott szemeivel, mintha hirtelen szélroham csapta volna meg, de tüstént erőt vett magán, összeszorította fogait és olyan hangon, mintha Viktorovna Jevpraxia szavai egyáltalában nem bántanak, így szólt:

— Akkor nem marad egyéb hátra, mint hogy megvessen engem, a mi egyébiránt teljesen öntől függ.

Így szólván, hátra tette kezeit és elkezdett föl és alá járni a szobában.

— Oh nem; ezekkel a szavakkal még nem szabadult meg tőlem, s most megmondom önnek a teljes igazságot. Tűrtem, hosszú ideig, sok esztendeig, tűrtem az én szegény leányom kedvéért, a ki önben egész életén át csalódott. Oh ön nagyon jól tudott játszani az ő lelkének gyöngé hurjain, s finoman űzte a játékát. Uralkodott szívéen, anélkül, hogy őt csak egy pillanatig is szerette volna, mert önnek magának nincs is szíve, és képtelen arra, hogy bárkit is szeressen . . . S addig, a mig ki nem nőttek szárnyai, a mig nem volt tisztában vele, vajon kitől fog függeni, megboldogult leányomtól-e vagy tőlem, óvatos volt. De én mindig ismertem önt, én láttam, hogy a lány külső alatt egy érzéketlen és önző ember lakozik, a ki nem törődik senkivel, csak magával, s a kibeen én soha nem biztam, soha . . . De most, most, a mikor sikerült szegény leányom utolsó lehelletéig úgy végigjátsznia a komédiát, hogy soha egy pillanatra sem árulta el magát, és annyira hatalmába keríteni a lelkét, hogy nemcsak minden vagyonát, — ezzel a házzal együtt — önre hagyta, hanem még ezeknek a szegény árváknak sorsát is önre bizta, most azután levetette az álarczot . . . Igen, rábizta ezeket az árvákat. Kire? Egy önző és köszívü emberre. Milyen gyöngeség! Istenem, milyen gyöngeség! Most ön tudja, hogy nem szorult immár senkire, így hát előállott a maga valóságában. Ez most ön, . . . a maga valóságában . . . a ki nem hasonlít senkihez, nem utánoz senkit, a ki megvet mindent és mindenkit, és nem ismer mást, csak önmagát . . . Lám, ez — ön . . .

— Ön, úgy látszik, meg van róla győződve, hogy Vasziljevna Vjera okosabban cselekedett volna, ha vagyonát nem nekem, hanem önnek hagyta volna, — mondotta Mihajlovics

Arkadij hideg gúnynyal, s hátra tett kezekkel tovább járt föl s alá a szobában.

— Oh, nekem nincs rá szükségem. Elég nekem a magamé. Elég nemcsak arra az időre, a míg én élek, de arra is, hogy önt megvásároljam, és másodszor is kényszerítsem rá, hogy föltegye az álarczot. Ön azok közül való, a kik semmit sem utasítanak vissza.

— Tegyük föl, hogy mindez így van, de hát mi következik ebből? — kezdte Mihajlovics Arkadij, megállva előtte.

— Mi következik? Önnek még következtetésre is van szüksége? Nos hát az után a hitszegés után, a melyet ön velem és a gyermekekkel szemben elkövetett, az után, hogy ön nem átallotta közējök és közém, — a ki az egyetlen vagyok, kihez a sorsuk közel áll, — az ellenségeskedés magvait elhinteni, — s ezt ön szándékosan, irántam és ő irántok való gyűlöletből tette, — mindezek után én nem élhetek tovább önnel egy házban, és ezt a házat, a melyben én csaknem egész életemet eltöltöttem, a mely azonban most az én szegény leányom végső akaratából az öné . . .

— Nem az enyém, hanem Mihailé . . .

— A gyerekeké, az összes gyerekeké! — kiáltott föl Viktorovna Jevpraxia szigoruan — ez volt a leányom akarata. Sajnos, hogy ezt nem foglalta írásba, mert megbizott önben. Egyébiránt mindegy. Az árvákról majd gondoskodom én. De ezt a házat — elhagyom.

— S vajon hova költözik? — kérdezte Mihajlovics Arkadij vállat vonva.

— Valahova . . . hogy hová, az mindegy.

— Nem merészkedem beleavatkozni az ön terveibe.

Ezzel megint, mintha semmi sem történt volna, elkezdett föl s alá járni a szobában. Viktorovna Jevpraxia nagy nehezen fölkel, s a nélkül, hogy tovább csak egy szót is szólt volna, méltóságteljesen kiment.

A szalon küszöbére érve megállt. Katya ott ült egy széken, de mikor Viktorovna Jevpraxia váratlanul betoppant, fölkel, zavarba jött és hirtelenében nem tudta, hova meneküljön.

— Te vagy az? Mit keressz itt? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia.

— Csak úgy . . . rosszul lettem . . .

— Menj, menj innen . . . Itt vadállatok laknak, nem emberek . . . Menj.

— Megyek már, Viktorovna Jevpraxia.

— Marfusa, — kiáltott föl Viktorovna Jevpraxia, de Marfusa ekkorra már mellette volt. — Segíts . . . Valóság-
gal nem birnak el a lábaim.

Marfusa a hóna alá nyúlt és kivezette a folyosóra. Min-
dent hallott, és elszorúlt szive arra a gondolatra: mi lesz
most?

Viktorovna Jevpraxia szótlánul ment mellette. De Mar-
fusa már ebből a hallgatásból is azt következtette, hogy az a
vihár, mely ott a dolgozószobában tombolt, nem csillapodott
le benne, csak elpihent kissé.

Eljutottak Viktorovna Jevpraxia szobájába. Délután egy
óra volt. Az egész házban senkinek sem jutott eszébe a reggeli,
bár ebben az órában rendszeren már asztalnál szoktak ülni.
Marfusa minden eshetőségre megterítette az asztalt, bár meg
volt győződve, hogy mint a megelőző két napon, úgy ma is,
senki sem jön be az ebédlőbe, hanem beéri azzal, hogy útköz-
ben fölcsipeget valamit. De valamiképen meg akarván törni
a borzalmas csöndet, így szólt:

— Ide hozzam a reggelijét, Viktorovna Jevpraxia?

— Mit? Reggelit? Ebben a házban? . . . Itt még utóbb
meg is mérgeznek engem. Nem, hanem tudod mit, jer és
segíts összeszedni a czókmókomat . . .

— Hova gondol, Viktorovna Jevpraxia? Mire való ez?
Hova akar menni?

— Szedd össze, ha mondom, szedd össze! A legszüksé-
gesebbet . . . Oda abba a ládába, az én régi ládámba . . . Már
vagy huszonöt év óta szolgál . . . A legszükségesebb fehér-
neműt, néhány darab ruhát, a többit majd összeszeded az-
után és utánam hozod. No mit állsz itt? Talán bizony már te is
ellenem fordulsz? Hogy már engedelmeskedni sem akarsz, mi?

— Ugyan hova gondol, Viktorovna Jevpraxia, hogy
lehetne az, hogy én ellene forduljak . . . De hát mit jelent
ez? Elmegy és itt hagy bennünket?

— Egy perczig sem maradok tovább ebben a házban,
egy perczig sem.

— De hát hova megy, Uram, Teremtőm . . .

— Akárhová. Fogadóba . . .

— Fogadóba? Istenem, Uram! Saját házából — fogadóba? De hát miért, miért . . .

És Marfusa elképedve állt ott, nem tudva, hová legyen.

— Ha nem akarod, majd összeszedem én a holmimat . . .

Ezzel Viktorovna Jevpraxia lahajolt és fölvelt a földről valamit, a mire egyáltalában semmi szüksége sem volt s a mi épenséggel nem eshetett a «legszükségesebb dolgok» fogalma alá.

Hagyja el, Viktorovna Jevpraxia, — mondotta Marfusa, — tüstént összeszedek mindent . . . Csakhogy mért van mindez, . . . Uram, Istenem, mért? . . . És mi lesz ezután?

E közben olyan érzéssel, mintha valami nagyon rosszat és nagyon ártalmasat művelne, elkezdte teletömni a ládát a szekrényből kivett fehérneművel. Egyébiránt abban egyáltalában nem hitt, hogy Viktorovna Jevpraxiának a fogadóba való átköltözése csakugyan meg fog történni. A megboldogult Vasziljevna Vjera életében is nem egyszer voltak ilyen — de azért egészen más természetű — viharok, a melyek után Viktorovna Jevpraxia szintén fenyegetőzött, hogy elhagyja a házat, de ezek mindig kibéküléssel végződtek. De ez az eset egészen új volt. Most Mihajlovics Arkadij az ellenfél, a ki nem fog eljönni Viktorovna Jevpraxiához, mint a hogy Vasziljevna Vjera eljött, hogy bocsánatot kérjen tőle, hogy kiengesztelje, megkérlelje. S minél jobban telt a láda, annál inkább kezdett Marfusa meggyőződni róla, hogy a kiköltözés mégis csak meg fog történni.

Viktorovna Jevpraxia ezalatt erélyes léptekkel járt föl s alá a szobában, és időnként sürgette őt:

— Csak gyorsan, gyorsan.

— De hát mi lesz a gyerekekkel, Viktorovna Jevpraxia? — kérdezte Marfusa.

— A mi lesz, az lesz . . . Az ő dolguk. Ha itt maradnak nála, az ő dolguk. Ha velem akarnak jönni, tessék . . . Én nem utasítom el őket . . . De mindez csak azután, csak azután . . . Az első, hogy én künn legyek ebből a házból. Ez most valószínűs börtön nekem. Hogy ezzel az emberrel továbbra is egy földél alatt éljek . . . nincs hozzá erőm, nincs hozzá erőm.

A láda megtelt. Marfusa a szomorúságnak olyan kifejezésével állott fölötte, mintha valami kedves halottnak koporsója lett volna.

— Most pedig vidd . . . vidd el valahová . . . Valami fogadóba . . . Mindegy, hogy hová . . . Végy egy lakást két szobával . . . Csak legyen hova feküdnöm és leülnöm . . .

— Megyek, . . . azonnal megyek, Viktorovna Jevpraxia . . . Csak felöltözöm . . .

— Öltözz hát föl szaporán, de siess ám, mert különben elviszem magam.

Marfusa kiment a szobából. De az persze esze ágában sem volt, hogy felöltözzék: szinte futva rohant végig a folyosón, keresztülment a szalonon s az ebédlőn, be Mihajlovics Arkadij szobájába, a kinek elmondott mindent:

— Viktorovna Jevpraxia tüstént kimegy a házból!

Mihajlovics Arkadij kérdő pillantást vetett rá.

— S vajon hova méltóztatik neki utazni? — kérdezte szinte gúnyosan.

— Viktorovna Jevpraxia egészen kiköltözik innen: fogadóba megy.

Mihajlovics Arkadij vállat vont.

— Sajnálom, de az öregség esztelenségei ellen nincs orvososság, — mondotta.

— De hát mit csináljunk, Mihajlovics Arkadij?

— Azt hiszem, ezt majd megmondja Viktorovna Jevpraxia. Ő minden esetre jobban tudja.

— Tehát elereszszük?

— Hiszen csak nem fordulhatunk a rendőrséghez, és nem tehetjük Viktorovna Jevpraxiát házi fogságba. Én azt hiszem, hogy Viktorovna Jevpraxia három nap alatt visszatér. Egyszerűen szüksége van egy kis mozgásra. Hát csak menjen. Ez még tán javára is lesz.

Marfusa még ott állt pár pillanatig, azután hirtelen sarkon fordult és kiment. Erre még sem számított. Azt tudta, hogy Mihajlovics Arkadij nem fog elérékenyülni, s nem fogja megkérlelni anyósát, de abban bizott, hogy bemegy hozzá, s ha szárazon is, de megpróbálja kiengesztelni. «Szívtelen ember ez a Mihajlovics Arkadij, teljesen szívtelen» — gondolta magában Marfusa és rohant a «gyermekszobák»-ba.

Itt még mindig esőnd volt. Andrej és Mihail még mindig föl s alá jártak a szobában és minduntalan keresztezték egymást. Olyan volt köztök a hangulat, mint zivatar előtt.

— A nagymama elmegy, — mondotta Marfusa. — Egészen kimegy a házból . . .

Mihail megállt, de Andrej csak járt tovább, mint ha nem is hallotta volna Marfusa szavait.

— Hová? — kérdezte Mihail.

— Egészen kimegy a házból. Azt parancsolta, hogy csomagoljam be ládáját, a láda már készen áll, s most azt akarja, hogy vigyem valami fogadóba . . . Hallani sem akar semmit . . .

— Micsoda badarság! Gyerünk be hozzá, Andrej . . .

Andrej szótlanul megrázta fejét s csak járt tovább.

Mihail kiment a szobából. Lóhalálában sietett utána Katya, a ki a szobájából hallotta a meglepő ujságot. Mindketten hamarosan oda értek Viktorovna Jevpraxiához.

— Nagymama, hova gondol? Lehetséges . . . ?

— Lehetséges bizony, gyermekeim. Ebben a házban minden lehetséges . . .

— Nem, ne menjen el . . . maradjon itt, — szolt Mihail — tüstént bemegyek apához, beszélök vele, és követelni fogom . . .

— Ne menj, és ne követelj te semmit. Úgy is mindegy, nem maradok én itt egy perczig sem. Még csak beszélni se akarok többé semmiről ebben a házban. Ugyan ne sírj már, kérlek, — fordult oda Katyához, a kinek már eltörött a mécsese. — Ha látni akarjátok a nagymamát, ha beszélni akartok vele, s ha ráhallgattok, jertek el hozzám.

— De hát hol fog lakni?

— Nem tudom. Most nincs időm ezen tünödni. Lehet, hogy valami zárdában telepszem meg. Ugyan hát mire van nekem szükségem? Semmire, csak nyugalomra. Marfusa, hívj ide embereket, hadd vigyék el ládámat; a többit majd utánam hozzátok . . . Mihail, add át apádnak üdvözetemet és mondd meg neki, hogy nagyon örülök, hogy levette az álarcot; és Andrej . . . Ő nem jött el bucsúzni, ám jó . . . Ő, — benne bizik, hisz neki . . . Isten vele . . . Isten vele . . .

Marfusa eltűnt s csakhamar jöttek az emberek s fogták a ládát. Furcsa egy látvány volt ez. Több, mint hús esztendő óta nem vitték ki ezt a ládát a lakásból. Viktorovna Jevpraxia szobájának falai is már összeszoktak vele, valaminthogy az egész ház hozzá szokott Viktorovna Jevpraxia

méltóságos alakjához. S ime, most kimegy belőle a láda is, és ő maga is.

Mindenki érezte, hogy a házból valami lényeges fog hiányozni, s mindannyiokon aggodalmas szomorúság vett erőt.

A láda után ment Viktorovna Jevpraxia czobolyprémes rókabőrbundában, kecskebőr-béléses, irgalmatlan sárczipőkben. Marfusa támogatta, ámbár távolról sem tett olyan benyomást, mintha gyöngé volna, sőt ellenkezőleg, erő sugárzott belőle. Mihail lesújtva ballagott utána mélyen lehorgasztott fejjel. Minden áron apjához akart volna menni, abban a reményben, hogy sikerül tán megakadályoznia ezt a kivonulást, de Viktorovna Jevpraxia szigorúan rászólt:

— A mig én itt vagyok, ne menj. Úgy is mindegy, mert nem maradok . . . Inkább kísérjetez el becsülettel.

Katya csak könnyekben tudott kifejezést adni fájdalomának, a cselédség pedig ámulva nézte, hogy mi történik a házban.

Elérkeztek az ebédlő küszöbéhez, s az ebédlőből nyílt az a szoba, a melyben az előtt Vasziljevna Vjera lakott.

— Megállj csak Mihail, bemegyek az én Vjerocskámhoz, szegényhez, — mondotta Viktorovna Jevpraxia és befordult az ebédlőbe.

Belépett megboldogult leánya szobájába. Még minden úgy volt benne, mint Vasziljevna Vjera életében: világos kárpitok, vidám színű butorok, tömérdek világosság és az a sok zöldség a cserepekben, — minden, a mit Vasziljevna Vjera derült lelke annyira szeretett.

Viktorovna Jevpraxia megállt a szoba közepén, szinte imádkozva rápillantott a szögletben álló szentképre és így szólt:

— Isten veled Vjerunyám, te kis szegényem!

Szemei megteltek könnyekkel, hangja reszketett. Kiment, és lehorgasztott fejjel folytatta utját, s nyoma sem volt többé alakjában sem méltóságnak, sem büszkeségnek.

A kapu előtt állt a kocsi. A ládát bérkocsira rakták. Viktorovna Jevpraxia megölelte Mihailt és Katyát s Marfusával együtt elhelyezkedett a kocsiban: az ajtót becsapták, a hintó elindult.

III.

Mihail, miután elkísérte Viktorovna Jevpraxiát, visszatért szobájába és kétségbeesetten dőlt le a pamlagra, mely válságos időkben egyetlen menedékhelye volt. Katya is bejött és leült az ablak mellé egy székre.

— Tudja Isten, hogy mi az, egyszerre fenekestül fölfordult ebben a házban minden, — kiáltott föl Mihail, Andrejhez fordulva. — Megsértettek téged, megsértették Katyát, a nagymamát meg kiüldözték a házból . . . Mi lesz még ezután . . . ?

Andrej gúnyos mosolylyal nézett rá.

— Csillapodjál, barátom, — mondotta — akarod, tüstént megvigasztallak?

— Ugyan mivel vigasztalhatnál meg?

— Mivel? Ha akarod, megajándékozlak valamivel.

— Mivel?

— Lásd, te ma már erőben vagy, s ma-holnap teljesen érett lélsz. Akkor azután diák lesz belőled és szükséged lesz egyenruhára. Épen azért akarlak ezzel megajándékozni.

— De hát mivel? Kérlek, Andrej, ne beszélj badarságokat. Épenséggel nincs kedvem tréfálgozni.

— Micsoda tréfálgozás? A legkomolyabban mondom, hogy meg akarlak ajándékozni valamivel. Arról, a melyik rajtam van, már nem érdemes beszélni. Ez idő előtt elkopott, de az a másik, mely ott függ a szekrényben, egészen új és pompásan van szabva: drága szabótól való. Csak az ujját kell kissé kiereszteni, mert neked hosszabbak a karjaid, mint nekem.

— Igazán, úgy látom, hogy félre beszélsz, — kiáltott föl Mihail, Katya pedig aggódva nézett Andrejre.

— Egyáltalában nem. Biztosítlak, hogy teljesen eszemem vagyok.

— De hát mit jelent akkor ez az ajándék?

— Lásd, én nagyon is a magamévá tettem Viktorovna Jevpraxia fölfogását. Ő is, Mihajlovics Arkadij is azt hiszik, hogy én sértve érzem magam; pedig szó sincs róla. Én csak tudomásul vettem azt, a mit nekem mondtak és levontam belőle a következtetést. Csakugyan, igazok is van. Én csak-

ugyan egy svéd szakácsnő s egy orosz szakács fia vagyok. Ez tény. Úgy találom, hogy az elemeknek ez az összetétele nagyon szerencsés. Föltéve, hogy ők mindketten derekasan megállták helyöket, és tehetségeiket én reám is átszármasztatták, úgy belőlem remek konyhamesternek kell válni.

— Andrej, — vágott közbe Mihail szemrehányó hangon.

— Ugyan, lelkem, tartsd meg továbbra is nagy lelkü érzelmeidet. Azt én amugy is nagyon jól tudom, hogy te nemeslelkű vagy, és lágy, mint a viasz, jó, mint egy angyal. De a fölkialtások soha sem vezettek semmire. Folytatom tehát. Miután Viktorovna Jevpraxia fölfogását a magamévá tettem, magam is arra a következtetésre jutottam, hogy nem helyes úton járok. Igaza van Viktorovna Jevpraxiának: a tudományok és a diplomák csak a kiváltságos osztályoknak valók. Ha te tudnád, milyen mély értelműek a nagymamának ezek az arany szavai... No, de erről nem érdemes tovább beszélni. Elég az hozzá, hogy én lemondok a tudományokról és a diplomáról, és kilépek az egyetemről s neked ajándékozom egyenruhám.

Mihail felugrott a pamlagról. Katya is fölemelkedett a helyéről.

— Andrej, te megbolondultál, — kiáltott föl Mihail, miután látta, hogy Andrej szavait már nem lehet tréfára venni. — Határozottan megbolondultál.

Katya is rémülten suttopta:

— Andrej!

De Andrej teljesen nyugodt tekintettel nézett mindkettőjökre.

— Miért gondoljátok, hogy megbolondultam?

— Hát hogyne!?! Ott hagyni az egyetemet, — csak gondold meg, micsoda esztelenség ez. Nyolcz esztendeig görnyedtél a gymnasiumban, keresztülvergődtél rajta, két évet töltöttél az egyetemen, s a célhoz ilyen közel...

— Cél? Ugyan miféle cél? Igazán mondom, én mind- eddig semmiféle célra sem tűztem magam elé, de nem is tűzhettem, mert nem volt rá szükség. Ugyan micsoda célról is lehetett volna szó? Már tudniillik öntudatos célról! Mikor az ember másnak költségén él, mikor tudja, hogy minden szükségletéről készségesen gondoskodnak... Lásd, ilyen volt az én helyzetem Vasziljevna Vjera életében. Azt az egyet

egész bizonyosan tudtam, hogy bármily fordulatot vegyen is életem, ő kitart mellettem. Ugyan micsoda czélról lehet itt szó? Hát mondd meg nekem, tüzöl te ki magad elé valami czélt most, a mikor utolsó vizsgálatod előtt állasz, mikor arra készülsz, hogy diák legyen belőled? No, úgy-e, hogy nem, arczodon is látom, hogy nem . . . Azután meg én mindedig nem értem el semmit. Ha a gymnasiumban valamiből jó osztályzatot kaptam, azt hiszed, hogy ez belevágott valami féle tervembe? Én a gymnasiumban kizárólag csak azért tanultam jól, hogy Vasziljevna Vjerát kielégítssem, hogy őt ne keserítsem és neki örömet okozzak. Az egyetemi előadásokra gépiesen jártam, pusztán csak azért, mert valahová kellett járnom s valamihez hozzá kellett látnom. De most, a mikor megmutatták nekem a helyes utat, most, a mikor tudatára ébredtem annak, hogy a magam emberségéből kell megélnem, most csakugyan fölbukkant előttem a czél: vinni valamire. Igen, valamire, egyszerűen valamire. Később ez majd tisztábban körvonalozódik, most egyelőre csak azt tudom, hogy el kell érnem valamit, valami olyat, a mire támaszkodhatom, s a mire teljes joggal elmondhatom, hogy: ez az enyém, ezt a magam emberségéből értem el.

— Azért én még mindig nem értem, — faggatta tovább Mihail, — mért kell azért ott hagynod az egyetemet? Lásd, mindössze két esztendő van hátra. Mit árt ez neked?

— Nincs pénzem hozzá, hogy folytassam az egyetemet, úgy, a mint kellene.

— Pénzed! Hogy nem szégyenled magad, Andrej. Talán bizony azt hiszed, hogy apám és a nagymama megtagadják tőled támogatásukat?

— Ezt épenséggel nem gondolom. Ellenkezőleg, meg vagyok róla győződve, hogy nem tagadják meg. Oh, ez most rettenetes örömet okozna nekik . . . Az után, hogy megköszöntem nekik és ajánlottam magamat, megint függésben látni engem tőlök . . . Csakhogy most már én nem akarom . . . Abban a pillanatban megszűnném becsülni magamat, a melyben pusztá gyöngeségből csak valamit is elfogadnék tőlök.

— Andrej, te nagyon is szabadjára ereszted büszkeségedet.

— Nem, nem nagyon. Lásd, azt én magam is nagyon jól tudtam, hogy szakácsnőnek vagyok a fia; ez soha sem volt

titok előttem. S ebben én semmi rosszat sem láttam, és nem látok most sem. S én azt hittem, hogy mások is így gondolkoznak, de mikor figyelmeztettek erre, mikor ezt hangsúlyozták, és elém tartották, ez annyit jelentett, hogy különbséget tettek köztem és mások között, a szakácsnő fia és . . . fiával mások közt, — s ez már aztán elég volt nekem. Kitől tudtam én meg először, hogy az anyám szakácsnő volt? Vasziljevna Vjerától. S vajon ezért tán meggyülöltem őt? Nem. Ellenkezőleg. Megszerettem. És miért? Azért, mert ő ezt szeretettel és tapintatosan mondta, nem pedig gúnyosan és lenézéssel. No de elég erről. Előbből fogom kezdeni pályámat. Eddig, pusztá félreértésből, mintha kiváltságos osztály tagja volnék, hazug pályán jártam . . . Most pedig újra kezdem pályámat, mint egy szakácsnő fia . . .

— Végre is, Andrej, ha téged sért a papa és a nagymama támogatása, kaphatnál valami ösztöndíjat, hiszen jó bizonyítványaid vannak . . .

— De én nem állom ki ezt a nyomoruságot. Az ösztöndíj is, épen úgy, mint a tudomány és a diploma, nem nekem való; még elütnek tőle valakit, a kinek több joga van hozzá és ferde szemmel néznének reám. Azt mondanák, lám, eddig nem volt rá szüksége, s most egyszerre megvan . . . Nem, el van ez a dolog már rontva egészen . . . Én most már bizalmatlanná lettem. Épen úgy, mint itt ebben a házban, a hol még csak három nappal azelőtt is itthon voltam, idegenül érzem magamat, úgy az egyetemen is csak idegenül érezném. Állandóan úgy rémленék, hogy «nem a magam útján járok,» hogy «nem vagyok a magam körében.» És a mi igaz, az igaz. A tudományok, a diplomák, az állami hivatalok csakugyan nem a szakácsnők fiai számára vannak a világon. Egy szakácsnő fiának mindent magának kell kivívnia. És én ki is vívom. Ha pedig nem, úgy legalább meglesz az a kellemes öntudatom, hogy magam vagyok az oka.

— De hát mit fogsz tenni?

— Azt még magam sem tudom. Majd elválík . . .

— Kínlódni, szükségét szenvedni, magadat agyonhajszolni, mikor ezt mind elkerülhetnéd . . . Szerintem ez esztelenség! — kiáltott föl Mihail hevesen.

— No, hagyjuk ezt. Te ezt nem érted. Ahhoz hiányzik belőled a legelső föltétel. Te a magad házában, a magad

körében vagy és nem érzed, mit tesz az, idegenben lenni . . . Egyenruháimat azért mégis neked ajándékozom emlékül; nézd, — ezzel kinyitotta a szekrényt, a melyben csakugyan ott függött egy vadonatúj egyenruha — nézd csak, milyen pompás. Csak attól tartok, hogy rövid lesz neked; de ennek én már nem vagyok oka.

Mihail érezte, hogy összes érveit kimerítette. Mindabban, a mit Andrej mondott, árnyéka sem volt a hányavetiségnek, a kérkedésnek, minden olyan egyszerű és világos volt, valami sajtászerű, komoly jólelkűséggel kiszínezve. Andrej szavaiból egyetlen egyszer sem érzett ki az ellenséges indulat, a melyet Mihail magára vehetett volna. Nem, mindamellet, hogy Andrej el volt szánva házuk elhagyására s arra, hogy a leghatározottabban visszautasítja ennek a háznak minden jólétét, régi barátságuknak legcsekélyebb meglazulása sem volt érezhető semmiben.

Katya egy árva kukkot sem szólt. Csak néha-néha fölsóhajtott. Pedig sokat szeretett volna mondani Andrejnek. Sok gondolata és érzése támadt, de a szavakkal szemben mindig kissé félénk volt. Végre egy utolsót sóhajtott és csöndesen átment szobájába.

Ott szabadabbnak érezte magát, ott átengedhette magát gondolatainak és feszegethette azt a megfejthetetlen kérdést, hogyan esett ilyen hirtelen ez a változás, mi lesz holnap egyáltalában, mi lesz ezután?

Egyébiránt magára nem gondolt. Az a változás, mely fenyegette, épenséggel nem aggasztotta. De meg nem is igen volt tisztában vele. Az, hogy a gymnasiumot ott-hagyja, — már az ötödik osztályba járt, — nem valami nagy áldozat volt neki. Sem szorgalmával, sem a tudományok iránt való szeretetével nem tűnt ki. Legtöbbre becsülte a világon azt a baráti és benső életet, mely Vasziljevna Vjera ellenállhatatlan befolyása alatt a házukban kifejlődött. De hiszen ennek az életnek most már amugy is egyszer s mindenkorra vége. Nem tökéletesen mindegy-e, vajon milyen irányt vesz ezentúl élete?

Gondolataiban leginkább Andrejjel foglalkozott. Jól mondta Viktorovna Jevpraxia, hogy Andrej a kedvence. Mihailt is szerette, s nehéz lett volna megmondani, vajon melyiket jobban. De Andrejhez azon a gyermekkori érzésen

kivül, mely mindhármukat mint egy kis családot összefűzte, még egy második érzés is csatolta, mely alkalmasint abból a tudatból származott, hogy mindkettőjüket csak ideiglen szálak, Vasziljevna Vjera szívének szálán kötik ehhez a házhoz.

Ezenkívül még Andrej tiszteletet gerjesztett benne maga iránt a legapróbb dolgokban is tapasztalható szilárdságával, elveinek határozottságával és cselekedeteinek egyenes nyíltságával. Vele is, Mihaillal is nem egyszer történtek olyan dolgok, a melyekről nem szóltak sem Vasziljevna Vjerának, sem a nagymamának. Andrejnál ilyesmi soha sem fordult elő. Épen úgy mint ők, ő is követett el hibákat, voltak neki is rossz szokásai, de ő nem titkolta őket; türelmesen meghallgatta az értök kijáró dorgálásokat. Az egyenesség volt lelkének legfőbb tulajdonsága.

Most is azon tünődött, mi lesz Andrejjel? Talán bizony csakugyan elmegy tőlök véglegesen, egy egészen más világba, eltérnek utaik s tán nem is találkoznak többé soha! Nem lenni ő vele, ez valami annyira új, annyira szokatlan és rettenetes volt az ő félnék és ijedős lelkének . . .

* * *

Mihajlovics Arkadijnak ez az egész história nagyon kellemetlen volt. Mert úgy állt a dolog, hogy az a nyugalom, melyet ő az utóbbi napok váratlan eseményei közepett tanusított, inkább a lelkierőnek, mint az egykedvűségnek volt eredménye. Nem lehet mondani, hogy valami nagy megerőltetésébe került a dolog. Nem, mert a külvilág eseményei közül semmi sem érintette őt nagyon közelről. De azért mégis nyugtalan volt.

Különösen kellemetlen volt neki Viktorovna Jevpraxia szívós elszántsága. Kettőjük közt mindig nagy volt az ellentét. Nagyon szerette leányát s így már azt sem igen tudta megbocsátani neki, hogy beférközött a lelkébe s ott eleinte mellette, majd később előtte foglalt helyet, sőt az utolsó években már csaknem kizárólag élvezte Vasziljevna Vjera bizalmát. Ezenkívül fölfogásuk és jellemök is teljesen elütő volt egymástól. Viktorovna Jevpraxia jellemét, — mely elszánt hatalmaskodó, nagyúri jellem volt, — az együttélésre nagyon alkalmatlannak találta. Ámbár Vasziljevna

Vjera kissé meg tudta őt lágyítani, de azért azt egész bizonyossággal előre tudta, hogy most, a mikor ez a lágyító elem nem volt többé a házban, egymáshoz való viszonyuk egészen türehetlenné fog válni. De azért még sem akarta nyílt szakadásra vinni a dolgot.

Ez mindenek előtt kedvezőtlen világosságot vetett volna rá a társaság szemében, a melyet, bárha a lelke fenekén megvetette, még sem hagyhatott figyelmen kívül. Esetleg elkezdik majd mondogatni, — és Viktorovna Jevpraxia minden bizonynyal csak szítani fogja ezeket a mendemondákat, — hogy miután megkaparította magának a házat, kiűzte belőle az öregot stb. Ha bizott volna benne, hogy részéről valami kiengesztelő lépés rábirhatná Viktorovna Jevpraxát arra, hogy elhatározását megváltoztassa, ezt a lépést minden bizonynyal megtette volna. De nagyon is jól ismerte Viktorovna Jevpraxia kibékíthetetlen természetét, tudta, hogy képtelen elhatározásait megmásítani, tudta azt is, hogy az ő részéről semmi néven nevezendő engesztelő kísérletnek nem adna hitelt, mert hosszú évek sorára terjedő együttélésök alatt a kölcsönös bizalmatlanságnak és tiszteletlenségnek egész garmadája gyülemlett föl köztök.

Épen ezért nem is próbált semmit. Ezenkívül a gyerekek sorsának kérdése is nyugtalanította. Abban tulajdonképen teljesen egyetértett Viktorovna Jevpraxiával, hogy szigorú határral kell egymástól elválasztani Mihail, Andrej és Katya nevelését, s ezt ő meg is tette volna, de majd csak idővel és tán nem olyan határozottsággal. Ez egyébiránt magától is bekövetkezett volna. Lassanként megéreztek volna a különbséget s a szerint viselték volna magokat.

S ime, most egyszerre két minden ok nélkül megsértett lény volt a házban; ennek okvetetlenül kellett, hogy valami következménye legyen, mely minden pillanatban bekövetkezhetett, s Mihajlovics Arkadij érezte, hogy ilyen körülmények között nem hagyhatja el a házat, nem hagyhatja el már csak azért sem, a mit Viktorovna Jevpraxia cselekedett. Ma tehát nem mehet el, már csak abból az egyetlenegy okból sem, hogy ne kövesse Viktorovna Jevpraxia példáját.

És így Mihajlovics Arkadij, bár már a jegye is meg volt váltva, elhatározta, hogy a körülmények alakulása szerint holnapra vagy estére halasztja elutazását.

Két óra felé járt már az idő, s kezdett megjönni étvágya. Bement az ebédlőbe, a hol az egész család számára terítve volt az asztal, de nyilván még senki sem reggelizett. Csengetett, bejött a szobaleány.

— Miért nem reggeliznek? — kérdezte Mihajlovics Arkadij.

— Nem akarnak, — felelt a szobaleány.

— Mért nem akarnak?

— Nem tudom . . . már három napja, hogy nem reggelizik senki sem . . .

— Akkor hát menj és mondd meg, hogy kéretem, jöjjenek reggelizni. Aztán tálaltass.

Mihajlovics Arkadij leült szokott helyére jobbra az asztalfőtől, a hol rendszerint Vasziljevna Vjera szokott ülni. Csupa szokásból neki is terítettek. A szobaleány bement a gyerekek szobájába.

— Az úr kéreti, tessék reggelizni jönni, — mondotta Andrejhez és Mihailhoz fordulva.

Mind a ketten hallgattak, s a szobaleány a nélkül, hogy bevárta volna a választ, bement Katyához is.

— Nem mehetek . . . Fáj a fejem! — felelt Katya.

— Te csak menj, Mihail, én majd csak reggeli nélkül maradok, — mondotta Andrej.

Mihail egy darabig hallgatott, majd egyszerre elszántan összerázkódott és így szólt:

— Te ne jőj, de én megyek . . . Beszélni akarok apámmal.

— Miről?

— A nagymamáról, Katyáról, rólad, mindenről . . .

— Beszélni beszélhetsz, a mennyit akarsz, csak arra kérlek, ne avatkozzál bele semmibe. És ne akarj eligazítani semmit. Legalább én reám vonatkozólag ne. Az én ügyem visszavonhatatlanul el van intézve.

Mihail nem szólt semmit, de bensőleg nem értett egyet vele. Egyébiránt mikor az ebédlő felé ment, semmi határozott szándéka sem volt még. Lelkében szinte ordított az elégedetlenség mindazért, a mi a házban az nap történt, s azt akarta, hogy ezt az ordítást hallja meg apja is, kit a történetek egyetlen okozójának tartott.

— No mi az, csak kettesben fogunk reggelizni? — kérdezte Mihajlovics Arkadij, mikor Mihail az ebédlőbe lépett és helyét elfoglalta.

— Igen, egyikök sem akar, — felelt Mihail rá sem pillantva apjára.

— Hát mit csináljunk; ez csak az ő bajuk. Nem mi maradunk éhen, hanem ők.

Mihail hallgatott. A szobaleány és Fedor ott sűrögtek-forogtak a szobában. A körülmények nem voltak alkalmasak a beszélgetésre. Mihajlovics Arkadij, a ki, úgy látszik, nem is sejtette a fia keblében tomboló vihart, megkérdezte tőle:

— Úgy tetszik, te a napokban teszed utolsó vizsgálatodat.

— Igen, a napokban . . .

— Remélem, le is teszed?

— Minden valószínűség szerint . . .

— Örölnöd kell ám most, mert hiszen egyetemi polgár lesz belőled.

— Nem tudok örülni akkor, a mikor anyám meghalt! — mondotta Mihail, s még mindig nem nézett rá apjára.

Mihajlovics Arkadij ellenben figyelmesen nézte fiát. Valami ingerültséget érzett ki hangjából.

— Én nem kételkedem fájdalmadnak őszinteségében; no, ez az érzés valami egészen más, melyet nem lehet amazal egy kalap alá fogni. De azért békésen megférhetnek egymás mellett. Én reám nézve ez minden esetre pótolhatatlan veszteség, de te még fiatal vagy, egy egész élet áll előtted . . . Neked még a legborzasztóbb veszteséget sem szabad ilyen reménytelenül fölfognod.

Mihail erre nem szólt semmit és csönd lett. A cselédség egész idő alatt ott őgyelgett az asztal körül. Mihajlovics Arkadij Marfusa aztán tudakozódott. Meglepte, hogy nem ő szolgál föl az asztalnál. Megmondták neki, hogy Viktorovna Jevpraxiát kísérte el s még nem jött vissza.

Mihajlovics Arkadij észrevehette, hogy Viktorovna Jevpraxia említésekor Mihail összehúzta szemöldökeit. Szükségét érezte, hogy fölvilágosítással szolgáljon neki, s legalább némileg enyhítse a törtétekért ráháruló felelősséget. Mihail volt a házban az egyetlen lény, a kit szeretett. Az igaz, hogy ez a szeretet is mindig nyugodt és számító volt, de mind a mellett most, hogy arczára nézett és megértette mogorva hallgatását, elszörnyedt arra a gondolatra, hogy Mihail esetleg ellenséges érzelmeket táplálhatna iránta.

— Remélem, hogy te, épen úgy, mint én is, megütköz-
tél a történeteken, — mondotta Mihajlovics Arkadij.

— Igen apám, lelkem fenekéig megütköztem, — felelt
Mihail.

— De látod azt is, hogy mindez valami elemi erővel
szakadt reánk, s hogy mi ketten képtelenek voltunk valamit
is tenni ellene . . .

— Ebben nem értek veled egyet, papa.

— Tehát azt hiszed, hogy én mindezt készakarva csinál-
tam, hogy én ezt akartam?

— Azt nem tudom . . .

— A kávé t hozd szobámba, — mondotta Mihajlovics
Arkadij Fedorhoz fordulva, s ezzel közvetve Mihailt is meg-
hívta magához. Világos volt, hogy beszélni akar fiával. Föl-
fogása és ez a felelet boszantotta. Szükségét érezte annak,
hogy kimagyarázza magát.

Mihajlovics Arkadij fölkel, összehajtott szalvétáját s
az asztalra tette.

— Gyerünk be hozzám, — mondotta.

Mihail szintén fölkel és némán követte őt. Míg Fedor
be nem hozta a kávé t, Mihajlovics Arkadij semmi fontosat
sem beszélt. Elővett egy szivart s rágyújtott.

Fedor behozta a kávé t és kiment. Mihajlovics Arkadij
oda lépett az ajtóhoz és betette.!

— Így ni, most azután szabadon beszélhetünk, — mon-
dotta s elkezdte kevergetni kávéját. — Te, a mint látom,
ingerült vagy reám valamiért. Ezt én közönyösen nem néz-
hetem. Mondd el hát, mi kifogásod van ellenem.

Mihail az ablaknál állott és rátámaszkodott párkányára ;
Mihajlovics Arkadij ezt a legcsekélyebb izgatottság, boszúság
vagy keserőség nélkül mondotta. Azon a hangon beszélt, me-
lyen olyan emberrel szokás, a kinek véleményével az ember
számolni akar.

Mihail mindamellett úgy érezte, hogy nem lesz képes
olyan egyszerűen és egyenesen felelni apjának, a mint
szándékozott, mikor az ebédlőbe lépett, hogy vele beszél-
jen. Mihajlovics Arkadij fölülkerekedett rajta önbizalmával,
látszólagos lelki egyensúlyával és nyugalmával. Egy retten-
tesen erős embert látott maga előtt, a kinek minden szava a
szilárd meggyőződés alapján áll. S gyengének érezte magát

vele szemben — maga ellen? Nem . . . Én egyáltalában nem vagyok ön ellen! — felelt Mihail. — Én csak ellene vagyok mindannak, a mi itt történt.

— Az egészen más! — mondotta Mihajlovics Arkadij. — Az, a mi történt, rendkívül sajnálatos. Ezt én is mondom, csak úgy, mint te. De azt is be kell látnod, hogy nekem nem volt módomban megakadályozni nagyanyádnak ezt az eszelősségét. Nem igaz?

— Nem egészen, — felelt Mihail gyöngé és nem meggyőződésteljes hangon.

— Nem egészen?

— Nekem úgy tetszik, hogy lehetett volna engedni a nagymamának.

— Csakhogy, barátoeskám, nem is volt alkalmam rá, hogy engedjek. Az én szerepem mindössze annyiból állott, hogy türelmesen végighallgattam egy szigorú prédikációját és annak nagyon is határozott kijelentését, hogy megvet engem, — s én még erre sem feleltem neki egyetlen éles szóval sem. Hát ugyan mit tehettem volna?

— En nem tudom, de . . .

— No lásd, ez az, hogy nem tudod. Nem tudod, de azért duzzogsz és berzenkedel ellenem . . .

— De mikor nem tudok belenyugodni abba, hogy a nagymama kiment a házból. Ebbe nem lehet belenyugodni.

— Hallod, Mihail, képzeld csak magadat az én helyzetembe. Nekem se a korom, se a jellemem nem olyan, hogy meg tudnék alázkodni. De azért még erre is kész voltam. Hát mit tegyek? Kérjek? Könyörögjek? Jól van, kérni és könyörögni fogok, ha biztosítékot nyújtasz nekem az iránt, hogy ez a kívánt eredményhez vezet. De hát van neked valami alapod azt hinni, hogy ez a kívánt eredmény csakugyan elérhető?

— Ellenkezőleg . . . Mikor a nagymama elment, én be akartam ide jönni . . . kérni. De ő azt mondta, hogy hasztalan, mert ő semmiképen sem marad.

— No lásd. A te nagyanyád egyszerűen képtelen kijönni velem. A mi jellemünk és izlésünk nagyon is különböző. Hozzá járult ehhez még az a körülmény is, hogy megboldogult anyád elkövette azt a vigyázatlanságot, hogy jobban bizott bennem, mint ő benne, és vagyonát, a mely természetesen kizárólag a tied, nem ő rá bízta, hanem reám . . . Ez aztán

betetőzte a dolgot. De én fölteszem, hogyha Viktorovna Jevpraxia csakugyan annyira szeret téged . . . és persze a többi gyermekeket is, akkor magától is vissza fog jönni, ha pedig nem jön vissza, ez csak azt jelenti, hogy nem olyan nagy a szeretete, mint a milyennek mondják.

És Mihail, a mint ezeket a józan és nyugodt szavakat hallotta, érezte, hogy le van győzve. Teljesen elvesztette az érvek fonalát, a melyekkel ide jött. A nagymama el volt ejtve. Esélyei nagyon megingottak. Lám, hiszen elmondották neki annak a beszélgetésnek a részleteit, a mely itt lefolyt. És csakugyan minden úgy volt, a mint Mihajlovics Arkadij mondta. Csakugyan, egyetlen tiszteletlen szót sem mondott neki, hanem alázatosan végighallgatta sértéseit.

De Mihailnak egyszerre eszébe jutott, hogy tulajdonképpen nem is ez volt főczélja az ő idejövetelének. Eszébe jutott Andrej és Katya, de különösen Andrej, és újra föltámadt benne a vihar, mely már-már lecsillapodott.

— De hát mért bántották meg Andrejt? — kérdezte egyszerre, a mikor Mihajlovics Arkadij már azt hitte, hogy teljesen megbékült és semmiféle kérdést nem várt többé tőle.

Mihajlovics Arkadij fölemelte fejét.

— Andrejt? De hát ki sértette meg? Talán nem tudod, hogy ki?

— Hogyan? Ezt is a nagymama . . . ?

— S tán kételkedel benne?

— De papa, hiszen én tudom, hogyan esett a dolog! — mondotta Mihail lopva apjára pillantva.

— Akkor hát mondd el, ha tudod. Lehet, hogy te olyan részleteket is tudsz, a melyeket én nem tudok.

— A nagymama csak önnek beszélt arról, hogy ő szakácsnőnek a fia . . . Azt ő nem akarta, hogy erről előtte is beszéljenek.

— No persze, ő a háta mögött, alattomban sértette meg őt, én meg ezt nem akartam. Én azt akartam, hogy jöjünk tisztába a dologgal. Olyan embereknek, a kik állandóan együtt élnek, tudniok kell, hogy ki mint viseltetik irántok. De Andrejt nincs miért sértegetni. Viktorovna Jevpraxiának nem lehet befolyása az ő életére; ő nem függhet tőle.

— Sajnos, hogy ő már nem függ senkitől sem . . .

— Hogy-hogy?

— Elmegy házunktól . . .

— No lám! Hát ugyan hol fog lakni? Talán koldus-diákká akar átvedleni, ösztöndíjat koldulni, leckeórák után futkosni? Különös egy izlés, mondhatom.

— Nem, ott hagyja az egyetemet.

— Hát még?

— Igen, papa. Az a beszélgetés nagyon mélyen hatott rá.

— No hát, ez ostobaság! Erre semmi szükség sincsen. Erre határozottan semmi oka sincsen. Hívd csak ide őt hozzám . . .

— Beszélni akar vele? — kérdezte Mihail remélve.

— Igen, megpróbálom meggyőzni róla, hogy ostobaságot akar elkövetni; én egyáltalában nem értek egyet Viktorovna Jevpraxia fölfogásával, s ő is jobban teszi, ha nem is gondol rá.

— Tüstént ide hívom, — mondotta Mihail élénken és kisietett a szobából.

Ebben a pillanatban úgy tetszett neki, hogy még minden jóra fordulhat. Apja épenséggel nem úgy fogja föl a dolgot, mint a nagymama. Ha Andrej nyugodtan beszél vele, maga is rájön erre. Sőt Mihail szemrehányásokat is tett magának, hogy olyan gonosz szándékot tulajdonított apjának, s Mihajlovics Arkadijt egészen tisztának látta most ebben a dologban.

Sugárzó arczezal lépett szobájába. Andrej épen böröndjével bibelődött, iparkodván könyveit belegyömöszölni.

— Úgy látszik, valami örvendetes dolog történt veled, — kiáltott föl tréfásan, mikor Mihailt megpillantotta. — Szinte sugárzik arczod.

— Andrej, tégy nekem egy baráti szivességet, — mondotta Mihail.

— Baráti szivességet? Szivesen.

— Menj tüstént apámhoz, beszélni akar veled.

Andrej elkomolyodott.

— Kihallgatást eszközöltél ki számomra? — mondotta eltorzult mosolylyal. — Semmi szükség sem volt rá.

— Andrej!

— Arra még ráérek, hogy Mihajlovics Arkadijtól elbuszzam, — folytatta Andrej ügyet sem vetve Mihail fölkiáltására — más beszélni valónk meg nincsen.

— De biztositlak róla, hogy teljes bizalommal akar veled beszélni.

— Bizalommal? Hejh, lelkem, ez épen annyi, mintha azt mondanád, hogy az a veréb ott fülemile módra akar énekelni. Azt még elhiszem, hogy akar, de nem tud. Bizalommal se Mihajlovics Arkadij nem beszélhet velem, se én ő vele. Ezt te nem érted, mert te egészen más viszonyban vagy vele, de mi ketten nem igen bizunk egymásban. Ő nekem kellemes dolgokat fog mondani, én meg hallgatom, de nem hiszem. Én tiszteletteljesen fogok felelni neki, de ő nem fog bizni a tiszteletteljességemben. Mire való hát ekkor az egész?

— Mégis, Andrej, kérlek, menj be hozzá . . . Ő kéret.

— Hm! Ha ő kéret, úgy minden esetre kötelességem elmenni, mert végre is még házában vagyok . . . Tehát, megyek.

Kelletlenül begombolkozott és kiment. Mihail is nekiindult, de mikor az ebédlőbe ért, eszébe jutott, hátha terhökre lesz és fészelyezi az apját, ott maradt hát az ebédlőben, a hol mindent hallhatott.

Andrej belépett a szobába. Mihajlovics Arkadij tudatosan szelid pillantással nézett rá.

— Mihajlovics Arkadij, ön beszélni kíván velem? — kérdezte Andrej.

— Igen. Fontos ujságot hallottam. Te valami nagy ostobaságot akarsz elkövetni. Ez, az igaz, olyan jellemre mutat, a melyet én nagyra becsülök az emberekben, de a pusztá jellem jól megfontolt czél nélkül nem elegendő.

— Ha azt mondták önnek, hogy én elmegyek innét és ott hagyom az egyetemet, úgy igazat mondtak, — szólt Andrej. — Igaz, ezt meg is teszem.

— Hiszen épen ez az, a mit én ostobaságnak mondok.

— És én azért mégis meg fogom tenni. — mondta Andrej elszántan.

— Nem értem az okát. Az igaz, hogy te sértve érezheted magadat, de nem tőlem. Viktorovna Jevpraxia pedig már lerázta lábairól a mi házunk porát.

— Engedje meg, Mihajlovics Arkadij, hogy ne bocsátkozzam bele, eljárásom magyarázatába, s egyszerűen bejelentsem, hogy nem tehetek másként.

— Ha így áll a dolog, — mondotta Mihajlovics Arkadij, — akkor nem tehetek egyebet, mint hogy befejezettnek tekintsem szerepemet. Legnagyobb sajnálatomra nagykorú vagy s így

minden ostobasághoz jogod van. Mindamellet ne feledkezzél meg róla, hogy a nevedet viseled . . .

— A mennyire tőlem függ, nem fogok szégyent hozni rá. Erről meg lehet győződve.

— Minden eshetőségre, — mondotta Mihajlovics Arkadij erőltetett lágyággal — vedd tudomásul, hogy a házam és minden, a mi benne van, mindenkor rendelkezésedre áll.

— Nagyon köszönöm.

Andrej meghajtotta magát és kiment. Mikor az ebédlőben megpillantotta Mihailt, a ki rendkívül izgatottnak látszott, nem állt meg, hanem csak ment tovább. Ekközben Mihail határozott léptekkel bement apja szobájába.

Mihajlovics Arkadij megállt és csodálkozva nézett rá — olyan szokatlan tűzben égtek szemei.

— Én nem ezt vártam . . . Egészen mást vártam, — mondotta Mihail izgatottságtól remegő hangon.

— Hogyan, talán bizony ezt is meg kellett volna kérlelnem! — kiáltott föl Mihajlovics Arkadij. — Talán még Katyát is? Aztán meg ha esetleg Marfusa is el akarná hagyni a házat, még tán előtte is térdre vessem magamat?

— Nem, szó sincs róla . . . Nem arról van szó . . .

— Hiszen már így is messzire mentem . . . s ezzel elég legyen . . .

Szigoru és hideg lett az arca; Mihail belátta, hogy többet nem csikarhat ki tőle, s a mi a fő, hogy nem értik egymást.

Ezalatt Andrej, mikor a folyosónak arra a részére ért, a hol a «gyermekszobák» vannak, megállott. Az ajtófélfához támaszkodva ott állt Katya és ránézett nagy szemeivel.

— Te vagy az, Katya? Mit csinálsz itt? — kérdezte tőle. Katya kézen fogta őt.

— Gyere ide hozzám . . . Mondani akarok valamit.

Andrej ellenkezés nélkül bement utána a szobájába.

— Ül le itt nálam, — mondotta Katya és leültette őt egy karos-székbe.

— Milyenek a szemeid? — kérdezte Andrej. — Kezeid is szinte égnek: lázad van . . .

— Dehogy is van . . . Egyébiránt lehet . . . Andrej, én csak azt akartam neked mondani . . . hát csakugyan megteszed azt?

— Föltétlenül, Katya.

— Andrej édes, ha csak egy csöppet szeretsz, ne tedd meg . . . Ne hagyj el bennünket . . . Ne hagyj el engem . . .

— Eh, Katya, legyen elég. Én sokkal jobban szeretlek téged, mint egy csöppet. Igazán mondom, nagyon szeretlek téged, Katya; de attól, ha itt maradok, se te nem lennél jobban, se én, már pedig az embernek mindig a jobbra kell törekednie: ez az élet titka.

— S ezt te jobbnak nevezed? Elmenni Isten tudja hová, s a nyomoruság örvényébe vetni magadat? — Ez jobb, Andrej?

— Nem örvénybe, Katya, hanem a valóságos életbe. Mindenki él. Mindenki küzdöklik, vergődik és törí magát.

— És elpusztul . . .

— Az egyik elpusztul, a másíkból meg ember lesz . . . Mért kellene épen nekem elpusztulnom? Nekem egyáltalában nem az a szándékom . . . Nem, Katya, hagyjuk ezt . . . Lásd, mindenkínek megvan a maga útja. Neked például én nem mondom: jőj velem, vagy cselekedjél úgy, a mint én cselekszem. Te nagyon gyenge volnál ehhez. De én nem vagyok győnge, én erőt érzek magamban, én nem félek semmitől sem . . .

— És én, én! . . . Én itt maradok Mihajlovics Arkadij gondjai alatt . . .

Andrej fölkel.

— Én csak annyit mondhatok néked, Katya, hogy soha nem fogok megfeleledkezni rólad és mindenkor figyelemmel fogom kísérni életedet. Ha nagyon bántani találnak, segítségdre sietek. Ezt vedd tudomásul. Aztán meg itt van Mihail; az igaz, hogy ő nagyon győnge ember és soha sem lesz erős, de azért derék és becsületes fiú. Ő majd megtesz érdekedben mindent, a mint csak lehet . . . Így van az, kedves Katya . . .

Andrej bement szobájába. Ugyanekkor került oda vizsgálva Mihail is, de annyira ki volt kelve magából, hogy képtelen volt Andrejjel egy szobában megmaradni; átment a háló szobába, oda állt az ablakhoz és izzó homlokát az üvegnek támasztva hosszú ideig állt ott. Láttá, hogy legjobb akarata mellett sem változtathat a dolgokon és elátkozta tehetetlenségét.

PATAPENKO N. J. után, oroszból

AMBROZOVICS DEZSŐ.

GÓBÉK.

Nagy világgá megy a góbé
A szerencsét kell próbálja.
A fejében ezer furfang,
De zsebében a szegénynek
Nincs egy árva karajzárja.
Majd az is lesz, ád az Isten,
S ha nem ád, hát ő szerez.
Im, előtte egy utas mén --
Ej, miféle ember ez?
Roppant batyu van a hátán,
Tán valami gazdag zsákmány.
Most útszélien, fa alatt
Lekeríti nehéz terhét,
Egyet sem szól -- s elszalad.
Fuss bolond! -- így mond a góbé --
És a batyut átvizsgálja.
Nos, nem koppan többet álla,
Mert van abban mindenféle
Jó portéka, drága kelme.
Úcczu, góbénk jót emelve
Fölveti azt a hátára
S vígan siet a vásárra
A még messze faluba.
Nyári tűz-nap süt keményen,
Csuromvizen ér oda.
Ám elébe toppan ott
A bolond, ki elfutott
S szól: Köszönöm szívesen,
Hogy elhozta rendesen,
Mert e czókmók az enyém. —

S a góbénak a válláru
 Le is kapná hevenyén.
 De a góbé, az nem adja,
 Jussát könnyen ő se hagyja.
 — Nem addig van ez, istállom,
 Megszolgált a két vállom.
 Én találám, én hozám,
 Enyém lett már, de az ám!

— Nem addig van, — mond a másik —
 Az én igaz jószágomban,
 A kend foga soh'sem vásik.

Ujfent góbénk így felel:
 — Maga igaz portékáját
 Csak a bolond dobja el.
 Kend bolond volt, ha letette,
 Okos az volt, ki fölvette.

— Nem bolond én, hanem székely,
 Ha letettem, tettem észszel.
 Okos az volt, ki letette,
 Bolond kend volt, ki felvette.

— Kend is góbé?... Én is góbé!
 Vigyen ingyen ilyen terhet
 A kend édes öregapja!
 Már az tiszta,
 Hogy ezt vissza
 Én tőlem kend soh'se kapja.

— Ej, hogy a rossz megegye,
 Kértem én, hogy felvegye?

S nincs pörüknek vége-hossza,
 Mind erősebb zajjal vannak
 S tett fia is lesz a hangnak.
 Taszigálják
 Egymás máját,
 Ránczigálják a subáját.

Ez a batyut megragadja,
 Az ledobja, mégsem adja.
 Áll elébe, védi testtel —
 S hopp marokra
 És birokra!
 Az se lusta, ez se restel.
 Űtik egymást, jaj beh szép!
 Mind köréjük gyűl a nép.
 A két góbét mind uszítják,
 Ha szétesnek
 A két testet
 Megint együvé taszítják.
 Ne hagyd magad!
 Torkon ragadd!
 Döfjed, lökjed!
 Gyomron bökjed!
 Csak a fejét, ne sántuljon!
 Csak az orrát, hadd konyuljon!
 Üsd, nem ápad! — zeng a kar.
 Mind úgy véli a vásáros
 Soha ilyen mulatságos,
 Mint e páros, káros, sáros,
 Ököl-ménkös zivatar!

Vigságára mindenféle
 Oda csődült embereknek,
 Megtépetten
 Mind a ketten
 Bukfenczeznek, hemperegnek.
 Fogják egymást
 Küzdve folyvást,
 Mígnem végre a vad zajra,
 Pert nem döntő nagy párbajra,
 Mely felveti a falut,
 Vásárbíró oda fut.

— Fékomadta,
 Ebugatta!
 Mi van itt la? Mely vita?
 Verekedni, illik a'?

Vásárbíró vagyok én,
 Már ilyet nem hagyok én.
 Szerte rögtön ti bolondok!
 Igazságot teszek s mondok —
 És az völgyön és hegyen
 Kettőtöknek szent legyen!

Sok beszédnek sok az alja,
 Tenger szóban egyik vallja,
 Hogy batyúját csak letette,
 Hogy e góbé csak felvette
 S most jussául hirdeti.
 Ám az ellen azt veti,
 Hogy úgy lelte az út mellett,
 Hogy cipelni neki kellett,
 Hogy a másik nagy ravasz,
 Az ő jussa a sommásabb
 Mert, mi rugd fel, hagyd ott másnak:
 Az ő szerzett java az.

Vásárbíró megfontolván,
 Túl lát mind a kettő orrán,
 S mint már szokta minden kormány,
 Itél bölcsül ilyenformán:
 — Igaza van némiképen
 Úgy emennek, mint amannak.
 Hát a batyut azért épen
 Lefoglalom én — magamnak.
 Mert hisz' bármelyiknek jusson,
 Másik víja erős jusson;
 Míg, ha egyiké se lesz,
 Köztök mindjárt béke lesz.
 Ez is góbé, az is góbé,
 Vásárbíró én is góbé —
 Más békére nincs remény:
 Mit letett kend,
 Mit felvett kend,
 Dictum-factum — az enyém!

Hej, vakarja két vitázó,

Nem az ütlek kék helyét,
 Hanem búsan a fejét.
 De hiába, apelláta
 Vásárbíró ellen nincs —
 S az már kérdi:
 — No hát hol van
 A pokolban
 Az a kincs?

No hát hol van
 A pokolban?
 Kérdi szintén a két káros —
 S kérdi száz meg száz vásáros.

— Ide tettem le, mögém,
 Isten ugy se', ide én!
 Esküszik az egyik góbé.
 S helyben hagyja másik góbé:
 — Már az biztos, már a' szent,
 Épen oda tette kend.
 S egész falu bizonygatja. —
 Ördögadtát
 Hova lett hát? —
 Senki azt fel nem foghatja.
 A batyúnak hült helye,
 Elveszett az szőrén-szálán.
 Vásárbíró ránt a vállán:
 — Ménkü üssön már bele!
 A bíró itt eb legyen,
 Igazságot az tegyen.
 Nem ér tettet itt a szó bé —
 Kend is góbé, s kend is góbé,
 Vásárbíró, én is góbé, —
 De nem ér ez ördögöt sem,
 Mert az egész falu góbé.

KOZMA ANDOR.

CHANUKA-MÉCS.★)

Kicsi lángok, kis borongó lángok,
 Gyenge mécssek, mesemondó lángok :
 Mese, mese lobban bennetek ;
 Mese, mese omló ősi vérről,
 Mese, mese büszke hősi bérről,
 Csudadolgok, nagy történetek.

Kicsi lángja -- lobog és pislákol,
 Álom, álom — benne az is lángol
 S álom, álom, a mit feligéz —
 Hej, zsidó, hogy te is küzdtéél egyszer,
 Hej, zsidó, hogy te is győztél egyszer :
 Istenem, már hinni is nehéz !

Hogy valaha még ép is lehettél,
 Hogy valaha még nép is lehettél,
 Hogy lehettél magad ura is ;
 Hogy valaha ország sorod is volt,
 Hogy valaha sújtó karod is volt :
 Én teremtöm, milyen fura is !

*) Chanuka: a régi Zsidóország egy dicső nemzeti védekezésének, a makkabéusinak emlékűnnep. Ma zsidó egyházi ünnep, esztendőnként, karácsonytájt. Esti mécs- vagy gyerta-gyújtással ünneplik, nyolcz estén át, estéről estére egy lángocskával többel. — Rosenfeld Móricz nevét ismeri nyilván a magyar olvasó is, és ez immár híres emberről alkalmasint tudja, hogy New-Yorkban él, a hol szabólegénységen kezdte, ma már azonban újságíró ; s hogy orosz zsidó, a mi odaát külön nemzet számba megy, — a mint hogy, mint e verséből is kitetszik, socialista létére is erős benne a faji érzés. Verseit a jargon (Londonban és New-Yorkban *yiddisch*) néven ismeretes német-zsidó nyelven írja, melynek német népies zamata kihívja a kísérletet, vagy, ha úgy tetszik, a játékot, hogy a mi hangukon és nyelvünkön tolmácsoltassék. 1—s.

... Kicsi lángok, hej ti kicsi lángok :
 A szívemmel ugyan mit csináltok,
 A mesétek hogy' belekapott —
 Lenn a mélyén valami fölérez,
 Könnyem indul és valami kérdez :
 Érhetünk-e, s milyen holnapot?

* * *

Nem mindig voltunk mi, a mivé ma lettünk :
 Nép, a ki csak jajgat,
 Mi is megmutattuk egyszer a világnak :
 Űtünk, ha ki bolygat!

Büszke bátorsággal bizony a hitünkért
 Mi is hadba szálltunk —
 Fenn lobogott zászlónk és az ellenségben
 Nagy rendet kaszáltunk.

Hanem az régen volt, talán igaz sem volt,
 Eljőve bukásunk,
 Belecsöndesedett, elerőtlenedett
 Föllázadozásunk.

Elerőtlenedtünk idegen népek közt,
 Számkivetettségben —
 Ám ereinkben még a régi örökség,
 A régi tűz ég benn.

Vaskezek a testünk' ha meg is csépeltek
 Cséphadaróikkal,
 S vér tengere oltá: mégis ereinkben
 Az a tűz még itt van.

Testre legyenek lettünk, a kiket leüthet
 A kis gyerek ökle,
 De a mi gondolat él benne, ti népek :
 Azt nem veritek le!

ROSENFELD MÓRICZ után, német-zsidóból.

IGNOTUS.

HÁZSZABÁLY ÉS OBSTRUCTIO AZ ANGOL PARLIAMENTBEN.

Kissé elkésve érkeztek meg hozzám a magyar hírlapok, melyekben le volt írva, hogy mi minden nem történt nem rég a törvényhozás palotájában a Dunaparton. Azonnal Lengyelországra gondoltam és eszembe jutott mindaz, a mit például Rulhières könyvében olvastam. De vigasztalt a gondolat, hogy a magyar törvényhozás sorsa még sem függ egy roszkedvű képviselő «nje pozvolim»-jától.

Eszembe jutott még sok más parallel eset. *Hystory repeats itself*, mondja az angol, a történelem ismétli önmagát. Eszembe jutott az is, a mi a Themse partján álló törvényhozási palotában történt huszonnégy év előtt. Élénken emlékezem még az akkori időkre, midőn az első irlandi képviselőt, John Dillont elfogták és börtönbe vetették s utána másokat is épen azon törvény hatalmánál fogva, melynek keresztülvitelét ők oly hathatósan megakadályozni igyekeztek ékesszólásukkal s más módon is a parlamentben.

Olyas valami történt akkor az angol, mint nemrég a magyar törvényhozás palotájában az obstructio kijátszására s ezért az eset talán érdekelni fogja az olvasót.

Az angol parlamentben akadékoskodó obstructio első csíráit egy saját nemzetbeli írójuk az 1832-diki *Reform Act*ban véli föllelhetni. Szerinte e törvény teljesen megváltoztatta nemcsak a választó polgárság, hanem magoknak a képviselőknek jellegét is. Az említett év óta lassankint növekedett azon parlamenti tagok száma, kik élni kívántak szólási jogukkal a vitákban, vagy örömet találtak abban, hogy nevéket folyvást emleghessék a hírlapok vagy a *Hansard's Parliamentary Debates* vaskos kötetei, mint olyanokét, kik módosítványokat adtak be vagy pedig legalább interpellatiókat intéztek a ministerekhez.

Azért már 1837-ben szükségesnek találta a parlament egy ú. n. «választott bíróság»-ot (Select Committee) kiküldeni, a melynek valami újat-módot kellett volna kieszelni, hogy a tanácskozások menetét megkönnyítsék. Azután is többször történt ez irányban kísérlet, de kevés eredménnyel. 1837 és 1871 között valami féltuczat bizottság mérkőzött meg a nehéz feladattal, de a legtöbb esetben csak azzal a jámbor óhajással fejezték be jelentésöket, hogy a parlamenti tagok úgyszeretetéhez appelláltak, hogy meg fogják zabolázni szónoklási viszketegöket és rövidre szabni észrevételeiket a parlamenti illem, becsület és tekintély érdekében. De mind hiába! Hiszen azok a képviselők, kiknek megzabolázására szükség volt — kiknek szájkosár (muzzle) kellett — egészen más anyagból vannak gyúrva.

Az 1843-diki ülészak (törvényjavaslat a fegyvertartás megtiltására Irlandban), továbbá az 1866-diki (a marhavész elnyomása dolgában), az 1871-diki (Army Purchase Bill) és 1877-diki ülészakok (South Africa Bill) híresek a parlamenti obstructio évkönyveiben. Ez utóbbi alkalommal, miután a törvényjavaslat másodszeri elolvasását 83 szavazattal 21 ellen elrendelték és a ház 223 szavazattal 24 ellen «bizottsággá alakult» (went into Committee), egy jelentéktelen csoport 27 óra folyamában 25 ízben névszerinti szavazást erőszakolt a fáradt házra, a melyek egyikében sem vett részt több a képviselők számának egy harmadánál.

Komoly forduló pont — mondjuk válság — az ügyben azonban csak 1881-ban állott be. Ez időtájt Irlandban a hírhedt Land League (föld-liga) garázdálkodott és terrorisálta a békeszerető polgárokat s ádáz működésének sikerétől elkapatva, lassanként vérszemet kapott. Az agrár bűntények száma ijesztő módon növekedett hétről hétre. Ha egy földbirtokos a földbért követelni merészelt, vagy pedig a bérlő azt megfizetni hajlandónak mutatkozott, vagy valami szerencsétlen szatócs vagy kereskedő valami portékát eladott a Land Leaguetől proscibált egyénnek, az ilyen vakmerő egyén legelőször is névtelen fenyegető levelet kapott. Ha erre nem hederített, éjjel az ablakán át belöttek a szobájába. Ha ez sem használt, egy sötét éjjel 10 vagy 20 álarczos fegyveres ember körülvette a kunyhóját, berontottak hálószobájába, kivonszolták a szerencsétlent ágyából az udvarra, megverték, megkínózták őt külön e célra kieszelt kínzóvassal (carding) puskát, pisztolyt sütöttek el a feje fölött s egszersmind tudtára adták neki, hogy halál fia lesz, ha tovább

is megmarad konokságában és nem engedelmeskedik a mindenható Land League parancsának. Lovát, szarvasmarháját, juhát megcsonkították, vagy megölték; néha kunyhóját is fölgyújtották. Ha még ezután is rakoncátlanzkodott, élete sem volt többé biztonságban. Egy fal vagy kerítés mögül láthatatlan orgyilkosok rálöttek, vagy pedig agyon verve találták őt az útszélen.

Az új szabadelvű kormány, melynek élén Gladstone állott, csakhamar belátta, hogy kivételesen szigorú törvénnyel lehet a bajt orvosolni és az erőszakot erőszakkal viszonzva, a félelmetes Land League garázdálkodásának véget vetni.

Mr. Forster, a Chief Secretary for Ireland, azaz irlandi miniszter tehát 1881 január 24-én törvényjavaslatot nyújtott be *Protection of Person and Property (Ireland) Bill* név alatt, melynek, mint neve is mutatja, célja volt Irlandban a személyes vagyónbiztonságot megvédeni. A billt védői röviden *Protection Bill*nek, ellenzői *Coercion Bill*nek nevezték. A házban a tagok száma pártok szerint így oszlott meg; 338 szabadelvű (kormánypárti), 239 conservatív (ellenzéki) és 60 home ruler, a kik tudniillik Irland számára külön, önálló törvényhozást követeltek, a mint az a XIX. század új év napja előtt, az Unio előtt tényleg létezett.

A homerulerek elve most, mint más alkalommal is, az volt, hogy a törvényjavaslatnak keresztúlvitelét minden áron, *per fas, et nefas*, meg kell akadályozniok. Ezek közül az urak közül akárhányan a Land Leaguegal egy követ fújtak, többen közülök súlyosan compromittálva voltak s azért, a mint azt rólok egy radicalis képviselő barátjok megjegyezte, a hóhér kötelével nyakok körül kellett teljes erővel «foggal és körömmel» (with tooth und nail) védekezniök és a törvényjavaslat keresztúlvitelét a parlamentben megakadályozniok. A küzdelemben pártjokra állt néhány radicalis is, mint pl. Labouchere, Cowen és Bradlaugh, a kik nem erőszakkal, hanem reformokkal, névszerint a földbirtoklási törvények rendezésével akarták az irlandi elégületleneket kiengesztelni.

Meg kell itt jegyezniem, hogy az irlandi királyság négy tartományra oszlik. Ezek egyike Ulster protestáns, s angol és skót bevándorlók teszik a lakosság zömét, a kik loyalisak az angol anyaországhoz és jobban utálják a többi három provinciában élő római katolikus vallású irlandiakat, mint magok az angolok. A Land League leginkább Connaught és Munsterben

garázdálkodott, de már a negyedikben, Leinsterben is lassanként tért kezdett hódítani.

Az Egyesült-Királyság belső viszonyait, ethnographiáját stb. nem ismerő olvasó érdekében meg kell magyaráznom azt is, hogy az «angol nép» koránt sem alkot oly egységes, compact nemzetet, mint a mint azt a külföldön hiszik. Mindenekelőtt is ott van az igazi angol, a valódi John Bull. Ott van továbbá a telivér skót, ki sértve érzi magát, ha angolnak nézik vagy nevezik őt; ő briton, de nem angol, hanem «scotsman». Büszkén üt mellére és fölkiált: «I am a Scot! an' I carena wha kens it! Richt prood of the honor am I!» (Skót vagyok s nem törődöm, hogy ki tudja azt. Nagyon büszke vagyok a megtiszteltetésre!) Az alföldi (Lowland) skót angolul beszél ugyan, de oly különös kifejtéssel s oly idegen szavakkal él, hogy a telivér angol alig érti meg őt. A hegyvidéki skótok közt pedig még beszélnek a gael nyelvet, melynek egy szavát sem érti meg az angol, nem is hallotta soha, ámbár Osszian költeményeinek fordítása óta világhírt szerzett magának. Ott van továbbá a kis Isle of Man sziget saját törvényhozó testületével (House of Keys); lakosai hajdanta külön nyelvet beszéltek, ma már azonban csak ritkaság a man szó. A Channel Islands (Jersey stb.) is többé-kevésbé függetlenek az anyaországtól. Ott van továbbá a walesi hercegség; az ország belsejébe hatolva furcsa föliratok, falragaszok lepik meg az utazót; a faluk nevei rőfnyi hosszúságúak s a látszat után ítélve a lakosok a kettős *ll*, továbbá a *y*, *d* és *w* hangok keverékéből áll. A tengerparton állva pedig megmutatják az utazónak az «angol tengerpartot.» Cornwallban pedig a cornishman-ek laknak; hajdan szintén külön nyelvök volt, de már kihalt s ők teljesen elangolosodtak.

Irlandba érve, ott épen úgy, mint mai napság Walesben és hajdanta Budapesten, két nyelven vannak az utcák nevei fölírva. Az egyik angol, a másik pedig olyan betűkkel van írva, a milyeneket az újonnan megérkezett utazó talán soha életében nem látott. Ez a «kelta újraéledés» (Celtic revival) következménye. A régi izlandi nyelv már-már kihaló félben volt, de újra kezdik azt ismét tanulni, a szép «Emerald-szigeten», a hogyan a költők Irlandot elnevezték.

Az irlandi s angol ember között óriás a különbség. Az irlandi heves természetű, könnyen fölhevül, lelkesül; de heve, tüze csak szalmatűz. A jó hazafi nálok jó pópista; szíve mélyé-

ből gyűlöli az őt elnyomó, protestáns sassnacht (szászokat, értsd angol-szászokat). Folyvást fecseg, felesel, vitatkozik, marakodik. Épen Limerickben jártam, midőn az írlandi ezredek haza kerültek a délafrikai háborúból. Otthon maradt honfitársaik népgyűlést tartottak, hogy rokonszenvöket tolmácsolják a legyőzött búrok iránt. A hadfiak is elmentek a gyűlésbe s ők voltak az elnyomott búrok legmelegebb, leglármásabb szószólói. Midőn pedig még a leányok is, régi kedveseik, utálattal fordultak el tőlök, mivel a gyűlölt angolokat a búrok ellen segítették — a harcziak fölötte elbámultak, mert hiszen ők csak protestánsokra lövöldöztek, a mi nagy érdem volt az ő véleményök szerint, nem pedig bűn.

A mikor pedig az írlandiak peroratióikban fölhevülnek, cserben hagyja őket a logika, a számtan és minden egyéb tudomány. Ilyenkor azután olyan furcsaságokat mondanak, a melyeken jóízűn nevetnek angol collegáik a parlamentben. Ilyen fura nyilatkozatnak a neve «an Irish bull». Ilyen «bull» volt például az, midőn egy írlandi mentegetődzött a parlamentben, hogy két helyen egyszerre nem lehetett jelen — mert nem madár. Az írlandinak ezt a furcsa eszejárását figyelembe kell vennünk, midőn magaviseletét a parlamentben megítéljük. Ő már véralkatánál, természeténél fogva elvándorol a tárgytól, logikája tótágast áll, az ékes-szólása elragadja s azért folyvást összezőrren a ház elnökével s megsérti a ház szabályait. Ezen ő már nem segíthet. Hátha azután még harmincz vagy negyven homeruler eltökéli magát, hogy valami törvényjavaslatot agyon fognak beszélni, akkor az obstructio bizony komoly jelleget ölt. Így történt az a szóban forgó alkalommal is.

Forster, mint említettem, január 24-én, hétfőn, egy hosszú beszédben fejtegette a törvényjavaslat szükségességét. Statistikai számokkal, concrét adatok felsorolásával ecsetelte, bizonyítgatta az írlandi siralmas állapotot, az ott elharapódzott anarchiát, terrorismust, a Land League kegyetlen garázdálkodását. A mint leült a szabadelvű és conservatív párt egyesült éljenzései között, fölállt Lyons, Dublin, az írlandi főváros képviselője és hosszú módosítványt nyújtott be oly értelemben, hogy a törvényjavaslatot nem kell elfogadni, hanem inkább az agrár viszonyokon kell javítani s a földbirtok kérdését tisztázni, az agrár törvényeket reformálni. S ezzel megeredt a szavak árja. A homerulerek mérgesen neki rontottak a miniszteriumnak; egyikök Gladstonet

árulónak bélyegezte; egy másik, t. i. Parnell, később Forstert Haynauhoz hasonlította: egy harmadik pedig szenvedélyesen fölkiáltott, hogy: «Tehát mit akartok velünk, agyon akartok bennünket mind löni?», végre egy negyedik kiállott a porondra és nehézkes pathossal felszólította a minisztereket, hogy legalább a nőket és gyermekeket kíméljék meg a kikiáltandó ostromállapot következményeitől; mint férj szólalt föl, a ki kész megvédeni feleségét, gyermekeit, kiket csakis holttestén átgázolva érhetnek angol véredek. Szavait óriási hahota fojtotta el. Még egy másik szónok igazi irlandi számtannal kijelentette, hogy a Forster beszédében felsorolt agrár merényletek háromnegyed része teljesen alaptalan mende-monda, fele része pedig tulzás. Ezen a «bull»-on is persze kaczagtak. Az egyik «áldozatot» pedig — egy más felszólaló szerint — nem a Land League emberei, hanem saját felesége páholta el.

Gladstone már a vita első estéjén belátta, hogy a törvényjavaslat keresztülvitele az irlandi képviselők heves ellenszegülése miatt hosszú időt fog igénybe venni s azért másnap, kedden, azt indítványozta, hogy az ügy sürgős voltánál fogva, a vitát napról-napra folytassák, a végleges elintézéseig. Ez új indítvány volt, melyhez mindenki hozzá szólhatott megint. A homerulerek kaptak is a kedvező alkalmon és kinyújtották a vitát egész éjfél utánig.

Az egyetlen komoly incidens azonban csak az volt, hogy az egyik irlandi képviselő, a hírhedt Biggar szólásjogát «fölfüggesztették» az napra. A ház elnökének, a speakernek, ugyanis egy még 1879-ben hozott házzsabály (Standing order) erejénél fogva hatalmában állt bármely képviselőt szófecsérlés és készakarátú és nyilvánvaló obstructio miatt «megnevezni» (to name); erre a miniszter indítványt tehet, hogy a vétkes szólásjogát fölfüggeszszék, a mit személyes szavazással — a mi szintén időrablással jár — döntenek el.

Elérkezett a vita harmadik napja, illetőleg délutánja, mert csak 4 órakor nyílt meg ekkor a gyűlés s folytatták megint a vitát Lyons módosítványáról, később más apróbb ügyekről éjfél utáni egy órán túl. Labouchere szintén a módosítvány mellett emelt szót; néhány kormánypárti ember, közöttük John Bright is mondott beszédet.

Negyed nap, pénteken, megint csak a módosítványról folyt a szóharcz. Gladstone hosszú beszédben ajánlotta most,

hogy fejezzék be a vitát, Parnell folytonos közbeszólásával és félbeszakításával. A ház éjfél után ismét néhány apróbb ügy érintésével oszolt szét hétfőig.

Hétfőn délután már csak ismét a módosítvány került szóba. A vitát az irlandiak végtelenül kinyújtották oly módon, hogy egyes szónokok minduntalan a vita elnapolását indítványozták, a mi minden egyes alkalommal módot nyújtott nekik újra talpra ugrani és bizonyítgatni az indítvány helyességét. Minden ilyen elnapolási indítványt személyes szavazással kellett eldönteni. Az is sok zavart okozott, hogy az újonnan érkezett tagok, vagy kik egyidőre elhagyták a termet, midőn visszaérkeztek, nem tudták, hogy a módosítvány vagy pedig az elnapolási indítvány volt-e a szőnyegen s azért a sors gúnyos játékánál fogva rendszeren ahhoz szóltak, a miről nem volt szó s e miatt az elnöknek folyvást figyelmeztetni kellett őket, hogy nem a tárgyhoz beszélnek. Labouchere is fölszólt ismét és azt ajánlotta, hogy a tagok menjenek haza aludni, mert úgyis csak időt pazarolnak. Az obstructióért ő nem az irlandi képviselőkre, hanem a hiányos házaszabályokra hárította a felelősséget. Ha a homerulerek — úgy érvelt ő — volnának többségben s olyan törvényjavaslatról volna szó, mely hatalmat adna kezökbe, hogy az angol, skót és walesi tagokat és választóikat börtönbe vethetnék, úgy bizony a fenyegetett urak szintén obstruálnának. Sehogysem értheti, hogyan remélheti valaki a vitát befejezhetni a házaszabályok megsértése nélkül, mert a meddig az irlandi tagok váltakozva indítványozhatják egyszer a vita elnapolását és így *da capo ad infinitum*, ezeknek az élelmes uraknak elvégre győzniök kell. Az elnök ekkor már 11 óra hosszáig ült az elnöki székből, tehát el van fáradva és kénytelen lesz kipihenni magát. Eltávozásával persze az alelnök (a deputy speaker) fogja elfoglalni helyét, de ő is csak halandó; ő is ki fog merülni s miután a házaszabályok értelmében az elnök nem foglalhatja el ismét az elnöki széket egy és ugyanazon ülésben (más deputy speaker pedig nincs), a jelen ülésnek maga magától, t. i. a deputy speaker kimerülésével elvégre nemsokára véget kell érnie a kívánt eredmény nélkül.

E pontról is támadt vita. Az elnök reggeli öt órakor (kedden) csakugyan visszavonult és helyét az alelnök foglalta el.

Fél hétkor hangos zúgolódás kezdődött: «Menjünk haza!» hallatszott mindenfelől. «Már 17 óráig ültünk itt!» De a vita, ha annak nevezhetjük, irgalmatlanul tovább folyt.

Délutáni 1 óra 25 perczkor újra megjelent a speaker és elfoglalta helyét. Parnell rögtön fölugrott és figyelmeztette a házat a házzsabályok ily módon való megsértésére és idézte az illető paragraphust, mely fordításban így hangzik:

«Valahányszor az asztalnál ülő jegyző (clerk) tudtára adja a háznak, hogy a speaker elkerülhetlen okból kénytelen távol lenni, a Committee of Ways and Means elnöke végezze teendőit és gyakorolja a speaker hatalmát, mint alelnök (deputy speaker) e ház minden tárgyalása (proceedings) tekintetében a ház következő gyűléseig s így tovább, napról napra a háznak adandó hasonló tudósítás mellett mindaddig, míg a ház másképen nem rendelkezik; oly föltétel alatt azonban, hogy ha a házat 24 óránál hosszabb időre napolják el, a deputy speaker csakis az elnapolás utáni 24 óráig helyettesítheti hivatalában a speakert és gyakorolhatja az ő hatalmát.»

A deputy speaker — így folytatta tovább érvelését Parnell — tegnap este elfoglalta Uraságod helyét s erre nézve ugyancsak azt rendeli az idézett házzsabály, hogy:

«Miután a Chairman of Ways of Means elfoglalta az elnöki széket, ő mint deputy speaker végezze az elnök teendőit és gyakorolja az ő hatalmát e ház minden tárgyalása tekintetében a következő gyűlésig.»

Parnell egy rövid beszédben azt bizonyíttatta, hogy a deputy speaker az ő eltávozásával az elnöki székéből megsértette az 1865. július 20-diki házzsabályt és azért ő most azt indítványozza, hogy a ház hozzon határozatot ily értelemben.

De Mr. Brand, a speaker, egyszerűen «félre söpörte», mint az angol mondaná, Parnell érvelését azzal a kijelentéssel, hogy az említett házzsabály csak arról rendelkezik, hogy ki helyettesítse a speakert abban az esetben, ha ez elkerülhetlenül távol van, és nincsen semmi benne, a mi tőle mint speakertől megvonná a ráruházott jogot, hogy ismét elfoglalja székét, ha a gyűlés még együtt van, midőn visszatér. Ilyen esetben az elkerülhetlen távollétnek vége van, ő ismét elfoglalja székét és gyakorolja a hivatalos állásával járó hatalmat. Az ő véleménye szerint tehát a házzsabály nem alkalmazható a jelen esetre.

És folyt tovább az obstructio és üres szó, míg végre egy képviselő, Sir Assheton Cross fölszóltotta az elnököt, hogy éljen hatalmával és függesszen föl minden képviselőt, ki visz-

szaeél a szabadszólás jogával és készakarva és nyiltan szót és időt pazarol.

A speaker válaszában megengedte azt, hogy ámbár az egyes tagok egyénileg nem sértették meg a házaszabályokat, másrészt mégis elegendő alkalma volt neki a vita folyamában meggyőződést szerezni magának arról, hogy együttesen visszaéltek a szólásszabadsággal, mert czéltudatosan rendezett obstructióval vesztegetik a ház idejét s azért fenyegetődött, hogy élni fog a ráruházott hatalommal a vétkesek megbüntetésére.

A speaker ismét visszavonult esti 11 óra 35 perczkor s átadta helyét a deputy speakernek, a ki a szó-áradat és szüntelen névszerinti szavazás közepette megülte helyét szerdán reggeli 9 óráig. Gladstone már egy negyedórával előbb foglalta el helyét a tagok hangos éljenzései között. A háznak azok a tagjai, kik ágyban töltötték az éjtszakát, s megfürödtek és megreggeliztek, felfrissülve érkeztek meg nagy számban a terembe, hogy álmos és a virrasztástól kimerült collegáikat fölváltásák.

Lucy szerint, ki a jelenetet leírja, épen megint Biggar volt talpon és beszélt krákogó hangon semmiről. Már körülbelül egy óráig kínozta hallgatóságát, midőn hatalmasan dörgő «cher» hangzott el. Az éljenzés a visszatért speaker tiszteletére volt és megpillantva őt, Playfayr, a deputy speaker, fürgén fölugrott az elnöki székből, hogy azt neki átengedje. A speaker azonban nem ült le, hanem állva maradt és minden ceremonia nélkül újjával intett Biggarnak, hogy üljön le. A házaszabályok értelmében t. i., ha a speaker föláll, a szónoknak félbe kell szakítania beszédét és le kell ülnie. Még azok a tagok is, kik az éjjelt a házban töltötték és már haza felé voltak indulóban, visszajöttek a terembe, mely csakhamar megtelt, ámbár kevés idővel előbb majdnem üres volt.

Ünnepélyes csönd uralkodott néhány pillanatig, s mindenki kíváncsian leste a speaker ajkáról a szót. Minden arczvonás elárulta, hogy valami szokatlan dologra voltak elkészülve a nézők.

A speaker kezében egy papirlapot tartott, mely rezgett, mint a nyárfalevél. Mert Brand, méltóságos magatartása és komoly tekintete mellett is ideges ember volt és ilyen alkalommal mindig meg volt hatva a pillanat jelentőségétől, hivatalos teendőinek fontosságától. Lucy szerint sokkal erősebb idegzetű ember is remegett volna ily helyzetben és ily pillanatban, mert Brand olyasvalamin törte fejét, melyhez hasonló nem történt az angol

parlament termében 1653 óta, midőn Cromwell Oliver megjelent fegyveres vitézeivel a törvényhozó teremben és minden habozás nélkül föloszlatta a parlamentet. Akkor is, mint mai napság, egy buzogány (mace) feküdt a speaker előtt az asztalon, melynek ott kell maradni mindaddig, míg az elnök a székben ül. A midőn a speaker eltávozik, az asztal alá ejtik. Cromwell megparancsolta katonáinak, hogy «take away that bauble!» a buzogányra mutatva (azaz «takarítsátok el azt a piperét!») s ezzel berekesztette nemcsak a gyűlést, hanem magát a parlamentet is föloszlatta.

A jelen alkalommal Brand a kezében rezgő czéduláról egy hosszú nyilatkozatot kezdett olvasni, melynek értelme körülbelül ez volt: Már több mint öt napja foly a vita arról, vajon a miniszter a *Protection of Person and Property (Ireland) Billt* benyújtsa-e vagy nem a háznak. A jelen gyűlés, miután hétfőn délutáni 4 órakor kezdődött és most szerdán reggel nincs még befejezve, 41 óráig tartott már egyhuzamban. A ház idejét ismételten hosszadalmas vitákkal töltötték, elnapolási indítványokról. S bár hosszúra nyújtottak és unalmasak voltak e vitatkozások, az illető indítványokat mindíg csak apró kisebbségek pártolták a ház akarata ellenében.

«Egy válság támadt tehát, mely az elnöki szék és a ház gyors beavatkozását igényeli. A rendes házaszabályok elégteleneknek bizonyultak rendszeres és effectiv vita elérésére. Egy fontos törvény, melyet ő fölsége a királyné majdnem egy hónap előtt ajánlott beszédében és melyet egy határozott többség sürgősnek nyilvánított az állam érdekében, meg van akadályozva előmenetelében egy jelentéktelen kisebbség magatartása miatt, melynek tagjai az «obstructio» oly módszereivel élnek, melyeket e ház a parlament elleni vétségeknek nyilvánított.

A ház méltóságát, hitelét és tekintélyét komoly veszély fenyegeti és szükséges lesz ezeket megvédeni. A bevett szabályok és tárgyalási módszerek behatása alatt a ház törvényhozási erői meg vannak bénulva. A parancsoló szükség követeli, hogy új és kivételes rendszabályhoz folyamodjunk; meg vagyunk győződve, hogy a ház akarátát legjobban úgy fogom foganatosítani és hogy számíthatok támogatására, ha ezennel megtagadom más tagoknak a szólási engedélyt s innen az elnöki székről fölvetem a kérdést (t. i. elfogadják Lyons módosítványát vagy nem?).

Meg vagyok győződve, hogy a ház el van készülve teljes hatalmával érvényt adni ez eljárásnak.

A ház itéletére kell bíznom a jövőendő rendszabályokat, melyek lehetővé fogják tenni a rendszeres vitatkozást. De legyen szabad hozzá tennem, hogy vagy a háznak kell hathatósabban ellenőriznie saját vitáit, vagy pedig az elnököt kell szélesebb hatalomkörrel fölrüházni.»

Óriás hatást gyakoroltak e szavak. Valahányszor a speaker szünetelt beszédében, hangos éljenzéssel bátorították őt föllekesült hallgatói.

Mondani valójának befejezése után a speaker rögtön szavazásra hívta föl a képviselőket. Lyons módosítványát 164 szavazattal 19 ellen elvetették és magát a javaslatot, t. i. hogy a Billt tárgyalásra tűzzék, szavazás nélkül helyesléssel fogadták el.

Parnell maga nem volt jelen; haza ment az éj fáradalmait kipihenni. Meglepett párthívei, mint «a juhász nélkül maradt nyáj», egy csoportba összerezzenve ott állotak, csodálkozva, hogy mi fog ezután következni. Utóbb azonban fölocsúdtak meglepetésökből és Justin Mc Carthy körül csoportosúlva, egymástól kérdezték, hogy mi legyen teendőjük.

Rendes körülmények között a Bill első fölolvasása (first reading) hosszabb vitára adott volna alkalmat. Justin Mc Carthy csakugyan jelentkezett is szólásra, de a többség hangos ordítással ellenszegült s lehetetlen volt szóhoz jutnia. Társai közül többen erre fölugrottak és «Privilege! Privilege!»-et kiáltottak a házaszabályokra célozva így, melyekkel ők magok oly rútul visszaéltek. De a többség erre még hangosabban bömbölt. «Order! order!» hangzott föl mindenfelől, és az ordítás csakhamar fülszakító, frenetikus sikoltássá fajult el. A bús vitézek néhány percznyi hasztalan erőlködés után végre gúnyoló modorban meghajtották magukat az elnöki emelvény előtt és egytől egyig kivonultak a teremből.

A zaj elcsendesülése és a Bill ügyének formalis elintézése után Gladstone fölemelkedett s bejelentette a háznak, hogy még az nap déli 12 órakor két indítványt fog beadni. Ezeknek egyike a házaszabályok módosítására vonatkozott, a másik pedig kijelentette, hogy «a nyilvános ügy (a public business) helyzete sürgős.»

A házaszabályok javasolt módosítása abban állott, hogy ezen-tül sürgős ügy tárgyalásánál, ha a speaker fölszólítására 40 tag

föláll és szavazást kér, a vitának véget lehet vetni és nem lesz többé szabad semmiféle módosítványt vagy elnapolási indítványt beadni. A ház azután a jelenlevő képviselők legalább három-negyed részének helyben hagyó szavazatával a speaker fölhatalmazhatja, hogy az ügyrendet és tárgyalást a saját belátása szerint intézze és vezesse mindaddig, míg ő, az elnök, ki nem jelenti, hogy az ügy nem sürgős többé.

Az ülés ezután egy-két apróbb incidens után, melyek egyikeben egy irlandi képviselő szerepelt, ki Parnell jó hírnevének érdekében szólalt föl, szétoszlott 41 és fél órai szakadatlan munka után.

A házaszabály-incidensnek volt azonban az nap még utójátéka is.

Rendes viszonyok közt szerdai napokon az ülésterem majdnem üres volt abban az időben, mert e napokon magán képviselők (private members) tisztán helybeli érdekű dolgokkal és apróbb, korlátolt hatáskörű törvényjavaslatokkal bibelődtek. De e nevezetes szerdán 1881 február 2-dikán délben minden pad zsufolva volt. Parnellt belépésekor harsányan megéljenzették párthívei, Gladstonet pedig a kormánypártiak részesítették hasonló kitüntetésben.

Mindenek előtt Lord Randolph Churchill akadékoskodott, de vele maga a speaker végezett. Ezután Labouchere intézett egy kérdést az elnökhöz «respectfully» (tiszteletteljesen), hogy midőn az elnök ma reggel hirtelen véget vetett a vitának, a házaszabályokra támaszkodott-e s ha igen, melyikre. A speaker erre egész nyugodtan azt válaszolta, hogy a mit tett, teljesen saját felelősségére tette, s a háznak tartozó kötelességérzetéből. Ezt a választ a ház mindkét oldaláról hosszantartó éljenzéssel fogadták.

Az ülés eléggé élénk volt. Volt egy kis feleselés; továbbá Parnell a házaszabálysértést illetőleg tett indítványt sikertelenül; egy másik irlandi Sullivan, kit Gladstone, szintén sikertelenül, rendre akart utasíttatni, «hálát adott Istennek, hogy a házaszabályok értelmezése a speakernek, nem pedig Gladstonenak hatáskörébe tartozik. De általában véve és összehasonlítólág beszélve, az ülés meglehetősen nyugodtan folyt le. A vihar csak másnap, csütörtökön, tört ki.

A kormánynak nyilván volt értesülése arról, hogy valami komoly dolog készül, mert az egész parlamenti palota csak úgy

hemzsegett rendőröktől. Oda kinn az előudvarban további 50 rendőr állt glédában «at ease» (pihenj!) helyzetben. A közelfekvő rendőri állomásokon pedig több száz constable várt szolgálatra készen, hogy adott jelre bajtársaik támogatására siessenek. A karzatok is szokatlan látványt nyújtottak. A nők karzatán ott voltak a királynő két menyete, az Edinburghi és Connaughti herczegnek, továbbá Gladstone felesége és Lady Granville, a külügyminiszter neje. A főrendek házának tagjai számára föntartott karzat pedig annyira zsúfolva volt, hogy a Cambridgei herczeg az ajtófélfához szorult.

Az előre bejelentett interpellatiókra a miniszterek minden incidens nélkül válaszoltak. Midőn a programm e része véget ért, Parnell minden előleges bejelentés nélkül föl pattant helyéről és kérdést intézett a belügyminiszterhez, hogy igaz-e a hír, hogy az nap délután Davittet, egy föltételes szabadlábra helyezett politikai foglyot (ticket-of-leave man), a hirhedt irlandi agitort, elfogták és bebörtönözték. Ezt a sokaknak addig teljesen ismeretlen ujdomságot éljenzéssel fogadták a képviselők, s az éljenzés még harsányabbá vált, midőn a miniszter szárazon azt felelte Parnellnek, hogy «Igen, uram». Rövid eszmecsere követte ezt, Parnell még több kérdést intézett ugyanazon ügyben, de választ nem kapott s elvégre a speaker fölszólította Gladstonet, hogy tegye meg ígért indítványát a házaszabályok módosítása dolgában. A fölszólított miniszter azonban alig ejtett ki néhány mondatot beszédéből, midőn Dillon, az irlandi tag, fölállt helyén szólásra, de «Order! Order!» kiáltásokkal fogadták s elkezdődött a zivatar.

Nem lehet azonban czéлом az egész csúf komédiát leírni, mely szégyenpirral borította el a régi parlamenti illemhez szokott öreg urakat, de nagyon mulattatta a karzatot és a fiatalabb törvényhozókat is. A homerulerek mint makacskodó, csinitalan iskolás gyerekek viselték magokat. A szólásszabadság e bajnokai — épúgy mint nálunk — a szabad szó szent ügyének védelmére folyvást félbeszakították a miniszter beszédét s váltig azt indítványozgatták, hogy meg kell tőle vonni a szót. A végeredmény az volt, hogy a speaker «megnevezett» és fölfüggesztett 37 irlandi képviselőt s miután a névszerinti szavazás döntő eredménye ellenére sem akarták elhagyni a termet, ha csak őket «erőszakkal» el nem mozdítják, az elnök kénytelen volt a sergeant-at-arms szolgálatait igénybe venni. Ez a parlament ál-

landó hivatalnok, egy derék öreg úr és kiszolgált katonatiszt, ki potom 36 ezer osztrák-magyar koronára rúgó évenkénti fizetésért, szép aranyos egyenruhában vigyáz a házban a rendre. A kiutasított képviselők némelyike meglegedett azzal a csupán formaszzerű «erőszakkal», hogy a sergeant-at-arms karjánál fogva kikisérte a teremből. Másoknak ez nem volt elég «erőszak» s minden ilyen esetben az aranyos egyenruhás öreg úr intézésére a kiszemelt áldozat öklelő súlyához (fighting weight) képest három, sőt öt teremőr jött segítségére, szintén nem fiatal, markos emberek, kiknek «összes évkora csak két és fél évszázadra rúgott», amint azt az angol újságreporter kedvencz szójárása kifejezné, tehát fiatal koruk miatt a nagyesütörtöki lábmosásra még teljesen alkalmatlanok.

E «superior force» megjelenésére legtöbb irlandi legény a gáton szépen kiment «mint ártatlan bárány». Volt azonban közöttük egy-két eltökélt desperado, akiket, ha jól emlékszem, ki kellett «szállítani», mint a tuskót. Néhányuk a padba kapaszkodott vagy pedig valami közel oszlopot ölegetett s le kellett őket elébb hántani. Ez a nevetséges magaviselet azonban nagy érdemnek vált be Irlandban, a hol a gondviselés kísértésének jelentették ki egy ízben egész komolyan azt, hogy valaki elmenjen a vásárra, kinek annyira törekeny a koponyája, hogy egy pár bunkóütéstől megreped.

A tulakodás és a kidobás dolgában való névszerinti szavazás három és fél órát vett igénybe, a képviselők közül sokan magok is megunták a tragikomédiát s lassankint eltávoztak; úgy hogy midőn végre az utolsó rakonczátlankodónak is kitették a szűrét és a csend helyreállt, Gladstone majdnem üres padok előtt kelt föl és végezte be félbeszakított beszédét, melyben síkra kelt a parlamenti illem és rend megvédésére. A miniszter lankadtan kezdett beszélni, de csakhamar belemelegedett tárgyába, a bágyadtság minden jele eltűnt lassanként s midőn befejezte beszédét, mely egyike volt legjobbainak és leült, lelkesen megéljeneztek, nemcsak a kormánypártiak, hanem az ellenzéki padokon ülő megrögzött toryk is, még pedig oly melegen, a mint nem éljeneztek meg őt az előtt soha — s talán későbbben sem.

Azt sem remélhetem, hogy a *Budapesti Szemle* érdemes szerkesztője elég tért engedne nekem, hogy a házszabályok miatt dühöngött orkán vagy éppen a Protection Bill további sorsát leírjam. Elég lesz tehát fölemlítenem, hogy az utóbbi s több

más bill törvénynyé vált és Irland most nyugodtan élvezi a béke gyümölcseit.

A házaszabályokat is megváltoztatták s ezeket ismerik is nálunk az érdekeltek. Legfontosabbjuk volt a 9. számú szabály, melynek erejénél fogva az elnök az obstruáló vagy szófecsérlő tagot előleges megintés után fölfüggesztheti az első vétségért egy hétre, a másodikért két hétre, a harmadikért pedig egy hónapra. Balfour még szigorúbbá akarta tenni e szabályt 1902-ben és 20, 40, 80, esetleg 120 ülésre terjedő fölfüggesztést ajánlott, de ebből a tervből nem lett semmi.

Balfour egy másik ajánlatát azonban elfogadta a ház s a «self-acting (önműködő) guillotine» név alatt ismerik. A vitára fordítandó idő terjedelme előre meg lesz szabva (time limit) és a mint az óra nagy mutatója eléri a megállapított percet, a vita önmagától megszakad. Ez időponton túl csak szavazni szabad.

Az új házaszabályok némileg segítettek a bajon, de az angol törvényhozás malma még most is rendkívül lassan órl. Mit is várhatnánk ily conservatív néptől, mely oly szívósan ragaszkodik régi intézményeihez? Pénzegységei még mai napság is a libra, solidus és denarius (L. s. d.) tehát ugyanazok, mint Charlemagne birodalmában a VIII. század második felében. Parlamentjökben az iródeák (clerk) még mai napság is normanfrancia nyelven hirdeti ki, hogy a király a törvényjavaslatot szentesítette, ily szavakkal «Le roy le veult». Súlyegységeik is a troy font és avoirdupois font; hosszegységek pedig a yard, mely állítólag I. Henrik király (1100—1135) karjának hosszát képviseli, de talán eredete ugyanaz, mint a magyar gazdaszöny természetadta rőfjeé, tudniillik a hüvelykújjnak végétől a mellkas közepéig vagy valamivel tovább.

KROPF LAJOS.

CULTURPOLITIKAI KÉRDÉSEK.

(Válaszul Herman Ottó nyílt levelére.)

E folyóirat legutóbb megjelent számában Herman Ottó nyílt levelet tett közzé, melyben a múzeumok és könyvtárak országos szövetségének temesvári közgyűlésén tartott beszédemből azt a tételt olvassa reám, mintha én azt állítottam volna, hogy «a magyar faj a magyar államban, tehát saját területén *műveltség* tekintetében a *harmadik helyen áll*».

Ha valaki ilyent állítana: akkor én azzal szemben kegyetlenebb volnék, mint Herman Ottó, mert azzal a legméltóbban úgy bánnék el, hogy mint belátással, ítélő tehetséggel nem bíró egyénnel egyszerűen szóba sem állanék.

Van-e Magyarországon egyetlenegy írni-olvasni tudó ember — még írás és olvasás sem szükséges ehhez — a ki a hazánkban élő más nyelvű honfitársainktól nem magyar nyelven művelt culturát annak bármely ágában, akár intézményekben, akár tudományos vagy irodalmi termékekben a magyar fölé helyezné? Nincs. Csak épen engem akar Herman Ottó ebből a nagy közösségből száműzni?

Ha tudnám, hogy Herman Ottót szándékos félremagyarázás vezette az említett vád-tételnek ellenem szegzésében: akkor hígye el, nem válaszolnék. Szó nélkül túrném, mint már igen sokszor eltűrtem a zavaros forrásból fakadt «tárgyvilagos» ítéleteket. Ezekre a legcorrectebb válasz a hallgatás.

De mivel meggyőződésem, és erre Herman Ottó tölem nagyrabecsült egyénisége biztosítékot nyújt nekem, — hogy nem rosszakarat, hanem félreértés sarkalta levélíráásra a különben már öregebb korában is — hála Isten — még fiatalos, gyakran szenvedélyes érzetektől áthevített, könnyen gyuló temperamentumát, a félreértést — szokásomnak és ízlésemnek megfelelően minden személyeskedést kerülve — a legnagyobb készséggel felvilágosítom.

Ezt teszem annál is inkább, mert a legképtelenebb vádnak is könnyen akad hívője. Sőt az ilyen könnyen-hívők terjedéséről gondoskodik a «bête humaine» gyarlósága, az a szertelenül dúló felebaráti szeretet, mely a jót oly nehezen, a rosszat oly könnyen hiszi el felebarátjáról, különösen, ha az nem rég vált meg a miniszteri széktől.

I.

De térjünk a levél tartalmára. A fővád-tételen kívül sok egyébbet is tartalmaz a levél. Legyen szabad nekem előbb a mellékes körülmények közül azokra, a miket hallgatással nem mellőzhetek, válaszolni.

«E levélnek — úgymond Herman Ottó — nem az a rendeltetése, hogy a beszéd eszmemenetével foglalkozzék.»

Ezt a rendeltetését hüen be is tölti, sőt úgy tölti be, hogy a beszéd egész tartalmát, gondolatmenetét abból ugyan senki föl nem ismerheti. Ellenben csak ferde világításban láthatja. Herman Ottó ugyanis egy idézetemet, melyet egy mellékes körülmény megvilágítására Thiers egyik híres beszédjéből vettem, úgy mutatja be, mintha az idézetben foglalt gondolat beszédem egész tartalmának, irányának volna hű tükre. Pedig milyen kapcsolatban hoztam fel Thiers szavait?

Előrebocsátottam, «hogy a közművelődés területén ne áltasuk magunkat sem a politikai eszközök hatalmának csodaerejével, sem a gyógyító eszközök *kizárólagosságával*. Nálunk csaknem mindig az *eszközök* vagy *vélemények kizárólagossága* uralkodik az elméken és szíveken. Legkevesebbé van léalapja a kizárólagos eszközökben való hitnek a cultura munkás földjén. Mi hamar hiszünk még itt is egyes elvek vagy eszmék törvénybefoglalásának mindent átalakító erejében, épen oly gyorsan párnává is tesszük a törvény szavát, melyen összetett kezekkel várjuk a csodaerő hatását. Nincs a közművelődés területén oly úgynevezett «nagy szabású reform», mely *eredményben* fölérne a nemzet művelődési életének minden porczikáját és ízét egyenletesen átható nyugodt, szorgalmas, kitartó munkával. Nálunk nagyon uralkodnak a kizárólagos természetű vélemények és nemcsak a közélet, hanem ismétlem — a közművelődés területén is. Egyszer az egyik jelszó kizárólagosságára esküszünk, másszor a másik jelszó zárja ki amazt. Egyszer az egyik iskolafaj a csoda-

tevő hatalom, másszor a másik. Pedig valamennyi iskolafaj együtt sem elég a nagy feladatok betöltésére, ha ismét kizárólagosan minden eredményt a felnőtt társadalom szenvedőlegesen nyugalommal csak az iskolától vár.»

Ezután közvetlenül — a kizárólagosság analogiájául, tisztán politikai vonatkozásban — idézem Thiers beszédéből azt a részt, melyben elmondja, hogy Franciaországban is az volt a hiba, hogy a francia nép mindent egyes korszakokban (1789, 1800, 1845 és a későbbi évek) túlságos kizárólagossággal kívánt. Midőn *szabadságot és egyenlőséget* akart, *csupán azokat* akarta. Midőn *rendet* kívánt, csupán azt kívánta. Midőn *békét* kért, csupán ezt kérte és mindezt kizárólagosan, elfeledni látszik minden egyebet.

Ehhez az idézethez azután hozzá fűztem, hogy a közművelődés területén bosszúlja meg magát leginkább a kizárólagos eszközök hatásában való vak bizalom. Itt csak egyetemes, párhuzamos, a szellemi élet minden kis zugát felölelő munka lehet igazán eredményes stb.

Ezt a részletet, mely csak a kizárólagosság eszméjével foglalkozik, tünteti úgy fel Herman Ottó, mintha ez adná beszédem motivumát és nézete szerint hibásan világtörténeti fejleményekből és nem a művelődés haladásából indulnék ki.

Beszédem gondolatmenete azonban egészen más volt.

A legizőbb magyar fajszeretet — a mint hogy másképen gondolkozni sem tudok — sugalmazta minden szavamat. Azt fejtegettem, hogy a magyar faj fennmaradásának legerősebb biztosítóka mindenkor a műveltség fajsúlyában, erejében, mélységében és terjedelmében keresendő. Ne bizakodjunk soha el a cultura terén sem a törvény rendelkezéseinek csodatevő erejében. Egyoldalú és kizárólagos mentőeszköznek ne tekintsünk semmiféle törvényhozási vagy kormányzási intézkedést, hanem erényeinkkel, tehetségünkkel, a magyar nép gondolat- és érzésvilágának emelkedettségével, verejtékünk diadalmas eredményeivel kell faji erőnket napról-napra bizonyítani. Legyen ernyedetlen munka a magyar társadalom minden órállomásán. Hirdettem, hogy a magyar nép legszélesebb rétegeibe ültessük be azt a tudatot, és ezt a tudatot cselekvésre is váltsuk ki, hogy a szellemi és gazdasági műveltség magas fokában — mint ezt Széchenyi István annyiszor hirdette — ennek igazi magyar jellegében emelkedik ki az a két hatalmas sarkkő, melyeken a politikai Magyarország rendü-

letlenül daczolhat az idők küzdelmeivel és megpróbáltatásaival. Ehhez a gondolatmenethez fűztem azt a jeligét: «Semper superior, nunquam inferior.»

Kifejeztem azt a gondolatot, hogy nekünk magyaroknak — mint fajnépnek is — mindenekelőtt önerőnkre kell támaszkodnunk, és ezért a culturpolitika területén is az úgynevezett *assimiláló politika* helyett — melynek becsét szintén nem kicsinylem — több eredményt várok a *magyar faj belterjes kiművelésétől és a faj expansiv erejére támaszkodó gazdasági és művelődési politikától*. Kifejtettem azt is, hogy ha a magyar állam törvényhozásától támaszt kérünk a *magyar faji cultura* emelésére, nem kell, nem szabad diplomatisálnunk vagy hypokritáskodnunk a nemzetiségekkel szemben, hanem nyíltan, határozottan kell követelnünk annak az elvnek érvényesülését, hogy a magyar állam természetes és legkiválóbb föladata épen a magyar fajnép culturáját erősíteni és terjeszteni — ellenben ha az a más nyelvű cultura nyíltan, határozottan ellenséges irányu, azt állami segítségekkel nem kell dédelgetni.

Ezt a gondolatmenetet tettem beszédem gerinczvé és ehhez illesztettem a culturai decentralisatióról és a városi élet művelődési fokának hatásáról szóló fejtegetéseimet . . .

Eszem ágában sem volt azonban egy szóval sem kétségbe vonni, hogy a magyar supremátia, a magyar műveltség hegemoniája a legszilárdabban áll. Inkább azokat az eszközöket hangsúlyoztam, a melyeket nekünk magyaroknak ernyedetlen szorgalommal, kitartással művelnünk kell, hogy minél erősebb, minél hatalmasabb legyen fajunk szellemi és gazdasági culturája és ezzel politikai és állami ereje.

Ámde Herman Ottó fölkiált, hogy lehet a «XX. század negyedik évében itthon mint új dologról arról beszélni, hogy a magyar faj jogi és történelmi hegemoniája a faj szellemi suprematiájától függ és hogy erre törekedni üdvös dolog, hiszen erről már a tatárjárás, a török hódoltság, sőt még a kalapos király idejében sem lehetett volna megokoltan beszélni».

Egészen helyes, hogy erről mint új dologról nem lehet beszélni. Nem is léptem föl az új elmélet igényével. De arról lehet, sőt kell beszélni — és Herman Ottó is bizonyára beszélt és őszintén kívánom, hogy fiatalos tüzzel még sokszor beszéljen — hogy ne elégedjünk meg a fölismert igazság, tehát a régi tétel elraktározásával, hanem buzdítsunk, lelkesítsünk és cseleked-

jünk — mindenki a maga erejéhez képest — hogy az a fölismert igazság minél fényesebben tündököljön, hogy annak minden atomja a suprematiát biztosító tette, eleven életté váljék abban az ernyedetlen munkában, melyet a magyar fajnak a törvényhozásban, kormányzatban, a tanszéken, a tudós szobájában és laboratóriumában, a mezei munkában, iparban és kereskedelemben, szóval az emberi cultura minden ágában hazája fönmaradása érdekében végeznie kell.

Azt állíthatja bárki is — és ez előtt tisztelettel hajlok meg — hogy az én szavam gyöngé ily propagandához.

De azt talán elismeri Herman Ottó is, hogy voltak ennek az országnak nagy férfiai, kik a «tatárjárás» idején jóval túl éltek és ők is tudták azt, a mit Herman Ottó mond és a mit mindnyájan elismerünk, hogy «a magyar népléleknek Magyarország területén a honfoglalás óta és mindig meg volt a határozott suprematiája, hiszen ennek erejénél fogva állott és áll itt ma is, mint olyan, a magyar állam»: mégis nem tartották magokhoz méltatlannak százszor és százszor tollal és lángszavakkal hirdetni, hogy azt a «suprematiát» mily eszközökkel lehet ma és a jövőben föntartani.

Fajunk sok nemes tulajdonsággal bír. A magyar népléleknek alig van párja a világon. De hogy ma már nem lenne szükséges hirdetni és terjeszteni azokat az eszméket, melyeket Széchenyi István hervadhatlan örökségül hagyott nemzetének és fölösleges volna azoknak az eszméknek fokozott tettere váltását, mint államföntartó erőt a magyar néplélek elé állítani, — ezt nem hiszem. Ellenkezőleg napról-napra arra kell törekednünk, hogy népünk legszélesebb rétegeit áthassa az a gondolat, hogy államföntartó erőnket leghatalmasabban gyarapítjuk azzal, hogy ha mind a szellemi, mind gazdasági cultura területén mindenki a maga tehetsége szerint ernyedetlenül dolgozik, ha mindenki tökéletesíti magát kitartásban, önfegyelemben, a nagy marandó célokban való egyesülésben.

II.

De hát az a harmadik hely?

«Ezt kérjük mi — mondja Herman Ottó — dr. Wlassics Gyulától számon. Mikor mondta ő ki az ország színe előtt a magyar faj szellemi inferioritását?»

Egyszerű válaszom — soha, soha.

Tehát mit mondtam én az országgyűlésen és mit mondtam temesvári beszédemben?

Azt mondtam: megdöbbenve láttam, midőn felelősségteljes állásomat elfoglaltam, hogy az «iskolázás» területén a magyar faj az arányszámban a harmadik helyen van. (Természetes, hogy csak a népoktatást értettem és eszem ágában sem volt a közép- vagy felsőoktatást érteni.) Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy midőn az 1895-96 tanév statisztikai adatait vizsgáltam, azt láttam, hogy a német nyelvű tankötelesek közül 91·8 %, a tót nyelvű tankötelesek közül 84·8 % és a magyar nyelvű tankötelesek közül 83·2 % volt a népiskola látogatója. Ez az arányszám indított engem arra, hogy jövőre az állami népoktatási intézeteink szervezésénél a magyar lakosságra helyezzük a súlypontot. Különbösen az állam jellegét alkotó magyarság iskolázási érdekei súlyos sérelmet szenvednek, ha a törvényhozástól rendelkezésünkre adott különben sem nagy összeget főként a nemzetiségi vidékeken felállítandó iskolákra fordítjuk. Népoktatási politikám vezérelvévé tettem, hogy a magyar fajra helyezzem a súlypontot, mert a vallás és közoktatásügyi ministerium a legtisztább, legnemesebb hazafiságból az «assimiláló» culturpolitikától vezérelve, a nemzetiségi vidéken szeretett állami népiskolákat felállítani. Ennek becsét és értékét én nem kicsinylem — de a magyar fajra és expansivitására épített culturpolitikától többet várok. Ezért iparkodtam állami népiskoláink szervezésével a magyar városokban tért foglalni,*) ezért állítottam a magyar alföldön lehetőleg sok állami iskolát kellő számú tanerővel, ezért fektettem oly nagy súlyt a *székelységre* és a *tanyai iskolák* rendezésére, melyek nagyon szerencsétlen helyzetben voltak. 1903-ban már 85·31 %-ot tett ki a magyar faj iskolázási aránya. Az arány ma sem kielégítő. A haladás azonban kétségtelen és ezt világosan mutatja ki a következő adat. Állami népiskoláinkban 1896-ban 64.982 magyarajkú volt és 1903-ban 166.798, tehát 1896 óta 101.816-tal szaporodott csak az állami népiskolákban a magyarajkú tanulók száma.

*) Az 1894-95. tanévben Kun-Szent-Mártonban 1460, Török-Szent-Miklóson 1180, Mező-Túron 1176, Jászberényben 824, Makón 3401, Békésen 1536, Battonyán 1200 mindennapi 6—12 éves tanköteles nem részesült törvényes oktatásban. (Halász Ferenc: *Állami népoktatás* 25. lap.)

Temesvári beszédemben nem azért hoztam fel egy comprehensiv tételben a népiskolai látogatás arányszámának kérdését, hogy ebből a magyar faj műveltségi fokára következtessek, hanem annak a tételelemnek indoklásául terjeszkedtem ki erre, hogy nemcsak ma hirdetem, de felelősségteljes állásomban is nyíltan, a parlament színe előtt hirdetem, hogy a magyar fajnép iskolázásával kell mindenek előtt behatóan foglalkozni és épen nincs szükségünk diplomatisálni a nemzetiségekkel szemben, hogy a törvényhozás és kormány igen is a magyar fajnép culturális érdekében tartozik első sorban mindent megtenni. A magyar fajra és ennek expansiv erejére fektetett culturpolitikát hirdetem és hirdetem ma is. És merem állítani, hogy a Löherek és Heintzék, de különösen mind a belföldi, mind a külföldi román sajtó részéről kevés kormányférfiú részesült annyi támadásban, mint épen én — mit igen kedves, és csak öntudatomat emelő emlékül hoztam el a miniszteri székéből. Soha sem hittem, soha sem hihettem, hogy valaha azzal a támadással találkozhassem, hogy én hajtom a vizet a Löherek és Heintzék malmára. Az iskolázás arányszámából én mit következtettem? Azt, hogy tűrhetetlen, hogy ne a magyar faj legyen itt is az első helyen és ezért szükséges, hogy a magyar fajnépnek minél több népiskolát tegyünk hozzáférhetővé. De már azt, hogy a műveltség tekintetében áll a magyar faj a harmadik helyen, én soha nem mondtam. Én ugyan a népművelődés fontosságát igen nagyra tartom és democratikus államrendszer csak erre alapítható és sajnálatos körülménynek tartom, hogy a népoktatási iskolázási arányunk nem kedvezőbb: de soha sem jutott eszembe nemzetem műveltségi fokát tisztán a népoktatás szemüvegén keresztül megállapítani. Annyit én is tudok, hogy egy nemzet műveltségi fokának értékmérője összetett tényezőkből alakul. Kizárólagos elszigetelt értékmérő nincs. Kissé ismerem az olasz és francia népoktatási viszonyokat is, és ezeknek fogyatékoságát közvetlen szemlélet útján akárhányszor tapasztaltam, — de az nem jutott eszembe, hogy az olasz vagy francia műveltség fajsúlyát kizárólag a népoktatási állapotok szerint ítélem meg.

De ha valami különöz ilyen szemüvegen keresztül akarná is a mi viszonyainkat megbírálni: akkor is nyugodtak lehetünk, mert ha a tanköteles korban levő iskolába járók számát anyanyelv szerint vizsgáljuk, a következő eredmény hirdeti a magyar faj nagy fölnyét. 1903-ban a tanköteles korban levő iskolába-

járók száma a következő volt: magyar: 1,360.000; német: 321.859; tót: 323.718; oláh: 316.793; ruthén: 54.402; horvát: 36.965; szerb: 61.224; egyéb 20.058.

Ez összesen kitesz 2,495.319 tanköteles korban levő iskolabajárót és ezek közül a magyar 1,360.300, tehát 52·59 % — míg azok a másnyelvűek, kik az iskolázás arányában előttünk vannak — az összes iskolaköteles iskolabajárók népességének arányszámában 11·25 %-ot (német) és 12·18 %-ot (tót) tesznek. Tehát hála Isten, még népoktatási állapotunk tükrén keresztül is fényesen álljuk ki a tűzpróbát.

Ha csak sejtettem volna is, hogy a temesvári beszédemben foglalt comprehensiv tétel a legcsekélyebb félreértésre is adhat okot: akkor annak bővebb magyarázata elől nem tértem volna ki. De ezt igazán nem sejthettem. Nem pedig azért, mert évek hosszú sora óta nyilvánosságra hozattak a statisztikai adatok, s ezek között az iskolázási arány adatai is. Nem árultam el tehát temesvári beszédemben semmi titkot. Nem egyszer, de többször kifejtettem csaknem az összes pártok helyeslése mellett a parlamentben, hogy épen ezen statisztikai adatok alapján ajánlom a törvényhozásnak a népoktatási intézetek felállításában azt a culturpolitikát, mely a magyar fajra helyezze a fősúlyt. Természetesen kiemeltem azt is, hogy ezzel párhuzamosan mi a teendő a magyar többséggel, a magyar kisebbséggel bíró községekben és mi a tiszta nemzetiségi vidéken és mi a beékelte magyar községekben. A sajtóban különösen Beksics Gusztáv már régebb idők óta számos jeles publicistikai munkában hivatkozva az iskolázó arány kérdésére, rámutatott a visszas helyzetre. Halász Ferencz már idézett *Állami népoktatás* című igen jeles munkájában szintén behatón foglalkozik e kérdéssel. A publicistika általában és a pædagogiai sajtó is megvitatta ezt. Ily helyzetben nem gondolhattam, hogy szükséges lett volna e kérdésnek bővebb kifejtése, midőn ez beszédem keretéhez szorosan nem tartozott és csak egy mellékes tétel indokolásául tértem erre ki.

Az pedig épen nem juthatott eszembe, hogy beszédem tenorjából bárki azt olvassa ki, hogy én a magyar műveltség hanyatlását hirdetem. Ellenkezőleg tiltakoztam azok ellen, kik mindíg túlsötéten színeznak.

Elmondtam, hogy önérzettel tekinthetünk arra a haladásra, melyet szerény eszközökkel, igazi szabadságszeretettel, valóban a kényszerítő eszközöknek csaknem teljes mellőzésével, tisztán

erőink megfeszítésével mind a cultura, mind a *nemzeti haladás* jegyében kivívtunk. Elmondtam, hogy csak kevés nemzetet mutat föl a világtörténelem, talán egyet sem, mely nem is négy évtized alatt oly művelődési és nemzeti haladást tett, mint a magyar. Oda fordultam a túlsötét színézökhöz és azt mondtam: «Ne színezzünk mindig túlsötéten. Legtöbbsen a túlsötéten színézök közül nem is ismerik az ország általános culturalis képét, vagy egyoldalúan használják föl gyakran irányzatos tételeik támogatására. A nemzeti újjászületés eddig lezajlott munkájából bátran meríthetünk új erőt, új bátorságot a fokozottabb küzdelemre és nem is szabad egy napnak sem elmulnia, melyen ne vigyük előbbre legföltékenyebben őrzött kincsünket, a nemzeti művelődést.»

Elmondtam, hogy könyvtárainkkal szétküldjük a magyar irodalom termékeit. Mindezek tökéletesítik a magyar nép lelkét, erkölcsi tulajdonságait, értelmi erejét, szíve nemességét.

Megőrzik eszményeit és új eszményeket tűznek elébe. Nem engednek összezúzni egyetlen illusiót sem, mely nemzeti nagyságunk ragyogó fényében él bennünk stb.

Azt hiszem, ezek után nincs köztünk félreértés, és legyen meggyőződve arról Herman Ottó, hogy ha bárki azt állítaná, hogy a magyar faj a mi hazánkban műveltség tekintetében a harmadik helyet foglalja el, én is kérnék egy szerény helyet a czáfolók sorában, mert biztosítom, hogy lelkem egész erejével és legjobb tudásommal harcolnék e teljesen alaptalan vád ellen.

WLAASSICS GYULA.

ÉRTESÍTŐ.

Szikra. A fölfelé züllők. Regény. Bpest. 1903. Singer és Wolfner kiadása.

Épen nem vonzó társaság, a melybe Szikra ezúttal bennünket vezet. A «fölfelé züllők» — hogy a szerző kifejezésével éljek — tán még kevésbé rokonszenvesek, mint a lefelé züllők.

Vessünk egy pillantást ezekre az elegans, ügyes, de jellemtelen alakokra, kiket a szerző nekünk e regényében bemutat és kiket, úgy látszik, elég tipikusaknak is tart a modern Magyarországára nézve.

Az Ujlaky-család, mely e regényt alakjaival betölti, igen tekintélyes család.

Az apa, Ujlaky Gábor, nagy képgyűjtő: felette érdekes és kincset érő gyűjteményét halála után a nemzetnek fogja hagyományozni. (Valósággal pedig külföldre adta el a becses képeket mind.) Két czélt hajszol egész életén át: kegyelmes úr akar lenni és bankigazgató. Vagyonát elveri és a csőd szélére jut. Hogy hatást tegyen, betegre festi magát.

Méltó fia ennek a lelketlen komédiásnak Kázmér. Cynikus, csaló, részeges kártyás, kit a versenyekből kizárnak.

Érdekesb, de nem tisztább jellem a mű hősnője: Éva a csaló Ujlaky Gábor szép leánya. Szívtelen, kaczer, a gazdagságot bálványzó teremtés. Midőn a szegénysorsú Endrével, ki előtte különben egészen közönyös, egy ideig kaczerkodott, ezt írja Éváról a szerző: «Tulajdonkép minden szava, minden tekintete, a mivel Endrének lelkét szántotta, csak mint próbafogások birtak jelentőséggel az ő szemében, csak épen olybá vette őket, mint a mikor a kis macska-, egér- és madárfogás előtanulmányaképen tíz hegyes körmét végigélesíti az eresz alatti szőlő-indán vagy a futógyékényen.» Ennek a számító, kaczer

leánynak, ki folyton azon töri a fejét, hogyan adhatná el magát legdrágábban, a ki az életben csak a fényűzést tudja megbecsülni, a ki miután már gazdag férjet szerzett magának, még gazdagabbat keres, ennek fejtegeti Kázmér bátyja, hogy mi a *fölfelé* züllés?

— «Jefelé zülleni? Ugy-e, azt nem? Arra sokkal okosabban és sokkal büszkébbek vagyunk. Ugy-e, kis baba? Azt mi átgondoljuk a munka nélkül maradt varróleányoknak, az elcsapott pénztárnok-kisasszonyoknak... Egy borosvári Ujlaky Éva azonban a másik módját választja, az sokkal urasabb, sőt eddig kizárólag nagyúri monopoliumnak nevezhető... Tehát, nemde, te először is azon fogod kezdeni, mert rendesen ez a bevezetés, hogy férjhez mégy egy pénzes zsákhhoz, mi?»

Leelked becsületét s a hozzád tartozók boldogságát, azokat csak olybá fogod tekinteni — ismerlek szép maszkat — mint léghajós a homokzsákokat. Milyen nyugodt közönnnyel fogod azokat ledobálni!...

A tekintélyes Ujlakyék szomszédja, Parajdy Endre, szegény nemes, a regénynek egyik főalakja. Már maturans korában így beszél édes apjáról: «Az én apám! Az a májbőr-csizmás, harcshajusos ténsúr!» A szerző ezt a kegyelethiányt Endre «határtalan snobismusából származtatja, melyet édes anyjától örökölt». (Különös örökség!) Endre a regény végén, hogy kártyaadóságát fődözze, valami sikkasztásra és csalásra vetemedik. Midőn látja, hogy bűne kiszül és hogy Éva, kit örülten szeret, csak bolondítja, sajtáságos öngyilkosságot követ el: egy automobillal meredek veszedelmes kocsitton gyorsan száguldoz, hogy a kocsi-val együtt a tátongó mélységbe zuhanjon. Ez a módja az öngyilkosságnak új, de nem valószínű.

Épen ily kevéssé rokonszenvesek a regénynek háttérben álló alakjai.

A regény cselekvénye azon fordul meg, hogy Éva megmenti a vagyoni bukás szélén álló apját: elmegy nőül egy gazdag férjhez, kit különben lenéz, sőt gyűlöl.

Ez a motívum nem új, sőt újabb időben több regényíróknak épen arra használta, hogy a magyar nemesség vagy gentry züllését vele jellemezze.

Szokraban a megfigyelő tehetség nem hiányzik. Leleménye azonban nem nagy: gyakran használt motívumokat ismétel. (A regény vége: Endre látja hűtlen kedvesének földísztett hajóját, Feuillet Dalilájára emlékeztet bennünket). Hogy a szerzőnek

van tehetsége a regényhez, mindjárt az első fejezet mutatja, az a jelenet, hol Endre és Éva egy körtefára fölmásznak. (Mint Mistral *Mireio*jában a szerelmes pár). E jelenet igen jó bevezetés, mely Endre és Éva jellemét is exponálja, azon kívül élénken, érdekesen és színesen van előadva. E bevezető jelenet min-tául szolgálhat a szerzőnek, hogyan írjon.

A regény cselekvényének egy gócpontja a lóverseny-jelenet. A rendkívüli dolgoknak ily torlódása nem épen valószínű. Ezen az egy lóversenyen tudniillik Ujlaky Gábor elveszíti vagyonát, leánya elveszíti kedvesét, fia valami csalással becsületét és egy szegény fiú (Endre) egy vagonnyer.

Van a regényírásnak technikai része is. Ez a technikai rész magában foglalja mindazt, a mit az egyik regényíró mástól, a ki már gyakorlottabb vagy ügyesebb, eltanulhat. Mindaz, a mi a regényíró foglalkozásához tartozik, azok a fogások, azok az ügyességek és általán czélszerű eljárások, melyeket minden regényírónak el kell sajátítania, ha valóban hatni akar és tehetségét érvényesíteni óhajtja: — mindez alkotja a regény technikáját. Föltűnő, hogy magyar regényíróink mennyire elhanyagolják a regényírásnak ezt a figyelmen és eltanuláson alapuló részét. Pedig a francia regényírók, kiket nálunk utánozni szoktak, ebben is jelesek. Különösen Daudet és Bourget. (Zola hanyagabb, mint a mi íróink közt Jókai is.)

Ilyen technikai hiba például, ha egy motívum nagy változatosság nélkül kétszer egymás után fordul elő. Ilyen visszatérő motívum Szikra regényében a bál, a melyen a regény hősnője, Éva, központi szerepet játszik.

Megrovást érdemel a szerzőnek az a vigyázatlansága, hogy Éva életkora folyton változik. A regény első lapján azt olvassuk róla, hogy «egy piros batisztruhába öltözött, tizennégy-tizenöt éves leányka». Egy-két héttel ezután a bál előtt egy monologban ezt mondja Éva önmagának: «Ideje! (hogy hosszú ruhát vehessen magára.) Tegnapelőtt voltam tizenhat éves!» (37. lap.) Néhány órával később pedig azt mondja a szerző róla: «egy alig tizenhét éves leány». Jó négy évvel később a szerző húsz évesnek mondja, a bál idejében pedig a szerző új számítása szerint (84. lap) ismét tizenhat éves volt.

Ezek az eltérések ugyan nem épen fontosak, de arra mutatnak, hogy a szerző bizonyos fölületességgel dolgozott. Az olvasónak illuszióját pedig könnyen megrontják.

A szerző egyáltalán könnyen bánik a számokkal. Egy alkalommal a *hctvenedik* nagyapáról beszélnek és nem látszik hogy tréfásan. Endre egy vidéki lóversenyen egy futtatással egyszerre 50,000 forintot nyer, a mi nagy szám. A technika meg nem figyelésének tudom be, hogy a regény második felében, ha Éva neve fordul elő, a szerző unos-untig a *szép* jelzöt teszi neve elé. Ily gyakran nem szabad egy szót használni. Többször olvassuk a regényben azt is, hogy egy izgatott jelenet után az egyik vagy másik részvevőnek azt mondják: *de halvány vagy* (néha maga a szerző mondja). Egyes francia szavak használata sem indokolt: az automobil vezetőjét mindig *chauffeur*nek mondja a szerző.

—s.

Die gelbe Gefahr. Eine Kulturstudie von H. Vámbéry. Budapest, Friedrich Kilians Nachfolger. 1904.

Szóltak már a «sárga veszedelemről» a legújabb keletázsiai zavarok előtt is. De mikor kitört a khinai forradalom az európaiak ellen, szélesebb körökben lett ismeretessé a «sárga veszedelem» jelszava. Hogy is ne lett volna? Hiszen a német császár riasztotta föl vele az európai közvéleményt, pedig a Vámbérytól idézett keleti példabeszéd szerint: «A fejedelmek szavai fejedelmei a szavaknak.» A «sárga veszedelemmel» azok rémítették Európát, a kik el akarták téríteni Európa figyelmét attól a körülménytől, hogy a sárgákat a fehér veszedelem fenyegeti. Néhány év óta az egész sárga faj érzi azt, hogy a fehérek kapzsisága államaik területi épségét s nemzeti létüket támadja meg. Azóta védekeznek s e védekezését az európai népek jónak látták elkeresztelni sárga veszedelemnek.

Vámbéry kimutatja a célzatosan terjesztett jelszó teljes alaptalanságát.

Attól tartanak némelyek, hogy a japán élet csodálatos megújulása magával ragadja a nagy khinai birodalmat is s a japánoktól vezetett sárga emberek milliói még meghódíthatják Európát. Ez a jóslat hibás föltevéseknek eredménye. A khinai nem szereti a japánt, ha most kezd is némi tiszteletet érezni iránta, attól még távol van, hogy testvérileg egyesüljön vele. Azután a khinai élelmes, kereskedő nép, mely a nyugalmat s élvezetet óhajtja. Katonai babérokra nem vágyik. De ha elképzeljük is,

hogy átalakúl századok mulva s a japánok vezetése alatt kitűnő katonává fejlődik, a mai európai viszonyok között bajos lesz a tatárjárás jeleneteit megújítani. Ez a veszély oly távol eső s annyira valószínűtlen, hogy nevetséges volna most készülnünk ellene.

Hozzá tehetjük még Vámbéry ez érveire, hogy a mit most a sárga veszedelemről mondunk, azt régebben a törökről és újabban az oroszról is mondták. A mohácsi vész után I. Ferdinánd követe azzal akarta ijeszteni a londoni udvart, hogy a török nemsokára a Themsében fogja itatni lovait. A XIX. században megelégszer emlegették, hogy Európa kozákká lesz. A politikai jósálatok legtöbbször politikai rémlátásoknak bizonyulnak.

De tárgyunkra térve, a sárga veszedelem hívói azt is hirdetik, hogy a buddhista sárgák a keresztyén vallás ellen törnek. Pedig a japánoknak eszköz ágában sincs a keresztyén-gyűlölet. Államuk el nem ért mintaállama a vallási türelemnek. Mint Vámbéry említi, Japánban 133 ezernél több keresztyén él senkitől sem háborgatva. Sőt az állam vezetői közt elég számosan vannak a keresztyének. A győztes Oyama tábornagy neje is keresztyén. Alaptalan az európaiaknak az a félelme is, hogy a sárga népek anyagi haladása csorbítani fogja az európai ipar és kereskedelem érdekeit. Ez a félelem a nemzetgazdasági viszonyok hibás fölfogásán alapúl. Vámbéry kimutatja, hogy Japán kivitelének emelkedésével emelkedett bevitele is.

A gazdagabb állam többet vásárol, mint a szegényebb. S különben is kár volna nyugtalanzkodnunk a sárgák haladása miatt, mert a népek szabad versenye a cultura mezején nem árthat az emberiség fejlődésének.

Akárminő lesz az eredménye a véres háborúnak, meg kell nyugodnunk abban a tényben, hogy a japán a cultur-nemzetek sorába lépett. Már is oly szép helyet foglal el köztök, hogy kétséges, vajon a mérkőző felek közt melyik mondhatja több joggal, hogy az emberiség a cultura javáért harcol? Vámbéry füzetében igen tanulságos statistikai adat az, hogy Japánban ezer lakosra esik 92 elemi iskolai tanuló, Oroszországban pedig ezerre 32. És ki tudja, vajon ez a háború nem fogja-e megingatni az orosz bureaucratia zsarnokságát? Nem lesz-e igazi fölszabadító háborúja az orosz népnek? Ne ijesztgessük magunkat a sárga veszedelemmel. Bátran örülhetünk annak, hogy a világtörténetben páratlan eseménynek lettünk tanúivá. Mintegy szemünk láttára a homályból fölmerült egy nép, új culturát vett föl, csodákat

mivelt a harcztéren s a békés munka mezején. Az meg épen nem igaz, hogy hódító és izgága nép. Csak jogát védi s azért rántott kardot, mert nem akarta nyugodtan bevárni a halálos csapást. Vámbéry tanulmányos füzete hozzá fog járulni a szándékosan összezavart politikai fölfogások tisztázásához. d.

Rudolf Eucken: Gesammelte Aufsätze zur Philosophie und Lebensanschauung. Leipzig. Dürr'sche Buchhandlung, 1903. 8-rét. Ára 4.20 márka.

Eucken Rudolf jeni egyetemi tanár a német philosophia legtekintélyesebb és legtisztéletreméltóbb alakjai közé tartozik; hogy irodalmilag is kiválón munkás, productiv ember, az egy német egyetemi tanárnál szinte magától értedődik. Legnevezetesebb művei: *A jelenkor philosophia alapfogalmainak története és kritikája, A bölcsészeti terminologia története, A nagy gondolkodók életfölfogása s A vallás igazságtartalma.* Eucken gondolkodását nemes, előkelő fölfogás jellemzi; sokban rokon a francia spiritualistákkal: az ideális javakért lelkesül, a szellem uralmáért küzd, de az egyénnek magában, önmunkásság útján kell a jó és igaz eszményeit megvalósítania. Előadása mélyen járó, az elvontságra hajló; művei nem kezdőknek való olvasmányok, de a ki, némi philosophiai iskolázottsággal, beléjük merül, az fáradtságért bő kárpótlást talál.

Jelen műve hirlapokban és folyóiratokban megjelent tanulmányait, értekezéseit foglalja magában. Tartalma a legváltozatosabb; vannak benne necrologok és elvi fejtegetések, könyvismertetések és ünnepi beszédek. Maga a szerző két főcsoportra osztja tanulmányait, ú. m. erkölcsi és vallási problémák csoportjára. Mindkettőben főczélja, hogy a modern embernek az erkölcsi és vallásos problémákhoz való viszonyát megvilágítsa, a modern élet ezerféle szövevényei közt e két fontos kérdés felől tájékoztasson.

Mi jellemzi a modern életet? A technikai munka óriás növekedése, elaprozódása, mi által az ember minden önállóságát elveszítve csak kerék lesz az óriás gépezetben, akarat nélküli rabszolga, pusztá eszköz a lélektelen folyamatban; s minthogy nem érzi, nem tekinti a művet magáénak, közönyössé, hideggé válik az iránt, azzal minden lelki összeköttetése

megszakad. Hasonló erkölcsi kárral jár a létért folyó harc egyre élesebbé válása, az erők erős összeütközése, az ezzel járó mindenféle erkölcsi kísértésekkel együtt. Az egyéneknek, osztályoknak s népeknek e harc folytán felgyúló indulatai, szenvedélyei a munka minden örömét s a solidaritás minden érzelmét elfojtással fenyegetik. Ám ezekkel a hátrányokkal szemben a modern élet gazdag erkölcsi erőforrásokban is. Hol és mikor fejlődött ki jobban, mint korunkban, a socialis eszme, az a törekvés, hogy az emberiség összeségét minden egyes tagjában a jólét magasabb fokára emeljük? Nem nyer-e korunk sajátságos erkölcsi színezetet, jellemző erkölcsi rugókat az által, hogy a szellemi létezés súlypontját ma nem a vallásban, nem is az ember belső kiművelésében, hanem a socialis munkában találja, a mi nagy mértékben hozzá járul az emberek közti solidaritás tudatának, a felelősség s ezzel együtt a kötelesség érzésének fölkeltéséhez és ébrentartásához? A socialis mozgalomnak ellensúlyozója az egyéniség felszabadítása és kifejtése; míg korábban az egyén csak mint egy nagyobb osztály tagja birt becsesl, most az egész szellemi élet az egyén körül forog. Az egyéniség erőteljes kifejtésében benne rejlik az élet nagyobb közvetlensége és valóságossága iránt való vágy; ne külső kényszerből, hanem saját érzése és meggyőződése alapján cselekedjék az ember, a mire csak a belső szabadság és önálló gondolkodás képesítheti őt. A magunk gondolkozásbeli szabadsága a mások ugyanily szabadságának megbecsülését is tartozik jelenteni s ez ismét a jogeszme erősödését jelenti. A modern élet az egyéneket egymással végtelen sokféle érintkezésbe hozza, a mi a különböző egyéniségek kiegyenlítését, leköszörülését, s így közös érzések és gondolkodások kifejlődését eredményezi. A közvélemény hatalommá válik az emberek fölött s büntetlenül nem engedi a jogrendet megsérteni. Hatásos összefoglaló erőként hat az egyesekre a nemzeti eszme, a mely az egyéni törekvéseket egy magasabb általános cél felé irányítja.

A modern ember és a vallás című értekezésben kifejti, hogy nagy tévedés azt hinni, mintha a művelődés fejlődése a vallást fölöslegessé tenné. Ellenkezőleg, minél inkább mélyül az életfolyamat s támaszt ezzel oly igényeket, a melyek a földi világnak ellenmondanak, annál nagyobb lesz a feszültség, annál reménytelenebb a kilátás, ha ennek ellensúlyozását a vallás át nem veszi. A vallásnak és a modern culturának egymást köl-

csönösen át kell hatnia; egyik se legyen a másik rabszolgája, hanem mindegyik őrizze meg önállóságát, hogy erejét, igazságát, sajátosságát kifejthesse. Az egész XIX. század szakadatlan láncolatát mutatja a vallás hagyományos formája, sőt általában a vallás ellen intézett támadásoknak. S midőn a természettudomány, a philosophia, a socialismus, a történelmi vizsgálat részéről indított e harcok eredménye gyanánt azt várnók, hogy a vallás mind jobban gyöngül, elenyészik, ennek épen ellenkezőjét látjuk; a vallás ereje, uralma a XX. század kezdetén növekedőben van, a mi mutatja, hogy a vallás egyéb, önálló forrásokból is merít.

Az egész könyv minden cikke, tanulmánya egy kiforrott gondolkodónak szilárd, kapcsolatos világfölfogását tárja elénk, különböző themákra alkalmazva s különböző oldalról megvilágítva. A jellemrajzok (Bayle, Fichte, Runeberg, Seebock) a fölfogás mélysége, a széles látkör mellett főkép az egyéni vonások hú megragadásával, kidomborításával tűnnek ki. Szebb alkalmi elmékedést, mint a XX. század küszöbén tartott ünnepi beszédében, a hol a multa való édes emlékezés a jövőbe vetett szilárdabb hittel lett volna egybe kötve, nem igen olvastunk.

L—s.

Correspondance de George Sand et d'Alfred de Musset, publiée intégralement et pour la première fois d'après les documents originaux, par Félix Décori. Bruxelles, 1904. E. Deman. Ára 3 franc 50.

Sokféle módja van annak, hogy valamely jeles író születésének századik évfordulóját megünnepeljük. Décori választotta a legmodernebbet, legkényesebbet s a legérdekesebbet is, mikor közzé tette Musset és Sand szerelmi leveleit. A két nem közti érintkezés, mondja Fourier, a jellem kulcsa és alaphangja; ez a tárgya majdnem minden költeménynek és elbeszélésnek s kevés dolog ingerli jobban a kíváncsiságot, mint pontos tanulmánya egy nagy szenvedélynek, melytől a költő vagy író teljesen át van hatva s így annak legfinomabb árnyalatait is kifejezheti. George Sand és Alfred de Musset szerelmi levelei e tekintetben igazán párjokat ritkítják, valóságos irodalmi csemegék, és szerzőik közül épen Musset tudta is ezt, mert az egyik

levelet egészében közölte a *Confession d'un Enfant du Siècle*-ben, egy másikból pedig az *On ne badine pas avec l'Amour* második felvonásának nagyszerű befejezését kölcsönözte :

Az ember gyakran csalódik a szerelemben, gyakran megsebesül s gyakran boldogtalan; de azért mégis szeretünk s mikor a sir szélén vagyunk, visszafordulunk és hátra tekintünk s azt mondjuk: «Sokat szenvedtem, néha csalódtam, de szerettem. Valóban éltem s nem voltam mesterséges lény, gögömtől vagy haragomtól teremtve.»

Ez prózában — de költői prózában — egy szenvedélyes költemény, Musset névalírásával ellátva, de nem Musset a szerzője, hanem George Sand, velencei szakításuk után. Levelezésekben nem egy hely éri el a classikus magaslatot s épen a leginkább rhetori lapok válnak ki hű visszhangjai gyanánt annak a lelkiállapotnak, mely Sand művei közt a *Lettres d'un Voyageurt*, *Jacquest*, *Léone Léonit* s az *Elle et Luit* hozta létre, Musset-t pedig abból a napi érdekű, bár kedves énekesből, a mi eleinte¹ volt, nagy költővé avatta s művei közül a *Nuitst*, a *Confessions d'un Enfant du Siècle*t s a *Souvenir*t sugalmazta. Irodalmilag e költemények és regények sokkal ékebben szólnak, mint magok a levelek. A művészet méltóságot kölcsönöz mindannak, a mit megérint s azt nemessé, előkelővé és szinte szentté teszi. A levelek azonban tele vannak lelki gyöngeséggel, kölcsönös gyötrelmekkel s némi betegességgel. Természetrajzi múzeumokban gyakran látunk tengeri kagylókat, melyeket egy fájdalmas és halálos betegségök állapotában tettek bor-szeszbe. Ösztönszerűn elfordítjuk szemünket szétmarczangolt és megdagadt szövet-sejtjeiktől: sokkal szomorúbb és szinte undorítóbb látvány ez, hogysen nézni kellemes volna. De ennek a szenvedésnek eredménye nem holmi rákbetegség, hanem a gyöngy. Valami titkos szellemi betegségből eredve, ily kagylógyöngyökül tűnnek fel előttünk e levelek. Bármily ragyogók is azonban önmagokban, mégsem irodalmi alkotásokként jönnek számba. Elsőrangú s megbecsülhetetlen fontosságú emlékei a XIX-ik század erkölcsi történetének. «Musset és Sand szerelmének története kiegészítő része a század lélektanának annyiban, a mennyiben egyetlen s igazán különös példája annak, hogy mi mindent tudott a romantikus szellem a neki zsákmányúl esett egyénekből csinálni.» Így szól Arvédé Barine asszony Alfred de Mussetről írt jeles művében. A mit ő romantikus szellemnek

mond, azt mi az egyéniség fellázadásának nevezhetnök a társadalom ellen. Az 1830-iki nemzedék előtt szent volt a szenvedély s a személyes függetlenség talán az egyetlen világos elv. Ily világnézet és életfelfogás táplálja, neveli, erősíti és kifejleszti a művészi hajlamot s egész sereg nagy író, nagy költő és nagy művészt teremt, kiknek mennyiségére s talán minőségére nézve egyetlen kor sem mérkőzhetik a mienkkel. Décori könyvén keresztül igen érdekes világlátásban láthatjuk a francia romantikát s annak elégtelenségét az élet vezetésére s irányzására.

George Sand és Alfred de Musset Párisnak leghíresebb írói voltak, mikor 1833 tavasza végén találkoztak a *Revue des deux Mondes* munkatársainak egy összejövetelén. Kevéssel előbb, márcziusban, George Sand ezt írta közös barátjoknak, Sainte-Beuve-nak: «Nem, nem akarom, hogy ön bemutassa nekem Musset-t. Ő nagyon is dandy s mi nem értenők meg egymást.» Sand-Léliában semmi sem volt a dandyból, kivéve, hogy férfiruhában járt; Musset, az előkelő s ifjú dandy, a ki épen oly finom tapintatú volt, a mily föltünően öltözködött, nem nagy igyekezetet mutatott arra, hogy a még föltünőbb öltözetű írónővel találkozzék, a kinek regényeit addig olvasásra sem méltatta. Mindazonáltal találkoztak s egész este egymás mellett ültek. Musset vázlatos rajzai, melyeket Décori szintén közöl kötetében, meglepő s elragadó hasonlóságot mutatnak Sand ismert képmásai-val. Spanyol arczkifejezésű, fiatal, huszonkilencz éves nő, mezítelen, gömbölyű karokkal s köröskörül fedetlen nyakkal; két szurokfekete hajszál csüng le halavány, sápadt, vakító fehérségű arczára; határozott, egyenes orra van, gyöngye kis álla s mozgékony szája, mely igen sokat megmagyaráz az ő történetében, továbbá két nagy, fekete, ünnepi tekintetű szeme, tele homálylyal és költészettel, melyek igen sokat megmagyaráznak némely más személyek s különösen Musset történetében. A mi Musset-t illeti, őt már ismerjük Deveria híres képéről: — előkelő, érdekes, álmatag s huszonhárom éves. De tán emlékszünk Sainte-Beuve leírására is:

Szellem, mezítlén őszinteség, néha durvaság, csupa alanyiség, némely pillanatokban igazán imádásra érdemes báj és finomság -- csupa költészet egész a csizmája talpáig, romlottság a legeszményibb alakban, virágok illatos lehellete, mely frissességgel övezi; itt-ott a társadalmi érintkezésben való ügyesség jelei.

Fejünket rázzuk és elégedetlenek vagyunk. Nem jó vége lesz ennek. Musset csupa szeszély, gúny, láng és határozottság; Sand mindenek fölött képzelgő, engedékeny, egyszerű, talán nagy lelkű is, tele erkölcsi határozatlansággal. Musset egy cherubin, Sand pedig Rousseaunak szónokló tanítványa.

S most megkezdődnek a levelek. Meglepetéssel vesszük észre, hogy míg Musset eleinte bizonyos tartózkodással s állig fölfegyverkezve vonúl fel a szerelmi csatározásra, addig Sand mindjárt igen megadónak látszik. Az első merev levéltől, mely *asszonyommal* kezdődik s tisztelete biztosításával végződik, fel az első szakításig, Musset tartózkodik minden ömlengéstől, pedig Sand folyton a *kis madaram s a te öreg Georgesod* színvonaláról szól hozzá. A legelső levelek eddig teljesen ismeretlenek voltak. Az utolsók és kevésbé fontosak már világot láttak, noha csak részletekben s kapcsolat nélküli idézetek formájában, — némelyek Arvéde Barine *Alfred de Musset*-jében (1893), mások herceg Spoelberch de Lovenjoul *Véritable Histoire de Elle et Lui* című művében (1897). Itt azonban minden együtt van. Musset lelkesedéssel olvassa a *Léliát*, Sand *Indianájának* egy fejezetéről néhány mondatból álló verset ír, melyekben már előre veti fényét, vagy ha úgy tetszik árnyékát a jeles vígjáték: *On ne badine pas avec l'Amour*. De akkor nem igen ismerte a vígjáték címében rejlő igazságot. Fiatalkorában még s az életet és asszonyt egyaránt a gyermek szempontjából tekinti; azt hiszi, hogy az asszonyi szívben is ugyanazok az erények élnek, mint a szűz leány keblében. De Sand mindenképen asszony, a kinek multja van, továbbá a háttérben egy összeférhetetlen férje, egy hat évre terjedő platói szerelme, egy húsz éves ifja, kivel néhány hónapig nyilvánosan együtt élt s a kinek nevét regényeinek több fejezete őrizi. Mindazonáltal Sandban él a büszkeség s a tisztesség eszménye. Arra azonban, a mit önfeláldozásnak nevezünk, képtelen.

Így szerètkeznek s mi semmi jót sem sejtünk, mikor 1833 decemberében Sand Mussetnek anyjától tulajdonképen kioroszakolja, látszólag azonban megnyeri az engedélyt, hogy a fiatal költővel Itáliába utazhassanak. Nem volt ez titkos szokás: — magok a levelek bizonyítják, melyek most nem oly bőbeszédűek, mint eleinte voltak. 1834 márcziusában azonban újból megárad a levelek bősége, pedig csak Velenczéből Velenczébe szólnak. Ez már tragikus időszak. A szerelmesek szétmentek; hidegség s önzés szakította ketté őket. Velencze végzetes volt törvénytelen

mézesheteikre. A nagy embereket, épen úgy, mint a nagy művészek alkotásait, bizonyos térbeli s időbeli távolságból kell néznünk. Musset, a ki néha ittas, sokszor goromba, nem egyszer érthetetlen volt, sokkal kevésbé vonzó, mint a szelíd, alázatos és Sandnak csodálattal adózó fiatal orvos, Pietro Pagello. Hogy őt Musset mily közönségesnek találta, nem titok az előtt, a ki *Confession d'un Enfant du Siècle*t ismeri. Csak a művészettel jellemzett Smithre kell gondolnunk s egyszerre érteni fogjuk a dolgot. Maga Sand sem találta őt többnek, mint közönségesnek. Gondoljunk csak az *Elle et Lui* Palmerjére. Pagello közönséges jelleme legfőként mégis a levelezésből tűnik ki. Ez az egyszerű, gyermeki lelkületű velencei ifjú a romantikus érzelmi életnek valóságos tömkelegébe téved két phantastikus társa mellett. Sand Mussetnek «anyja» és Pagellónak már «leánya» (mindkét fiatal ember a huszonegyedik év határán állt). «Te pedig — írja Sand Mussetnek — mindkettőnk gyermeke vagy.» Musset lemond az ő «kedves George»-ára való jogáról Pagello javára; Pagello pedig hűséget esküszik neki az «il nostro amore per Alfredo» jegyében. Alfred mindazonáltal kivonja magát körükből s egy velencei szolgának felügyelete alatt Párisba megy, minden állomáson most már a legégőbb szerelmi leveleket írva Sandnak. Sand természetesen ettől kezdve százszor jobban ingerkedik s kaczerkodik vele. Sand a maga számára egy tizedrangú patikárius boltjában fogad lakást, a boltnak rájuk eső részét függönynyel különíti el a többi résztől s regényt regényre ír, miközben a velencei alsóbb középosztály rendetlen életmódját folytatja. Ily helyzetben fokozott mértékben becsüli «Alfred öcscsének» érdemeit s a távolság csak fokozza szokásos elragadtatását. Pagello nem tudja javítani a *Revue des deux Mondes* próbaíveit. Pagello még a *Léliát* sem olvasta. Pagello nem dicséri az ő jeligeit s a napnak nagyobb részét veszekedéssel és czivakodással töltik. A jövődő alkony árnyéka ismét előre megjelen. Sand 1834 augusztusában visszatér Párisba, Pagello is vele indul. Mussetvel való találkozására bizonyos erkölcsi felháborodás kíséretében megy végbe, melynek eredményeül Pagellót visszaküldi Velenczébe, még soványabban, mint a milyen az első találkozásukkor volt.

Egyedül a romantikus korszakban készülhettek oly szerelmi levelek, mint az övék. Megrendítő a hangjok, tele vannak szónoki és mégis elragadó őszinteséggel; erkölcsileg ép oly érthetetlenek, mint a Werther bánata s akadnak köztök oly finom

s részleteikben is utólérhetetlen művészettel kidolgozott lapok, mint Goethe kisebb munkái. Míg lapozgatjuk őket, fokról fokra meggyőződünk először arról, hogy Sand menthetetlenül igazságtalan volt, másodsor pedig arról, hogy tévedései ellenére is csak tuczatember szerelmére volt méltó. Annyi bizonyos, hogy a mint költővé tette ezt a szerencsétlen ifjút, ugyanúgy tönkre is tette életét. S bár Musset nem tud visszaemlékezni minden szeretőjének nevére, köztök mégis Sand volt az egyedül veszedelmes, ő volt *Camille* épen úgy, mint *Brigette* s őszintesége, szellemi felsőbbisége, ereje Musset lelkében kín és eszmény gyanánt maradt vissza. De hát Musset már arra volt teremtve, hogy szenvedjen, emlékezzék, az emlékezés gyötrelmeit abszinthebe fojtja s a kijózanulás pillanataiban újból csak szenvedjen. Sand, noha e szomorú szerelem második felvonásában többet szenvedett, mint Musset, mindig rendelkezett kellő lelkierővel arra, hogy szenvedélyét tetté változtassa vagy tettekkel ellensúlyozza. Az erkölcsi megtisztulásnak rendkívüli hajlama élt benne.

Becsukván a könyvet, kinyitottuk Spaelberch gyűjteményét, mely az *Elle et Lui* keletkezésére vonatkozó adatokat, okiratokat tartalmazza s újra elolvastuk egy Sainte-Beuvehöz intézett levelét, mely finomabb, mint gondolnók s kedvesebb, mint legkedvesebb szerelmi levele. A «tetszeni akarásnak mellőzésével» s a «kaczérság teljes hiányával» ír. Elisabeth Browning tiszta és éles szemével e tulajdonságot Sand alaptulajdonságául fedezi föl. Valóban, Sand olyannak látta magát, a milyen volt s kerüli a feltűnést. De ő nem teheti, mint Musset, hogy igyék és feledjen. Nyugodtan állapítja meg szenvedése okát, menekülni igyekszik tőle s más elfoglaltságot keres:

Nem élvén, csupán a magam számára, nem koczkáztatván csupán magamat, mindig magamat tettem ki veszélynek s áldoztam föl, mint egy szabad dolgot, mely távol áll a többiektől, számukra értéktelen s önmagának ura — oly mértékben, hogy szinte önmagamat gyilkoltam a gyönyör egyes fokozataival s a kiábrándulás józanágával... Most le akarok mondani s be fogom várni, hogy a gondviselés módot nyújtson nekem valamely jó cselekedet gyakorlására. Majd meglátjuk. Szeretnék lemondani a személyes elégtételre való jogomról. Unokáimnak tiszteletreméltó nagyanyja kívánnék lenni. (Nohant, 1835. márczius.)

Sand szabados élete valódi betegség. A socialis fejlődés és testvériség álmai közepett, melyek Fouriert, Pierre Leroux-t s a

Saint-Simonistákat vezérelték, végre megtalálta az ájtatosságot, a jó cselekedeteket s bennök azt a szellemet, a mit eddig szeretőiben keresett. A socialis democratia eszményének élt. 1848-ban titkára volt Lebru-Rollinnak s ő fogalmazta a rövid életű köztársaság jelentéseit. Az államszűny után már anyagi eszközök állnak rendelkezésére, hogy a szegényeket segítse; a *Mare au Diablé* a mezei élet költője lesz s talán összes jellemei közt egyedül berry-i pásztorai mentek az erkölcsstelenségtől. A természet szenvedélyes szeretetének lehellete s az egyszerű és mesterkéletlen élethez való ragaszkodás szól belőle. Az az asszony, ki előbb játéka volt az állhatatlanságnak, ráborúl a természet szívére s a XIX. századnak újra beadja, vélt orvosság gyanánt, a XVIII. századi Rousseau és Buffon tanait. Ismeri az erdő s a mező minden titkát. Szereti a népet — a föld népét nem kevésbé, mint az utcza torlaszok építőit. Mint a *Compagnons de Tour de France* előszavában írja: ez teljesen új irodalom, mely az alacsonyabb osztályok szokásairól s életmódjáról szól, oly szokások- és életmódról, «melyet a többi osztályok kevésbé ismernek». Ő ismeri azokat s gyönyörűen rajzolja is. Valamennyit azonban az idealismus köde veszi körül s csupán berry-i elbeszélései tükrözik a való életet, a berry-i paraszток életét, épen úgy, mint Maupassantéi a durva és fősvény normannokét. Közép-Franciaországi fényképfelvételek ezek az elbeszélések, tele érzéssel, nemességgel, gyöngédséggel, kölcsönös megértéssel, a realis érdekek mellőzésével s valami megnyerő bájjal.

Az egyén vagy egyének helyett (bár Musset-t Chopin váltotta fel s Sand erénye a legkésőbb korig is mutat, némely hézagokat), az emberiséget fedezi föl. Ő lesz a humanus mozgalmak apostola Európában, de gyakran megérinti a velencei regény, a Musset-vel való szeretkezés árnya.

Oroszországban, Angolországban s Németországban épen úgy, mint Franciaországban George Sand neve valóságos gyújtópontja a humanus és liberalis eszméknek. Browning leveleiből vagy Dosztojevszkij naplójából látjuk, hogy a XIX. század derekán ő állt a liberalis mozgalmak élén. A velencei szenvedélyes, laza erkölcsű nőből szelíd, bölcs és szeretetre méltó öreg asszony lett Franciaországban. Ki tagadhatná ezt, a ki elolvassa ez időből való levelezését Flaubert Gusztávval s a *Histoire de ma vie*? Napjainkban a berry-i paraszток annyira tisztelik a «bonne dame de Nohant» emlékét, így nevezik George Sand-t, hogy ha-

tározottan tagadják Pagello létezését s az egész szerelmi regényt az irígy párisiak találmányának tartják. «Oh azok a párisiak oly irígyek és féltékenyek», mondták legutóbb Émile Mosellynek. A becsvágy hiánya, szeretetre méltó egyszerűsége, készsége arra, hogy segítsen és gyógyítson ott, a hol segítségre és gyógyításra szükség van, lefegyverezték George Sand irodalmi vetélytársait s ellenségeit. Sokat megbocsátottak neki, — «quia amavit multum» mert sokat szeretett.

Július 1-én, mikorra születésének századik évfordulója esik és július 4-én Párisban, 10-ikén pedig Le Châtreban Franciaország nagy ünnepélyeket rendezett s fölelevenítette legelső nő-írójának emlékét. Marcel Prévost, az újkori nővédelmi mozgalmak vezére, a leggyöngébbnek «la plus faible»-nek rendíthetetlen apostola, a berry-i parasztok előtt beszédet mondott «a nohanti jó asszonynak», áldott védszentjöknek dicséretére. Vajon megértették-e? Sokan közülök bizonyára még emlékeznek a nagy író nő szelíd, őszinte falusi arczára. Csupa szív volt, csupa képzelet és csupa egyszerűség. Méltó dicséretére azonban csak az az öntudatlan és akaratlan, előre el nem készített magasztalás alkalmas, melyet Renan figyelt meg temetésekor.

Egy fülemüle pedig elkezdett énekelni oly édes hangon, hogy többen azt mondták: «Íme, az igazi gyászbeszéd, mely itt e helyen, egyedül illik hozzá!» Valódi emlékbeszéd a fülemüledal, mely olyan, mint az egyszerű és tiszta lelkű emberek tele szívéből feltörő szó.

Bizonyára más nem is tudna ily méltó igazságot szolgáltatni George Sand áldott szívének és élete vihartalan felében tanúsított jóságának.

B. M.

Die Logik auf dem Scheidewege von Dr. Melchior Palágyi. Berlin, C. A. Schwetschke und Sohn, 1903. 342 lap. Ára 9 márka. — Zur Krisis in der Logik. Eine Auseinandersetzung mit Dr. Melchior Palágyi, von Dr. Goswin Uphues, Prof. der Philosophie an der Universität Halle. Berlin, C. A. Schwetschke und Sohn, 1903. — 117 lap. Ára 2-80 márka.

Palágyi Menyhért, a ki régebben a Petőfi-Társaság lapjában mint æsthetikus csekély sikerrel törekedett a magyar közönséget a szépnek új elméletére megtanítani, majd a Madách zavaros élet-

rajzírójának csapott fel (1900), közelebb, Wlassics közoktatásügyi miniszter pártfogásával három évet töltött Németországon (egy-egy félévet Heidelbergben és Lipszében, egy-egy évet Berlinben és Halléban) a philosophia s főképp a logika tanulmányozásával. E három évi tanulmányútjának eredménye három kisebb és egy nagyobb philosophiai, illetve logikai tanulmány — német nyelven, ú. m. 1. *Neue Theorie des Raumes und der Zeit* (Die Grundbegriffe einer Metageometrie.), Leipzig, 1901, — a melyben a kanti felfogással szemben a térnek és időnek új s meglehetősen homályos elméletét nyújtja; 2. *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik*, Leipzig, 1902, — a melyben a logikának mind formalistikus (aristotelesi), mind psychologiai felfogását mint tarthatatlan szélsőséget megtámadja; 3. *Kant und Bolzano*, Halle a. S., 1902, — a melyben Kant kortársának, a kiváló bécsi matematikusnak a königsbergi philosophushoz való viszonyát, illetve a Kant philosophiájával szemben kifejtett elméletét ismerteti; s végül 4. fenti nagy terjedelmű, felerészben polemikus, felerészben systematikus munka, a melyhez az előbbieket csak előkészítők voltak, úgyhogy ez azoknak rendszeres kifejtése, összefoglalása gyanánt tekinthető. E munkára írta válaszul Uphues hallei egyetemi tanár kis művét, a melyben Palágyi főbb tételeit sorra ismerteti, bírálja, s azokkal szemben álláspontját sorra tisztázza.

Mi indította vajon Uphuest e részben ismertető, részben polemizáló füzet írására? Oly nagy fontosságúnak, mondhatjuk, korszakalkotónak tartja-e Palágyi művét s a benne kifejtett felfogást, hogy azzal szemben azonnal szükségesnek tartotta állást foglalni, illetve a maga álláspontját kifejteni? Kevésbé valószínű. Inkább úgy látszik, a mint az ember távolból látja a dolgot, hogy Palágyi hallei tartózkodása alatt sűrűn érintkezett Uphuessel, vitázott vele egyes logikai és ismerettani problémákról s bár fölfogásának alaptételei már Halléba menetele előtt is készen állottak fejében, tagadhatatlanul sokat átvett Uphues fölfogásából is, jöllehet művében sehol nem hivatkozik Uphuesre, vagy Uphues egyik-másik művére, illetve nézetére, a mit emez gyöngéden szemére is vet (10, 28, 42 lap). Uphues már most, részint a magyar philosophus iránti becsülésből — ez válaszában minden sorából kitetszik — részint azért, hogy a tárgyalt fontos kérdések felől ő is nyilatkozzék s Palágyinak az övével megegyező eszméiről helyeslését nyilvánítsa, eltérő eszméiről pedig

birálatot gyakoroljon s így előkészítse a jobb fölfogás kialakulásának útját, — fogott tollat s irt egész tüzetes ismertetést Palágyi művéről.

Palágyi műve, mint említők, egy polemikus és egy systematikus részre oszlik. A polemikus részben első sorban Kant ellen támad, a miért ismerettana dualistikus jellemű, azaz különbséget tesz az ismeret alakja és anyaga közt s elszakítja egymástól a tért és időt, érzékiséget és értelmet, — másod sorban a modern psychologusok ellen, a kik különbséget tesznek a fizikai és pszichikai folyamatok közt. E két párhuzamos folyamat (psychophysikai parallelismus) fölvételét Palágyi a modern psychologia legégetőbb sebének nevezi, — s részben ezzel, részben Kant formalistikus fölfogásával szemben a tér és idő új elméletét fejti ki, mely szerint a tér és idő nem apriori formái a szemléletnek, hanem a látó és tapintó érzetek keltik fel azokat bennük; a mi idői, egyszersmind téri is, nincsenek pusztán idői, tehát tér nélküli jelenségek. A mi a systematikus, vagyis a saját logikai és philosophiai rendszerét kifejtő részt illeti, arról elég röviden annyit mondanunk, hogy ő a psychológiával ellentétben a logikát akarja a philosophia alaptudományává tenni; míg az ő-kori logika a fogalomból indult ki, nála a logika alapténye az ítélet; az ő-kori logika statikai fogalmi logika, — ezzel szemben ő a dynamikai ítéletlogika álláspontján áll.

Palágyi művét a philosophia irodalmában való teljes otthonosság, alapos ismeret, éles ítélőképesség s folyékony, eleven előadás jellemzi. Kant ellen, azt föltétlenül el kell ismernünk, sikerrel polemizál; kevésbé sikerültek a modern psychologia ellen intézett támadásai, — itt, úgy tetszik nekünk, igen sokszor szórászhasogatásokba vész. Mi egyéb például a belső észrevétel ellen indított polemiája? Nem kicsinyes-e, midőn nagy harcot folytat az ellen, hogy a psychologia alapténye az érzet, s hosszasan bizonyítgatja, hogy az érzet azért nem lehet a psychologia alapténye, mert az érzet is mindig ítélet alakjában jut tudomásunkra? Nem állítjuk, hogy e támadásaiban nem található semmi mag, semmi, a mit megszívlelni ne lehetne, — de azt hiszszük, hogy ezek a psychologiai kutatást más irányba nem terelhetik, eredményein nem változtathatnak. Az időről vallott fölfogása, hogy minden idői jelenség egyúttal téri kiterjedéssel is bír, mert különben nem volna észrevehető, jelenlegi psychologiai ismereteinkkel fölfoghatatlan.

A széles látkörről, erős gondolkozásról, önálló ítéletről és egyes dialectikáról tanúskodó művet, a melyről Uphues azt mondja: «Palágyi könyve a biznyság reá, hogy új teremtő gondolatokról a tudományban s így a gondolkodás tudományában is nem szükséges lemondanunk (89. l.),» — szívesen ajánljuk a philosophia mélyebben járó problémái iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

L—s.

Új magyar könyvek.

Ániáne. Egy élet levelekben. Elbeszélés. Budapest, 1904. Grill. (8-r. 104 l.) 2 K 40 f.

Bayer József. Egy magyar Eszther-dráma. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. köt. 1. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 29 l.) 60 f.

Beniczkyné Bajza Lenke. Az anyajegy. Regény. Második kiadás. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 232 l.) 2 K 40 f.

— *Átültetett virág.* Regény. Két kötetben. Második kiadás. Budapest, 1904. U. o. (8-r. 205, 196 l.) 4 K 80 f.

— *Delila.* Regény. Második kiadás. Budapest, 1904. U. o. (8-r. 196 l.) 2 K 40 f.

— *Ósi erény.* Regény két kötetben. Budapest, 1904. U. o. (8-r. 174, 168 l.) 3 K 20 f.

— *Szöke mint a buza.* Regény két kötetben. Második kiadás. Budapest, 1904. U. o. (8-r. 208, 214 l.) 4 K 80 f.

— *Zajos mult.* Regény két kötetben. Budapest, 1904. U. o. (8-r. 158, 159 l.) 3 K 20 f.

Budapest székesfőváros statisztikai Évkönyve. IV. évfolyam. 1899—1901. Szerkeszti dr. Thirring Gusztáv. Budapest, 1904. Grill. (8-r. V, 303 l.) 8 K.

Döntvénytár. A felsőbiróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. III. évfolyam. 26 kötet. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. XLIII, 371 l.) 4 K.

Drummond Henrik. Természeti törvény a szellemi világban. Fordították Csizmadia Lajos és Szabó Aladár dr. Második kiadás. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 286 l.) 2 K.

Éhen Gyula. Közigazgatásunk általános reformja egyuttal közgazdasági vonatkozásaiban. Szombathely, 1904. (Budapest, Politzer.) (8-r. 111 l.) 2 K.

Kégl Sándor. Szenáji és a perzsa vallásos költészet. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 9. sz.) Budapest, 1904. Akademia. (8-r. 175 l.) 3 K.

Kmety Károly dr. A magyar közjog tankönyve. III. javított kiadás. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. XXXI., 532 l.) 9 K 60 f.

Lechner Jenő és Varga László. Építők zsebkönyve. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 532 l.) 7 K.

Léderer Ábrahám. A megfigyelések lélektani, gondolkodástani és neveléstani szempontból. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 61 l.) 60 f.

Massanek Gábor dr. A csecsemő táplálása és ellátása egy éves koráig, Bábák és műveltebb anyák számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 162 l.) 3 K.

Paál Sándor. A székely nép. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r.) 2 K.

Pemberton. Kastély a tenger fenekén. Fordította Dóra. II. kötet. (Egyetemes regénytár. XIX. évf. 17. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 144 l.) 1 K.

Pollák Miksa dr. Arany János és a biblia. Budapest, 1904. Akademia. (8-r. IV, 194 l.) 7 K. 60 f.

Sāvitrī. A Mahābhāratából. Sanskritből fordította és jegyzetekkel kísérte Vértesy Dezső. Makó, 1904. (Eggenberger biz.) (8-r. 29 l.) 60 f.

Sigmond Elek. Mezőgazdasági chemia. A Magyar chemiai Folyóirat IX. és X. évf. melléklete. Budapest, 1904. Kilián utóda biz. (8-r. XII, 292 l.) 6 K.

Suták József dr. A villamosság körébe tartozó újabb kutatások. (Különnyomat a bpesti piarista gimn. értesítőjéből.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 64 l.) 1 K.

Szabó László (Bártfai). Ghimesi Forgách Ferencz váradi püspök évkönyvei tekintettel művelődéstörténeti adataira. (Művelődéstörténeti értekezések. 11. sz.) Budapest, 1904. Pfeifer F. (8-r. 201 l.) 3 K.

Zsebkönyv, egyetemi —. Az 1904. 5. egyetemi tanévre. Szerkesztik ifj. Badics Ferencz, Gajáry István. ifj. Hampel József, ifj. Mikszáth Kálmán és Zsilinszky Tibor. I. évfolyam. Budapest, 1904. Politzer. (16-r. 483 l.) 3 K.

Hibaigazítás.

A *Budapesti Szemle* 336. számának 460. lapján felülről 3-ik sor *unokájánál* helyett *utódjánál* olvasandó.

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

A *Magyar Nyelvtudományi Társaság*, 1905-től kezdve, folyóiratot ad ki, mely **MAGYAR NYELV** czimmal, kivéve júliust és augusztust, minden hó 25-ikén fog megjelenni, egyelőre 3—3 ivnyi terjedelmű füzetekben. Az első szám 1905 január 25-ikén lát napvilágot. Előfizetési ára egész évre 10 korona; a Társaság alapító tagjainak alapítványuk, rendes tagjainak pedig az évdíj (10 korona) fejében jár. A szerkesztés *Szily Kálmán*-ra, a Társaság elnökére bízott s az ő előterjesztésére a Társaság választmánya a folyóirat tervezetét következőleg állapította meg:

„Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit, mind a nyelvtörténet, jelentéstan és szófejtés, mind a hang- és mondattan terén; lehetőleg magyar példákon be akarjuk vezetni a nyelvészeti kutatások megbízható módszereibe; le akarjuk szoktatni a nálunk még oly gyakori délibábos nyelvészkedésről s rá akarjuk szoktatni a nyelvtények helyes felfogására. S hogy mindezt megtehessük, vagy legalább megkísérthesük, újra egyesíteni akarjuk e munkában a magyar nyelvészek szétszakadt seregét, s fölébresztve a magyar közönség érdeklődését s fölhasználva a romlatlan nyelvérzékében rejlő erőt, új segédcsapatokat is akarunk toborzani közös munkánkra.

Mi nem leszünk sem „orthologusok“, sem „neologusok“. Nem akarjuk fölforgatni az irodalmi nyelv kertjét s nem fogjuk elátkozni a nyelvújítást, mivel egy-két fát, egy-két bokrot nem a kellő helyre ültetett. Legnagyobb részük már ügyis kiveszett, de sok közülök életben maradt s ezek már oly mély gyökeret vertek s annyira eltérébélyesedtek, hogy őket most már kitépni, kidobni akarni nemcsak hiábavaló erőlködés, hanem valóságos bűn is lenne. De ügyelni fogunk a kert tisztaságára. Belopódnai akaró idegenszerűségek, idét-

len tájnyelviségek, esetlen új alkotások, bármilyen tekintélyes helyről ajánltassanak is, a mi támogatásunkra nem számíthatnak. Állandó figyelemmel fogjuk kíséрни irodalmi nyelvünk s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését s a hol lehet, elő is fogjuk mozdítani, de a hol kell, küzdeni is fogunk ellene, mindenkor helyet adva az ellenvéleményeknek is — de a személyeskedéseknek soha.

Különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére, valamint nyelvtörténeti adatok gyűjtésére is.

Czikkeink megválogatásában s közrebocsátásában tervszerűleg fogunk eljárni. Mindenkor közérthetőségre, folytonos és fokozatos emelkedésre fogunk törekedni.

El fogjuk-e célunkat érni? Ez nemcsak tőlünk s munkatársainktól, hanem a közönségtől is függ. Fogja-e törekvéseinket, ügyünk fölkarolásával s a Magyar Nyelvtudományi Társaság körüli sorakozásával támogatni? Kormánytól, Akadémiától ily célra segílyt kérni szégyenlenénk. A társadalmat akarjuk szolgálni: a társadalomra kell támaszkodnunk.“

Gombocz Zoltán,
jegyző.

Szily Kálmán,
elnök.

K i v o n a t

a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapszabályaiból.

2. §. Célja: A magyar nyelvnek mennél teljesebb tudományos átkutatása, a nyelvészet eredményeinek népszerűsítése és a közönségben a magyar nyelvtudomány iránt az érdeklődés felébresztése.

4. §. A tagok: *a)* tiszteletbeliek, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók.

b) Alapító tagnak az választható, ki legalább 200 koronát tesz le alapítványképen.

c) Rendes vagy pártoló tag lehet mindenki, kit a magyar nyelv és nyelvtudomány ügye érdekel. Jogi személy csak alapító vagy pártoló tag lehet.

5. §. A ki alapító, rendes vagy pártoló tagnak kivánja magát megválasztatni, szándékát a társaság egy tagjának ajánlás végett bejelenti. Az ekként ajánlottakról a titkár a választmányi ülés elé véleményes jelentést terjeszt s ott a tagot szavazattöbbséggel választják meg.

6. §. Az alapító és rendes tagok a társaságtól kívánatukra oklevelet kapnak. Joguk van a felolvasó és közgyűlésekben résztvenni, szavazni, új tagokat ajánlani s használhatják a társaság könyvtárát és kézirati gyűjteményét. A tiszteletbeli, alapító és rendes tagok a társaság folyóiratából egy-egy példányt kapnak, a társaság esetleges könyvkiadványait pedig kedvezményes áron szerezhetik meg. A pártoló tagok csupán a társaság működéséről szóló évkönyvet kapják; egyébként ugyanaz a joguk van, mint a rendeseknek.

7. §. A rendes tag írásbeli nyilatkozattal legalább három évre vállal kötelezettséget s évenként 10 koronát fizet a társaság pénztárába. A pártoló tag is három évre kötelezi magát s évi 4 koronát fizet.

8. §. A tagsági díjat minden év első negyedében kell befizetni. Ha valamely tag évi díját szeptember végéig be nem fizette, a társaság a díjat postai megbízással szedi be.

9. §. Ki a társaságból bármely oknál fogva ki akar lépni, szándékát a titkárnak tartozik bejelenteni. A tagsági kötelezettség mindenkor a bejelentés évének végéig áll fenn. Rendes és pártoló tagnál a társaságból való kilépés csakis az írásbeli nyilatkozattal elvállalt három évi kötelezettség teljesítése, után történhetik.

Intézetek, iskolák, könyvtárak stb. csak az alapító tagok vagy az előfizetők sorába léphetnek be.

Belépés

a Magyar Nyelvtudományi Társaság

- a) alapító tagjai
- b) rendes tagjai
- c) előfizetői sorába.

Név és cím	Lakás és utolsó posta	Alapító tag, vagy rendes tag, vagy előfizető

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak

Budapest
V., Akadémia-utca 2.

A JOGTÖRTÉNET TANÍTÁSA HAZÁNKBAN.

Dr. Timon Ákos egyetemi tanár úr a *Jogállam* című folyóirat III. évfolyamának 441—455. lapjain megjelent cikkével *) a jogtanári testületek tanácskozó szobáiból a jogi szaksajtó hasábjaira vitte át azt a még el nem döntött kérdést, hogy a jogtörténeti tanszakok hazánkban jövőre miképen taníttassanak?

Ez a kérdés a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karán évek óta több ízben bizottsági és kari tanácskozások tárgya volt; arra nézve a budapesti tudományegyetem tanácsa is nyilvánította véleményét, de más jogi főiskolák álláspontját még nem ismerjük.

A kérdés kétségekívül jogi oktatásunknak egyik fontos kérdése, mert ennek megoldásától függ, hogy egyik alapvető jogi tanszak, az alkotmány- és jogtörténet jövőben egyeteminken és jogakadémiáinkon minő keretekben és minő irányban adassék elő, illetőleg kérdeztessék, sőt ettől a megoldástól függ az is, hogy a többi tanszakok előadása körében a jogtörténeti fejtegetések minő keretekbe foglaltassanak?

Nézetem szerint T. úr cikkének megjelenése által bizonyos mértékig kötelességévé vált mindenkinek, a ki T. úrtól eltérő állásponton van, hogy tudományos nézetét sajtó útján is kifejtse s így lehetővé tegye azt, hogy az illetékes hatóságok a minden oldalról nyilvánított vélemények alapján, a különböző felfogások érveinek gondos mérlegelése útján dönt-hessenek.

E köteletség átérzése birt rá, hogy e kérdéshez szóljak

*) A cikk *Az alkotmány- és jogtörténet tanítása hazánkban* cím alatt külön lenyomatban is megjelent és a *Budapesti Szemle* szerkesztőségének is megküldetett. Szerk.

és pedig annyival inkább, mert évek óta hiába várom, hogy az ellenkező álláspontok képviselői, pedig tudom, hogy többen vannak, az eddigi tanácskozásokban és a tanszéken többször hangoztatott álláspontjukat nyomtatvány útján kifejtsék és a ki csak T. úr említett cikkét, vagy a T. úr könyvéről, illetőleg cikkének visszhangja gyanánt a napi lapokban megjelent sok dicséretet (l. alább III. alatt) olvassa, azt fogja gondolni, hogy a vérszerződés óta a magyarok semmi iránt nem értettek annyira egyet, mint arra nézve, hogy a jogtörténetet csakis úgy és olyan keretekben kell előadni, a mint azt T. úr könyvében és cikkében kifejtette.

Bevezetésül kettőt kell előrebocsátanom :

1. T. úr a felvetett kérdésre a feleletet határozottan és erős önérzettel így adja meg: «A jogtörténet tanítása és tudományos művelése Magyarországon a jövőben csakis amaz irányelvek, ama módszer és rendszer alapján történhetik sikeresen, a melyet idevágó könyvemben *) érvényre emelni törekedtem.» (Id. cz. 441. lap.)

Ezzel szemben mindenekelőtt kizárni óhajtom az alábbi fejtegetésekből azt, hogy e tanszakot a jövőben mely irányban kell «tudományosan művelni?»

Hogy valaki «minő irányelvek, módszer és rendszer szerint» műveljen tudományosan valamely tanszakot, az nemcsak az illetőnek tudományos egyéniségétől, a mi ismét évtizedről-évtizedre változhatik, hanem az illető tanszagnak és segédtudományainak fejlettségétől is függ, valamint szoros összefüggésben áll a tudományos kutatásoknak folytonos haladásával.

Igaz, még a XVIII. században ilyenforma tudományos egyedárúság egyes tanszakok művelésében meg volt valószínűsítva. A magyar kir. helytartótanács 1770 október 29-én a kir. m. tud. egyetem számára kihirdetett tanulmányi szabályokban egyebek közt azt is előírta, hogy a természetjog tanára «reggel 8-tól 9-ig az egész éven át a természetjogot Martini: *Positiones de lege naturali*, délután a közönséges

*) *Magyar alkotmány- és jogtörténet tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére.* Írta Timon Akos. I. kiadás. Budapest, 1902.; II. bővített kiadás, 1903. A munka a magyar és a horvát-szlavon országos kormány támogatásával német kiadásban is megjelent; fordította dr. Schiller Bódog.

állam- és nemzetközi jogot, ugyancsak Martini: *Positiones de jure civitatis* című munkája szerint tanítsa.»*)

De ez az előírás is csak az előadások tartására vonatkozott, még akkor sem szabták meg a tudományos művelés irányát és keretét s ezeken az időkön, hála Istennek, túl vagyunk! Épen azért nem tartom valószínűnek, hogy adjon kormány, vagy tudományos testület, a mely kimondja, hogy jövőben a jogtörténetet csakis T. úr könyve szerint lehet tudományosan «művelni.»

Brunner, korábban a bécsi, most a berlini egyetemnek nagynevű tanára, a német jogtörténetírásnak egyik legjelesebb munkása az esküdtszék keletkezéséről (*Die Entstehung der Schwurgerichte, 1872.*) irt alapvető munkájában bebizonyította, hogy az esküdtszék a frank inquisitióból és a normann perjog egyes tételeiből átvett intézmények alapján Angliában fejlődött ki. Ha T. úr álláspontja helyes volna, Brunnernek Bécsben csakis osztrák, Berlinben csakis német jogtörténetet lett volna szabad művelni, pedig ugyancsak nagy vesztesége volna a tudománynak, ha az esküdtszék keletkezéséről most is annyi helytelen nézet volna elterjedve, mint Brunner könyve előtt volt.

Ezenfelül tudom, hogy T. úr tankönyvének «irányelveire, módszerére és rendszerére» nézve már jelenleg is sok szakférfiúnak megvan a maga eltérő fölfogása s bizton reményelem, hogy az újabban szépen megindult részletes kutatások eredményeinek felhasználásával már egy évtized múlva, még inkább hosszabb idő után a magyar jogtörténet tudománya is nagy haladást fog tenni hazánkban, már három-négy évtized elteltével pedig a magyar jogtörténet művelői más «irányelveket, módszert és rendszert» fognak megalkotni, természetesen annak tudatában, hogy tudományos kutatásaik eredményét ismét utódaik viszik majd tovább. Kár volna tehát a haladás útját tilalommal elvágni.

2. Úgy hiszem, bevezetésül igazolnom kell azt is, mily jogezimem van nekem, a büntetőjog, büntető perjog és segéd-tudományaik gyarló munkásának arra, hogy a jogtörténet tanítása kérdésében nyilatkozzam?

*) L. dr. Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* 282. l.

Legyen szabad erre nézve felemlítenem, hogy két évtized óta, a mely időtől fogva jogirodalmi kísérleteket tettem, mindig kiváló előszeretettel, sőt egyes munkáimban *) első-sorban foglalkoztam jogtörténeti kutatásokkal.

Nyomatékosabban vélem igazolhatni e czikk megírását annak kiemelésével, hogy nekünk, más jogi tanszakok művelőinek is világosan tudnunk kell azt, hogy tanszakunkra nézve mit tanítanak a jogi tanfolyam korábbi tanévei alatt jogtörténet czimén hazánkban?

Például ha a büntetőjog tanára arról győződnek meg, hogy T. úr könyve csak 1308-ig, egyes irányokban pedig csak 1116-ig tárgyalja a magyar büntetőjog fejlődését s az 1308-tól a XIX. század végéig, tehát hat évszázadon át mutatkozó fejlődésről nem tartalmaz kielégítő adatokat; különösen, ha látná, hogy a magyar jogtörténet hallgatói ezen előadásokból még sejtelemmel sem bírnak arról, hogy a jelenkori büntetőjogok és büntető perjogok (köztük a magyar is) a XVIII. század végén, illetőleg a XIX. század elején bekövetkezett nagy átalakulások eredményein nyugszanak, akkor büntetőjogi előadásaiiban lesz kénytelen, mindenesetre több héten át, ezzel a több százados jogfejlődéssel tüzetesen foglalkozni.

Szóval az, hogy mit adnak elő az egyetemeken vagy jogakadémiákon az első éves joghallgatóknak a jogtörténetből s mit tanulnak meg ők az I. alapvizsgára? — az nem egyedül a jogtörténet tanításának kérdéséhez tartozik, hanem legközvetlenebbül érinti a később előadott tanszakok tanárait is.

Az alábbiakban tehát nem avatkozom hivatatlanul olyan tanszakra vonatkozó kérdésekbe, a melyekhez hozzászólni nem vagyok illetékes. Szándékosan nem szólok ahhoz, mikép taníttassék az alkotmányfejlődés vagy a magánjog története? De viszont az általam művelt tanszakok művelése közben szerzett tudományos meggyőződésemmél fogva úgy érzem, nemcsak jogom, de egyenesen kötelességem vizsgálni azt: vajon oktatásügyi érdekekből és a fiatal magyar jogász-

*) *A sértett fél jogköre a büntetőjogban.* (1887.) 7—126. l.; *A bűnvádi perrendtartás magyarázata.* I. kötet (1898.) 23—167. l. és III. kötet (1899.) 483. és köv. l.; *Magyar bűnvádi eljárási jog.* I. kötet több helyütt, főleg 22—99. l.

nemzedék tudományos ismereteinek és látkörének megadására elégséges-e az, a mit a hallgatók a büntetőjog és büntető perjog története czimén a magyar jogtörténeti előadásokból tanulnak, s ha nem elégséges, a jövőben mit kellene a jogtörténeti fejtegetésekben előadni és mit kellene meghagyni a büntetőjog tanára számára?

Világos, hogy azokhoz az ismeretekhez, melyeket az első éves joghallgatók a jogtörténeti előadásokból szereztek, kell nekem fűznöm a büntetőjog, bírósági szervezet és a büntető perjog tételeinek előadását és szükség esetében ki kell egészítenem vagy egészen újra kell előadnom azokat a jogtörténeti adatokat, a melyek ismeretét a saját szakmáim megértéséhez mellőzhetetlennek tartom. Például ha a harmad- vagy negyedéves joghallgatónak, a ki a magyar büntetőjog fejlődését csak 1308-ig hallotta, a magyar jogtörténet előadásaiból sejtelve sincsen arról, hogy a XIV. századtól kezdve nyomozó rendszer fejlődött ki Európa continensének mindegyik államában, és bizonyos irányokban Magyarországon is; vagy ha azért, mert a magyar jogtörténet előadásaiiban az ügyészséget stbi nem is hallotta megemlíteni, — azt hiszi, hogy az ügyészség intézményét 1871-ben a magyar törvényhozás «gondolta ki», akkor én kénytelen vagyok, mint a büntetőjog tanára, több évszázadra terjedő jogtörténeti fejlődést megismertetni a hallgatókkal és kimutatni előttük azt, hogy a nyomozó rendszert, illetőleg az egész bírósági és ügyészségi szervezetet és sok más jogszabályt és intézményt elődeink, illetőleg törvényhozásunk Nyugoteurópából vették át, s hogy azok ott sem pattantak ki egyszerre valamely törvényelőkészítőnek agyából, hanem szintén évszázados jogfejlődésnek termékei. Szóval úgy vélem, nemcsak a jogtörténészek, hanem minden jogi tanszagnak művelője, a ki ezt a tanszakot (a mi némely tárgyaknál egyenesen mellőzhetetlen) jogtörténeti alapon akarja előadni, s a ki hozzá lelkiismeretes tanár s ez okból előadásait a hallgatók okulására végeztet a korábbi tanévek eredményeivel akarja kapcsolni, — a saját szakmájára nézve nemcsak jogosított, hanem egyenesen köteles is véleményt formálni arra nézve, «minő irányelvek, módszer és rendszer szerint» adassék elő a jogtörténet hazánkban?

I. A jogtörténet irodalmi feldolgozásának és tanításának előzményei.

1. Évezredekre terjed az alkotmányoknak és jogrendszernek fejlődése, de az alkotmány és jogtörténetnek, mint tudományak irodalmi feldolgozása a külföldön is csak újabb keletű.

Pollock oxfordi és Maitland cambridge-i tanárok könyvéből (*The history of english law*) az I. kötet 1895-ben jelent meg. A francia Glasson és Viollet a nyolczvanas években, az olasz Pertile 1890-ben tették közzé munkáikat; Eichhorn, a ki a német alkotmány- és jogtörténetet önálló tanszakká emelte, 1808—1823 közt írta meg könyvét.

2. Hazánkban e tanszak egyes részeinek már a XVIII. században és a XIX. század elején voltak művelői;*) főiskolai tanáraink pedig saját tanszakuk jogtörténetét megírták és előadták, de a jogtörténet külön tárgy gyanánt nem adatott elő.

Az abszolút kormány alatt egyetemünkön is a «német birodalmi és jogtörténet» előadása volt előírva és pedig Phillipsnek könyve szerint, de hogy ezek is hazafias, magyar szellemű előadások voltak, arra nézve boldogult Wenzel Gusztávnak, a jogtörténet akkori tanárának hallgatóitól**) tudjuk, hogy Wenzel «tényleg mindig másról beszélt, mint Phillips, továbbá, hogy magyarul adott elő és hogy «úgy csoportosítá az eseményeket» és akként beszélt őseink dicső emlékéiről, hogy «gyűjtő hatást idézett elő fiatal hallgatóinál».

A jog- és államtudományi karnak 1861 július 10-éről Wenzel Gusztáv és Pauler Tivadar kezdeményezésére tett előterjesztése alapján a német jogtörténet helyébe «az általános európai jogtörténet» előadása iratott elő.

Szemben a később (III. alatt) említett czikkíró urak gyanúsításaival, szükséges itt is kiemelnem, hogy ezen «általános» vagy mint később neveztek «egyetemes» jogtörténet előadását nem hazafiatlanságból, illetőleg nem a «nemzeti öntudat» hiányából kezdeményezték. Wenzel, német származása daczára, jó magyar volt, sőt Horvát Istvánnak ma-

*) Erről alább 176—177. l. szölok.

**) L. Vécsey Tamás emlékbeszéde Wenzel fölött. (*Akadémiai emlékbeszédek*. VIII. köt. 5. sz. 39. l.)

gyar fajszeretetével töltötte be tanszékét (Vécsey emlékbeszéde 78. l.); Pauler Tivadar pedig a mintaszerű tanár kötelességtudásával, komoly és csendes, a büntetőjogban épen korszakos írói munkásságával több hasznára vált nemzetünknek, mint azok a czikkíró urak, a kik a tudománynak komoly kérdéseit is hazafias phrasisokkal akarják eldönteni. Pedig a jogtörténet előadásának kereteit és módozatait nem hangzatos jelszavak, különösen nem a hazafiság jelszava mellett, és nem is a tájékozatlan nagyközönség előtt a népszerűséget keresve, — hanem a tudományos igazság szempontjából kellett akkor is, kell most is megoldani.

S nemcsak azért volt szükség az általános jogtörténet előadására, mert a hazainak rendszere a hatvanas években nem volt még kellőleg kiépítve, hanem szükség volt marandó tárgyi okokból is. Ezek kifejtését alább (IV. alatt 190. es köv. l.) kísérem meg.

1871-ben egyetemünkön a magyar jogtörténetnek külön tanszéke szerveztetett és ennek betöltésétől fogva 1891-ig a budapesti egyetemen a jogtörténetet Wenzel Gusztáv és Hajnik Imre adták elő és pedig a különböző félévekben, majd az egyetemes jogtörténetet «tekintettel a magyar jogtörténetre» (Wenzel előadta a «legújabb időkig» is); majd e mellett külön főcollegiumban a magyar alkotmány- és jogtörténetet is, illetőleg special-collegiumokban annak egyes részeit, így a magyar magán-, büntető- és perjog történetét is. *)

T. úr 1891-ben neveztetett ki egyetemi tanárrá. Az ő kezdeményezésére 1892-ben előiratott, hogy a magyar alkotmány- és jogtörténet az egyetemes mellett kötelező főcollegiumban adandó elő és az alapvizsgán az európai jogtörténettel egyenlő mértékben kérdezendő.

Ez helyesen történt és T. úrnak, illetőleg közoktatásügyi kormányunknak érdeme.

*) L. az egyetem tanrendjének a jog- és államtudományi karra vonatkozó részét az 1871/2—1891 2. tanévekben.

II. Az ősi államszervezetben gyökerező, önálló és a külföldieknél tökéletesebb magyar büntetőjogi és perjogi intézmények.

T. úr azt az álláspontját, hogy a jogtörténet «csakis» az ő tankönyve értelmében tanítandó és művelendő, a következő szószerint idézett tételekkel kívánja támogatni. (Idézett cikkek 442—444. l.):

a) A magyar nemzet «hatalmas jogalkotó képességével a szomszédos népektől sok tekintetben eltérő jogrendszert és jogintézményeket létesített, a melyeknek gyökerei még az ősi államszervezet korába nyúlnak vissza» ;

b) téves, hogy «a magyar nemzet nem saját talajából, nem saját jogalkotó képessége alapján fejlesztette a multban jogintézményeit» ;

c) ellenkezőleg, a magyar nép «a többi államalkotó népektől sok tekintetben eltérő és azokénál tökéletesebb, az államiság eszméjének megfelelőbb közjogi, magánjogi, büntetőjogi és perjogi intézményeket létesített» ;

d) «sem a francia, sem az angol, sem az olasz, sem az orosz, sem bármely más államalkotó nép jogfejlődése nem egységesebb és nem nyugszik önállóbb nemzeti alapokon, mint a magyar nemzeté».

Én ilyen, az ősi államszervezetben gyökerező, a külföldinél «tökéletesebb és önálló» nemzeti alapokon nyugvó magyar büntetőjogi és perjogi intézményeket nem ismertem ugyan, de örömmel kezdtem tanulmányozni T. úr könyvét, mert — habár jól tudom, hogy tudományos kérdéseket körünkben nem szabad kizárólag nemzeti szempontból megítélni — mint tetőtől-talpig magyar embernek, mégis csak nagy öröömre vált volna, ha nemzetemnek ilyen intézményeiről meggyőződést szerezhetek.

Mivel bizonyítja tehát T. úr ezen «önálló» és «az ősi államszervezetben gyökerező», a külföldinél tökéletesebb magyar büntetőjogi és perjogi fejlődést?

A) Tankönyvének *) a büntetőjogot tárgyaló fejezetét (378. l.) T. úr mindjárt azzal kezdi: «Az ősi államszervezet

*) T. úr művét annak idején az első kiadásból tanulmányoztam, ezért az alábbiakban az első kiadás lapszámaira hivatkozom.

korában fennállott büntetőjog alapelveit nem ismerjük», s folytatja azzal, hogy a krónikák adatai e részben is «hiányosak és nem egészen megbízhatók».

Ugyane kornak peres eljárásáról a Tankönyv 435. lapján (2. bek.) ezt olvasom: «A régi magyar peres eljárást úgy, a mint az ősi államszervezet korában fennállott, nem ismerjük».

Megvallom, a büntetőjog és a peres eljárás tekintetében egyáltalán nem bírom érteni, miképen állitható, hogy azok gyökerei az «ősi államszervezet korába nyúlnak vissza» és hogy ezek a «büntetőjogi és perjogi intézmények» (szó szerint így; *Jogállam* 1904. évf. 444. l. első sor) «a többi államalkotó népekenél tökéletesebbek, az államiság eszméjének megfelelőbbek». (*Jogállam* 443. l. utolsó sor.) Ha az ősi államszervezet korában még az alapelvekre nézve sem tudunk semmi megbízhatót, a mint ezt T. ur maga őszintén bevallja, akkor miképen ismerhetők fel azok az ebbe a korba visszanyúló gyökerek, melyekből az «önállóbb s tökéletesebb» magyar büntetőjog és perjog kinőtt?

B) Még sajtóságozabb T. úrnak következő tanítása: A Szt. István, Szt. László és Kálmán decretumaiban «előtünk álló büntetőjog sok tekintetben megegyezik és ugyanazon alapelveken nyugszik, mint a nyugati államokban uralkodó büntetőjog.*)

Ebből azt a következtetést vonhatjuk, hogy egyrészt nálunk már az ősi államszervezet korában hasonló büntetőjogi elvek uralkodtak; másrészt, hogy a királyság megalapítása és a keresztyénség felvétele után a királyság és az egyház egyaránt a nyugati államokban divó büntetőjog rendszert törekedett meghonosítani.» (*Tankönyv* 379. l. utolsó és 380. l. első bek.)

Megvallom, soha sem olvastam még ilyen meglepő «következtetést.» Ha valaki «következtetés» alapján akar egész jogrendszereket megállapítani, akkor ne méltóztassék neki az előző jogtörténetíróknak (beleházi Bartal Györgytől Hajnik Imréig) egybehangzó és T. úrétól eltérő fejtegetéseire azt írni: «téves nézet», «mindennek ellenkezője ma már a tudomány világánál (!) forrásszerűleg (!) bizonyítva van» (*Jogállam*

*) Itt következik kilencz német, francia és olasz író könyvének idézése jegyzetben.

443. l. 8. és 17., 18. sor). Azután nyilván ellenmondás is van az idézett mondatnak két része közt. Ha a királyság és az egyház a nyugati büntetőjogot honosították meg, akkor mily alapon lehet — a mint azt T. úr a mondatnak első részében teszi — arra «következtetni», hogy az ősi államszervezet korában hasonlóak voltak büntetőjogunk alapelvei.

T. úr tankönyvének 378. lapján, (a melyet fennebb idéztem), világosan beismeri, hogy az «ősi államszervezet korában fennállott büntetőjog alapelveit nem ismerjük», de ezt a tanítást elfeledve, már két lappal alább, a 380. lapon, «következtetés útján» rá akar jutni arra, hogy az ősi államszervezet korában hasonló büntetőjogi elvek uralkodtak, mint a nyugati államokban és mint később Szt. István, Szt. László és Kálmán törvényeiben. Azt hiszem, ilyen tanítást nem szükséges bővebben czáfolni. A nyugati büntetőjoghoz való hasonlóság csak arra az egy «következtetésre» ad jogos alapot, hogy első királyaink törvényhozása átvette a frank capitulárekban, illetőleg a kánonjogban foglalt büntetőjogi intézmények némelyikét, a mit részemről a tanszéken tizenöt év óta mindig tanítottam is.*)

C) Az ősmagyar bírósági szervezetről ezt tanítja (Tankönyve 428. l. első bek.) T. úr: «Az ősi államszervezet korában a birói hatalom birtokosa maga a nemzetgyűlés volt és az általa átruházott birói hatalmat a nemzetbirák, a gylas és a karchas**) gyakorolják».

Mínhogy T. úr abból indul ki, hogy a «jogtörténet tanítása és tudományos művelése» a jövőben csakis az ő «módszere és rendszere» alapján történhetik sikeresen; (*Jogállam* 441. lap.);

mínhogy továbbá tankönyvében is. cikkében is nagy súlyt helyez «a keleti írók és a byzanci császárok egykorú és így teljes hitelt érdemlő (*Jogállam* 443. l.) tudósításaira»: ezt a tanítását kissé bővebben meg kell vizsgálnom.

*) L. *Magyar bűnvádi eljárás jog* című munkám I. köt. (1901.) 83. és köv., különösen 84. l. és az anyagi büntetőjogi előadásaim után Istvánffytól készített jegyzetek (1902.) 38. l. 6-ik bekezdés. (Ez utóbbi jegyzetek egyébként csak kivonatosan adják vissza előadásaim tartalmát és azokba néhány tévedés is becsúszott.)

***) T. úr könyvében a 428. lapon ezek a szavak így vannak lenyomatva. Más helyütt, mint látni fogjuk, máskép.

T. úr Tankönyvében nem kevesebb, mint tizenkét helyen és pedig a 23., 34., 35., 39., 51., 52., 53., 54., 59., 60., 74. és 428. lapokon foglalkozik a «γυλας» és «καραχαν» kérdésével.

A különböző lapokon a fennebbi vitás két szót gyakran különbözően írja, illetőleg azok értelmezésére nézve sem mindig egyformán nyilatkozik. Így találtam a következő írásmódokat és értelmezést:

a 23. lapon «gyulákat és karchasokat»;

a 35. lapon «dsilának, helyesebben (!) gyulának»;

a 39. lapon «gyulának és karchasznak»;

az 51. «lapon a gylas, helyesen valószínűleg (!!) gyula és a karchas»; ugyanitt megjegyzés nélkül a 8. jegyzetben idézi Vámbéry Ármint, a ki «a gyulát a sereg egybegyűjtőjének fordítja», s ki szerint *καρχαν* «annyit jelentene, mint felügyelő, felvigyázó»;

az 52. lapon «a gyulát és a karchast»;

az 53., 54., 59. és 428. lapokon «a gylas és a karchas»;

a 60. lapon «gyulákat és harkákat» (igy!);

a 74. lapon a tőle is hamisnak tartott csiki székely krónikát idézve «a gyula és a horkáz».

Hatáskörükről T. úr általában azt tanítja, hogy «nemzetbírák» voltak (428. l.), bírói tisztet viseltek (59. l.), de megengedi, hogy «kivételesen más teendőket is végezhettek», így «Bulcsu karchas mint követ járt Konstantinápolyban; katonai hatáskörüik is lehetett.» (59. l.)

A T. úr szerint «teljes hitelt érdemlő» byzanci és keleti íróknak ide vágó előadásai épen nem egyezők.

Biborban született Konstantin császár (*de Administrando Imperio* cz. m. 40. fej.) ezt írja: «első fejedelmök az Árpád nemzetségéből sorrend szerint való uralkodó, van még két más fejedelmök is a gülász és a karkhász *) (az eredetiben: «ὁ γυλας καὶ ὁ καρχαν»), a kik bírói tisztet viselnek. Van még fejedelme mindegyik törzsnek is.» (*A Magyar honfoglalás kútjőiben* megjelent fordítás 1900. 127. l.)

*) A fordítás «karkhászt» ír; az eredetiben «ὁ καρχαν» is áll, a miből Pauler Gyula (v. ö. alább, a 173. lapon foglalt jegyzetemmél) azt következteti, hogy a görög író itt a «khan» szót használja kozár források után. (*A magyar nemzet története Szent Istvánig.* 139. l. 45. jegyzet).

A keleti írók munkáinak e kérdésre vonatkozó része gróf Kuun Géza fordításában (*Magyar honfoglalás kútjöi* 167—168. l.) szó szerint a következő:

Ibn-Rosztel:

«fejedelmök kendehek hivatik és ez a név főkirályuknak czíme, mert annak a férfinak, ki felettök tényleg uralkodik, neve (czíme) dsila. Minden magyar a dsila szavára hallgat és támadást és védelmet s más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik.»

Gurdézi:

«fejedelmöket kendehek nevezik és ez nagyobbik királyuk neve (czíme), a ki az ügyeket intézi, dsilá-nak nevezik. A magyarok azt teszik, a mit a dsila parancsol.»

Látni való, hogy «a teljes hitelt érdemlő» három kútjö nemcsak az elnevezésekben, de nagyon lényeges más dolgokban is eltér egymástól. A görög író egy fejedelmet és két bírót említ, a keletiek egy főkirályt és egy tényleges kormányzót. A görög író szerint a γ. és a κ. kizárólag bírák, a keletiek szerint a «dsila» a nagyobbik király után a tényleges kormányzó, tehát hadvezér is. És ha a «kendehek» = fejedelmek; a «γολᾶς», illetőleg «dsila» pedig = gyula, akkor miért nem említik az «egykorú, teljes hitelt érdemlő» keleti írók a κερχᾶν-t is? ¹⁾

T. úr ebben a kérdésben (*Tankönyve* 34—36. l.) a görög írónak ad igazat,²⁾ de akkor nem értem, miért mondja a keleti írókat is (*Jogállam* 443. l.) «teljes hitelt érdemlők»-nek. Ennyire eltérő adatok közül nem lehet mindegyik egészben való.

T. úr a szóban forgó vitakérdésnek nagyon régi irodalmából csak néhány író idéz.³⁾

¹⁾ A vitás kérdés megoldását nem segíti elő a XI. századbéli *spanyolországi* El Bekri sem, a ki csak ennyit mond: «a magyarok bálványimádók.» — Királyuk neve «*kundu*» (!) (Gróf Kuun Géza fordítása a *Magyar honfoglalás kútjöiben* 195. l.)

²⁾ Más alapon iparkodik magyarázni ezt az eltérést Pauler Gyula (id. m. 19—20. l.), de az ő állítása is csak éles elméjü föltevése.

³⁾ Nem említi Kállay Ferencznek, Akadémiánk r. tagjának cikkét (*Akadémiai Értesítő* 1850. évf. 264—273. l.), mely több, még régibb író nézetét is idézi s mely szerint a «carchan» = tárkány és «kinestári főhivatal (!) volt.»

A γολᾶς és κερχᾶν Szlemenics (*Fenyítő törvénzeki magyar törvény*

A jegyzetekben az egész irodalomnak beható kritikai vizsgálata nem lett volna fölösleges. Sajnálom azt is, hogy a kérdés tizenkét helyen, sok ismétléssel van tárgyalva és pedig némi ellenmondással.

Ugvanis T. úr két helyen (tankönyve 54—55. és 428. lap) azt tanítja: a γ. és x.*) csak a törvénykezési teendők végzésére választott külön tisztviselők, «nemzetbírák» voltak, ezzel szemben azonban az 59. lapon beismeri, hogy «hatáskörük-ről, teendőikről részletesebb adataink nincsenek», sőt beismeri, hogy «tulajdonképeni bírói teendőik mellett kivételesen más teendőket is végezhetnek, katonai hatáskörük is lehetett.»

Ez a kétféle tanítás nem egyezik.

Nincs helyem itt arra, hogy e vitás kérdésben igénytelen egyéni nézetemet teljes részletességgel kifejtssem. Ezt tehát más alkalomra kell fentartanom. A fennebbieket azonban több okból kellett előadnom.

Korábbi jogtörténetíróinkkal szemben T. úr igen nagy súlyt helyez az ősi államszervezet beható kifejtésére s tőle «teljes hitelt érdemlőknek» tartott görög és keleti írókra.

A mi különösen az utóbbiakat illeti, történeti ismereteim

15. l.) szerint két fő s országos bírák «Gyilas» (!) és «Kárehán»; e két név alatt dr. Finkey Ferencz (*A magyar büntető eljárás tankönyve*. 1899. 17. l.) a nemzetgyűlést, illetőleg a későbbi nádornak valamely saját elnevezésű hivatalos elődjét érti. Hajnik Imre (*Magyar bírósági szervezet és perjog*. 3. l.) nemcsak két, hanem több bírót, «a gyulákat és a harkákat» vél megállapíthatni.

Pauler Gyula (*A magyar nemzet története Szent Istvánig*) nagy éleselméjűséggel a következőket állítja: A «gyula» a magyaroknak Baskiriából az új hazába való kivándorlása alatt (még a fejedelem választását megelőzőleg) «közös vezér volt, a ki a közös ügyeket, az együttes támadást, védelmet intézze, a rendet fentartsa, a gonosztevőket megbüntesse». Némileg vezető volt, ha nem hadvezér is, de még inkább bíró (12. és 131., 132. l.); helyettese a «kende», szintén bíró is, vezér is (19., 139., 140. l.). Árpádnak fejedelemmé választása után «a gyula és kende, mint második és harmadik fejedelmi méltóság megmaradt» (25. l.) Ezek a méltóságok Gyejcsa fejedelem alatt hanyatlottak (98—99. l.).

Marczali a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar nemzet története* I. köt. 46—48. l. azt hiszi, hogy a «kende» a fejedelmet jelentette, a «dsila» valami «nagyvezér-féle» volt, a «karkhász» pedig a különböző törzsbeliek közt folyó per esetében ítélt.

*) A γυλαῖς és κερκεῖν szavakat a későbbiekben rövidség okáért csak a kezdőbetűkkel fogom megjelölni.

gyarlósága mellett is tudom, hogy Ibn-Rosztah és Gurdézi nem saját tapasztalataik, illetőleg nem szemléletök alapján, hanem Dsaihâni*) könyvéből állították össze munkáikat (ez magyarázza meg azoknak több irányban egybehangzását), D. pedig szintén nem saját észlelete alapján, hanem kereskedelmi utazóknak, továbbá a magyarok közt járt zarándokoknak és térítőknak elbeszélése alapján írta könyvét.

Már ebből az egy okból is teljesen kizártnak tartom azt, hogy e két keleti író az államszervezet vagy a törvénykezés tárgyalása tekintetében «teljes hitelt érdemlőknek» tartsuk. Mit szólnánk ahhoz, ha valaki például Angliának IX—X. századbéli alkotmányáról vagy jogrendszeréről azon korbeli vigécektől hallott elbeszélés alapján akarna «forrásszerű» bizonyítással jogtörténeti munkát írni?

Én is lelkemből óhajtom, hogy ősi alkotmányunkról és jogunkról teljesen megbízható adatok birtokába juthassunk, de míg ilyenek nincsenek, kénytelen vagyok elismerni, hogy a γ -nak és α -nak igazi jogállását és hatáskörét nem ismerjük tüzetesen, sőt a legnagyobb mértékben vitás az is, vajon a görög és keleti íróknak ide vágó adatai s a tőlök használt megjelölések kikre vonatkozathatók?

Szerintem egyáltalán nem valószínű T. úrnak a görög kútfőre alapított az a tanítása, hogy őseinknél már vándorlásuk ideje alatt a bíraskodás teljesen el lett volna választva a hadvezetéstől és némely más igazgatási teendők végzésétől és így lehetetlennek tartom, mint T. úr teszi (*Tankönyve* 428. lap.) azt tanítani, hogy a γ . és α . «nemzetbirák» voltak. Bizonyára vezérek is voltak és nemcsak kivételesen (a mit egy helyen, 59. lap, T. úr is megenged), hanem állandóan végezték a nemzeti közteendőknek más ágaiban is mindazt, a mit végezni kellett.

*) D., mások szerint Dseihâni khoraszáni emir, mások szerint szamanida nagyvezér «az utazókat magához hívta és az általuk megjárt tartományokról kikérdezte». Gr. Kuun Géza véleménye szerint (*Magyar honfoglalás kútfői* 139. és köv. l.) könyvét, mely *elveszett*, valószínűleg 907 előtt írta. Könyvében főleg «a földrajzra, földmérésre, talajmérésre» helyezett súlyt (id. h. 146. l.), semmi adatunk sincs arra, hogy az alkotmányjogi vagy törvénykezési viszonyokat komoly alaposággal akarta volna tárgyalni.

Konstantin császár (Kr. u.) 950—951-ben írta művét (id. h. 96. l.) Ibn Rosztah Kr. u. 913—914 előtt; a perzsa Gurdézi pedig 1051—1052-ben.

Ezt bizonyítja az, hogy kezdetleges állami szervezetben a functiók végzése még nincs szabatosan elválasztva és támogatja egyebek közt az a történetileg kétségtelen tény, hogy Bulesu *καρχῶν* egyúttal hadvezér is volt, mint követ Konstantinápolyban is járt, tehát nem maradhatott kizárólagosan bíró, s addig, a míg (az akkori közlekedési viszonyok közt bizonyára nagyon hosszú időn át) hadjáratban volt vagy Konstantinápolyban járt, más valakinek kellett itélkezni az otthon maradtak közt felmerült jogviták vagy az időközben elkövetett közbűntettek fölött.

Ezek után, azt hiszem, nem szükséges, hogy «az ősi államszervezetben gyökerező» és a külföldieknél «tökéletesebb büntetőjogi és perjogi intézményeket» tovább tárgyaljam.

III. Timon úr magasztalói.

T. úrnak világosan és ügyesen megírt tankönyvéről természetesen több komoly ismertetés és bírálat is közzé tétetett. De rossz szolgálatot tesz T. úrnak és tankönyvének néhány túlbuzgó tisztelője azzal, hogy a napilapokban és néhány szaklap hasábjain olyan irányú és oly nagy fokú dicséreteket zeng, a minők hasonló arányban, emlékezetem szerint, jogi és államtudományi irodalmunknak egyetlenegy termékéről sem hangzottak el.

Ez a (bizonyára a kiadó részéről kezdeményezett) sok magasztaló cikk kétség nélkül kellemetlenül érintette T. urat is, a mint nem szívesen veszi a művész sem, ha az «impresario» nagyon is buzgón űzi a reklámot. Minden ilyen túlzás visszahatasul bizonyos ellenszenvet kelt a munka iránt.

Azon hymnusok halmazából, melyeket névtelen cikkkírók T. úrnak «örökbecsű» könyvéről és a *Jogállamban* megjelent «nagy jelentőségű» tanulmányáról évek óta énekeltek, most csak néhány mutatóványt adok, bár könnyen megtölthetném velök e folyóiratnak egy egész füzetét.

A) A *Budapesti Hírlap* 1904 október 2. 272-ik számában *Jogi oktatásunk nemzeti alapja* felírás alatt megjelent cikk azt állítja (6. lap, 2. hasáb), hogy «1891-ig, a midőn Timon elfoglalta tanszékét, még nem is tanították a budapesti egyetemen kötelező főcollegiumban a magyar nemzet hatalmas jogfejlődését.» Ebből igaz annyi, hogy a kötelező külön fő-

collegium és a vizsgálaton külön kérdés nem volt előírva, de volt a magyar jogtörténetnek külön tanszéke és ez a tanszak elő is adatott úgy, hogy azt az akkori tanárok (Wenzel és Hajnik) tudományos meggyőződések szerint szükségesnek tartották. Ugyanis báró Eötvös József miniszter előterjesztésére még 1871 június 28-án megengedte Ő Felsége, hogy «a magyar jogtörténelemnek, tekintettel az általános európai jogtörténelemre», külön tanszéke szerveztessék ¹⁾ és erre a tanszékre még 1872-ben, tehát 19 évvel T. úrnak egyetemünkre történt kineveztetése előtt Hajnik Imre nevezetett ki, a ki aztán két évtizeden át elő is adta a magyar alkotmány- és jogtörténetet is, a melynek első korszakát, már mint a győri jogakadémia igazgatója, *Magyar alkotmány és jogtörténelem*, I. kötet. *Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt* című Pesten, 1872-ben megjelent alapvető és úttörő munkájával kidolgozta. De Wenzel és Hajnik előadták egyetemünkön a vegyesházbeli királyok korára és a későbbi korszakokra vonatkozó részeket is, a mint ezt egyrészt a tudományegyetem tanrendjéből, másrészt számos tanítványuknak az előadások után készített, ma is meglevő és általam is ismert kézirati feljegyzéseiből akárki is megállapíthatja. Tessék csak a cikkíró úrnak megnézni egyetemünk tanrendjét, abból megtalálhatja, hogy Hajnik Imre a magyar alkotmánytörténetet az 1887/8., az 1888/9., az 1889/90. és az 1890/1. tanévekben is, tehát T. úr kineveztetését megelőzőleg, főcollegiumban adta elő. (A többi adatokat fentebb [166—167. lap] vázoltam.)

De nem lett volna szabad a cikkíró úrnak megemlítés nélkül hagyni azt sem, hogy már a XVIII. században és a XIX. század elején többen, köztök a régi magyar jognak oly nagynevű munkásai, mint Kelemen Imre,²⁾ egyetemünknek egyik kiváló tanára, továbbá Markovits János, Vuchetich Mátyás és Szlemenics Pál³⁾ tárgyalták munkáikban a magyar

¹⁾ L. *Jelentés a budapesti m. kir. tud. egyetem állapotáról. működéséről és haladásáról az 1867 8—1874 75. tanévek alatt*. Kiadja a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister, Budapesten, 1876. 134. l.

²⁾ *Historia Juris hungarici privati documentis ac testimoniis illustrata*. Buda, 1818. 512. oldal.)

³⁾ Vuchetich *Conspectus legum criminalium apud Hungaros* (Kassa, 1805.); Szlemenics *Fenyítő törvényszéki magyar törvény* (Budán, 1836.) 14—44. l.

jog történelmét; végre, hogy a XIX. században Benczur József, Kollár Ádám, Kovachich Márton György és József Miklós, gróf Cziráky Antal Mózes, beleházi idősb Bartal György *), Wenzel Gusztáv és Hajnik; az erdélyi jogtörténetre nézve pedig Vajda László és Schuler Frigyes s a vidéki jogtanárok közül is többen irtak már magyar alkotmány- és jogtörténelmi műveket, tehát fölösleges volt a czikkíró úr szörnyűködése a fölött, hogy «nem történt volna gondoskodás arról, hogy jogi oktatásunkat és jogtudományunkat végre önálló nemzeti alapokra helyezték.»

Ugyancsak a *Budapesti Hírlap* czikke (6. lap utolsó hasáb) szerint T. úr álláspontjának érvényre juttatása «leg-
elemibb kívánalma nemzeti önállóságunknak és függetlenségünknek.» (!) Ha ez csakugyan így volna, bizony első gyanánt magam mozzatnék meg mindent arra, hogy sürgősen tiltassanak el egyetemeinknek és az összes jogakadémiáknak jogtörténeti tanárai a veszedelmes európai jogtörténet művelésétől, mert bizony-bizony bele találunk olvadni valami «összbirodalomba.» Nem értem azonban, miképen volt Szent István korától fogva 1892-ig «nemzeti önállóságunk», habár 1892 előtt a magyar jogtörténetet az alapvizsgálaton nem önálló tárgy gyanánt, hanem csak az átkos európai jogtörténettel együtt kérdezték?!

Az *Ügyvédek Lapja* (1904 október 8-iki 41. szám 8. lap) T. úr működésében látja egyetemünkön a «magyar szellemet» és «nemzeti ügynek» tekinti azt, hogy a magyar jogtörténetnek «kizárólagossága» megadassék.

A *Magyar Közigazgatás* című lap (1904 december 4-iki 49. szám) vezércikkében T. úr könyvének hatása alatt «a nemzeti öntudat fellendülésének renaissance-koráról» énekel és szószerint átvevén T. úrnak a *Jogállamban* megjelent

*) Ennek nagybecsű műve: *Commentariorum ad Historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV.* (Posonii, 1847. három kötet) «míg jogi intézeteink nemzeti eredetét, jellegét híven megóvjá, másrészt nem veszi kétségbe, hogy azok nem elszigetelten, hanem a szomszéd nemzetek a nyugati művelődés befolyása alatt fejlődtek, s roppant terjedelmű olvasottsággal kimutatván az érintkezési pontokat, őseinket Sallustius dicséretére méltóknak bizonyítja: «imitari, quam invidere bonis malebant.» (Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* 186. l.)

czikkéből több részletet, úgy üdvözli T. urat, «a magyar nemzeti öntudat jogalkotó erejének éleselméjű megfigyelőjét» (első oldal), mint a ki «a magyar közjogot nemzeti cultussá tette és a magyar jogfejlődésnek új és nemzeti irányt adott.» (Idézett vezérczikk második lap, utolsóelőtti bekezdés.)

Bizony szégyenkezhetnek összes közjogászaink, Deák Ferencztől lefelé, hogy ők nem birták közjogunkat «nemzeti cultussá» tenni s ha élének, bizonyára pirulnának összes nagy törvényhozóink is, hogy a magyar jogfejlődésnek nem ők, hanem csak T. úr adott «nemzeti irányt!»*)

B) Mint mikor Beethoven sonátaiban egy themát hathétféleképen variál, úgy a fennebb említett cikkek mind-egyikében is különféle változatokban, vissza-visszatér egynéhány alaptétel. Ilyenek: Sohmnak, a lipcsei tanárnak az az állítása, hogy az európai «jogtörténet» képtelenség (Unding); erről alább (a 185—187. lapon) szólok, hogy T. urat egy másik német bírálója, Laband, a németek jogtörténetének megalapítójával, Eichhornnal hozta párhuzamba; stb. A *Ma-*

*) Egyébként a *Magyar Közigazgatás* cikkében egy olyan részlet is van, a mely arról tanuskodik, hogy a cikkíró úr vagy nem jogász, vagy annak idején nem nagy sikerrel küzdött az európai jogtörténet nehézségeivel. A vezérczikkíró úr ugyanis (második hasáb, 5-ik bekezdés) szörnyüködik azon, hogy a «nemzeti öntudatnak» illustris felébresztője, T. úr, annak idején joghallgató korában még kénytelen volt tanulni a *Carolinákat*. Megnyugtathatom a vezérczikkíró urat, hogy a *Carolinák* (többes számban) nem léteztek és így azokat T. úrnak se kellett tanulni, hanem volt V. Károly császárnak, illetőleg a szent római birodalomnak egy 1532-ben, a regensburgi birodalmi gyűlésen alkotott híres büntető törvénykönyve, a melyet C. C. C. (*Constitutio criminalis Carolina*) vagy P. G. O. (*Peinliche Gerichtsordnung*) rövidítésekkel szoktak megjelölni.

Hogy ennek a törvénykönyvnek az egész német és osztrák s közvetve a magyar jogfejlődésre is nagy jelentősége volt, azt a vezérczikkíró úr bármelyik közkézen forgó büntetőjogi könyvből megtanulhatja. (Például lásd Fayer: *A magyar büntetőjog kézikönyve*. 1895. 25. és köv. l.; Finkey: *A magyar büntetőjog tankönyve*. 1902. 45. és köv. l.; Angyal Pál büntetőjogi előadásai (Pécs, 1904.) 44—55 l.) E szerint a cikkíró úr és társai, a kikbe, mint a cikkíró úr feljajdulva panaszkolja, az V. Károly-féle büntető törvény ismeretét «bele öntötték», nem végeztek haszontalan munkát, hanem ha csakugyan tanultak valamit erről a törvénykönyvről, olyan ismereteket szereztek, a melyekre általános jogászi műveltségük kiegészítése végett, sőt még a magyar jogfejlődés megítélésénél is szükségük van.

gyar Közigazgatás című lapban (id. h. 2. l.) azonban van egy új vezérmotivum is, mely így hangzik: «hazai kertészetünk»-ből irtsuk ki mindazt, a mi idegen.» •

Ezzel a legutóbbi kívánsággal a büntető törvénykezés terén ugyancsak furesán járnánk! Mert akármiképp szörnyűkődnek a magyar «nemzeti öntudatnak» némely bajnokai, fájó szívvel ugyan, de becsületes őszinteséggel meg kell vallanunk, hogy mai bírósági és ügyészségi szervezetünk nagyrészen; továbbá, mind büntető törvénykönyvünknek, mind perjogunknak számos alaptétele nem az önálló magyar jogfejlődés terméke, hanem a Nyugat-Európa nagy vezető államaiban évszázadokon át kifejlődött jogrendszerek felhasználásával iktatott törvénytárunkba. Ide vágó jelenlegi törvényeink egyes részletekben, kisebb kérdésekben, előképeikhez mérve haladásnak tekintendők ugyan, de épen az alapelvekben, fő tételekben nem ősmagyar jellegűek.

A kik ezen a tényen felháborodnak, azokat először is tisztelettel felkérem, méltóztassanak csak először felderíteni, milyen volt az ősmagyar büntetőjog és azután az ócsárolt külföldiek felhasználásával megalkotott jogrendszerünk helyébe nem is egy egész jogrendszert, (mert évszázadokban csak egyszer feltündöklő lángész tudná azt ma hirtelen megalkotni) hanem csak egy vagy két használható intézményt, vagy jogtételt ajánlani. Mert ezen a téren sem a hazafias lárma, sem a panaszkodás nem használ. A jogfejlődést korunkban valamiképen szabályozni kell. S ha valaki így kiáltana: Rajta, «irtsuk ki» az esküdtzéket, mert ez Angliából véteztett át, vagy szüntessük meg nyugat-európai mintára szervezett törvénysszékeink és felsőbíróságaink működését s állítsuk vissza a γολᾶς-t és a κερχᾶν-t, mert ezek, a hogy Biborban született Konstantin, Gurdézi és Ibn Rosteh tanítják, ősmagyar intézmények, akkor mindenekelőtt azt felelném: Jó! De mielőtt visszaállítanánk ezeket, tudnunk kellene, hogy valójában mik voltak és minő hatáskörrel működtek?

A «κερχᾶν» bíró, vezér, felügyelő, közigazgatási hivatalnok vagy főkincstárnok volt-e; vagy — a mint én gondolom — vegyes hatáskörrel; vezető is, bíró is, stb. És ebben az irányban épen T. úr könyve, mely a vezérczikkiró úr szerint «a magyar jogfejlődésnek nemzeti irányt adott», cserben hagy bennünket, mert belőle (l. fennebb 174. l.) ugyan senki

se fogja forrásszerűleg bebizonyítva látni, vajon mit is jelent a *καρχῆν*, vagy ez a két görögre, illetőleg keleti nyelvekre («Kendeh», «dsila») elferdített ősmagyar szó.

S feltéve, ha újra felfedeznénk is azon ősmagyar intézményeket, vajon 1100 esztendő mulva ugyanazok-e a törvénykezés szükségletei, mint a görög és keleti írók idejében?

Csak szűk látkörű chauvinismus kárhoztathatja a mult század legnagyobb magyar államférfiait, hogy felismerve nemzetünknek akkori nagy elmaradottságát, egyes intézményeket, jogszabályokat vagy elveket külföldről vettek át.

A XVIII. századbéli, illetőleg a mult században működött régi magyar bírósági szervezet és hatályban volt büntető törvénykezés nem felelt meg a helyes igazságszolgáltatás követelményeinek; sőt a továbbfejlesztésre vagy átidomításra is teljesen alkalmatlan volt. A törvényhatóságok biráskodását vagy az úri székeket épen úgy nem lehetett fentartani, mint például a nemesek elleni írásbeli büntető pert, mely kicsiben képe volt az örökkévalóságnak és a mely mellözve azt, hogy letűnt a rendi kiváltságok ideje, nagy fogyatkozásai-val*) a veszedelmes gonosztevők állandó menedékévé vált volna.

Ki merné kárhoztatni a legnagyobb magyart, hogy a *Stádiumban* 1833-ban sikra szállt a törvény előtti egyenlőség helyes és igazságos elve mellett, habár ezt az amerikai függetlenségi nyilatkozat 1776-ban, a francia Constituante pedig 1789-ben nyilatkoztatta ki s mely elvet a magyar törvényhozás 1848-ban, illetőleg az országbirói értekezlet a részletes keresztülvitelben csak 1861-ben emelt érvényre. Nem tagadhatjuk, hogy a külföldi államok megelőztek bennünket a törvénykezés ez alapvető elvének keresztülvitelében, mi tehát nem vezethettük, csak utánozhattuk őket!

Ócsároljuk-e Deák Ferenczet, Kossuthot, Szemere Bertalant és társaikat csak azért, hogy 1840-től fogva sürgették az esküdtszék átvételét, holott tudták, hogy ez Angliából jött Franciaországba és francia alakjában terjedt el a continensen?

Az angol esküdtszék már 1650 óta itélkezett; 1791-ben

*) Ezeket a fogyatkozásokat tárgyaltam *Magyar bünvádi eljárás* jog című munkám I. k. 36—45. és 85—101. l.

vétetett át Franciaországba, tehát a XIX. században a magyar törvényhozásnak nem lehetett a külföldet megelőzni, hanem csak átvenni a külföldön fejlődött intézményt.

Szörnyülködünk-e azon, hogy a magyar törvényhozás 1871-ben gondoskodott a királyi ügyészség szervezéséről, holott a francia «procureurs du roy» már a XIV. századtól fogva működtek és ezt a francia intézményt már a XIX. század első felében átvették Európa más államaiban is?

Eltöröljük-e sajtó-törvényünket, pusztán azért, mert mi tagadás benne, annak alapvető elvei nem magyar agyban termettek?

És ha egy csapásra eltörölnök büntető törvénykezésünknek összes tételes szabályait, mit tehetnénk annak intézményi és jogelvi helyébe? Becsületes őszinteséggel el kell ismernünk, hogy hazánk még a XIX. század közepén is az egész büntető bírósági szervezet és perjog terén évtizedekkel el volt maradva Nyugat-Európától. Senki sem vitathatja komolyan, hogy a rendi alkotmányon nyugvó törvénykezésnek intézményei és jogszabályai igazságosabbak vagy helyesebbek volnának, mint mai tételes jogunk, melynek legtöbb intézményét és szabályát részben a XIX. század közepén, részben a 70-es, illetőleg a 90-es években, épen a magyar nemzet nagy ébresztőinek és reformatorainak kezdeményére törvényhozásunk Nyugat-Európából vette át.

Nem folytatom ezeket a példákat, bár ív-számra lehetne hasonlókat felhozni.

Nekem is az az eszményem, hogy valamikor a magyar törvényhozás kiépíthesse az önálló magyar jogrendszernek hatalmas épületét! Én is kívánom, hogy a magyar jogéletnek minden hivatott munkása (mert a kontároktól óvja meg a Gondviselés a hazát!) addig is dolgozzék munkaerejének egész megfeszítésével ennek a jogrendszernek egyes részletein. De míg ez meg nem történhetik, ismerjük el, hogy a Nyugat-Európából az utolsó évtizedekben átvett büntető törvénykezési intézmények és jogszabályok magasan állanak a XVIII. századbeli magyar bírósági szervezet és perjog felett.

IV. Eredmények.

Egyáltalán nem szándékozom T. úr tankönyvének szakmáimra vonatkozó részeiről sem bírálatot írni, de midőn T. úrnak a *Jogállamban* közölt cikkével szemben összefoglaló igénytelen egyéni nézeteimet arra nézve: miképen taníttassék a jogtörténet ezentúl hazánkban, nem áll módomban kikerülni azt, hogy T. úr tankönyvének «irányelvei, módszere és rendszere» tekintetében is némely bíráló megjegyzéseket ne tegyek.

Ez észrevételek töredékes voltát mentse ki az, hogy nem is volt szándékomban rendszeres kritikát megkísérelni.

1. A jogtörténet művelésében is főszempontnak mindenesetre azt tekinteném, hogy csak tudományos igazságokat tanítsunk. A tanárnak is kötelessége ugyan hallgatóinak lelkébe erős nemzeti érzést nevelni, de akármilyen «hazafias öntudat» feszítse is keblünket, óvakodjunk minden tudományos valótlaniságtól, mely a hallgatónak nemcsak igazságérzetét sérti, hanem a tudomány komolysága iránt érzett tiszteletét is csökkenti.

Büszkén hivatkozhatunk ezer év viharait kiállott alkotmányunk önálló fejlődésére, de ne beszéljünk «büntetőjogunknak és perjogunknak önálló s egyúttal a külföldinél tökéletesebb» (T. úr cikke, *Jogállam* 444. l.) intézményeiről és elveiről, a melyek legalább az eddig földolgozott anyagból meg nem állapíthatók.

A tudományos igazságokat ne is adjuk elő oly alakban, a mely nemzeti hiuságunknak hizeleghet, hanem valljuk meg szépítés nélkül, őszintén.

T. úr tankönyvében (435—436. l.) a perjog fejlődéséről a következőket tanítja: «Adataink csak a királyság korával kezdődnek és csak a XIII. századtól kezdve kimerítőbbek. A régi magyar peres eljárást, úgy a mint előttünk áll (értsd a királyság korától fogva), a forma uralma jellemzi, épen úgy, mint a régi római és a régi germán peres eljárást, mely a frank birodalomban kifejlődve, annak fölbomlása után a nyugati államokban (?) az Árpádházi királyok korában uralkodó volt,*) mígnem a vegyesházbeli királyok alatt a Francia-

*) V. ö. Hajnik Imre *Magyar bíróági szervezet és perjog*. 1899.

ország északi részében kifejlődött frank-normann jog behatása következtében a magyar peres eljárás nevezetes átalakulásokon ment keresztül, a melynek emléke Werbőczy tanúsága szerint a XVI. század elejéig fönmaradt.»*) (Következik jegyzetben a *Hármaskönyv* II. r., 6. cz., 12. §-ának idézése és utalás Hajnik könyvének 220. és köv. lapjaira.)

Ez a leplezett és homályos előadás, úgy hiszem, csak arra való, hogy T. úrnak ne kelljen világosan beismerni azt a tudományos igazságot, a melyet (*Jogállam* 443. l.) oly hevesen tagad, hogy Szent Istvántól kezdve hatályban volt perjogunk (sajnos) nem kizárólag önálló magyar jogfejlődés terméke.

A tudományos igazságot bebizonyította Hajnik Imre alapvető nagy munkájában (*A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt* Budapest, 1899), a mely kimutatja, hogy «az előttünk ismert magyar perjog nem népalkotásnak, hanem királyi rendezésnek volt eredménye, a mihez az alapformákat nagyrészt a koronkénti nyugat-európai jogélet szolgáltatta.

Az Árpádkori per hazánkban annak a germán peres eljárásnak formáit és elveit követte, mely a frank birodalomban, különösen annak karolingi korszakában kifejlődött és mely a Karolingok birodalmának fölbomlása után is Németországban ... még a XI. és XII. századokban is otthonos maradt.» (215. l. második bek.)

Tartalmilag T. úr (csak hogy leplezetten) ugyanezt tanítja, de azért fölháborodással utasítja vissza az idegen jogintézmények befogadásáról szóló «téves nézet»-et (*Jogállam* 443. l.), vagy a «másodlagos jogfejlődés» tanát (ugyanott 444. l.).

A vegyesházbeli királyok korára nézve pedig nem kisebb jogtudós, mint Werbőczy tanítja, hogy a törvénykezési eljárást és perjogunk gyakorlatát Róbert Károly a Franciaországban kifejlődött angol-normann jog alakjában hozta be hazánkba. (*Hármaskönyv* II. r. 6., cz., 12. §.)

215. l. (második bekezdés) 15—21. sor. Ezt (fennebb 183. l.) szó szerint is idézem. T. úr szövegezésében nem osztom azt a tételt, hogy ez a germán peres eljárás az összes «nyugati államokban» hatályban maradt volna, Hajnik szerint (215. l.) csak «Németországban».

*) V. ö. Hajnik Imre id. m. 220. l. 15—16. sor és T. úr tételének utolsó soraira nézve 221. l. 4—7. sor.

Azt hiszem, ezt az igazságot — még akkor is, ha miatta szégyenkeznünk kellene. — kötelességünk nyíltan beismerni. De mentségeket is bőven találhatunk arra, hogy büntető jogunk és perjogunk fejlődése miért volt kevésbé egységes, vagy miért vezetett tökéletlenebb intézmények vagy jogszabályok megalkotására, mint például az angol, francia vagy normann jog. Savigny, a jogtudományban a történeti iskolának alapítója, állította föl azt a tételt: «A jogot nem úgy csinálják, a jog úgy lesz. A jogot nem emberi önkény, hanem benső, csendesen ható erők fejlesztik ki.»*) Ez a szokásjogra, illetőleg a törvényhozás nélküli jogfejlődésre kétségtelenül igaz is.

Annyi «balszerencse» és belháború között, különösen később a török hódoltság korában is, midőn (a mint ez a XVI. és XVII. századok törvényhozási alkotásaiból is határozottan kitűnik) a rendes igazságszolgáltatás hazánk területén gyakran hosszabb időre szünetelt, csakugyan nemzetünk hibája nélkül voltak olyanok a viszonyok, a melyek a rendes jogfejlődést akadályozták. Zrínyi Miklósnak, a költőnek mondása: «Egy nemzetnél sem¹ vagyunk alábbvalók,» igaz; de sokszor voltunk századokig szerencsétlenebb viszonyok között, mint Nyugat-Európa népei.

2. Második kifogásom T. úr könyve ellen, hogy hasztalanul keresem benne a magyar alkotmány- és jogtörténet korábbi irodalmának rendszeres tárgyalását s a korábbi írók érdemeinek méltatását. Tudom, hogy ezt a tanszakot T. úr dolgozta föl legterjedelmesebben és legbehatóbban és elhiszem, hogy egyes részeit, különösen az alkotmány fejlődését kiváló sikerrel fejtegette; azonban már a fennebb (176—177. l.) felsoroltakból is kitűnik, hogy olyan nagynevű írók, mint Kelemen Imre, Cziráky, Bartal György, a Kovachichok, Szalay László, Wenzel Gusztáv, Hajnik Imre voltak az első úttörők, s ha ezek mellett megemlítem Hajniknak *Magyar alkotmány- és jogtörténelem az Árpádok alatt* című 377 oldalra terjedő munkáját (Pest, 1872), to-

*) Idézve Windscheidnak abban az emlékezésében, melyet 1879 február 21-én Savigny születésének százados évfordulója alkalmából a lipcei egyetemen tartott. (*Gesammelte Reden und Abhandlungen.* 1904. 86. l.)

vábbá azt, hogy az úttörők évtizedeken át a levéltárakban és családi okmánytárakban végzett önfeláldozó s egészségöket idő előtt aláadó munkával mennyi tömérdek anyagot kutattak föl, gyűjtöttek össze s ennek egy részét műveikben is földolgozták, más részét évtizedeken át tartott és jegyzetekben fönmaradt előadásaikban értékesítették; végre hogy Wenzel és Hajnik egyes monographiákban,¹⁾ különösen Hajnik a bírósági szervezetről és perjogról szóló alapvető, nagy könyvében²⁾ tárgyalták a magyar jogtörténet egyes kérdéseit, akkor azt hiszem, állíthatom, hogy T. úr érdemei semmivel sem lettek volna kisebbek, ha az úttörők munkásságát tankönyvének mind magyar kiadásában, mind a külföld számára készült német fordításában megfelelően méltatta volna.

3. Az *Unding*. T. úr 1904 tavaszán írt egy levelet volt tanárának, Sohm lipcei professornak,³⁾ s ebben véleményét kérte a jogtörténet tanításáról. Persze, ezt a véleményt T. úr, a volt tanítvány, úgy is ismerte és épen azért fordult Sohmhoz, mert előre tudta, hogy az vele egy nézetben van. Ha például Kohler berlini tanárhoz intézett volna kérdést, lényegesen más választ kapott volna.

Sohm úr rövid (18 soros) levélben válaszolt s T. úr és tisztelői, közölvén Sohm úr válaszát (a *Jogállam* 450—451. l., és a tömérdek többi cikkben és vezércikkben), azóta ezzel az egy külföldi tekintélyvel akarják a magyar ellennézetű szakférfiakat leverni.

Sohm úr levelének lényege ez: «az egyetemes európai

¹⁾ Hajnik *Magyarország és a hűbéri Európa* (1867.); *A perdöntő eskü és az előzetes tanubizonyítás* (1881.) és *Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban* (1886.), *A király bírósági személyes jelenléte* (1892.) stb.

²⁾ Ez a (454 oldalra terjedő) munka csak a vegyesházi királyok koráig terjed ugyan, de úttörő érdemét a szakférfiak sem tagadják. Nagy Ernő kolozsvári egyetemi tanár úr is (T. úr könyvéről *Jogállam*. 1904. évfolyam 556. l.) megjelent bírálatában kiemeli, hogy Hajnik «egyes kérdéseket, részleteket tárgyaló irodalmi műveivel halhatatlan érdemeket szerzett a magyar jogtörténet körül».

³⁾ E levél tartalmát s különösen azt, mit írt abban T. úr az egyetemes jogtörténet hazai íróiról és műveikről, nem ismerjük. Bizonyos azonban, hogy Sohm úr a vitakérdésben csak egyik oldalról, tudniillik T. úr álláspontjáról volt informálva.

jogtörténet képtelenség (*Unding*). Jogtörténet, ha nem akar összehasonlító jogtörténet lenni, csak mint egy meghatározott nemzetnek és országnak jogtörténete képzelhető».

Sohm úrnak nagy tekintélyét és érdemeit készséggel elismerem. Mindenek előtt hangsúlyozom azonban, hogy tudományos vitakérdéseket nem lehet nemcsak egy, de 10—20 «tekintélynek» csatasorba állításával sem eldönteni, mert az ellenkező nézetre is lehet más 10—20 író t idézni. Én is alább (188—189. l.) az egy Sohmmal szemben Iheringtól Kohlerig tizenhárom külföldi íróra hivatkozhatom és megnevezhetnék négy magyar író t (Wenzel, Hajnik, továbbá Óvári Kelemen kolozsvári és Király János budapesti egyetemi tanár urak), a kik sikerrel művelték, illetőleg művelik a Soh m ú r által elítélt tanszakot!

Itt tehát csak az érvek súlya dönthet.

Másodszor ki kell emelnem, hogy Soh m ú r is egyenesen megengedi az összehasonlító jogtörténet művelését, s így miután T. úrtól kapott információit nem ismerjük, még azt sem tudjuk, nincs-e velünk egy állásponton a dolog lényegére nézve, és csak az elnevezést tartja helytelennek? Akkor pedig «de lana caprina» vitatkozunk, mert én ugyan nem bánom, akár általános, akár egyetemes, akár «összehasonlító» jogtörténet címe alatt fogják a középkori és újkori külföldi jogfejlődésnek főirányát és legfontosabb intézményeit és jogtételeit előadni, az egyedüli lényeges csak az, hogy ezentúl is előadják.

Nem hallgathatom el azt sem, hogy Soh m ú r nem járt el helyesen, midő n T. ú r kérésére véleményt mondott olyan kérdésben, melyben teljesen alapos véleményt alkotni nem is lehetett képes, mert magyarul nem tud, mert továbbá azon dolgozatokat, melyeket «Unding»-nek nyilatkoztattott (tudniillik Hajnik Imre: *Egyetemes jogtörténetét*, mely eddig is több kiadást ért; továbbá Óvári és Király egyetemi tanár urak előadásait), nem ismeri, tehát még csak azt sem tudhatja, mit adnak elő a nevezett urak az általa kárhoztattott egyetemes jogtörténet keretében? E tárgyban T. ú r értesíthette ugyan Sohmot, de az ő információját nem tekinthetem teljesen tárgyilagossnak, mert T. ú r karunkban 12 év óta küzd álláspontjának érvényre juttatása végett és saját álláspontja mellett a legtöbb szakember elfogulttá szokott válni.

Sohm úrnak az az érve, hogy az egyetemes jogfejlődés vizsgálata könnyen a felületesség veszélyével járhat, komoly érv ugyan, de nem egyedül döntő. Itt is minden a tanár egyéniségétől függ. Ez a tanszak kétségtelenül a legnehezebbek egyike, de hány nagy kiterjedésű tanszakunk van! Azt sem mondom, hogy az egyetemes jogfejlődést tárgyaló mindegyik munka sikerült vagy alapos, de az egyes nemzetek jogtörténetére vonatkozó munkák közül sem mindegyik remekmű. Sumner Maine, Maitland vagy Brunner a magok nagy tehetségével alaposabban átlátják az egyetemes jogfejlődést, vagy 4—5 nemzet jogtörténetét is, mintsem sok kis német egyetem tanára egyedül magát a német jogtörténetet. Egy Istenadta nagy tehetség ezen a téren is többet fog föl és többet teremt, mint százötven darab magamfajta középszerűség együttvéve!

Ezeken felül Sohm német jogtörténész, tehát nem is ismerheti oly alaposan a magyar jogfejlődésnek alapjait és főirányait, hogy a magyar jogtörténet tanításának irányára nézve döntőleg nyilatkozhassék.

A német jogtörténésznek e részben is szerencsésebb a helyzete, mint a magyaré. A nyugoti vezető államokban a jogfejlődés a germán jogok alapján indult meg, ezért a német tudós lehet exclusiv, más nemzetek jogtörténésze s ezek közt pl. a magyar ellenben nem.

Ausztriában most is tanítják az osztrák jogtörténet mellett a *Deutsche Reichs- und Rechtsgeschicht*et is,*) mert szükségök van rá.

A francziák nem rajongnak a németekért, mégis például Viollet (*Histoire du droit civil français* 2-e éd. 1893. 5—242 l.) is kifejti, hogy a francia nemzet megalakításához a gall, a római, a keresztyén elemek mellett a germán elemek és környezet járultak és nem mellőzheti a germán jogfejlődés tárgyalását.

Nekünk is foglalkoznunk kell mindazokkal a jogrendszerekkel, melyek jogunk fejlődésére hatással voltak.

4. *Az egyetemes jogtörténet művelői.* Egyébként a jogtörténet tanításának és művelésének irányára felől korántsem

*) Bécsben a folyó tanévben is két tanár adja elő, őt, illetőleg hét órában. L. *Minerva* és *Vorlesungsverzeichniss*.

annyira egyetértők a hivatott szakférfiak véleményei, a mint ezt T. úr és a tőle hivatkozott Sohm feltüntetik.

A jogtörténetnek számos művelője ugyan első sorban egy-egy nemzet jogtörténetével foglalkozik; de ennek a tárgyalási módszernek megvan a maga nagy fogyatkozása. Mert a mint egy Sohmnál semmivel sem kisebb német tudós, Ihering *) szépen kifejti, a népek élete nem elszigetelt egymás mellett létezés, hanem közösség, épen úgy, mint az egyedeké az államban; kölcsönös érintkezés és egymásra hatás, vagy békés, vagy ellenséges úton, adás és vevés. kölcsönzés és közlés. szóval egy oly nagyszerű csere, mely az ember létének minden oldalát átkarolja.

Greguss Ágostnak egyik verses meséjében a Borsodmegyei falusi kamasz, a kít Miskolczra vittek vásárra, nagy csodálkozva felkiált: «Ejnye, hát itt is vannak emberek!»

A ki csak egy nemzetnek jogfejlődését tanulná, úgy járna. mint ez a mesebeli fiú; csak később, mikor szűk köréből, ha más nem, a gyakorlati élet szélesebb térre sodorná, tudná meg azt: minő hatalmas jogfejlődés állt elő külföldön is, melynek pótolhatatlan tanulságai előtt elzárkóznék az, a ki (mint a III. alatt említett vezércikkiró úr) nemzete ifjúságának jogi tanultságát nemzeti színűre mázolt, tudományos khinai fallal óhajtáná körülvenni.

S miként fogja a jogtörténetíró feladatát végezni akkor, ha, a mi nagyon gyakori, a jogélet fejlődésében valamely intézmény, elv, vagy jogszabály különböző népekhez jut, egyik átveszi a másiktól s más-más nemzeteknél fejlődésében más-más alakot ölt? Mikép fogná valaki. pl. a hűbériséget, a «Rüge»-eljárást, vagy az esküdtszék fejlődését csupán egy nép jogtörténetének keretében alaposan tárgyalni.

Ezért igaza van azoknak, a kik a jogfejlődés egyetemes-ségének vizsgálatát több irányban szükségesnek tartják hangsúlyozni és több nemzetnek jogfejlődésére is tekintettel vannak.

T. úr álláspontjával szemben az ellenkező végletet az általános vagy egyetemes jogtörténet művelői **) képviselik.

*) *Geist des römischen Rechts*. V. kiadás, I. r. Lipcse, 1891. 5—6. l.

**) Például Lee *Historical Jurisprudence*. New-York, 1900.; a jog őskorára nézve Sumner Maine *Ancient Law és Lectures on the early*

Ezek nem is egy világrésznek (Európának), hanem az egész világnak és nem is csak az ó- és középkor bizonyos nagy jogalkotó népeinek jogfejlődésében, hanem az egész emberiség jogtörténetében keresik a közös fejlődési fokokat, az egyetemes intézményeket vagy jogtételeket.

Ez a tudomány már óriási kiterjedésénél fogva is csak a kezdet kezdetén van és csak nagy munkamegosztás mellett művelhető.

Hogy a fennebbi jegyzetben felsorolt művek közül csak egynek tartalmát idézzem részletesebben, Lee fennebb említett, 517 lapra terjedő könyvében a babyloni, egyiptomi, phoeniciai, héber, hindú, görög, római és kánoni jogot, a barbár népjogokat, a római jog receptióját s az ezen alapuló jogfejlődést Olasz-, Német-, Francia-, Spanyol- és Skótszágokban, végül a régi angol jogot tárgyalja. Mi más ez, mint Sohm úr *Undingje* bővített kiadásban, t. i. *ázsiai és európai egyetemes jogtörténet*?! Kár tehát bennünket magyarokat gúnyolni, mert angol, amerikai, olasz és német írók még szélesebb keretekben vizsgálták az egyetemes jogfejlődést, mint Wenzel és Hajnik!

Az angol jogtörténet megalapítói: Pollock és Maitland, kiknek igazi tudományos komolyságát és úttörő érdemeit senki sem vonhatja kétségbe, *The history of english law* cz. munkájuk első kiadásában (1895) is több fejezetben tárgyalják ugyan az angol-szász, a normann, a római és a kánoni jog hatását az angol jogfejlődésre; mégis művek második kiadásában (1898) mellőzhetetlennek tartották egy új fejezet beillesztését, melyben a római jog classikus korát, a kánoni jog kezdetleges fejlődését, a népjogokat, a capitulárékat, a kánonjog későbbi fejlődését, a páduai és bolognai iskolák hatását stb. fejtegetik.

Ez sem más, mint a Sohm úrtól annyira leszólt egyetemes jogfejlődés tárgyalása.

History of Institutions (melyet a Magyar Tud. Akadémia is méltónak talált magyarra fordíttatni); Pulszky Ágost *The theory of law and civil society*. London, 1888., melyre a külföld tudósai sokszor hivatkoznak. Kohler *Encyklopädie der Rechtswissenschaft*. I. kötet 1904.; általában 14. és következő, a részletekben 27—69. l.; ide tartozik még Morgan, Westermarck, Labriola, Dallari, Trespioli, Vanni, Bachofen, Kohler, Post számos munkája.

5. Álláspontom a jogtörténet tanításának főirányelvére nézve a következő: Első sorban tanítandó a magyar alkotmány- és jogtörténet, de e mellett a külföldi alkotmány- és jogfejlődésből előadandó mindaz, a mi tudományos szempontból lényeges vagy a tételes jog megértéséhez szükséges, a mire tehát a hallgatónak szükségök van a szélesebb jogászai látkör, az alapos kiképzés elnyerése végett, vagyis a középkorra és újkorra nézve az általános jogtörténeti háttérnek megismerhetése céljából, a későbbi tanévekben előadott tanszakok tanárainak pedig a tételes tanszakoknak alapos előadhatása végett.

Ez utóbbi fejtegetések az öt órás magyar jogtörténeti főcollegiumba egyrészt idő hiánya miatt, másrészt a tárgy minőségénél fogva sem foglalhatók be.

Ez általános tételeket közelebről a következőkkel részletezném: Egyetemeinken és jogi főiskoláinkon nem kellene mindegyik európai nemzetnek egész jogfejlődését tárgyalni.

Beismerem, hogy ez túlmessze megy és sok feleslegesre is kiterjedne.

Helyeslem azt is, hogy a magyar jogtanárok első sorban magyar jogtörténetet tanítsanak és joghallgatóinktól megkivánhassák a magyar jogtörténet igazi tudományos részének alapos ismeretét. De egyáltalán nem osztozom abban a fölfogásban, a mely a magyar jogtörténet kizárólagosságát akarja előírni. (L. a III. alatt említett czikk.)

A magyar jogtörténet épen úgy nem pótolhatja a külföldi jogfejlődés ismeretéből szükségesek hiányát, mint a hogy a magyar történelemnek behatóbb tanítása nem teszi feleslegessé a világtörténelem előadását.

A mint minden művelt magyar embernek ismernie kell nemcsak hazájának történetét, — ezt aztán alaposan, — hanem a világtörténelemből is legalább a leglényegesebbeket, úgy alaposan képzett magyar jogásznak ismerni kell a középkori vagy az újkori jogfejlődésnek legfontosabb phasisait és korszakos eseményeit.

Ha valakinek az a furcsa ízlése van, hogy betéve megtanulja szegény Lisznyai Kálmánnak hangutánzó verseit,*)

*) Ezekre Arany János (*Művei*, 1900-iki kiadás, IV. kötet 253—254. l.) találó paródiát írt.

csak azért, mert magyarok, de Homér *Iliásáról* vagy Dantéről, Shakespeare-ről, Molière-ről, Goethéről hallani sem akar, annak nem sokat adok az irodalomtörténeti tudományára. Épen úgy, a ki a keleti írók szerint ősmagyar «Kendeh» és «dsila» tudására nagy súlyt helyez, de a testületi szervezkedésről, a hűbériségről vagy az angol bírósági szervezet fejlődéséről soha sem hallott semmit, az előttem ugyan ne dicsekedjék jogtörténeti tudományával.

Sajnálom, hogy a T. úrral ellentétes nézet képviselői nem tették közzé azokat a nagybecsű és szakavatott (nyomtatásban is megjelent) dolgozatokat, melyekben álláspontjokat kifejtették. Ezekben (mert nemcsak az én szakmáim körére terjednek ki) alaposabban vannak beigazolva azok a tételek, hogy senkinek sem lehet alapos jogtörténeti képzettsége a középkori jogfejlődés ismerete nélkül; továbbá, hogy a magyar jogtörténet művelése csak a nyugati jogfejlődés ismerete alapján lehetséges.

Mikor őseink megkezdték a honfoglalás nagy munkáját, Nyugat-Európában már hatalmas birodalmak állottak fenn, melyekben hosszú fejlődés alapján keletkezett jogrendszerek voltak hatályban. Ezek tárgyalása mellőzhetetlen és ez a dolog természeténél fogva csak a Szt-István-féle államszervezet tárgyalását megelőzőleg történhetik. Kétségtelen ezenfelül ezen nyugot-európai jogrendszerek hatása a későbbi magyar jogfejlődésre. E nyugat-európai jogok történetének tanulmányozása tehát egyrészt a magyar jogfejlődésre gyakorolt hatásuknak megítélhetése céljából, másrészt az alapos jogász kiképzés és szélesebb látkörnek megadása végett több irányban mellőzhetetlen. És ez nem történhetik a magyar jogtörténet keretében, mert ha valamely intézmény, pl. a hűbériség, az esküdtszék vagy valamely jogtétel, pl. a nyomozó elv és annak következményei nem voltak meg a magyar jogban, akkor azok fejlődését épen úgy nem lehet a magyar jogtörténet keretében előadni, a mint nem tartanám helyesnek a keresztes hadjáratokat, vagy Amerika felfedezésének, vagy a francia forradalomnak történetét csakis a magyar történelem keretébe foglalni.

A fennebb említett vezérczikkíró urakkal szemben itt is fel kell említenem, hogy a külföldi jogfejlődés tanulása nem tesz bennünket hazánkhoz hűtlenekké.

A római, illetőleg a nemzetközi jogot sem hazafiasságból tanítják, hanem azért, mert a jogi kiképzés szempontjából szükség van rájuk. Épen így van szükségünk a külföldi államok jogfejlődésének ismeretére is.

A jogász hazafisága abban áll, hogy az igazságszolgáltatás terén erejének egész megfeszítésével dolgozzék nemzete előhaladásáért, de nem abban, hogy hazáján kívül semmi másról semmit ne tudjon.

6. A *büntető jog- és perjogra* vonatkozólag T. úr módszere fogyatékosának még több oka is van.

Az egyik ok az, hogy habár a criminalitásnak különböző nemzeteknél más-más tényezői és jelentkezési formái lehetnek s így különösen az anyagi büntetőjogban nemzeti sajátságokra súlyt kell helyezni, — mindamellett a büntető törvénykezés fejlődésének bizonyos szakai, például az, hogy a magánbosszú és vérbosszú után a compositionalis rendszer következik, később a büntető per jogilag rendezett eljárás alakjában foly le, vagy a bizonyítási rendszerek különböző alakjai, vagy a büntetési rendszer fejlődése bizonyos időszakokban egyetemesebb jelenségeket tüntetnek fel.

Egy másik ok, hogy a büntetőjog fejlődésében nem szabad mellőzni két nagyfontosságú korszaknak megfelelő tanítását.

Tüzetesen tárgyalandó az a korszak, melyben a glossatorok, vagyis a felső-olaszországi egyetemeken tanító jogtanárok, valamint a practikusok, a Felső-Olaszország városaiban a gyakorlati törvénykezés terén működött bírák és vádlók, a római, a kánoni, a felső-olaszországi városi statutarius, illetőleg a longobard jogok fejtegetése és új rendszerbe foglalása útján kidolgozták a büntetőjog tudományának alapvető elveit, és kifejtették azt a nyomozó eljárást, a mely aztán a XIII. századtól kezdve átment a világi törvényhozásokba és a XVIII. század végéig mindenütt a büntető perjogi fejlődésnek irányt adott.

A másik nagyjelentőségű időszak pedig a XVIII. század közepétől kezdődik, midőn a büntető törvénykezésnek és a büntetés végrehajtásának összes alapvető kérdései tárgyalattak, s a mely reformmozgalmak első eredménye a francia Assemblée Constituante által 1791-ben alkotott «décret»-ben, majd később a francia forradalom és I. Napoleon tör-

vényhozásában az anyagi büntetőjognak ma is hatályban levő számos új tétele, illetőleg az angol igazságügyi szervezetnek és büntető perjognak összeolvasztása a continentalissal.

Szerintem sokkal több szükség van e két korszak tanítására és sokkal jelentősebb és hasznosabb azok ismerete, mint számos ó-kori vagy középkori, megbízhatatlan forrásból merített jogtétel tanulmányozása.

Azok a tényezők pedig, melyekből ez a két korszak előállt, sokkal egyetemesebbek és sokkal inkább külföldiek, hogyszem azokat a magyar jog fejlődésébe beilleszteni lehetne. Azt hiszem, ezt a korszakot épen úgy nem lehet a magyar jogtörténetben előadni, a hogy hasztalan fáradság volna az, hogy a világtörténelemnek számos egyetemes jelentőségű eseményét csak a magyar nemzeti történet keretében ismer-tessük.

Ez állításaim bizonyítása végett hivatkozhatom arra, hogy a büntetőjog és perjog hazai és külföldi írói közül azok, a kik tanszakukat jogtörténeti alapon is tárgyalják, nem szorítkoznak csak saját nemzetök jogfejlődésének előadására, hanem mind az anyagi, mind az alaki büntetőjognak egyetemes fejlődését is vizsgálják.*)

*) A nélkül, hogy valamennyi kezem ügyében levő büntetőjogi munkát ez irányban átnéztem volna, állításom támogatása végett hivatkozom a következőkre: Stephen *History of the criminal law*. I. köt. (London, 1883.) 9. és köv. l. Hélie *Traité de l'instruction criminelle* Tome I. *Histoire* második kiad. 1866. Du Boys *Histoire de droit criminel des peuples modernes* (Páris, 1854—1860.). Garraud *Traité theorique et pratique de droit pénal français* I. köt. (Páris, (1898) 83—156. l. Garraud *Précis de droit criminel* 24—49, 399—402. l. Franqueville *Le système judiciaire de la Grande-Bretagne* I. köt. (Páris, 1893.) 125—173. l.; Vidal *Cours de droit criminel et de la science pénitentiaire* (Páris, 1901.) 11 és köv. l.; Mittermaier *D. deutsche Strafverfahren* I. köt. Heidelberg, 1845. 13—22. §§. Zachariæ *Hdb. (Handbuch) d. d. Strafprocesses* I. köt. 85—211. l.; Schütze *Lb. (Lehrbuch) d. d. Strafrechts*, 1871., 16—30. l.; Holtzendorff *Hb. d. d. Strafrechts*. I. köt. 17—238. l.; Berner *Lb. d. d. Strafrechts*, Sechste Auflage 42—80. l. 14. A. 8—44. l. Holtzendorff *Hb. d. d. Strafprocessrechts*. I. köt. 3—130. l.; Geyer *Lb. d. d. Strpr. (Strafprocessrechts)* 1880. 23—186. l.; Glaser *Hb. d. d. Str. pr.* I. (1883) 49—214. l. Stenglein *Lb. d. d. Strpr.* 1887. és köv. l.; Kries. Ugyanaz 11—65. l.; H. Meyer *Lb. d. d. Strafrechts* 5. Aufl. 1895. 49—93. l.; Birk-

7. T. úr «módszere és rendszere». Mennyiben van bizonyítva T. úrnak az a tétele, hogy a magyar jogtörténetet csakis az ő «módszere és rendszere» alapján lehet sikeresen tanítani és művelni?

A büntetőjogról szóló fejezet (378—427. l.) rendszeresen és igen behatóan tárgyalja Szt. István, Szt. László és Kálmán királyaink büntető törvényeit és kivételesen itt-ott némely későbbi törvényeket is; a 426—427. lapon pedig egyszerre átugrik három 1435., 1439. és 1486. évi törvényre. Hogy a Zsigmond és Hunyadi Mátyás korában alkotott törvényeket miképen lehet rendszeresen «csakis» «a jogintézmények az Árpádok korában» fölírás alatti II. részben (271. l.) «sikeresen» tárgyalni? azt, megvallom, nem bírom belátni.

Ezenfelül sikertelen vállalkozásnak tartom, hogy az 1000-tól 1116-ig (tudniillik Kálmán királyunk haláláig) hozott törvényekből írja meg valaki a magyar büntetőjog történetét. Nem sikerülhet ez egyrészt azért, mert az oklevelekből tudjuk, hogy ebben az időben a törvények igen gyakran nem hajtottak végre s így T. úr «módszere» alapján csak a decretumokban foglalt anyagot, nem pedig a hatályban volt büntetőjogot ismerjük meg; másrészt, mert 1116-tól büntető törvényünk meghozásáig 1876-ig még 762 esztendő telt le és ez idő alatt fejlődött büntetőjogunk a három törvényhozó király decretumaiból semmikép sem ismerhető fel.

Ha pedig T. úr azt hiszi, hogy könyvében megfelelő képet ad a nyugati államok jogfejlődéséből is mindarról, a mit a magyar jogásznak tudnia kell, akkor a sok közül, a

meyer *D. Strafprocessrecht* 1898. 806—832. l.; Rosenfeld *D. Reichsstrafprozess* 1901. 1—28.; Binding *Grundriss d. d. Strafprocessrechts* 5 Aufl. 1904. 6—33. l.; Schmidt *Die Herkunft des Inquisitionsprocesses* 1902.; Liszt *Lb. d. d. Strafrechts* 12 Aufl. 1903. 3—64. l.; Bennecke-Beling *Lb. d. d. Strafprocessrechts* 1900. 688—694. l. V. ö. még Loening a Liszt-féle *Zeitschrift für d. ges. Strafrechtswissenschaft* III. 219—375. l. Pauler Tivadar *Büntetőjogtan* második kiad. 25. és köv. l. Fekete Ödön *A büntető eljárás kézikönyve* két füzet a XVI. századig. (1886.); Fayer *Bűnvádi perrendtartás vezérfonala* (1897.) 2. és köv. l. Fayer *A m. büntetőjog kézikönyve* 1895. 14—29. l.; Finkey *A m. büntetőjog tankönyve* 1902. 33—67. l.; Angyal Pál *Büntetőjogi előadásai* 1904. (e felírás alatt *A büntetőjog és tudományának egyetemes története* 18—101 l.).

mit felhozhatnék, csak egy példát idézek az ő módszere fogya-
tékosságának bizonyítására.

Az esküdtszék keletkezéséről és fejlődéséről T. úr köny-
vében (447. l., utolsó bek.) a következőket találom: «A nyo-
mozó tanúbizonyításból, a frank «inquisitio per testes»-ből a
nyugati jogban, nevezetesen Angliában, az esküdtszéki intéz-
mény fejlődött ki». Kérdem, megtanulja-e ebből a magyar
jogász, hogy az esküdtszék évszázados fejlődés folyamában
miképen keletkezett? Van-e ebből a pár szóból hű és kielé-
gítő képe a normann és az angol jognak azon tételeiről, a
melyek az esküdtszék keletkezésének alapját szolgáltatták,
s arról az évszázadokon át tartott lassú átalakulásról, melyen
ez az intézmény először a polgári, azután a büntető törvény-
kezés terén átment addig, míg a korábbi bizonyító «jury»-
ból ítélkező hatósággá fejlődött?

T. úr módszerének két gyógyíthatatlan hibája van. Figyel-
men kívül hagyja, hogy az egyetemes jogfejlődést nem lehet
a részlegesnek keretébe beleszorítani, valamint a különleges-
nek ismeretével nem lehet az általánosnak hiányát pótolni.
Továbbá elfeledi, hogy a külföldi jogoknak számos olyan intéz-
ménye, jogszabálya és elve van, a melyeknek tárgyalását nem
lehetséges a magyar jogfejlődés ismertetésébe beilleszteni.

A bírósági szervezetnek olyan intézményei, mint a sca-
bini szervezet, később a hűbériség birói szervezete, majd az-
után a «procureurs du Roy» és az állami bíróságok kifejlő-
dése (a continensen), az esküdtszék fejlődése vagy a perjog-
ból a karoling inquisitio, a Rüge-eljárás, az igazi nyomozó
rendszernek intézményei és elvei, az aprise, a loial enquête
stb., mind nem tárgyalhatók a magyar jogtörténet keretében.

8. Lényeges kérdés az is, hogy a jogtörténeti előadások
mely korszakra terjedjenek?

Sokan nagyon részletesen foglalkoznak a kezdetleges
büntető törvénykezéssel s egészen elhanyagolják az utóbbi
évszázadok fejlődését. Művelődéstörténeti szempontból nagyon
érdekes lehet például Hammurabinak Kr. e. 2250 körül al-
kotott codexe,* de szerintem mégis sokkal nagyobb súlyt
kellene helyezni az utolsó századokra.

* Ez ma már több modern nyelvre le van fordítva, sőt rend-
szeresen föl is van dolgozva. Lásd például: Winkler *Die Gesetze
Hammurabis* (1904.); Kohler u. Peiser *Hammurabis Gesetz* (1904.)

Szerintem a magyar jogfejlődést kívánatos volna legalább a XVIII. század végéig feltüntetni, mert a XVII. és XVIII. századnak és a XIX. század első felének jogfejlődését sokkal inkább szükséges ismernünk, mint az ősalkotmány idejére vonatkozó, gyakran nem teljesen megbízható vagy hézagossá kútfőkön alapuló részleteket. A tételes jogok művelőitől pedig, a kiknek előadási óráit a tételes jog előadása egészen elfoglalja, nem várható, hogy a XVII. és XVIII. századok jogfejlődésével tüzetesen foglalkozzanak.

A külföldi jogtörténészek is a XVIII. századig haladnak műveikben.

9. Az elvi szempontok közül a fennebbieket tartanám leglényegesebbeknek.

A részletekre nézve pedig úgy sem igen lehet senkinek, sem kormánynak, sem úttörő tudósoknak a későbbi tanárok számára előírásokat adni. Ez irányban a legtöbb az egyes tanárnak bölcseségétől, illetőleg (különösen a vizsgálaton való kérdéses szempontjából), méltányosságától függ. Természetesen hiba volna a hallgatóságot kifárasztani a legapróbb részletekkel, vagy lényegtelen adathalmaznak memorizáltatásával, számoknak vagy más adatoknak betanultatásával stb. Csak a valóban tudományos részleteket kell bővebben kifejteni.

Teljesen tisztában vagyok azzal is, hogy a jogtörténészek legtöbbször — talán évszázadonként egy-kettőt kivéve — nem fog az alkotmány- és a jogtörténetnek minden részletében kiválót és eredetit alkotni. Kétségtelennek tartom, hogy egyik az alkotmánytörténet tárgyalásában fog kitűnni, a másik a magánjog, a harmadik a perjog, a negyedik a büntető jog történetét fogja nagyobb előszeretettel vagy részletesebben művelni. De ezzel így vagyunk minden nagyobb tanszaknál, kivéve a rendkívüli tehetségeket, az átlagember csak egyes részletekbe hatolhat be mélyebben és alig van ma már szakférfiú, a ki egyforma alaposítással foglalkozhatnék tanszakának összes tételeivel.

* * *

Összefoglalom fejtegetéseim végső eredményeit. Elismerem, hogy egyike a legnehezebb oktatásügyi feladatoknak megállapítani a jogtörténet tanításának helyes módszerét és kifogástalan rendszerét. Én legkevésbé tartom magamat

esalhatatlannak, de T. úr könyvének szakmámra vonatkozó részét áttanulmányozván, nyugodtan állíthatok kettőt: egyik az, hogy a magyar büntető törvénykezés története még nincs megírva. T. úr is bizonyára restelkedve olvasta, hogy egyik külföldi bírálója, Laband, a ki nem tud magyarul és nem is olvashatta azon magyar írók munkáit, a kik T. úr előtt jogtörténetünket művelték, őt a «magyar Eichhorn»-nak nevezte. A büntetőjog története tekintetében a jövőtől kell várunk azt az író, a kinek Laband úr ezt a címet adományozhatni fogja. A bírósági szervezet és perjog történetére nézve pedig azt hiszem, ez a cím Hajnik Imrét illeti meg 1899-ben megjelent monographiájáért.

Másik állításom, hogy a büntetőjog és perjog fejlődésének tárgyalására nézve nem kielégítő az a «módszer és rendszer», melyet T. úr könyvében követ.

A büntetőjog és büntető perjog történetét nem «csakis ügy» lehet «sikeresen előadni és tudományosan művelni», a hogy azt T. úr tankönyvében teszi s ennél fogva nem javasolhatnám, hogy közoktatásügyi kormányunk ezt a tankönyvet «à la Martini» (l. fennebb, a bevezetésben 162. l.) mintaképpül írja elő a jogtörténet hazai tanárai számára.

BALOGH JENŐ.

HERBERT SPENCER ÖNÉLETRAJZA.

Második és utolsó közlemény.*)

V. Könyvei és társasága.

Gondolatrendszere kialakulásának már ez a sovány váz-
lata is mutatja, hogy Spencerre épen nem alkalmazható az
a közkeletű fölfogás, mely a tudós-philosophust oly ember-
nek képzeli, ki örökösen könyveket olvas, a legeltérőbb
gondolatirányokat behatóan ismeri, szóval kinek agyában
«egész könyvtár» van beraktározva. Épen ellenkezőjét lát-
juk ennek. Spencer teljesen alkalmatlan idegen gondolatok
befogadására, mert az első alapvető tévedés után, melyet
valamely munkában fölfedezni vél, azt türelmetlenül dobja
félre. Így alig ismert egy-két philosophust s ezeket is csak
kivonatokból. Büszke önállósága e tekintetben a nagy
Hobbes mondását juttatja eszembe, ki olvasmányairól meg-
kérdéztetvén, azt szokta válaszolni, hogy ha ő is annyit
olvasott volna, mint kortársai, ép olyan tudatlan maradt
volna, mint ők. De nemcsak az elméletekkel, hanem a tények-
kel szemben sem volt valami nagy receptív képessége. Vala-
mivel csak akkor tudott foglalkozni, ha az érdekelte. S va-
lami csak akkor érdekelte, ha véletlenül beleesett gondola-
tainak szakadatlanul szőtt hálójába, avagy ha bizonyítéko-
kat keresett egy-egy álláspontja támogatására. Tényleg úgy
látszik, hogy alkotóképesség és receptív működés nemcsak
nem rokon, hanem ellentétes dolgok. Míg az első a lélek túl-
nyomóan activ, addig a másik jórészt passiv hajlandóságá-
nak felel meg.

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi
337. számában.

Épen ezért Spencernél alig beszélhetünk arról, hogy rá valamely író elhatározó befolyást gyakorolt volna. Legalább is ez a befolyás nem volt öntudatos. Ilyen befolyás csak öntudatlanul érvényesült azon szellemi milieu levegője útján, melyet naponként beszívott. Így nem volna nehéz kimutatni, hogy politikai és államtani elveinek jó része föllelhető az őt megelőző vagy vele egykorú liberalis gazdasági irodalomban, és az utilitarista etikában.

Talán Darwin volt az, kinek legtöbbet köszönhetett. De neki is csak egy új szempontot, nem pedig valamely alapvető fölfogást. Ellenkezőleg, a mi a darwinizmusban a világnézet erejével hat, azt Spencer már Darwin előtt s így tőle teljesen függetlenül hirdette. Darwin maga Spencernek ez érdeméről oly hízegő szavakban nyilatkozott, hogy Spencer izléstelennek érezte önéletrajzában ezt a levelet közölni. Mégis *A fajok eredete* (1852) jelentékeny impulzust ad Spencernek további kutatásaiban. A következő elbeszélése nemcsak ezt a hatást írja le híven, hanem világot vet arra a kedélyhangulatra is, melyet benne ez az őt írói hiúságában némileg érintő fölfedezés keltett. «Könnyen elképzelhető, hogy e könyv olvasása nagy elégtételekre szolgált. Vajon volt-e bennem ez elégtétel mellett valami ellenkező érzelem is, most nem tudom megmondani, mert teljesen elfeledtem akkori eszméimet s érzéseimet. Eddigél a szerves fejlődés egyedüli okának a működésileg szerzett módosulások átöröklését tartottam. *A fajok eredete* világossá tette előttem, hogy tévedtem; s hogy a tények nagyobb része nem vezethető vissza erre az okra. Vajon annak bebizonyítása, hogy az, a mit én egyedüli oknak tartottam, a legjobb esetben is csak részleges ok volt, okozott-e nekem bosszúságot? Nem tudok rá visszaemlékezni, valamint arra sem, vajon kinzott-e az a gondolat, hogy 1852-ben elmulasztottam tovább vinni az akkor kifejtett gondolatot, mely szerint az emberi lények között azoknak túlélése, kik nemzedékek kiválasztottjai, oka a fejlődésnek. De nem kételkedem abban, hogy ha fölmerült is ilyen érzés, azt elnyomta az öröm; látva, hogy a szerves fejlődés elmélete igazolásra talált. Természetesen a szerves fejlődés elméletének igazolása azt jelentette, hogy további támaszt nyertem az általános fejlődésnek ahhoz az elméletéhez, melylyel minden gondolatom össze volt

kötve. És minthogy azt is hittem, hogy az egyéni és társadalmi helyes cselekvési mód a lélek és a társadalom evolutionista fölfogásától függ, azt reméltem, hogy hatásai azonnal érezhetőek lesznek a nevelési módszerekre, a politikai véleményekre, s az embereknek életüket illető eszméire. Nyilvánvaló, hogy reményem a rögtöni jótékony hatásokban túlvérmes volt. Bizalmam az emberiség észszerűségében akkor jóval nagyobb volt, mint ma».

Ha Darwin e hatásához még hozzáveszszük azt a hatást, melyet von Bær említett fölfedezése gyakorolt reá: tulajdonképen megismertük mindazt, a mit — legalább tudatosan és határozottan — idegen íróknak köszönhetett.

Comte, a francia pozitivizmus megalapítója, semmi hatást sem gyakorol reá, jóllehet néhány benső barátja (Lewes, George Eliot) annak többé-kevésbbé lelkes követői közé tartozott. Kant *Tiszta Ész kritikáját* olvasgatni kezdi, de csakhamar abban hagyja: «Azt az elméletet, hogy idő és tér «semmi más», mint alanyi forma, — kizárólag az öntudathoz tartozó, melynek az öntudaton túl semmi sem felel meg — egyszerre és föltétlenül visszautasítottam; és ezt téve nem mentem tovább. Akkor is, mint mindig, türelmetlen olvasó lévén, még ha oly dolgokról volt is szó, melyek nagy mértékben érdekeltek, s melyekkel általában egyet értettem: sohasem voltam képes végigolvasni egy könyvet, melynek alapvető elveitől tökéletesen eltértem. Hallgatagon föltéve, hogy az illető író következetes marad... bizonyosra vettem, hogy ha az alapvető elvek rosszak, a többi sem lehet jó; és erre fölhagytam az olvasással — a mi, félek, inkább örömet okozott, mert mentségem volt rá, hogy így járjak el.

Bár nem voltam teljesen tudatában, két okom lehetett erre a sommás visszautasításra. Az első a tétel teljes hihetetlensége volt; a második a bizalom hiánya egy oly író gondolkodásával szemben, ki egy ily hihetetlen tételt tudott elfogadni. Ha egy író képes volt, már okfejtése első lépésében, kereken ellent mondani egy oly egyszerű és közvetlen intuitiónak, mely minden azt elnyomni akaró törekvés ellenére is tovább él; nem volt okom föltenni, hogy bizonyítása minden következő lépésében nem fog hasonlón igaznak állítani egy tételt, mely épen az ellenkezője annak, melyet az értelem igaznak ismer föl.

Emmerson azokhoz az írókhoz tartozott, kiket szívesen olvasott: «Itt-ott — írja egy levelében — oly részletekre találtam, melyeknek nagyon örültem, de egészben véve túl mystikus, semhogytetszhessék.» Mint Carlyle mondja: «Eszméi a megtestesülés felé kinnal törnek előre». Bizonyára ezt csak imitt-amott érték el; essayi inkább a gondolatok árnyékait nyújtják, mintsem magokat a gondolatokat. De nagyon csodálom e férfi szellemét. bár nem érthetek egyet számos jellegzetes gondolatával». Ezt huszonnégy éves korában írta, de véleménye kissé módosult. «Előadásai és beszédei későbbi gyűjteményeit olvasva, melyek kevésbé voltak mystikusak, véleményem még kedvezőbb lett Emmersonnal szemben. Mondásai össze nem tartozó vagy kevésbé összetartozó tömegében — mint maga megjegyezte — olykor akadt olyan is, mely benyomást tett rám és megmaradt. Hogy élveztem essayit, az is bizonyítja, hogy egyet hangosan fölolvastam egyik barátomnak. Ezt a visszaemlékezést kétségtelenül annak a furesa összehasonlításnak köszönöm, melyet barátom tett, Azt mondotta, hogy a benne fölkeltezt érzés ahhoz volt hasonló, a mit távoli mennydörgés ébreszt föl.

Coleridgenek az *Élet Eszméje* című munkája is megragadja. Az egyénesítés az a gondolata, melyet ez az író Schellingről kölcsönzött, «mint tényező lépett be» gondolkodásába.

Az ó-kori gondolkodók közül csak Platonnal kötött futólagos ismeretséget. Vele szemben véleménye később némileg módosult, úgy hogy őt példajaként említi azon hibájának, mely szerint a multat alábecsülte a jelennel szemben: «Időről időre megkisérlettem majd ezt, majd amazt a párbeszédet elolvasni, de türelmetlenül félre tettem a gondolat határozatlansága s a szavak és a dolgok félreértése miatt; az érvelés laza (rambling) formája is visszaretentett. Egyszer, midőn erről a dolgról egy classica-philologussal beszéltem, ő azt felelte: «Igen, de mint műalkotásokat érdemes olvasni». Ezért, midőn ismét elővettem a párbeszédet, azokat mint művészeti termékeket szemléltem, de még nagyobb elkeseredéssel tettem félre, mint előbb. Lehetetlen az ilyesmit «párbeszédnek» nevezni, a mi tulajdonképen csak beszélgetés a gondolkodó és statistája között, a ki épen azt mondja, a mi neki megfelelő. Egy harmadrendű novella-író beszélgetéseiben

több drámai erő van; és egy olyan alkotás, mint Diderot *Rameau öcsce* a drámai igazság nagyobb hatását gyakorolja, mint a platonai párbeszédék együttvéve, ha ugyan a többi is olyan, mint azok, melyeket olvastam. Ennek ellenére egy-egy idézet, melylyel olykor találkoztam, arra a gondolatra vezetett, hogy vannak Platonban elszigetelt gondolatok, melyekből tanulhattam volna, ha türelmem iett volna azokat kikeresni. Valószínűleg ez a többi antik íróra is áll».

Azok az írók, kikről az alábbiakban még beszélni fogok, Spencer ismerős vagy baráti körébe tartoztak. A társaság szükséglete nagy mértékben ki volt benne fejlődée, de annak csak legnemesebb formája. «Azt hiszem, úgymond, hogy inkább hajlandóságból, semmint elvből történt, hogy kerültem az ismeretségeket s csak barátságokat ápoltam. Igen kevés van bennem a *besoin de parler*ből; és ezért nem vágyom olyanokkal beszélni, a kik nem érdekelnek. Mint-hogy nem voltak sem előmozdítandó üzleti érdekeim, sem férjhez adandó leányaim és nem vágytam Mrs. Grundynak megmutatni, hogy mennyi embert ismerek, nem volt semmi okom a társas érintkezések gyarapítására. Ekként kikerültem a társadalmi taposó-malom unalmasságát. Köröm, mely azokra volt korlátozva, kiknek természete többé-kevésbbé vonzó volt nekem, mindig örömet okozott s épen annyi érintkezést nyújtott, a mennyit óhajtottam — gyakran bizony többet is».

Tényleg ez a baráti kör egyesítette csaknem mindazt, a mit szellemi nagyságban s lelki derékségben az akkori Anglia termelt. Legintimebb és legtermékenyebb baráti érintkezéseiből később egy club-féle is jött létre, melynek kizárólagos célja az volt, hogy a «tagokat» olykor barátságos ebédekre összehozza. Tíznél soha sem voltak többen, mert a megfelelő szellemi látkör mellett az is kellék volt, hogy az összes tagok a legteljesebb bensőségben álljanak. Ez a club, melyet anonym és zártkörű jellegénél fogva, az ismeretlen mennyiség után X Club-nak neveztek el, nem csekély hatást gyakorolt az angol tudományos életre. Ez természetes is, mert Spenceren kívül Huxley, Tyndall, Hooker, Lubbock Frankland, Busk és Hirst tartoztak alapítói közé — oly társaság, «melynek tagjai közül — beszél Spencer — hárman a Royal Society elnökei lettek és öten a British Asso-

ciation elnökei. A többiek közül egy a College of Surgeons-nak volt egy időben elnöke; egy másik a Chemical Society elnöke; egy harmadik a Mathematical Society elnöke. Föl-sorolni czimeiket, tisztségeiket és hivatalaikat sok helyet foglalna el. A kilencz közül én voltam az egyedüli, ki semmi-féle társaságnak nem voltam fellowja és nem elnökösködtem semmi fölött».

Ebből a társaságból Huxleyval volt a legbensőbb viszony-ban. Vele közölte első sorban kutatásait, vele vitatta meg eredményeit, tőle nyerte ténybeli ismereteinek kiegészítését. Tyndallal együtt azon nagy szellemek categoriájába tartozott, kik bár specialis kutatási körök legnagyobb tudósai voltak, lelkök főérdeklődése nagyobb és egyetemesebb problémák felé irányult. Szépen mondja rólok Spencer: «A rendes tudományos specialista, kit szaktárgya mélyen érdekel és a ki gyakran csekély érdeklődést tanusítja tudomány más terei iránt, ritkán bir fogékonysággal a tudományok közötti viszonyok iránt általában, vagy a tudományon túlmenő kérdésekkel szemben. De Tyndall — és így volt ez Huxley-nél is — főérdeklődése a tudomány iránt azon vonatkozásaira irányult, melyek ezeket a nagy kérdéseket érintették: a világosságra, melyet az természetünkre és a mindenség természetére vet és azon alázatosságra, melyet ez által tanít, hogy mindenütt a kikutathatlan jelenlétében hagy bennünket. A kívülálló hétköznapi világa a tudományra úgy tekint, mint oly valamire, mely csak chemiai analysis dolga, pusztá kiszámítása a távolságoknak és az időnek, a fajok beosztása, élettani kísérlet vagy más ilyesféle; de a beavatottak közül a magasabb typushoz tartozók, miközben a tudományos megismerést közeli értékéért keresik, egyre növekedő tudatával birnak végső értékének, mely a dolgok átváltoztatásában áll s mely eléggé bámulatos már magának a tudásnak körében, de a mely még mélysegebb csodálatot ébreszt azzal szemben, a mit nem lehet megismerni...» Huxley és Tyndall nemcsak «e magasabb typushoz» tartoztak, de az elsőt kedves humora, a másodikat szokatlanul meleg és nemes szíve is megkülönböztette.

Már föntebb láttuk, hogy a philosophust mily gyakran sarokba szorította Huxley óriás részlettudása, melylyel szemben olykor nehezebbre esett deductiv tételeit megvédelmezni.

Erre vonatkozik az a kedves anecdotája is, melyet Spencer följegyzett. Egy társaságban a tragikum lényegéről folyt a vita. Valaki Spencer véleményére hivatkozott. «Oh hiszen tudják — vágott közbe Huxley — Spencer szerint a tragédia nem más, mint oly deductio, melyet egy tény megöl».

Az X-Clubon kívül különösen Lewessal, Millel, Grotevel, George Eliottal volt intimebb batátságban s néhány más nővel és férfival, kiknek ugyan neveit nem jegyezte föl Anglia történelme, de a kik azon lelkileg és szellemileg oly kiművelt emberek sorába tartoztak, mely Anglia középosztályát különösen értékessé teszi.

Igen érdekes és jellemző az a viszony is, melyben Spencer korának két legünnepeltebb történetírójához: Bucklehez és Carlylehez állott. Míg az elsővel való ismeretség nem vezetett semmi melegebb összeköttetésre, addig a másodikkal heves ellenszenvben végződött. Különben Buckleről alkotott véleménye nagyon kevésé indokolt és jóformán csak impressió alapuló. Egyszer együtt sétált vele és Huxleyvel. Bucklenek dolga akadt és visszaindult a városba. Spencer és Huxley utána néztek, a mint ingatag és bizonytalan léptekkel továbbment. Huxley megjegyezte: «Ah! Jól ismerem ezt a fajta embert. Tulságosan meg van rakva». Spencer pedig azt írja e megjegyzéshez: «Én a *Civilisatio történetét Angliában* soha nem olvastam, mindössze átlapoztam; de úgy gyanítom, hogy ez az analogia nem volt igazság nélkül. Buckle sokkal nagyobb mértékben vett föl anyagot, semmint azt szervezni képes volt és elvesztette egyensúlyát annak terhe alatt». Carlyleről való véleménye alaposabbnak látszik. Igaz, hogy a közkeletű történetírással szemben való ellenszenv már egymaga kizárta, hogy vele bensőbb viszonyba jusson. Így Cromwellel ekként végez egy levelében: «Carlyle Cromwelléből nem láttam egyebet, mint a mit a szemlékben ittott olvastam. És, mint ön helyesen gyanítja, nincs is szándékom elolvasni. Ha, a tárgy beható megvizsgálása után, Carlyle azt mondja nekünk, hogy Cromwell őszinte ember volt, azt válaszolom, hogy szívből örvendezve hallom ezt és megbizom szavában, minthogy nem tartom érdemesnek átkutatni azokat a bizonyítékokat, melyek őt erre az eredményre vezették. Annyi sok dolgot találok ebben a mi világunkban, a min gondolkozni kell, hogy nem fordíthatok egy

hetet egy kétszáz évvel azelőtt élt ember jellemének megítélésére».

De az érdeklődés körének ez eltérésénél jobban elválasztotta őket jellemök és világnézetök különbözősége.

«Vagy két hete — írja egyik levelében meghitt gyermekkori barátjához, Lotthoz — egy estét töltöttem Carlylenél. Különös egy teremés s én szörnyen unatkoznám, ha soká kellene társaságában lenni. Az ő beszéde semmi más, mint folytonos tiráda a dolgok borzasztó, utálatos állapota ellen . . . Keserűn kifakadt többek között a kiállítás ellen és nagyon haragudott, hogy olyan utálatos állatokat mutogatnak, mint az állatkert majmai. Beszéde nagyon hasonlít írásához, jelzőt jelzőre halmozva és mindig a legerősebbet, melyet találni képes . . . Nyilván szeret nevetni és szívből is nevet. De állandó morgása minden dolog s minden ember ellen annyira kihívó és annyira hiábavaló vele vitatkozni, hogy nem vágyom vele gyakran találkozni . . . Neje intelligens, de egészen uralma alatt áll».

Tényleg Spencer csakhamar fölhagyott látogatásával. Az író és embert ekként rajzolja: «Lewes azt szokta mondani, hogy ő egy költő volt zene nélkül és némelyek egy öreg héber prófétával hasonlították össze, vádjai és panaszai miatt. Mindkét jellemzéshez sok szó férne. Mások — és ez furcsa — a philosophusok közé sorolták! Meggondolva, hogy vagy nem tudott, vagy nem akart egy határozott rendszer szerint gondolkodni, hogy soha sem indult ki præmissáktól és végig nem gondolt semmit, hanem rendszerint intuitióknál és dogmatikus állításoknál maradt, nélkülözte azt a vonást, mely minden egyébnél jobban jellemzi az igazi philosophust. De egy másik vonásnak is hijával volt. A helyett, hogy nyugodtan gondolkozott volna, mint a hogy ezt mindenek fölött a philosophus teszi, ő szenvedélyében gondolkozott. Nehezen lehetne valakit találni, kinek értelmét a szenvedély ily mérvben megzavarta volna. Még jogosulatlanabbnak látszik számára a philosophus neve, ha annak jogát föltűnő kinyilatkoztatásaira és jellemző véleményeire alapítják. Az, a kinek . . . hite az volt, hogy az erős kéz uralma, korai időkben s bizonyos társadalmi föltételek alatt jótékonynak bizonyulván, minden időre jó: azt mutatta ki ezzel, hogy mily kevésbé emelkedett túl azon a dogmán, mely szerint az emberi termé-

szet mindenütt ugyanaz és ugyanaz fog maradni mindörökre. Az, a ki gúnyosan lemosolyogta a társadalmi gazdaságtant, mint «szomorú tudományt» . . . nem adta jelét oly vérmérsékletnek, sem belátásnak, a mi valakit philosophussá tehet. Az, a ki vakul dühöngött Millnek a *Szabadságról* írott könyve miatt, a ki az utilitarianismust megvetőn «disznó-philosophiának» nevezte és ezzel a hasznosság keresését az anyagi élvezetek önző hajhászásával azonosította, az előtte levő bizonyítékok ellenére, hogy az a mások javára való törekvést és a legmagasabb érzelmek kifejtését magában foglalja: bebizonyította képtelenségét a gondolkodásra, mely minden átlagosan kiművelt értelemre is megszegyenítő volna, annál inkább valakire, a kit a gondolkodók közé sorolnak. Senki, kire a philosophus neve alkalmazható, nem juthatott volna el a tudománynak arra a képtelen gyűlöletére, melyet ő árult el . . . Mialatt állandón a mindenség törvényeire hivatkozott és azok tiszteletben tartásának szükségességére, soha sem mulasztotta el gyűlöletét kiönteni azokra, kik e törvények megismerésének szentelik életüket. Valóban, dogmái között olyanok is vannak, melyeket, ha nem tekintélyes ember fejezett volna ki, elkerülhetetlenül hihetetlen ostobaságoknak minősítettek volna.

Erkölcseleg egy nagy mennyiség jellemezte abból, a mit ő maga valahol «öreg északi vadságnak» nevez: a minék egyik eredménye oly nagy küzdelemvágy volt, hogy, mint magam is bizonyíthatom, képes volt saját tanaival szembe szállni, ha azt más ajkáról hallotta . . . A pointecsinálás szenvedélye oly nagy volt benne, hogy nem tudta az erős kifejezéseket a szükséges megszorításokkal ellátni, mert ez által hatásuk részben elveszett volna; s innét van, hogy az igazmondásról való minden szavalása ellenére írásai szerfölött igaztalanok. A túlzás igaztalanság; s a ki állandóan a legerősebb jelzőket használja, melyek a dolgok természete szerint csak adott esetben alkalmazhatók, szükségképen elferdíti a dolgok leírásait . . . «Természetesen nem állítom, hogy ezek mellett a jellemvonások mellett nem voltak csodálatraméltó tulajdonságai is. Sokan, kik közről ismerték, megegyeznek abban, hogy sok nagylelkűség, sőt igen mély gyöngédség is volt természetében. Egy igazságot illusztrál, melyet nem méltatunk kellőleg, azt, hogy az emberi lények-

ben, miként az alacsonyabb rendű állatokban is, a látszólag legellentétebb hajlandóságok létezhetnek együtt . . . Carlyle természete nélkülözötte az egyensúlyozást, az erkölcsit épen úgy, mint az értelmet. Mindkét szempontból nagy mértékben chaotikus volt . . . Kétségtelenül szerfölkötti ingerlékenysége és keserű és megvető nyilatkozatai csaknem mindenkiről, részben chronikus dyspepsiájának volt eredménye. De ifjúságából való önleírása, valamint anyja jellemzése is világossá teszi, hogy született despota volt és a legnagyobb mértékben arrogans. Ez okból a dolgokról és emberekről való véleményeit akkor is nagyon le kellene szállítani, ha nem volna is ok arra, hogy azt, kit rendszertelen (un-coordinated) gondolatok és érzelmek ily szembetünően jellemeznek, embertársai vezetésére tartsuk».

Mily más volt az általa úgy lenézett utilitarista irány vezérképviselőjének, Shillnek jelleme! Az az önzetlen jóság, mely Spencernek azon válságos időben tett ajánlatát sugallta, élete minden tevékenységében jellemezte. Nemcsak korának egyik legnagyobb elméje, de legnemesebb embere is volt. «Hogy nyilvános pályáját mily teljesen embertársai iránti tiszta és erős rokonszenve határozta meg — írta róla Spencer necrologjában — hogy ez a rokonszenv mennyire háttérbe szorította a személyes előny minden vágyát — hogy a szerinte méltányos vagy nemes eljárástól mily kevéssé rettentette vissza hírneve vagy helyzete megrontásának félelme: annak még legelkeseredettebb ellensége előtt is nyilvánvalónak kell lenni. Egy csaknem romantikus nagylelkűség készítette azon tetteire, melyeket tévedéseknek minősítettek. És nem lehet őt megérteni a nélkül, ha az, ki cselekedeteit helyteleníti, nem ismeri el azt a tényt, hogy azok egy nemes lélek mohóságából eredtek, ki türelmetlen az igazságtalanság jóvátételében és az emberi boldogság előmozdításában».

És jogosult büszkeséggel mondhatja Spencer: «Szeretném ha valaki őt, mint tipikus utilitarianust, összehasonlitaná Carlyle-el, mint tipikus anti-utilitarianussal. Mind családi, mind köztevékenységei szerint ítélve, az utilitarianus sokkal jobban kerülne ki az összehasonlításból; es magaviselete, mint férje és polgáré, sarcastikus magyarázatot adna azon denunciatiókhoz, melyekkel ellenfele erkölcsi hitvallását illette».

VI. Nők és szerelem.

Ez Spencer önéletrajzának az a része, melyben valaki az őszinteség hiányát vethetné szemére. Nem mintha leplezve mondaná el, a mit közöl, hanem, mert — úgy érzi az olvasó — nem mond el mindent. Megismerjük rengeteg vágyódását család s gyermekek iránt (Emlékezzünk csak vissza a kivándorlási terv töprengéseire!) Megtudjuk vágya meg nem valósításának okait. Hallunk néhány korai legényábrándjáról. Látjuk merőben intellectualis barátságát kora legnagyobb regényíró-nőjével. És ez körülbelül minden. Úgy hogy akaratlanul is föltolul a kérdés: hát ez a roppant egyéniség csakugyan nem ismerte volna az emberi lélek legnagyobb szenvedélyét? És mert a családalapítást anyagi helyzete és élete magas céljai lehetetlenné tették, végleg kiirtott lelkéből minden szerelmi vágyat? Talán. De ha így van is, ezt el kellett volna mondani annak az írónak objectivitásával és őszinteségével, ki «természetrájzat» akarta megírni. Épen a modern lélektan az, mely kimutatta azt a rendkívüli hatást, melyet az emberre nemi élete gyakorol, mind szellemi, mind erkölcsi téren. A nevelés tanban is egyre erősebb lesz a fölfogás, hogy az ember életének ez a része a leggondosabb megfigyelést s a szemérmeskedő titkolózás helyett okos irányítást s figyelmeztetést igényel. Nem furcsa, hogy épen az a szellem, ki véglegesen beillesztette az embert a természet rendjébe, ki szakított minden társadalmi előítélettel, ki tisztábban látta, mint bárki más a közvélemény, a divat, az illem relativ voltát, hogy épen ez a gondolkodó riadt vissza ettől a lépéstől? Kétségtelenül az angol társadalom prude levegője volt ennek oka, egyszersmind tanulságos példája a társadalmi viszonyok meghatározó befolyásának, melyet azok még a legfüggetlenebb lelkekre is gyakorolnak.

Húsz éves korának kis idylljéről ezt jegyzi föl: «Megléhetősen bizonyos, hogy ha a leány már nem lett volna eligérve, bizalmasságunk valami komolyabb érzelmbe csapott volna át. Ez szerencsétlenség lett volna, mert kevés vagyona volt vagy talán semmi, és az én kilátásaim nem voltak fényesek». Erre az időre vonatkoznak egy intim barátjának ezek a sorai is: «Sok újságot hallottam E. A. B.-től ártatlan flirtjeidről, philosophiai elméleteidről, különböző fölfedezéseid-

ről és last, not least, örökös veszekedéseidről . . . Azt hiszem, hogyha elkerülsz Worcesterből és Powickból, valaki más után fogsz nézni, kinek mosolyaidat adhatod. Mily más lettél, mint a hogy először megismertelek. Haladásnak mondjam-e? Mind-egy, nem akarlak tovább kínozni . . .»

Huszonnégy éves korában házasulandó Lott barátjának levelet ír, melyben valóságos rendszerbe foglalja a házasságra vonatkozó elveit. Ime kivonatban: 1. Egyet ért Emersonnal, hogy a férfi és a nő közötti szerelem valódi érzelméből áll elő, hogy egyik a másiknak, mint ideáljának megtestesülése jelentkezik. A boldogság első föltétele, hogy ez az állapot a házasságban folytatódjék. Ezért óvakodni kell ez idealitás megsértésétől; a mi csak akkor lehetséges, ha — az átlag házassági szokásokkal ellentétben — a házasfelek a külsőségekben is egymással szemben több délicatesset tanúsítanak, mint bárkivel mással szemben.

2. A mai házasság a régi rabszolgaság maradványa. Szükségképen tönkre teszi az átszellemült szerelmet. «Mert hogyan láthassa továbbra is a férfi oly lényben ideálja typusát, kitől megtagadja a jogok egyenlőségét és ez által magánál alsóbbrendűvé teszi?»

3. A mennyire csak lehetséges el kell feledni a törvényes kapcsolatot és állandóan a vonzalom természetes kapcsolatot kell érezni. Férj és nő úgy járjon el egymással szemben, mintha nem is volna közöttök törvényes kötelék. «Emberi törvénnyel összekötni azt, mit Isten szenvedélylyel kötött össze, körülbelül épen oly böles eljárás, mint az volna, mely a holdat hozzá akarná lánczolni a földhöz abból a félelemből, hogy a köztök levő természetes vonzódás nem volna elég szétrepülésök megakadályozására».

E levélre Spencer ezt jegyzi meg: «A mi e levél tartalmát illeti, megfelelőnek látszik kijelenteni, hogy az embernek 73 éves korában nem kell magát mindenben kötve érezni az általa huszonnégyéves korában kifejezett véleményekhez».

Érdekes volna tudni, miben változtak meg véleményei? Mert nem tekintve itt-ott, egyes a fiatal korról járó naivitástól, ezek az érzelmek és gondolatok néhol oly modernnek, hogy tovább kifejtve napjaink feminista törekvéseiben is helyet foglalhatnának.

Első könyve megjelenése után, harminczéves korában,

a házasság terve concret formában is fölmerül. Egy fiatal és gazdag hölgy nagy érdeklődéssel kereste a *Társadalmi Statika* némi hírré szert tett szerzőjének ismeretségét. De a dolog csakhamar megszakadt. Spencer úgy találta, hogy a fiatal hölgy «betegesen intellectualis», «egy kis agy heves tevékenység állapotában». «E mellett épen oly harczos kedvűnek látszik, mint én s úgy képelem, nem kevésbé öntudatos. Azután nem látszott olyannak, mint a ki nevetni tud. Úgyannyira, hogy, bár meglehetősen csinos, fiatal, szerfölött nyílt s költő, valamint örökös, nem hiszem, hogy a szerelem meg fog szállni». De a hölgy is hamar kiabrándult belőle. Ennek oka Spencer szerint az volt, hogy a «legtöbb ember igen helytelen és olykor absurd fogalmat alkot magának azokról, a kik könyveket irnak. Azt várják, hogy nagy mértékben különbözöknek fogják őket találni az átlagemberektől. Pedig szabályként azt lehet mondani, hogy senki nem áll könyvével azonos színvonalon; bár, hiszem, hogy vannak kivételek. Szellemi tevékenysége legjobb eredményeit teszi le a szerző könyvébe; ott azok el vannak különítve az alacsonyrendű termékek azon tömegétől, melylyel a mindennapi eszmecsereben össze vannak keverve. Mégis rendszerint ezt szokták fölteni, hogy ki nem válogatott gondolatai épen oly jók lesznek, mint a kiválogatottak. Pedig épen oly észszerűen azt is föl lehetne tenni, hogy a szeszfőző erjedő (Wort-Hefe) élesztője épen oly minőségű, mint az abból lepáruult spiritus».

Ezen kis ismeretségek mellett élete egyedüli nagy női barátsága Miss Evans, a későbbi George Eliot volt. Mint az *Economist* segédszerkesztője ismerkedett meg vele Chapmanéknál s ő volt az a fiatal hölgy, kinek föltűnt homloka simasága. Gyakran jártak együtt az operába és egyedül sétáltak egy protectió kulcs segítségével a Somerset House szép és csöndes terrace-án. Természetesen ez a bensőség mindenféle következtetésekre adott alkalmat. Szerelemről, majd házasságról beszéltek az emberek. Spencer arról biztosít, hogy egyik combinatio sem volt igaz. Meleg, de merőben intellectualis barátság volt. Két nagy szellem találkozására. Spencer hamar észre veszi benne a regényírói képességet és kísérletre buzdítja. Miss Evans soká habozik. Végre megpróbálkozik vele. Hogy mily sikerrel: eléggé följegyezte az irodalomtörténet.

Kedves humora, szeretetreméltó ironiája gyakran fölvidítja Spencert. Egyszer, mikor Spencer azt fejtegette, hogy a halászásnál mesterséges csalétket is lehet használni s nem igaz az az elterjedt halászvélemény, hogy e célra csak élő rovarok alkalmasak, mert hisz a hal a mesterségest a valóditól megkülönböztetni nem tudja, George Eliot közbe vágott: «Igen, ön oly szenvedélyes általánosító, hogy még halászni is általánosítással szokott».

Véleményét róla s érzéseit iránta élénken világítja meg ez a jellemrajz: «Külsejében talán volt valami férfias vonás, mely értelmét jellemezte; mert bár magassága az átlag női volt, erősen ki volt fejlődve. Feje is nagyobb volt, semmint nőknél szokás . . . Nyugodt állapotban meglepő hatalmat áruolt el, de ha mosolygott, arca föltünően átalakult. Sok ember mosolya semmi más, mint a szórakozás jele; de az ő mosolyával rendszerint a rokonszenv kifejezése is egybe volt kötve az iránt a személy iránt, a kire mosolygott. Hangja inkább mély contralto volt s azt hiszem, természetből erős . . . Mindig kellemes csengésű volt és miként mosolya, rokonszenves.

Ezek a vonásai oly tényezők eredményei voltak, melyek altruista érzést idéznek elő: — az általános rokonszenvé és a családi vonzalomé. Ez az utóbbi nagyban hozzájárult későbbi élete főeseményeinek előidézéséhez. Alig szükséges mondani, hogy általános rokonszenvéből eredt az emberiség iránti entusiasmusának nagy része. Ez okozta azt a vágyát is, hogy együtt érezzen az őt környező társasággal . . . Természetes érzelme volt a vágyódás, hogy a mennyire csak lehetséges. egyetért másokkal. Önuralma, mely lelkiingyugalomhoz vezetett, szembetűnő volt . . . Lelkiismeretes és igazságos minden vonatkozásban és ennél fogva fölháborodó a rosszal szemben, mégis elnéző volt az emberi gyöngeség iránt, úgy hogy könnyen megbocsátott; és tényleg hajlandó volt a kemény ítéleteket rosszalni. Ezt a jellemvonását, nem kétlem, részben az okozta, hogy saját hibáit állandóan tanulmányozta. Panaszkodott, hogy kettős öntudat gyötri; — mintegy az önkritika árja követte, bármit mondott is vagy tett; s ez természetesen önkicsinyítéshez és önmagában való bizalmatlansághoz vezetett.

Valószínűleg ez az utolsó jellemvonása akadályozta meg

képességei és tudása kifejtésében. E fölfedezésének fokoza-
tosan és alkalmilag kellett végbemenni . . . Ritka emlékező-
tehetség és a fölfogás nagy gyorsasága mindenféle ismeret
szerzését könnyűvé tette számára; és e képességgel karöltve
járt szervezési képessége mindannak, a mit szerzett, bár ez
nem volt olyan nagy. Szerkesztő képzelete ugyanis, mely
különös erővel nyilvánult a jellemek alakításában és lelki
állapotok visszatükrözésében, más irányokban nem volt ily
erős. Nem tudott megfelelő bonyodalmakat (plots) kitalálni
és speculativ képessége inkább kritikai és analytikai volt,
semmint syntetikus. De így is jelentékenyek voltak philo-
sophiai képességei. Csak kevés férfit ismertem, a kivel philo-
sophiai kérdéseket több eredménnyel vitathattam meg, mint
vele. Az elvont gondolkodásra való képesség ritkán jár együtt
a concret fölfogásra való képességgel, még férfiakban is: a
nőknél pedig a kettő olyan egyesülése, mint a minő benne
létezett, azt gondolom, soha sem fordult elő.

A nyugalom szokott jellemvonása volt. Soha semmi jele
a szellemi izgalomnak, annál kevésbbé a megeröltetésnek;
hanem állandóan a rejtett erő benyomását keltette — eszméi
nyilvánvalóan egy csöndesen működő nagy értelem termékei
lévén . . .»

Ennyi jelesség mellett nagyon szerény volt. Vitakozni
nem szeretett. Így hamar fölhagyott kedvelt philosophusa,
Comte védelmezésével Spencerral szemben. Sokan Spencer
kifejezett tanítványának tekintették s lélektani s társadalmi
éleslátását mestere érdemének vélték. George Eliot halála
alkalmával ez a fölfogás a sajtóban is több oldalról jelent-
kezőn, Spencer siet azt megczáfolni, kifejtve, hogy barát-
ságuk csak 1851-ben kezdődött, több évvel később, hogy
Strauss fordítása megjelent, a mikor már «az a széles mű-
veltség és sokoldalú tehetség jellemezték őt, melyek azóta
világhírűvé tették». Mégis valószínűnek tartja Spencer is,
hogy a *Lélektan alapelvei* segítségére lehettek a lelki állapo-
tok elemzésében.‡

Ilyen volt az az asszony, a ki Spencer érdeklődését min-
den másnál jobban föl keltette. S aligha tévedek, mikor ő
reá vonatkoztatom aggkori reflexióinak e resignált sorait:
«A physikai szépség nálam sine qua non; mint a hogy egy-
szer oly szerencsétlenül bebizonyult, mikor valakivel talál-

koztam, kiben a szellemi és érzelmi jellemvonások a legmagasabbak voltak».

Magányos élete súlyát mindig érezte s főöröme volt, ha gyermekekkel, különösen kis leányokkal játszadózhatott. S mikor bekövetkeztek a teljes munkaképtelenség szomorú évei, mikor már nemcsak a munkát, hanem a művészeti szórakozást sem bírták ki idegei, akkor is békesség és boldogság szállta meg, ha egyik barátnője kis leányaival mulathatott.

De súlyos egyedüllétében is vigasztalta ez a meggondolás: «Annak, ki életét a komoly irodalomnak szenteli, meg kell elégednie a nőtlen étellel; kivéve ha olyan feleséget talál, kinek kellő vagyona van mindkettejük számára s ki szívesen helyezi férjét a szükséges anyagi helyzetbe. De még ekkor is családi gondok és zavarok végzetszerűkké válhatnak élete föladatára nézve. Miként egy tudós barátom mondotta, ki tapasztalásból ismerte a családi bajok hatásait: — «Ha megházasodott volna, nem lett volna semmiféle philozophiai rendszere».

VII. Természet és művészet.

Spencer apja nem közönséges képirói képességekkel volt megáldva. Ezeket Spencer is örökölte, de úgy látszik, kisebb mértékben. Rajzban és szoborban egyaránt képes volt valakit ügyesen portraitirozni, de ezen túlmenő művészeti ihlettel, úgy érezte, nem rendelkezett. E képességek azonban fejlesztették æsthetikai ízlését a szépség fölismerésére természetben és művészetben egyaránt.

Természetszeretete rendkívüli volt. Kora gyermekségétől késő öregségéig nem volt nagyobb öröme, mint szép hegyes vidéken kóborolni, csolnakázni vagy halászni. Önéletrajza számos lapján valóságos ujjongással tör ki belőle a nagy gyönyörűség. A természet volt legnagyobb vigasztalója és legnagyobb fölfrissítője. Minden évben többször fölkereste Skóciát s ha hosszabb kirándulásra nem mehetett, London környékén sétálgatott többnyire valamely barátjának társaságában. Svájci, olaszországi, amerikai és nilusi útjában is a természeti örömök jóval fölülmúlják a művésziakat.

Ennek oka részben az lehetett, hogy az utazás gyöngé

idegeit szerfölött megviselte, úgy hogy hiján volt annak az ünnepi hangulatnak, mely nélkül nincs zavartalan élvezet.

Egy másik oka, mint maga kifejti, hibát találó szellemében rejlett. Buvárlatai a kritikai hajlandóságot annyira kifejlesztették benne, hogy a legkisebb hibát nemcsak észrevette a műalkotásban, hanem élvezetét is megrontotta. E kritikai szellem további következménye az érzelmi elem elnyomása volt, mely pedig, tudjuk, nagy részét teszi ki az esztetikai élvezetnek.

A költők közül föltétlen elragadtatással csak Shelley *Megszabadított Prometheusának* adózott, melyben teljes mértékben föltalálta a változatosság utáni nagy vágya kielégítését. E mellett a költészet egy másik alapkellékének a heves szenvedélyt tekintette. Mert «ha az érzelem nem tör elő, akkor a megfelelő kifejezési eszköz a próza: és a rhythmikus forma csak akkor illő, ha az érzelem emelkedik. Ez az oka, hogy Wordsworthban kevés örömet találok... E fölfogás következményeként... a költészet legmagasabb typusa az volna, melyben a forma folytonosan változik a tárggyal; emelkedik és esik költői sajátságaiban a szerint, a mint az érzelem erősödik vagy gyöngül, — most prózává sülyed le, melyben a rythmusnak csak árnyéka van és a melyet mérsékelt erősségű szavak és képek jellemeznek, most pedig, számos fokozaton keresztül, a lyrai formáig emelkedik határozott méretekkel és élénk metaphorákkal...»

Ez csak a genius munkája lehet. Épen azért az ember kevés verset olvasson és csak a legjobbat. «Még az igazi költők is túl termékenyek. Ha csak egy negyedét írták volna műveiknek, a világ nyert volna általa»... Senki ne írjon verset, ha ki tudja bírni. Nyomja el vágyát, ha lehetséges; de ha akarata ellenére is előtör, akkor az értékes lesz».

Ízlésének e követelményeit a classikus irodalom legkevésbé elégítette ki. Különösen az epikus költészet, melyet nagyon monotonnak talált. Az *Iliásról* például ezt mondja: «Ez az érzésem tisztán jelentkezett, midőn vagy húsz éve az *Iliás* egy fordítását vettem kezembe oly czélből, hogy a régi görögök babonáit tanulmányozzam. De hat könyv elolvasása után éreztem, hogy mily súlyos föladatra vállalkoztam s inkább képes volnék egy nagy összeget fizetni,

semmint e könyvet végigolvasni. Nem is szólva a ruhák és fegyverek részleteinek, a kocsiknak és lovaknak, az adott és kapott sebeknek felsorolásáról, melyek oldalakat töltenek be; nem is beszélve a leiró nevek ismétlésének gyerekes szokásáról, a minő például jótarajú görögök, hosszúhajú achajok, löidomító trójaiak s így tovább; mellőzve sok képtelenséget, például a ló genealogiájának előadását a csata kellő közepében azt sem hozva föl ellenvetésül, hogy a főtárgy állandóan a brutális szenvedélyeket hívja föl és a vadember ösztöneit: elég ha azt mondom, hogy nekem a csaták és beszédek szüntelen ismétlése elviselhetetlen. Még ha a kifejezett eszmék kellemes érzelmeket keltenének is föl bennem. a kellően éles ellentétek hiánya a tárgyban s formában visszarettentene.*) Ugyanez áll más epikus költeményekről akkor is, ha tárgyuk rokonszenves előttem. Ha például Dantet olvasom, hamar érzem az előadási mód s a tárgy nem elegendő változatosságát, a mely állandóan túlgazdag: egy szépségekkel teljes épület, de nincs szépség a körvonalakban — egy rosszul szabott ragyogó ruha».

Az önállóságnak ugyanez a bátorsága jellemzi a többi művészeti ágak megítélésében is.

Igy a görög szobrászatban hiányosnak találja a haj visszaadását: «A görögök nem ismerték föl kellően azt a tényt, hogy az anyag, melyben dolgoztak, physikai jellemvonásaiban oly távol áll az ábrázolandó anyag tulajdonságaitól, hogy minden törekvésnek, mely pontos utánzására irányul, szükségképen sikertelennek kell lennie; s hogy azt inkább suggestióval, semmint hű ábrázolással lehet visszaadni».

Ruskin *Modern festői* örömmel töltik el, mert szerzőjük

*) A *Művészet és Erkölcs* című könyvemben ezzel némileg hasonló véleményt fejeztem ki az *Odysseia* tekintetében. Ezt sokan Spencer idézett véleménye utánzásának tulajdonították. Fölhasználom ezt az alkalmat kijelenteni, hogy könyvem írásakor Spencernek a classikus költészettel szemben elfoglalt álláspontját absolute nem ismerem. Erre nem annyira öngazolásból helyezek súlyt, mint inkább azért, mert jellemző példáját látom benne annak, hogy rokon tudományos fölfogás és világnézet szükségképen az æsthetikai ízlés rokon átalakulására vezet.

a modern festők néhány jelességére, a leghíresebb régiek néhány hiányára mert figyelmeztetni. De már *Velence kövei* nagyon elkedvetlenítik. Barbárnak találja e művet s meglepőnek és elbátortalanítónak, hogy «az, ki ily sok képtelenséget írt és hirdetett, oly nagy befolyásra tett szert».

Igen érdekes az a beható bírálat, melyben néhány legnagyobb régi festőt vizsgál meg, igyekezve kimutatni úgy tárgy-, mint formabeli fogyatkozásait. Nem kevésbé tanulságosak a velencei építészetéről írt kritikái. Sajnos, ezek jóval terjedelmesebbek, semhogy idézhetném őket; egy-egy kiszakított mondatban pedig nem akarom bemutatni eszméit, mert a közfölgóással ily ellentétes véleményeket, úgy mint ő teszi, alaposan kell bizonyítani. Csak azt akarom kiemelni, hogy nagy physikai, anatómiai s technikai ismeretei határozzák meg itt is rokon- és ellenszenveit, míg az érzelmi motívumok kevésbé érvényesülnek ítéletében. Legföljebb az anthropomorph világnézet durva nyilvánulásai izgatják. A történelmi érzék, mint életében, úgy művészeti elvezetésben is hiányzott.

De nemcsak a gáncsolásban bátor, hanem a dicséretben is. Egy korában kevésbé ismert műről, Burgess *Bravo Torojáról* ezt írja: «Egyetlen régi mester képe, melyet láttam, vagy a melyről hallottam, sem tud ily sikert elérni, ekkora mértékben», az arczkifejezés és kedélyhangulat visszatükrözésében. Hogy magyarázhatni meg mégis az æsthetikai ítélet ily nagy eltéréseit: «A mint létezik vallásos orthodoxia, épen úgy van æsthetikai is; s az utóbbtól, ép úgy, mint az előbbtől való eltérés szakadásra zúditja a többség kárhóztató ítéletét, a mi rendesen magában foglalja mindazokat, a kik a hatalmon vannak. Innen van, hogy számos művész — különösen, midőn fiatal és fél a tekintélyeket megsérteni — óvakodik elmondani azt, a mit a hagyományos hírességekről titkon hisz. Magam is bizonyíthatom, hogy vannak közöttök olyanok, kik nem állanak be az elmúlt idők festőinek magasztaló chorusába, de a kik tudják, hogy æsthetikai szakadárságuk kifejezése ellenségeket szerezne nekik . . .»

E mellett Spencer arra is fölhívja a figyelmet, hogy a mult elismerése keveset jelent addig, «míg művének kifejezett helyeslését nem követi a tőlök helyeselt eljárási módok elfogadása. Jól mondják, hogy az utánzás a hizelgés

legőszintébb formája — vagy helyesebben nem is a hizelgésé, hanem a csodálaté; és a régi mestereknek számos olyan vonása van, melyeket könnyű volna utánozni, s melyeket a művészek utánoznának is, ha csakugyan csodálnák azokat. Ha választanunk kell a szavak és a tettek tanubizonyosságai között, jó okunk van a tények bizonyítékait a szavak fölé helyezni».

Spencer azt is följegyzi, hogy több kitünő festő kortársa vele kifejezetten rokon véleményeket hangoztatott a régi mesterekről. Legnagyobb és legállandóbb művészeti szenvedélye a zene volt. Különösen az éneket szerette, melyben maga is gyakran részt vett. Kant sokszor idézett mondásával szemben, hogy benne két dolog kelti föl a tiszteletteljes megdöbbenés érzését: a csillagos ég s az emberi öntudat, a maga tapasztalataként három ilyen hangulatot keltő dolgot említ föl: a tengert, a nagy hegyet és a szép zenét egy domban. Az első ezek közül (talán gyakori látás miatt) sokat vesztett e hatásából; de a másik kettő érintetlen maradt. «Az egyesült fenségnek és bájnak azt az érzését, melylyel az orgona és a dóm-építészet segítségével a hatalom eszméjét kelti föl bennünk, akkor és mindig erős volt bennem — oly erős, valószínűleg, mint a legtöbben — erősebb, mint sokakban». Mégis — és ez fölötte jellemző rá — a templomot kerülte, mert egy személyes lény imádata és magasztalása és «az engedelmesség alázatos nyilatkozatai soha sem keltettek visszhangot» benne. Az operát élvezni nem tudta, mert türelmetlen volt mindig «a valószínűség durva megsértéseivel szemben. Ha képes voltam is a hős és a hősnők érzelmeinek melodikus kifejezését hallgatni a természetellenesség túlságosan sértő érzése nélkül, minthogy az ének megfelel a fölcsapó érzelmeknek, de lehetetlen volt elnyomni magamban a tiltakozás érzését akkor, mikor a zenei kifejezőmódot a dráma oly személyeire is alkalmazták, kik nem voltak hasonlóan fölindulva. Hogy szolgák és szobaleányok költőiekké tétessenek és recitative beszéljenek csak azért, mert uraik véletlenül szerelmesek lettek egymásba, túlságos képtelenségnek tűnt föl nekem; és e képtelenség tudata tönkre tette az örömet, melyet különben a darabból merítettem volna. Úgy vagyok a zenével, mint a festészettel: — a természetességtől való nagy eltérés egy-egy részben annyira

elvonja figyelmemet az egész értelmétől és jelentőségétől, hogy csaknem megsemmisíti élvezetemet».

Wagnerrel sem tudott bensőbb barátságot kötni. Mikor először hallott egy Wagner-concertet, valaki megkérdezte egy hölgytől, ki páholyában ült, hogy hogy tetszett? A hölgy azt válaszolta: Oh! egész jól türtem. Spencer hozzá teszi, hogy ez a válasz messze elmaradt az ő érzésétől. Mint a művészet egyéb terein, úgy Wagnerrel szemben is a bámuló közvéleménytől eltérő heretikus nézeteket táplált, melyeket abban a végkövetkeztetésben foglal össze, hogy Wagner nagy művész volt, de nem volt nagy muzsikus. Nagy művész volt, mert jobban tudta, mint bárki, a hatásokat elrendezni. De nem volt nagy zenész, mert nem tudott zenei formát adni azoknak az érzelmeknek, melyeket a szavak kifejeztek. Nem volt benne valódi zenei inspiratio, mely hirtelen gyönyörű combinatiókat varázsol elő, melyekről az embernek sejtelve sem volt. Az övéi egy megszokott typushoz tartoztak . . .

A zenei élvezet volt az, mely szomorú öregsége egy-egy óráját megédesítette. Mikor már kimerült idegzetét minden más művészeti hatás túlságosan izgatta: a zene volt az egyedüli, melyben még mindig örömet és vigaszt talált a kis gyermekek édes csacsogása mellett.

De művészeti hajlandóságai nemcsak az æsthetikai örömök minden ágának élvezetében jelentkeztek, hanem élete munkáját is befolyásolták.

Így stilérzékét és gondját rendkívül kiélesítették. Nagy céltudatossággal s fáradságos türelemmel keresi a megfelelő s erőteljes kifejezéseket és törekszik világosságra s meggyőző erőre. Tényleg stilusa párját ritkítja a tudományos irodalomban: oly nemes, egyszerű, pontos, meggyőző és erőteljes. De élete későbbi szakában úgy érzi, hogy stilusa kevésbé jó — azóta, mióta megrendült egészsége arra kényszeríti, hogy munkáit tollba mondja.

De nemcsak ez a külső művészi erő volt benne, hanem egy hatalmasabb belső is, melyet szerencsésen nevez építészeti ösztönnek s mely minden betegség és kimerülés ellenére rendszere befejezésére hajtja. «Érzésem — úgymond — hasonló ahhoz, melyet az építész érez, midőn egy épület be nem fejezett szárnyát szemléli, vagy valamelyik csak félig kiépített tetejét . . . Úgy látszik, van bennem valami a mű-

vészből, a mi a szépség elérését mindenkor munkám ösztönzőjévé tette: persze nem a köznapi értelemben vett szépség elérését, hanem azt, a mi egy philosophiai műben létezhetik. Mindig meg volt bennem az a kívánság, hogy úgy a nagyobb, mint a kisebb érveket befejezetten és symmetrikusan rendezem el . . .»

VIII. Politikai elvei és közéleti tevékenysége.

Mint minden nagy gondolkodó, úgy Spencer szemében is a politika csak alkalmazott tudomány volt: a helyes társadalmi cselekvőség elveit nem a mindennapi, a legközelebbi exigenciák szempontjából tekintette, hanem az életről általában és a társadalmi életről különösen táplált alapfölfogásával összhangban. Ekként nem is voltak azoktól eltérő politikai meggyőződése, mint a melyek a synthetikus philosophia törvényeiből logikai szükségszerűséggel következtek. S mint-hogy e tanulmánynak nem célja Spencer rendszerét ismertetni, tulajdonképen úgy látszanék, hogy politikai elvei ismertetésével átlépek azt a határt, melyet kitűztem magamnak.

A dolog azonban némileg másként áll. Egyénisége megértéséhez nagyban hozzájárul, ha látjuk miként hatottak kora eseményei politikai gondolataira, milyen átváltozásokon mentek azok keresztül? Ez annál érdekesebb kérdés, mert tudjuk, hogy a legszebben kiépített társadalomtudományi rendszereket épen a társadalom való története szokta leczáfolni.

Spencer politikai elveinek változását röviden úgy lehetne jellemezni, hogy azok a radicalis liberalismusból egy rendkívül óvatos liberalismusba mentek át. Ez az óvatos liberalismus tényleg ellentétbe jutott a «mindenkinek egyenlő szabadság» alaptörvényével; viszont Spencer erre az ellenvetésre némi joggal azt válaszolhatta volna, hogy egészen más dolog végső normákat s eszméket fölállítani, mint a máról holnapra való cselekvést meghatározni.

Elveinek ezt a változását így adja elő:

«Vajon a haladó évek conservativismusa módosította eszméimet, avagy a szerzett nagyobb tudomány? Vagy talán mindkettő közreműködött, hogy a vérmes állásponttól a csüggetegre vigyen át? Gyakran ámulatba ejtettem barátaimat azzal a mondásommal, hogy torybb vagyok, mint bár-

mely tory és radicalisabb, mint bármely radicalis: és e paradoxon egyre tartó igazsága mutatja, hogy bár nem hagytam el a jövőről alkotott eszmémet, átláttam, hogy ennek megvalósítása távolabb van, mintsem gondoltam. A rossz elleni fölháborodás, a fiatalság reménytelisége és a tapasztalat hiánya egyesült bennem, mint sokakban arra, hogy mohó vágyat idézzen föl bennem a politikai újjászervezésre, és azt a hitet ébresztsze, hogy csak egy elméletileg igazságosabb kormányforma föllállítására van szükség azon bajok gyógyítására, melyekben a társadalom szenved. Innen fiatalos radicalismusom.

Igaz, mint a *Társadalmi Statika* is bizonyítja, hogy harminczéves koromban huszonöt évem durva fölfogásai jelentékeny mértékben módosultak. Beláttam, hogy az intézmények a jellemtől függenek és bármennyire módosíthatók is külső formáikban, nem változtathatók meg belső lényegökben gyorsabban, mint a hogyan a jellem változik. Nyilván való lett előttem, hogy az emberek csak igen korlátolt értelemben észszerű lények; hogy a magaviselet a vágyból ered, a melynek kielégítésére az ész csak vezetőül szolgál; s hogy ennél fogva a politikai cselekvést nagyban és egészben a vágyak egyensúlya fogja meghatározni, mindenütt, a hol kifejezésre juthatnak. Az is igaz, miként a *Reform Veszélyei és Óvszerei* című essaym mutatja, hogy tíz évvel később észre vettem, hogy a szavazati jog kiterjesztése bajokat idézne elő mindaddig, míg az országos és helyi politikai tevékenység költségei nem fognak közvetlenül és minden félreértés kikerülésével mindazokra az egyénekre esni, a kik azokat igénybe veszik és hogy a politikai hatalom csak oly mértékben terjeszthető ki, a melyben a kormányzati működések megszoríthatnak.

De magam is igazoltam azt az igazságot, hogy inkább az érzés, mint az értelem vezeti az embert; mert nyilván elfeledve ezeket a következtetéseket, helyeseltem a szavazati jognak azt a széles kiterjesztését, melyet az 1867-iki reform adott meg. Pedig a priori föltehettem volna, a mi a posteriori nyilvánvaló lett, hogy a változás az lesz, hogy a régi osztálytörvényhozást egy új osztálytörvényhozás fogja helyettesíteni. Mert világos, hogy — a mai átlagos emberi természet mellett — azok, kik az uralmon vannak, közvetlenül

vagy közvetve, homályosan vagy tisztán saját érdekeiket, helyesebben látszólagos érdekeiket fogják keresni. Semmi okunk nincs föltenni, hogy az alsóbb osztályok benső lényegökben jobbak, mint a magasabbak. Miért is, ha az utóbbiak, mikor uralmon voltak, oly törvényeket csináltak, melyek egy vagy más módon őket előnyben részesítették, következik, hogy ha az előbbieket jutnak uralomra, azok is saját javukra fogják a törvényhozást befolyásolni. Bármily világos volt is a dolog mindig, most még világosabb lett, hogy addig, míg a kormányzati tevékenység korlátlan, érdek-képviselőre van szükség; és hogy az a rendszer, mely alatt valamely érdek túlságosan van képviselve egyoldalú törvényekre fog vezetni. Egy hosszú multon át a magasabb rangú méltatlan előnyt szerzett az alacsonyabb rovására; és ma egyike a mozgás minden rendjében nyilvánuló rhythmusoknak oly állapotot kezd létre hozni, melyben az alacsonyabb rendű méltatlan előnyt fog szerezni a magasabb rovására.

Egy másik igazságot sem vettem észre, mely később eléggé kézzelfoghatóvá lett. Gyakran hánytam a politikusok szemére, hogy a törvényhozásnak csak legközelebbi eredményeit szemlélik és nem nézik a távoliakat: és úgy találom, hogy magamat hasonló vaksággal kell vádolnom. Fiatal éveimben nem fogtam föl, hogy egy organikus változás egy másikat igyekszik létre hozni és ez ismét egy másikat, olykor az intézmények örökös át- és átformálását idézve elő, a társadalom egy túlságosan idomítható állapotát: mignem létre jön valami, a mi politikai desorganisatióhoz vezet.

De, mint fentebb mondtam, míg a jellem változatlan marad, az intézmények változása nem lehet alapjában nagy, bármily nagynak tűnjék is föl külsőleg; és míg itt bizonyos fajú desorganisatio foly le, addig amott másfajta reorganisatio történik — míg régi kényszerberendezések lazábbakká tételnek, addig új kényszerintézményeket léptetnek észrevétlenül életbe. Mert annak a törvényhozásnak, mely a munkásosztályt egyre több előnyben részesíti a munkaadó osztály rovására, az a kísérője, hogy a közigazgatási rendszer növekedése mindinkább hatalmas és föltétlen lesz — egy új kormányzó tényezőt dolgoz ki a saját maga számára az emancipált nép, a nélkül, hogy észre venné, mialatt csak az ígért

előnyök elnyerésére gondol. Ennek szüntelen és napról napra gyorsabb kifejlődése ma már elkerülhetetlen lett abból az okból, hogy mind a választók, mind képviselőik egyre növekedő hévvel sürgetik az állami támogatást, állami kiadást, állami szabályozást követelnek, a mi a tisztviselők hadseregének állandó gyarapítására vezet — oly hadseregnek, mely tagjai által kikényszeríthető megszorítások és parancsok útján, fokozatosan csökkenti a polgárok szabadságát s egyidejűleg ezt a szabadságot még tovább csökkenti, követelve, hogy a nép munkájából egyre több fordítottassék föntartására és azon szolgálat fizetésére, melyet ellát. Ennek a szervezett és megszilárdult bürocratiának lappangó növekedése folytatódni fog, minthogy a választó közönség nem foghatja föl az általános, de távoli bajokat, melyekkel a rendszer jár, szemben azokkal a részleges, de közvetlen előnyökkel, melyeket ez a tevékenység nyújt. Mert a tömegek csak anyagi jótéteményeket tudnak értékelni: — jobb lakásokat, rövidebb munkaidőt, magasabb napszámot és jobban szabályozott munkát. Így azokat kedvelik, kik a bányász munka idejének leszállítására, a munkaadók által létesítendő nyugdíjalapokra, a vasúti díjak megrendszabályozására és az úgynevezett sweating system megszüntetésére szavaznak. Egészen helyesnek tűnik föl nekik, hogy a közoktatásügyet, melyet községi adókból tartanak fenn, az állam szabályozza; hogy az állam adjon technikai kiképzést, hogy a szállodák egészségügyi fölügyelet alá vétessenek. Úgy vélik, hogy a helyi önkormányzati testeknek az a hatásköre, melylyel azok ma gáزرól, vízről, villanyos világításról gondoskodnak, kiterjesztendő volna közúti vasúttal létesítésére, szomszédos csatornák megvételére és üzembehelyezésére, munkáslakások építésére, pénzkölcsönzésre birtokok vétele céljából és egyébként kényelem nyújtására és az emberek foglalkoztatására. Minthogy mindez egy szerteágazó tisztviselői kart tesz föl, fölteszi egyszersem mindazok megadóztatását, kiknek vagyonuk van: a mi egyet jelent a tulajdon közvetett újra megosztásával. Tényleg már gyakorlatilag érvényesül a Henry Georgetól javasolt politika, mely azt mondja, hogy a tulajdonosokat nem kell birtokaikból kitenni, de «kiadóztatni», fölismerve a ritmus általánosságát, világossá lesz, hogy képtelenség volt azt föltenni, hogy a politikai, társadalmi és kereskedelmi meg-

szorításoknak az a nagy tágitása, mely tetőpontját a szabad kereskedelemben érte el, folytatódni fog. Kikerülhetetlen volt a megszorítások újraalkalmazása, ha nem ebből a fajtából, hát egy másikból, és ma már nyilván való, hogy míg egy hosszú korszakon át a társadalmi ügyekben a kényszerű együttműködéstől az önkéntes felé haladtunk (vagy hogy a Sir Henry Maine nevét használjam, a kényszerből a szerződés felé), most e folyamat megfordítottja vette kezdetét. A szerződés minden irányban meggyöngítettett és megtörtetett; és visszafelé megyünk a kényszer rendszerébe, mely a nyilvános közigazgatás óriás fejlődésének és a polgárok ennek következtében beálló alárendeltségének eredménye — az általános állami szabályozás alatt végzett ipari üzem rendszerébe — egy új zsarnokságba, mely új ellenállásokra és föl-szabadulásokra fog végül vezetni.

Lehet, hogy vannak tényezők, melyek kikerülték figyelmet. A szövetkezés például, ha sikeres volna, sokat tehetne az átalakulás megakasztására, de mindaddig, míg a szövetkezés csak az elosztásban sikerül és csődöt mond a természetben, nem sokat lehet tőle remélni. Az emberi természetnek sokkal jobbra kell válnia, mint a milyen jelenleg, mielőtt jóval magasabb civilizatio elérhető volna. Bár hiszek a dal szavaiban, hogy «szébb idők fognak eljönni» ma úgy látszik nekem, hogy ezek «a szébb idők» igen messze vannak».

(Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy Spencernek ez a nagy ellenszenve a socialismus ellen nem újabb keletű. Ellenkezőleg egész államphilosophiai gondolkozásának logikai következménye s már a *Social Statics*ben, de különösen a *Man versus the State*ben heves támadásokat intézett a collectiv állameszmény ellen, melyről mint a «jövő rabszolgaságáról» beszél.)

Látjuk ezekből, hogy Spencer fölfogása a politikai kérdésekben ugyanazt az utat tette meg, mint a liberalismus Európaszerte. A harczias és radicalis liberalismus a polgárság győzelmével lassanként conservativvá lesz, hogy positióját az őt ostromló munkássággal szemben föntartsa. Mégis Spencer álláspontja a közkeletű liberalistól több tekintetben eltér: átlátja, hogy a munkásság ugyanazokat az eszközöket kezdi fölhasználni a polgársággal szemben, melyet az és a régebb kiváltságolt osztályok évszázadokon át az ő kárára

alkalmaztak; észre veszi továbbá, hogy az a megindult folyamat egy kosmikus jellegű rhythmus erejével és kikerülhetetlenségével lép föl; végül helyesen ismeri föl az egész lélektani és gazdasági folyamatot, mely végbe megy.

Itt sem terem, sem föladatomban egész okfejtése bírálatába belemenni; csupán azt jegyzem meg, hogy nemcsak a jelen diagnózisát állapítja meg élesen, hanem a jövőnek egy nagy veszélyére is helyesen figyelmeztet minket. Valamely merev és despotikus központítás felé való irányzatnak veszélyeit magok a socialisták is beismerik és azoknak elhárítását az önkormányzati élet lehető legnagyobb kifejlesztésében és az állami működések kapcsolatos decentralisatiójában keresik.

Közéleti részvétele politikai elvei módosulásával párhuzamosan halad. Mint fiatal ember lángoló lelkesedéssel vett részt az általános választói jog érdekében kezdeményezett propagandában, lelkes bajnoka az állam-egyház ellen megindult mozgalomnak, egy választási harcban a liberalis jelölt érdekében kardoskodik, tüzes iratot ír a vasutalapítási csaló speculatiók ellen, cikkezik a választási reform tárgyában. De közéleti tevékenysége hamar megakad, hogy helyet adjon a dolgok inkább quietistikus szemléletének. A választásokban nem vesz részt: tory, whig neki egyaránt közönyös. Úgy jár, mint minden doctrinaire, ki nem az élet jelenségeire építi föl elméleteit, hanem elméleteit akarja ráhuzni az életre. Egyedül marad s ő a fejlődés apostola, ki a társadalmat szerves növekvés termékének tekinti, oda jut, hogy annak legutolsó phasisát valami természetellenes dolognak tekinti... Egy társadalom, mely törvényei ellenére nő, az emberek ostobasága miatt.

A jamaikai négerüldözésen való fölháborodás azonban 1866-ban újra kiüzi dolgozószobájából a tett mezejére és Darwin, Huxley, Wallace mellett tagja lesz ez embertelenség megakadályozását célzó mozgalom intéző bizottságának, melynek elnöke Mill volt. Büszkén említi, hogy az evolutionisták az emberbaráti mozgalomban aránylag nagyobb számmal vettek részt, mint bármely más osztály.

Utolsó közéleti szereplése az a béke-actio volt, melyet 1881-ben, 61 éves korában kezdeményezett. E mozgalom célja a háború elleni propaganda volt. De semmi eredményre sem vezetett s csak azt érte el vele, hogy magát hosszabb

időre munkaképtelenné tette a sok izgalommal. Ehhez a sikertelen vállalkozáshoz keserű reflexiókat fűz, melyeket így végez: «Egy oly parlamenttel és néppel, a mely nyugodtan nézi, sőt meg is tapsolja, hogy hitvány ürügyek alatt, a mi már úgy is nagy nyugati országaink fegyveres erői betörjenek a szomszédos államokba és azután rablóknak nevezik el azokat, kik nekik szívósan ellenállnak: észszerűtlen az a föltevés, hogy ezeknek a méltányos nemzetközi érintkezés tetszetős dolog legyen».

S nemesen érző szíve nem találhat vigaszt a jövőben sem ezekkel a véres borzadályokkal szemben. Mert itt, mint egyebütt sincs más orvosság, mint az emberi természet átalakulása. Pedig ez a természet — ő is belátta — alig akar valamit változni.

Hogy a társadalmi haladás főtényezője nem az ember erkölcsi természetében, hanem ismeretei változásában, gyarapodásában s növekvő erejében keresendő: azt Spencer nem vette észre.

IX. Összefoglalás.

Azt hiszem, hogy élete e különböző oldalainak ez a hiányos ismertetése is elég volt arra, hogy a figyelmes olvasó megfesthesse képzeletében Spencernek, az embernek képét.

Ha elfogadjuk az emberi nagyság mérésére Taine ítéletét, hogy «a világon csak egyetlen emberhez méltó munka van: egy eszme világrahozatala, melynek átadjuk magunkat s melyben hiszünk: úgy Spencer kétségtelenül az emberi nem legnagyobb alakjai közé tartozik.

Tényleg egész élete egy nagy eszme szolgálatában telt el testi fájdalomokkal és lelki gondokkal nem törődő hűséggel. Igazmondása, bátorsága a közvéleménnyel szemben, tiszta lelkesedése az emberiség haladásiért, teljes hiánya a társadalmi s tudományos megalkuvásnak, czimmal, ranggal, befolyással mit sem törődése, lemondása fényről, vagyonról s családi örömről: ezek azok a jellemvonások, melyek őt erkölcsi természetében is a legkivételesebb emberek sorába helyezik.

Képének nincsenek is sötét, legföljebb halavány és fakó színei. Hiányzott belőle minden szeretetreméltóság és humor. Nem volt izzó vérmérséklet, mely a gondolkozás gyümöl-

cseinek külön szint és illatot tud adni: egy érzelmi közép-állapotban telt el élete, mely nem ismerte a nagy kilengéseket, a hihetetlen boldogságok mámoros perceit épen oly kevéssé, mint a reménytelen összeroskadások ólmos óráit. Soha sem kapott nagyobb lánggra sem a korszellem lüktetéséből, sem a művészeti ihlet alkotásaitól. Nem volt oly fokban altruista, hogy a világ csunyaságai s az emberi szenvedések nagy tömege oly mélyen elkésérették volna, mint a modern gondolkozás számos más nagy alakját. A fejlődés, az észrevehetetlen átalakulás gondolata annyira uralmába kerítette egész lelkét, hogy alig vette észre a lassu haladás mellett olykor lefolyó eruptiókat és catastrophákat. Nem lehet tagadni: nagyon is az angol middle-class gentleman szemével nézte a világot, ki kényelmes homejából az erkölcsi természet átalakulását várja, mint az emberi boldogság egyedüli komoly tényezőjét. Az alapvető emberi intézmények gyökeres átalakítására nem gondolt, kivéve a militarismus és az anthropomorph vallások kiküszöbölését. Szóval újító merészsége nem haladta túl a polgárság emelkedettebb részének eszményi szárnyalását.

A házasság és a szerelem dolgaiban például olyan óvatos, mint azok a nagy számú írónők, kik a *Tauchnitz Editiont* erkölcsös regényekkel ellátják a bread-and-butter-missek lelki táplálására. Nemcsak e téren, de úgyszólván az emberi élet minden más vonatkozásu birálatában is ez a Herbert Spencer, kitől ma a maradi világnézet úgy irtózik és annyira retteg, csaknem nyárspolgárnak tűnik föl, ha összehasonlítjuk őt a XVIII. század nagy rombolóinak irataival.

Mégis igazuk van ezeknek az embereknek: ma már Herbert Spencer veszedelmesebb ellenségök, mint az encyclopædisták. Veszedelmesebb, mert a dialectika és a szenvedély, a maró kritika és túlzó észszerűség fegyvertárát a természettudományi megismerés, a kényszerű physikai folyamatosság leplezésének fegyvertárával helyettesítette: a mi az emberi haladás egyedül biztos dinamikai rúgója. . . .

Nem volna azonban képünk az evolutio elméletének megalapítójáról teljes, ha befejezésül föl nem vetnénk a kérdést: Milyen volt ez a rendkívüli életpálya mérlege? Nem kifelé, az elért hatásokban, mert ez a szempont most nem tartozik reánk. De befelé: harmonikus volt-e ez az élet, vagy

legalább az örömök olyan többletével záródott-e, mely megnyugvást és kibékülést ad a sorssal.

Hogy harmonikus és teljesen boldog nem volt: azt e tanulmány számos oldalán láttuk. De ezt előre kizártnak tartotta volna úgy is mindenki, ki az úttörő emberek psychológiáját ismeri. Új csapásokat vágni és sebeket nem kapni lehetetlenség: legalább a társadalmi fejlődés mai fokán. E mellett minden nagy újítás abból a «szent elégedetlenségből» kerül ki, melyről Nietzsche beszél, s mely egymaga kizárja a zavartalan boldogságot. Nagy fájdalmak nélkül nincsenek nagy eredmények.

Viszont várni lehet előre, hogy ezt a megnyugvást és kibékülést meghozza minden élet, mely az eszmék iránti becsületes hűségben folyt le. Az élet főfoglalkozása, melyet valaki önként, lelke sugallatából választott, az associatív örömök legnagyobb forrása számára.

Én legalább még nem hallottam senkiről, a ki megbánta volna, hogy hű maradt az egyéniségéhez. Ez a boldogság igazi kulcsa, melyről a mai nyereség-hajhászó társadalom nemcsak megfélekedzik, de mosolyog is az ilyen beszéden, feledve, hogy az emberiség két legragyogóbb korszaka tényleg megtestesítette ezt a boldogság-ideált: a görög és a renaissance társadalom.

Spencer élete is illusztrálja ezt az igazságot.

Mert 73 éves korában szenvedéseinek felsorolása után emígyen szól:

«Bármily kevéssé bátoritanék is föl mást arra, hogy példámat kövesse s hogy az elővigyázatot sutba dobja: mégis mindenki meg fogja érteni, hogy, a mint dolgok kialakultak, nincs semmi okom megbánni azt a pályát, melyet választottam és azt az életet, melyet eltöltöttem. Sőt épen az ellenkezőjét mondhatnám. Csaknem minden embernek évről évre oly foglalkozásokban kell kiadni életerejét, melyek terhesek, ha nem visszaretentők is — egyszerűen csak azért, hogy megkeressék a létföntartási eszközöket magok és hozzátartozóik számára; és nincs meg az elégtételök, hogy egy forrón óhajtott célért dolgoznának. Az ihletett művész az egyedüli, kinek munkája az anyagi létföntartás és eszméi megvalósításának kettős célját szolgálja s utóbbinak gyönyörűsége kétségtelenül igen nagy. A született zenész, vagy festő, vagy

költő az élvezet oly fokát tapasztalja munkájában, a milyent semmi más ember. De ezeket nem tekintve, az emberek nagy része oly kötelességekben tölti életét, melyektől örömmel szabadulna. Egész más volt az én sorsom: főpanaszom agyamnak oly állapota volt, mely naponként megtiltotta munkám folytatását, mikor szerettem volna. Még ha egészségi állapotom chronikus zavarát tekintetbe veszem is, minden okom megvan, hogy elégült legyek azzal, a mit a sors számomra kiszabott.»

Pedig e sorokban nem is szól nagy örömeiről, melyeket azon eszmék terjedése és diadala okoz, a melyek szolgálatában telt el élete.

JÁSZI OSZKÁR.

ARANY HUMORA.

Első közlemény.

I.

«Megl lehet az is — írja Arany egyik levelében — hogy e megmarkolható, fontolható, rőfölhető világon kívül más is létezik körülöttünk, melynek kárpitja olykor-olykor lebben föl csak, sokkal rövidebb időre és titokszerűbben, hogysem a tudomány a sejtett valót kétely nélküli igazsággá tudná kristályosítani, hogy magazinjába rakhassa, mint valami kőst.»

Humorról szolván, alig kezdhethém mondanivalómat találóbb szavakkal. A humor is az inponderabiliák közé tartozik s bármennyire iparkodunk is megmarkolni, bizony mindig kisiklik kezünk közül, bármennyire szeretnők is megmérni, ahogy sem tudunk fontunkkal és rőfünkkel boldogulni. S mikor a tudós elméletíró sok vizsgálódás, mérés, elemzés után végre eredményét látja nagy munkájának s a tökéletesen megértett és definiált humort el akarja rakni a tudomány magazinjába, akkor veszi észre, hogy az az elraktározott valami csak mégsem a humor, hanem kőst vagy más egyéb.

Innen van a tömérdek humor-elmélet, melyek közt tökéletesen kielégítőt egyet sem találunk. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy ezek az elméletek teljesen értéktelenek s az erre vonatkozó kutatás hiábavaló. Az igazi tudományos kutatás, bármi legyen is a tárgya és eredménye, sohasem lehet hiábavaló. A humor-elméleteknek megvan az a hasznuk, hogy a humorról ma tisztább a fogalmunk, ha nem egészen világos is.

A humornak pontos és elfogadható magyarázatáról és

definiójáról természetesen szó sem lehet s ezért meglehetősen nehéz az ilyen meg nem határozható valamivel való foglalkozás.

Azt hiszem, leghelyesebben cselekszünk ez idő szerint, hogyha nem csatlakozunk egyik elmélethez sem, mert mind-egyikben van hiba is, túlzás is, hanem eclektice járunk el s a humor fogalmának körét nem szabjuk sem nagyon tágra sem nagyon szűkre. Így, ha hibázunk is, nem fogunk túlságosan nagyot hibázni.

A nyelv törvényeiről azt mondja Arany:

Nyelvész urak jobban «tudják»,
A költő jobban «érzi».

Ugyanezt mondhatnók a humorról is. Hagyjuk tehát most az æsthetikusokat s bizzuk magunkat a költőre, vezessen bennünket az ő «érzése». — Arany így énekel a humorról *Bolond Istók*jának elején:

Kedvem van énekelni (ritka kedv
Egy idő óta!) s a mi több, vigat,
Vagy víg-szomorkást, melyben játszi nedv,
(Humor) neveltet s olykor szívre hat . . .

Szeretem én langy május-reggelen
A permet-essőt, mely gyéren aláhull,
Csillámfonalkint, a dörgéstelen,
Napszürte felhők tiszta fátyoláruul,
Midőn a tájnak élénk zöldje lenn,
A szőke fényü légből visszaháruul
És sárgazölddé lesznek a sugárok,
Melyekben a kelő nap átszivárog.

Szeretem a hölgy szép szemét, midőn
Egyszerre könnyet hullat és mosolyg,
S a még le nem simult bánatredőn
Félénk örömmek kétes lángja bolyg.
Szeretem, hogyha — mint tavasz-mezőn
Árnyékot napfény — tréfa űz komolyt:
Ez a hullámos emberszív *nedélye*:
Haladó létünk czukrozott epéje.

Szeretem nézni (bár lábam ügyetlen)
Komoly-víg tánczod, keleti fajom:
Mikor feljajdul, rátermett kezekben
A hegedű s méléz a cimbalom;

És olykor a bú fátyola le legyen
 S kiront a jókedv tánczban és dalon:
 Egy élet e táncz, melyben lélek a dal:
 Kevés öröm, vegyítve sok bánattal.

A humort, ezt a «vig-szomorkás» és «nevettetve szívreható» hangulatot három képcsoportban érzékíti meg: a napfényes és esős májusi reggel, a bánata multával könnyein keresztül mosolygó nő s a magyar nép «komoly-vig» tánczának képében. A «napszürte felhők», a sárgazöld szín, a kelő nap fényétől megaranyozott esőcseppek, a bánatos arczon fölcillanó félnék öröm, mely olyan, mint a mezőn árnyat kergető napfény, a czukrozott epe, a komoly, mélabús dal és táncz után kitörő jókedv — mindez gyönyörűen festi a humornak alaptermészetét, melyet a komolyság és derű sajátosságos vegyülete jellemez.

A kiben sok az emberszeretet és tapasztalás, nem tud és nem szeret durván kaczagni, sem pedig ridegen és nagyképűen komolykodni. Jókedvűen és elnézően mosolyog, ha kell, jóízűen nevet vagy tréfálva gúnyolódik, de viszont tud komoly is lenni. Az élet nagy ellentétei tanítják erre, melyek nem ejtik kétségbe, inkább belenyugvásra, kiegyenlítésre készítenek.

Ex tenebris című kis költeményében mondja Arany:

Keserüből jön az édes,	Ma ködös szem, mord kedélylyel,
Édesből a keserű;	Holnap tisztább mindenik:
Rekkenő nap nyugta kétes,	Meghozhatja tán egy éjjel,
Szebb, borúra várt derű.	Hogy majd új fény jelenik.*

Ugyanezt a gondolatot variálja az *Enyhülésben*, csakhogy sokkal szebben:

Kél és száll a szív viharja
 Mint a tenger vésze;
 Fájdalom a boldogságnak
 Egyik alkatrésze;
 Az örömnök levegőjét
 Megtisztítja bánat,
 A kizajlott búfelhőkön
 Szép szivárvány támad.

Majd alább:

Nem törik a szenvedő szív
 Oly könnyen darabbá,
 Csak ellágyul s az örömré
 Lesz fogékonyabbá.

Azt kérdezhetjük már most, hogy a humor a kedélynek ez a harmoniája, hogyan keletkezik. Legtöbben a tapasztalással magyarázzák. Szerintök csak az élet küzdelmében szerzett tapasztalatok és szenvedések tehetik az embert humoristává. Csakhogy ez egyoldalú magyarázat. Ezek a tapasztalatok és szenvedések sok embert melancholikussá, életunttá, sokat epéssé, sokat világgyűlölővé és gonoszszá tesznek. A humorhoz egyéb is kell. Emberszerető szív és érzékeny lélek, mely — mint Arany mondja — «mindenfelől csupa könyökből áll s minden érintkezést fájdalmas ütésnek érez». De még ez sem magyarázza meg a dolgot. Az érzékenység maga még nem elég kedvező talaj a humor számára. Úgy látszik, hogy egy különös fajta érzékenység, bizonyos physiologiai dispositio szükséges hozzá, melyet ma még nem ismerünk. A humornak velünk kell születnie, életünk körülményei szerint aztán különbözőképen fejlődhetik (esetleg vissza is fejlődhetik), mélyülhet, színeződhetik. A humornak sokféle fokozata és árnyalata van. Lehet a kedély alapsajátsága, mikor a legmélyebb s lehet kisebb mértékben bennünk, mikor sekélyebb; lehet derült, lehet sötétebb, keserűbb.

Eltérnék célomtól, ha ezeket a fejtegetéseket tovább folytatnám s a humornak elméleti megvilágítását kísérteném meg, végül is kétes eredményre jutva.

Ezúttal csak Arany humorával akarok foglalkozni, a mint az az ő egyéniségében és költészetében nyilatkozik. Vizsgálódásom nem csak futólagos megjegyzésekre s egyes költeményeire tett reflexiókra fog szorítkozni, hanem kiterjed Arany egész életére s összes műveire, még levelezésére is, mert csak így nyújthatok teljes képet a humorista Aranyról s csak így remélhetem, hogy kutatásomnak egy-két kézzelfogható eredménye is lesz.

II.

Ha elfogadjuk is azt a nézetet, hogy a humorra való hajlandóság velünk születik, el kell fogadnunk azt a tény is, hogy kifejlődése életünk körülményeitől függ, illetőleg az e körülmények okozta lelki rázkódtatásoktól. Aranynek élete érdekes és meggyőző bizonyság erre. Fejtegetéseinket nem

is kezdhetnők mással, mint ennek az életnek rövid vázolásával. Vázlatunkban célunkhoz képest főképen Arany belső életét, lelki fejlődését, lelki küzdelmeit kell megvilágítanunk, hogy humorát némileg érthetővé tehessek. *) Igen sok körülményt csak érintünk, sokat el is hagyunk természetesen, nem lévén kimerítő életrajz írása a szándékunk. Hogy lehetőleg magát Aranyt beszéltejtük, ezt is célunk magyarázza meg.

Arany szegény földműves emberek gyermeke. Atyja ősi magyar szokás szerint pörösködik, a mi csak elkeseríti s még szegényebbé teszi. 1823-ban (Arany akkor hat éves) házuk is leég, helyette már csak kis kunyhót építhetnek. Az öreg szülők a vallásban keresnek vigasztalást s kis fiacskájok nevelésében. Első tanítója édes apja, a ki az alig három-négy éves gyermeket megtanítja olvasni s beléoltja a vallásosságát s erkölcsi érzéket. Első könyv, a mit kezébe ad: a biblia. Kis testvérei nincsenek, játszótársai is ritkán akadnak. Mindig tisztos öreg szülei körül van, kik szerető gondossággal kényeztetik. Ez a nevelés teszi oly korán érzékenynyé és komolylyá a kis fiút. Igen gyorsan fejlődik. Mikor hat éves korában iskolába kerül, csodájára járnak a szalontaiak a kis tudósnak, a ki a *Pater nostert* s a *Credót* is el tudja mondani deákul. Gyengébb társait már ekkor tanitgatja. Kezdetől fogva tanítva tanul, a mi önállóságra szoktatja, de sok fejtörésébe és fáradságába is kerül, s egyik oka kora-vétségének. Tudományszomja nem ismer határt. Jóformán egyetlen mulatsága az olvasás. Iskolai dolgait hamar elvégzi és siet könyveihez. Olvassa a római classikusokat, a bibliát, a *Hármas históriát*, Csokonait, Gvadányit s a

*) Hantz Jenő *A humor és Arany János humora* című tanulmányában (*Figyelő*, 1888.) ezt már megkísérelte és szép sikerrel, de értekezése, mely főleg a humor elméletével foglalkozik, e részben nem lehetett kimerítő, már csak azért sem, mert akkor még sok adatot nem használhatott fel, melyek ma már rendelkezésünkre állanak. Az úttörő munka érdeme azért kétségkívül az övé. Arany életrajzi adatait, melyeket tárgyalásom folyamán említék, Gyöngyösy László *Arany János élete és munkái* (1901.) és Riedl Frigyes *Arany János* (1893.) című könyvéből, valamint Arany önéletrajzából, Ercsey megemlékezéseiből, Arany László följegyzéseiből, Arany levelezéséből s költeményeiből vettem. Ezekre a forrásokra nem hivatkozhatom minduntalan, azért itt említem meg őket. Különben is annyira ismeretesek, hogy a hozzáértőnek igen könnyű az ellenőrzés.

ponyvairodalom akkori termékeit, melyek közt bizonyára volt nem egy tréfás, humoros történet. Csokonaira s Gvadányira e tekintetben nem szükség utalnom. Képzete gyorsan fejlődik, eszmeköre tágul. Maga mondja, hogy ebben az időben legnagyobb embernek tartja a könyv- és főképen a versírót. Megpróbál maga is rigmusokat faragni s nemsokára mint «poétát» kezdik bámulni mesterei és a jó szalontaiak. Ebből az időből maradt ránk egy tréfás gyászverse, melyet egy czigány kovács halálára írt s mely így kezdődik:

E sírhalom fedi Hóvar Csoló Gyurit,
Végsőt fűjt szufája, lett azután murit.

Érdekesen bizonyítja ez a kis vers, hogy már a gyermek Aranyban is megvolt a humor iránti érzék.

Alig tizenöt éves és már praeptorkodik. Maga tartja fönn magát. Igen sok a teendője és igen kevés a jövedelme. Tanít s e mellett maga is tanul. Önképzésére csak nehezen lophat egy kis időt korán reggel és késő este. Bizony nehéz és szomorú élet ez egy gyermeknek. Verőfényes mező helyett poros iskolaszoba, gondatlan játék helyett komoly, fárasztó munka. Nem csoda, hogy Arany sohasem volt igazán fiatal.

1833 végén Debreczenbe megy a collegiumba. Pénze alig van, hazulról nem kaphat szegény szüleitől. Valósággal nyomorog. «E helyzet iszonyú volt reám nézve. Hány kiűszsza így a collegiumot? Nekem nem volt erélyem küzdeni» — írja önéletrajzában. Érzékeny s önérzetes lelke nem bírja el a nyomorúságot s a tehetősebbek lenézését, mások könyörületességéből nem akar élni, inkább abban hagyja tanulmányait s 1834 tavaszán elmegy Kis-Ujszállásra praeptornak, hogy egy kis pénzt kuporgasson össze. Itt is keményen kell dolgoznia, úgy mint Szalontán, de legalább nem koplal s a rector szép könyvtárát szabadon használhatja. Olvas is éjjel-nappal, tanul németül, francziául, megpróbálkozik az *Aeneis* fordításával s megismeri az újabb magyar költők munkáit. A következő év tavaszán visszatér Debreczenbe tanulni. Anyagi viszonyai most már tűrhetőbbek, a test megkapja a magáét, de a lélek nélkülöz és jobb lét után eped. Diák életét maga meséli el nekünk *Bolond Istókjában* (II. 20—55.) A tizennyolcz éves ifjú lelkét nem elégíti ki a collegium, ez a «taposó malom». «Mindig valami olyanért sóvá-

rog, mit nem tanítanak a tudós tanárok.» A tudományért lelkesül, de lelkesedését lehüti a sok pedáns és száraz magyarázat. Lelke a csillagok közt, a végtelenben kalandozik s közellátó szemével hiába erőlködik, hogy a tábláról leolvassa a számtani képleteket. Rengeteget összeolvas, megemészteti is alig bírja. Nem tud rendszeresen haladni. «A logikában nincs gyöngébb diák», inkább érzésére bízta magát és verset ír és «a min elbámulna Kant, Spinoza, észztanszerűbb volt verse, mint a próza». «Sóvárg egy cél nélküli cél felé, a melynek útját-módját nem lelé.» Megpróbálkozik a szoborfaragással, a festéssel, a zenével, az utóbbi még a legjobban megy neki, de az sem elégíti ki. Lelke folytonosan háborog. Nyers diáktársainak zajos mulatságaiban ritkán vesz részt, finomabb lelkű nálok; inkább magába vonul; a természet szépségein mereng, vagy könyveibe mélyed, vagy jövőjének fényes ábrándképeit szövögeti.

1835 nyarán nyílik meg az új színház Debreczenben s Arany lesz legbuzgóbb látogatója. Ha pénze nincs, óraszamra «elkuncsorog» Thalia szerény temploma körül, lesi, bámulja a színészeket és színésznőket, még volt társait is, a kik a collegiumból megugorván, «aktorok» lettek. Otthon szaval, énekel és pózol a tükör előtt s végre elhatározza, hogy színész lesz. Jellemző, hogy nem fordít egyszerűen hátat a collegiumnak, hanem kiveszi bizonyítványát s 1836 februárjában így áll be színésznek. A messziről ragyogónak nézett élet közléről nem bizonyult valami elragadónak. «Erdő, terem, kulisszák, kortinák mind lécz, papir, vászon, kötél fonák.» A kellékeket kell czipelnie, a színpalak mögött mennydörgést és ágyúszót mimelnie. A nagy shakespeare-i rollék helyett pedig bizony csak inas-szerepek jutnak neki. Május elsején fölbomlik a színésztársaság s Arany egy töredékével vándorútra indul. A vándorszínész élet minden nyomorúságában bőven van része, de akkor sem a nélkülözés bántja, hanem az, hogy a mit korhely és züllött társai művelnek, végtelenül távol áll a művészettől, a melyért ő olyan idealis lelkesedéssel rajongott. A színészetből való kiábrándulását első szerelmi csalódása követi. Romlatlan lelkének egész idealismusával szeret egy kis színésznőt, ki azonban csakhamar megunja az ábrándozást s a szerelem realisabb mezejére akar átsapni. Az ifjú «az olesó kegyet megutálá — mint

borban a legyet» s keserőséggel szívében, kiábrándulva hagyja ott a pályát, mely után annyira sovárgott. Siettette elhatározását lelkiismeretfurdalása, mely nem hagyta nyugodni, ha szegény, aggódó szüleire gondol s egy álma, melyben anyját halva látja. Életének ezt a regényes kis szakaszát is a *Bolond Istók* páratlanul szép második énekében (56—108) örökíti meg. Máramaros-Szigetről gyalog megy haza Szalontára (*Vándor czipó*), hol dorgálás és gúny fogadja a csalódott ifjút. Csak édes anyja fogja pártját, csak az anyai szívnek érzi «üditő sugarát». Fájdalom, nem érezheti soká: anyja fiának hazatérte után nemsokára meghal (1836 augusztus 20.), öreg atyja megvakul, magát köhögés kínozza, a miért tüdőbajtól tart. Tetézi nyomorúságukat a rossz termés. «Ha eddigi viszontagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem soha sem lesz nagy ember: most föl kelle ébredni a kötelességérzetnek s meggyőzni engem, hogy ősz atyámat nem lehet, nem szabad többé elhagynom» — írja önéletrajzában. Nem is teszi. Végképen lemond nagy terveiről, annyi szeretettel szőtt ábrándjairól, nem akar többé művész, költő, híres ember lenni, pedig érzi, hogy lehetne, de nem tud a sors ellen küzdeni, mely igába hajtja s bezárja előtte a dicsőség mennyországát. Minden eddigi irodalmi kísérletét tűzbe veti: a Csokonai módjára írt vig epost, ódáit, *Aeneis* fordítását, csintalan, csak férfitársaságnak írt verseit és szerelmi dalait s

Hogy vége lett, mélyen, hosszan sohajtott
Felnézve a menny tűz lámpásihoz:
Előbbi ön-énjét, úgymond, eltemette —
Csak még a fejfa hiányzik felette. (*Bol. I.*)

Ez az év volt talán életének tapasztalatokban, csalódásokban s lelki szenvedésekben leggazdagabb éve. Merő ellentét. Az év elején még tógás diák, korlátozva a collegiumi rend ezer apró kötelékétől s egyszerre csak színész és szabad. A legszürkébb életből átugrik a legtarkább életbe. Itt ismét ellentétek: idealismusa összeütközik az élet fanyar realismusával; ez lehangolja, de csüggedt lelkét fölüdíti a szerelem. Egy ríktó ellentét ezt is megsemmisíti.

A rózsaszínű ábrándokat sötét lelkiismeretfurdalás váltja föl, a színészelet nyomorúságát a vándorlás még nagyobb nyomorúsága. De mégsem egészen az, hiszen a vándor ifjú és szabad s a világ olyan szép!

... a szép táj bűvöl így is,
 Oh, ifjú könnyedvérűség!
 Im ott dülönkint a hegyoldal
 Harmat-szivárvány színben ég;
 Lent, szikla-völgyben, fa kupával
 Csburgó kínál, oly csábító!
 Az útas keble megtelik... de
 Bezzeg fogy a vándor cipő.

S egyszerre mindennek vége. Csapás csapást követ, ráront a gond, a nélkülözés, szóval az élet a maga egész sivárságával s regényes kóbor élet után megint ott találja magát a kis iskolai szobában, a mint kályhája hamvadó parázsába bámulva örökre elbúcsúzik ábrándjaitól.

Ez a sok ellentét és megpróbáltatás fakaszthatta föl lelkében a humornak rejtett forrását, mely ettől fogva ott hol erősebben, hol vékonyabb sugárban buzog elő, de többé ki nem apad.

Érzi gyengeségét a sorssal szemben, mely földre sújtotta, de a csüggedezőt lassanként fölemeli az a tudat, hogy az élet ellentéteit az emberi elme és szív bizonyos összhangba olvaszthatja s ezzel a sors hatalmán is fölülemelkedhetik. Megérti, a mint emlékein végigtekint, hogy

Ez az élet egy tivornya:
 Inni kell, ha rád jön sorja,
 Az örömből, búbánatból,
 Karczós borból, kék-zamatból.

Tudja, hogy még sok megpróbáltatás vár rá, de reméli, hogy az élet poros országútjának szélén, itt-ott az ő számára is «nyit» egy-egy virág. A humor, mely többet ér bármilyen életfilosóphiánál, nem hagyja el többé. Életének következő tíz éve aránylag derült és megelégedett. «Közönséges emberré» lett, de egyszersmind boldoggá is.

Hiába vegyült azonban a filiszterek nagy tömegébe a szeszélyes sors kiragadja onnan s magasra emeli. 1847-ben megjelen *Toldi* s Arany egyszerre híres ember s Petőfi barátja. Megtalálta önmagát, az utat, melyen haladnia kell, ismeri már; czélját világosan látja. Hogy ebben mennyi része van Petőfinek, tudjuk. Arany életének harmadfél esztendejét Petőfi barátsága sugározza be. A két ellentétes lélek csodálatosan megérti egymást, viszonyuk mindvégig zavartalan. A ki ezt a viszonyt igazán ismerni akarja, olvassa el a két

barát levelezését, melynél «kedvesebb» jelenséget Mikes levelein kívül irodalmunkban alig találunk. A kedvesség vonását főképen a humor adja ezeknek a leveleknek, melyek föltárják előttünk Arany és Petőfi lelkének ebbeli gazdagságát. Már a levelek megszólítása üti meg többnyire a humoros hangot: Imádott Jankóm! — Lelkem fattyam! — Aranyos szájú szent János barátom! — Kedves makranczos öcsém! — Hősök virága, Jankó! — Isteni Sandrim! — Hazánk üstökös-csellagja, Nagyrabecsült barátom! — Mylord! stb. — és ez a hang, ha nem alaphangja is mindegyik levélnek, de itt ott legtöbbször fölcsendül. Csak egy-két példát. Petőfinek ismeretes s rá nézve annyira jellemző hexameteres költői levélre, melynek utóiratában eljegyzését tudatja, Arany szintén gyönyörű verses levélben válaszol (1847 augusztus 11.), aztán prózára fordítván a beszédet, ki nem fogy a humoros enyelgésből. «De hát már egészen úgy van — írja Petőfi eljegyzéséről — már nem lehet tréfálni a dologgal. Jobban örülök neki, mintha valaki száz bivalyt adott volna, meg Vas Gerebent ráadásul.» Irodalmi dolgokról beszél azután, s hirtelen fordulattal dinnyéinek magasztalására tér át s hívja Petőfit, hogy kóstolja meg őket, «könnyű étel, szerelmesek is megehetik gyomorterhelés veszélye nélkül». «Oh ha te oly roppant dühös szerelmes nem volnál! ha elhagyhatnád egy hétre mátkádat! legalább csak azért, hogy hamarabb teljék az az egy hónap. Majd a tüzes isten nyila! mondod.» «A csonka torony .is köszönt pedig s kérdezi: mikor lesz szerencséje?» «Tudod fiam, az a folytonos szerelmeskedés megárt, jó néha közé valami unalmas dolgot vetni. Legyenek az én leveleim azok. Annyit azonban bizonyosan hiszek, hogy ha szeptember 8-ig nem, azontúl az örökkévalóság utolsó czölöpjéig nem foglak látni — Szalontán legalább.» November 11-én kelt levele is végig humoros. Azt újságolja, hogy megdöglött a pegazusa, nem tud verset írni többé. «Tudod-e miféle mesterembség ez a verscsinálás? . . . Az ember leül, kitalál sok tollrágás után egy rimet, mely legyen például *tapló*, ha ez megvan, föláll, gondolkozik, hol lehetne megegyező rimet lelteni, végre egyben megállapodik; tegyük föl ebben: *vak ló*; már most előveszi az eszmék omniáriumát és keresget eszmét, mely mind a *taplónak*, mind a *vak lónak* megfeleljen. s ha ezt fellelte, kész a vers, mint a csizmatalp. S ime bará-

tom, eltávoztoddal e foltozó mesterségre szorult a te imádott költő barátod . . . Innen mondom én, hogy keblem istennője megdöglött.» Ebből már most az következik, hogy megszűnik az ő barátságuk is. Most is csak «hideg kötelességből ír» s elküldi azon holmik inventariumát, melyeket Petőfiék nálók feledtek, ámbár ez nagylelkűség tőle, mert mindezeket el is tagadhatná. — Deczember 9-én egy kis humoros angol levelet ír Petőfinek «Szalonta-bury»-ből s magát «John Stibli shœ-maker and poet»-nek írja alá. Ezt egy nem kevésbé humoros magyar levélbe csomagolva küldi el, melyben a szokásos jó kedvvel dévajkodik. «Azt gondolod — írja — hogy leveled rövidségéért kárpótlást nyújt nekem annak ostobasága? . . . talán azért nem akarod lakásod ház-számát megírni, hogy látogatásomtól szurkolsz. Szép tőled, jó fiú. Ne félj. csak menjek Pestre, azért hogy oly obscurus ember vagy, fölkereslek és kiéllek esztendei jövedelmedből . . . Most pedig mulatságul küldöm neked Die Belagerung von Ostrom = Murány ostromát. Mulasd magad vele, a kicsodás. Szeretném egyebiránt, ha megmutatnád magadnál okosabb embernek és megírnád az ítéletét róla . . . Állj meg, vakmerő (tudniillik én, ki pedig mindez ideig igen kevés vakmerőséget tapasztaltam magamban). — Állj meg, vakmerő, mondom, nem tudod-e, hogy az, kihez ily kocsis hangon beszélsz, kit *obscurusnak* nevezni bátorkodol, kevés nappal ezelőtt száz meg száz fáklával világított ki? Azt gondolod, hogy most is olyan ő, mint mikor te, Szalontán, polturás gyertyád füstölgő hamvánál vele ostoba versek rögtönzésében vetélkedtél?»

Még csak kinrímes epistoláját említem meg (1848 február 6.), mely így kezdődik:

Imádott barátom, jó Petőfi Sándor,
Szives üdvözlését ime küldi Jean d'Or,
Vettem oh nagy férfi, ostoba leveled,
De azért nem mondom: *hujj ki!* vagy *le veled!*
Mert nem üres hólyag és nincsen ebbe szél,
Kedves ostobaság mind, a mit e beszél,
És a sok giz-gaz közt, ha ugyan jól értek,
Van sok szép kaláris, s több ily becses érték!

De fölösleges a példákat szaporítani, fogalmat úgy sem adhatnának az egész levelezésnek humorban való gazdagságá-

ról. El kell azt olvasni mindenkinek, a ki Aranyt és Petőfit igazán szeretni akarja.

Arany kedélyének ezt a derűjét azonban nem egyszer elhomályosítja a kételkedésnek és kedvetlenségnek egy-egy sötétebb felhője. A dicsőséget lelkének nyugalmaival kell megfizetnie. Míg «közönséges» ember volt, természetesen találta a «közönséges», szürke, polgári életet, de most már költő, a ki költőkkel, írókkal barátkozik, a ki igazán csak irodalmi dolgok iránt érdeklődik, a kitől igen sokat várnak. Egyszerre érzi, hogy le van nyűgözve: családját kell eltartania, dolgoznia kell a mindennapi kenyérért és milyen munkát! Kicsinyeskedő és korlátolt kisvárosi emberek közt kell élnie, kik nem értik meg, kiknek «nem kell a Pegasus, ha csak nem fontolva haladó, vagy ha politikai czikkekből nincs a nyeregtakarója». Szilágyi Istvánhoz irt levelei tele vannak panaszszal.

Az «örök kétely» is ettől fogva kezdi emészteni. Nem bízik önmagában, azt hiszi, hogy túlságosan nagyra becsülik s ő ennek a nagyrabecsülésnek nem tud megfelelni s ha tudna is, körülményei nem engedik. A sors nem elégszik meg lelki vívódásával, hanem azonfölül is tartogat számára kisebb-nagyobb csapásokat. 1847-ben Szalonta leég s anyagilag tönkre megy, eladósodik, Arany rendetlenül kapja a fizetését. 1848-ban a Kisfaludy-Társaság taggá választja, de örömét elrontja az íróársak irigykedése. A szabadságnak, az új alkotmánynak ki örülhetne jobban, mint ő? De öröme keserűséggé változik, mikor azt tapasztalja, hogy a régi rendszer azért tovább virul. Tapasztalja pedig ezt kedves szülővárosában, hol követnek jelölik, de a hol, noha többsége biztos, meg kell buknia otromba kortesfogás miatt. Ugyanekkor indul meg *A Nép barátja*, melyet Vas Gerebennel együtt szerkeszt. Lelkesül föladataért, mely valóban szép és nemes: a nép fölvilágosítása, művelése, vezetése. Itt is csak keserűség és csalódás lesz a jutalma.

Mennyi izgalom, mennyi lelki háborgás! És azért mégis, mintha ezek által megedződnek; alkotó ereje és kedve ekkor a legélénkebb. Kisebbségi költeményeit nem is említve, ekkor írja meg *Toldit*, *Murány ostromát*, *Rózsa és ibolyát*, *Lozonczi Istvánt* és *Toldi estjét*. «Húrjai versenyben égnék» s «a lantos újjain *baráti* szem függ művészi gonddal». Elete-

nek ellentétei nem teszik világgyűlölővé, vagy életunttá, csak humorát mélyítik. Ezzel fölfegyverkezve, oldalán barátjával és családjával, lelkében költői ihlettel veri vissza a sors csapásait.

Következnek a nehéz idők, aggodalom gyötri hazájáért, családjáért, de humora hű társként ekkor is vele van, mint leveleiből látjuk.

Az izgalom napjaira a nyugalom napjai következnek. Kap egy kis irnoki állást a szolgabirói hivatalban. vesz magának egy kis házat s elvonulva él, a mi abban az időben ajánlatos is volt. 1851-ben Geszten a fiatal Tisza Domokosnak lesz nevelője. Nagy tehetségű tanítványát igen szereti s szívesen foglalkozik vele, különben a zajos főúri körben is szerényen, elvonulva él. Októberben a nagykőrösi gymnasium hívja meg tanárnak. A meghívást elfogadja s a következő hónapban családostul Kőrösre költözik, miután két színművét sógorával elégetteti. Kilencz évig tanárkodik itt, a míg 1860 vége felé Pestre nem költözik.

Az 1849. évvel lezáródik Arany életének első fele,*) mely eseményekben, küzdelmekben és boldogságban gazdagabb. A mondottakból ez eléggé kiviláglik. Életének deledő pontjára ér ekkor s innen kezdve már a végpont felé halad nem mint költő, mert költői pályájának még ezután is vannak emelkedései, hanem mint ember. Öregszik, szinte rohamosan testben is, lélekben is.

... Nem évek száma hozza
 -- Nem mindig -- a vén kort elé:
 Kevés esztendők súlya szintúgy
 Legörnyeszt a mély sír felé.

Sok költő elmondta ezt már magáról, de talán senki sem több joggal, mint Arany. És midőn 1850-ben egyik legremekebb dalában fölsóhajt:

Oda vagy, érzem, oda vagy
 Oh lelkem ifjusága!

érezzük mi is egyszerű szavainak mélységét és igazságát.

Vessünk egy pillantást Arany lelki életének erre a korszakára, melyet ez a mélabús «előhang» vezet be.

*) Arany ekkor 33 éves s meghal nem egészen 65 éves korában.

A nemzet életének eddig melegítő napja ködbe merül, az alkotmány- és társadalom-átalakító küzdelemnek zaját, mely utóbb harcsmorajjá fokozódik, egyszerre halálos csönd váltja föl. Minden magyar hazafi érzi ennek a csöndnek kétségbeejtő voltát, hogy ne érezné a költő s hogy ne érezné sokkal inkább, mint más? — Petőfi halálát is minden magyar gyászolja, de mennyivel jobban gyászolja Arany, ki legjobb barátját vesztette el benne? Szülőföldjétől is elszakad. Azelőtt sokszor vágyott erre, de most mégis elfogja a honvágy s az idegen környezettel sohasem tud megbarátkozni. Tanári foglalkozása jóval könnyebb ugyan a jegyzősködésnél s hogy úgy mondjuk «irodalmibb» foglalkozás, de azért megvannak ennek is a maga kellemetlenségei, melyek Aranyt nagyon sokszor elkedvetlenítik. Rá nézve ez is csak «hivatal», mely idejének java részét elrabolja.

Ezekhez a lelki bajokhoz testiek is járulnak, melyek csak növelik amazokat. Betegeskedni kezd, a mi a tépelődésre hajlandó költőt még tépelődőbbé s néha búskomorra teszi . . .

Petőfi elvesztése különösen érzékeny csapás volt szívének. Ékesen szól erről ebben az időben irt több költeménye, melyekben rejtett sóhajokat és könnyeket áldoz legkedvesebb barátja emlékének (*Emléklapra. Letésem a lantot, Névnapi gondolatok, Egressy Gáborhoz*). Petőfi álmaiban is gyakran megjelen még sok évvel azután is, mint fiának, Arany Lászlónak, később elmondja.

Volt és akadt később is Petőfin kívül több barátja, kik közül elég Tompát említenem, de oly kedves egy sem volt szívének, mint ő. A folyton lángoló ifjú idősebb barátját is lángra tudta gyújtani.

Láng gyúlt a láng gerjelminél
S egygyé fonódott minden ága.

Halála Aranyt mintegy lelki támaszától fosztotta meg. Ettől kezdve a csüggedés mind jobban erőt vesz rajta. Folyton kételkedik önmagában s alkotásaival elégedetlen. «Ha én arról meg tudnék győződni, hogy a mit írok, az mind jó, szép, felséges: nálam termékenyebb író nem lenne a föld kerekességén. De egyik skepsisből a másikba esem: fúrok, faragok, igazgatok = rontok, bontok, megsemmisítek stb. Persze aztán

sokszor az első talán jobb volt, mint az utolsó: de hiába! nem tudok magammal megelégedni. Innét az én meddőségem: Innét, hogy már nekem végem!» (Lévayhoz 1852).

Ezért olyan «hangtalan madár» az ő lyrája ekkor tájt, a mely «ritkán szól, akkor sem jól». Dalok helyett balladákat ír. Ezek a kis drámák illenek legjobban akkori hangulatához. Az 1854 évben különösen erőt vesz rajta a csüggedés. Egészen elmerül kétségeiben, beteges apathiájában.» . . . én igazi eposzi hős lettem, ki szabad akarattól nem működik s csak addig mehet, meddig egy fensőbb hatalom bocsátja» (Tompához).

Az anyagi gond, a családja jövőjén való aggodás, mint sok leveléből látjuk, szintén egyik jelentékeny oka Arany kedvetlenségének, de legfőbb oka mégis betegsége, melyet a folytonos vele való foglalkozás csak súlyosbít. Alig van levele, melyben ne panaszkodnék róla. Különösen Tompának ír mindig részletesen betegségének egyes tüneteiről, Tompa viszont a maga bajáról beszél. Valósággal kinozzák egymást leveleikkel, noha leggyakrabban vigasztalás a szándékuk. Tanári teendői, főképen «a lélekölő correctura» (gyakorlatjavítás) fásasztják.

A szünidő meg, ha nem utazik, «megöli». Dolgozni akkor sem tud jobban. Eddig írt munkáiban sincs sok öröme. Toldi naiv hangját «ki nem állhatja», balladáit is megunta, mikor «egy pár száz majmolatban paródiázva» látta őket (1858). A következő évben is «koldús-kedélyről» panaszkodik s Szilágyi Istvánhoz így ír: «. . . engem a fatum lelánczolva tart — mindennek vége!»

Ez a tíz év nagyon sokat rombolt Arany kedélyén, de humorát nem tudta tönkre tenni. Igaz, hogy ritkábban jelentkezik, mint azelőtt és sötétebb, keserűbb is lesz, de mégis megmarad. «Áldjon meg az «allgemeiner» Isten, ha ugyan képes jóra való magyar embert megáldani, kinek *olim* saját istene volt» — írja Jókainak 1850-ben. Igazán keserű humorára alig idézhetnénk találóbb példát, viszont *derült* humorára sem találóbbat a Lévayhoz 1852-ben írt pompás verses levelénél, melyben kedélyének régi verőfénye ragyog föl. A derültség és keserűség, mint két végpont között hullámszik Arany humora ebben az időben. Hol az egyik, hol a másik felé árad.

Az első években tanártársainak és barátainak vig köre föl-fölvillamozza kedélyét. S mint egykor, most is el-eltréfál. humoros verseket ír, sőt Mentovich Ferencz éleztlapja ellen-éleztlap csinálására sarkalja, melynek mulatságos torzképei sok vig perczet szereznek a kis körnek.

Tanítás, sőt dolgozatjavítás közben is nem egyszer könnyít a lelkén egy-egy humoros megjegyzéssel.

Tompa 1852-iki látogatása (ekkor látják egymást először) s 1855-iki hanvai nyaralásuk kis időre visszavarázsolja a boldogabb napok derült vidámságát. Tömerdek anekdotát mondanak, tréfálnak, verseket faragnak, jó barátaikkal mulatnak. Hanem az ilyen «oázisok» igen ritkák a «kőrösi élet Saharájában».

Leveleiben hova-tovább több a komolyság, mint a humor. Egészen humoros levele alig akad (a Szemere Miklósnak írt egy rímű epistola s a Tompának 1856 október 4-én írt levél egészen az), de egy-egy humoros megjegyzése a sok komolyság közt igen gyakran. Lássunk egy-két ilyen kedélyvillanást a jellemzőbbek közül. Leginkább a Tompához és a sógorához, Ercseyhez írott leveleiben találunk ilyeneket.

«Fizetünk pedig érette (a lakásukért) 100 pengőt, a nedvességért nem kell fizetni külön (Ercseyhez 1851).»

Lakásának egyszerűsége s apró fogyatkozásai őt is humoros leírásra csábítják (Tompához 1852. december 1.) mint Tompát (*Az én lakásom*).

«Baj, baj, barátom, mind baj. De hisz minél több az ember baja, annál több, némely bölcssek szerint, a boldogsága, mert annál több a remélni valója, s a remény maga a boldogság. Ily értelemben én is boldog volnék, ha reményeim oly bőven existálnának, mint nélkülözéseim; vagyis, ha a rongyos jelennek minden lyukát befoltozhatnám egy reménnyel.» (Tompához 1853.)

«Kedves Miskám! Tökéletes igazad van: e hanyagság, mit a levélírásban vagyis *nem*-írásban elkövetek, már plusquam disznóság. De vigasztald magadat, hé, nemcsak te vagy, ki válaszomra vársz, — körülbelül tízen vagytok hasonló állapotban, mert én halomra gyűjtöm a levelet, mint a szalontai levélhordó cigány, s akkor adok túl rajtok egyszerre, midőn már egész tarisznyára való összegyűlt» (1854).

«Leveleink elmentek egymás mellett, a nélkül, hogy kala-

pot emelintettek volna egymásnak.» «Tompá egy csomó pesti emberrel nálam volt s oly jó estét töltöttünk együtt, hogy még akkor éjjel kilelt a hideg (E.-hez 1855).» Szemere Miklóshoz intézett levelében így írja le magát (1855): «Ha te a nem alacsony és nem kopasz ember iránt ellenszenvet érzesz, akkor jaj nekem. Magas ugyan nem vagyok, de (kivált erdélyi értelemben, hol alacsony = alávaló) alacsony sem, a mi pedig a kopaszságot illeti, fájdalommal kell megvallanom, hogy nemcsak actu kopasz nem vagyok, de reményem sincs egyhamar azzá lenni! Képzeld a főt, mely Barabás után ismeretes, kóczos, szürke hajjal, sárga barna arczezal, tömpe (azért nem írom *tompának*, mert Miska subsumálná) orral, kálmuk szemekkel, semmit nem mondó *fizimiskával* (ez is sértés a mi barátunknak), nyakkendő nélkül, cynikus öltözetben s előtted áll *tisztelt* barátod A.» «Tehát ti ott kártyáztok, mint a disznó és isztok, mint a spiller? — szidja Tompát — Fiú, fiú! bizony elfajultatok, mióta én köztetek nem vagyok. Ha én elmegyek, mindez másképp történt volna! Mikor én nálad voltam, nem lumpoltál, nem éjszakáztál, hanem már hét órakor... aludtál! Pedig írva van: a ki jól alszik, idvezül (qui bene dormit, salvabitur). De az sehol sincs megírva, hogy a ki kártyázik: idvezül. Azért, fiam, jobbitsd meg magadat és többé ne vétkezzél!» (1856.)

«Ha *megfejelhetném* magam, akkor mindjárt megjöne a munkakedv is, hiszen 40 évnél vénebb írók is voltak már, mióta a világ fennáll (E.-hez 1857.)»

«A szomorú jelzéseket és vidám bankjegyeket is megkaptam természetesen; s ez az, a mit humornak neveznek.» «Ha szalontai kolbászra lerándulnánk, valószínűleg a körösi kolbász árába kerülne (E.-hez 1859).»

Ugyanebben az évben így ír Tompának: «Egész kedélyállapotom nem ér egy irgalmas kiáltást, de azért próbálgatom föl tartani a fejemet, mint az én öreg Benczém a derekát, s csak akkor hunyászok meg kissé, ha látom, hogy az bizony sehogy sem sikerül. Kivált a napokban igen jó kedélyflastromra találtam bukkanni s ez Kölcsey *Vanitatum vanitasa*, melyet máskor csak tréfára véltem, de most betű szerint hiszem, vallom és követem, kivált utolsó versszakát:

Ne gondolj a világgal,
Bölcs az, ki mindent megvet:

Sorssal, kincscsel, méltósággal
 Tudományt, hírt, életet:
 Légy, mint szikla, rendületlen
 Tompa (ez szójáték rád), nyugodt, érzéketlen,
 Kedv emel, vagy bú temet,
 Szépnek, rúttnak, hunyj szemet.

S azon vagyok, hogy minél inkább egy érzéketlen tuskóvá lehessenek, mert nem érzeni — oly boldogság! Azért, fiam, én tőlem ne is várj nagy részvétet sorsodban és bajaidban: én nem akarok részvevő lenni, se szánakozó rajtatok — mert orvosilag tiltva van. Nem is szeretlek valami nagyon, csak oly adagban, a mi izgatást nem okoz.»

Még egy árnyalattal sötétebb humorral írja Csengerynek 1860-ban, mikor akadémiai oklevelét megkapja: «Tegnapelőtt kaptam az akadémiai «szabaduló-levelet» — mely azonban rám nézve inkább már talán «opsit» lesz. Mint örülnék én ennek másforma kedélyyel, munkakedv, munkaerő mellett! Így pedig oly «humorosan» érzem magamat, de nem tisztelt tagtársam, Jókai értelmében; hanem Petőfi sorai jutnak eszembe:

Ha pedig az *időd lejárt*, (!?!)
 Obsitot kapsz, de mekkorát!
 Tudod, mért kapsz olyan nagyot?
 Hogy legyen otthon *paplanod*.

nekem is csak paplan kell már — vagy terítő.»

Ime Arany humorának napja, mely hol ragyogva, a régi melegséggel süt, hol a felhők mögé rejtőzve, csak halványan, szomorúan világol. Sokszor egészen eltűnik a szürke fellegek sűrű kárpitja mögött, de azért mégis fönn van az égen.

1860-ban új fordulat következik Arany életében. A körösi viszonyok s a tanárkodás, melyet betegeskedése még fárasztóbbá tesz, lassanként elviselhetetlenek lesznek reá nézve, tehát elhatározza, hogy menekül.

Csakhogy a menekülésre kevés út kínálkozik. Végre szép-irodalmunk sülyedése, barátainak buzdítása s a Kisfaludy Társaság igazgatósági állásának elnyerése arra bírják, hogy a fővárosba költözzék s ott kritikai lapot indítson. Az utóbbi régen kedvelt terve volt s most nagy buzgalommal, szép és hasznos, de nehéz feladatának tudatában, fog hozzá e terv megvalósításához: 1860 végén megindítja a *Szépirodalmi Figyelőt*. Tehát végre a fővárosban, az irodalom középpontjá-

ban van író barátai között s hozzá méltó foglalkozásban: a legelső irodalmi társulat ügyeit vezeti s lapjával irányt szab a magyar irodalomnak.

Csakhogy ez a foglalkozás sem bizonyul olyanoknak, mely Aranyt boldoggá, megelégedetté tenné. A társaság igazgatása sok apró-cseprő dologgal s kevés fizetéssel jár, a szerkesztés pedig tömérdek gondot, kellemetlenséget és csalódást okoz neki. Folyton a pénzhiány és a kézírathiány Scyllaja és Charybdis közt evez, sőt a censura zátonya is folyton fenyegeti. Az írók nem támogatják úgy, mint képzelte, magának kell megtölteni sokszor a lapot. «Hol egyik rovat nincs, hol a másik, majd fő cikket, majd kritikát kell írnom, majd külföldi irodalmat teremteni elő, majd novellát fordítani, aztán a heti pletykát összeszedni, a lapot corrigálni, beküldött rossz verseket olvasni» — panaszolja Tompának 1861-ben. A *Figyelő* ez évi folyama kb. száz ívnyi kéziratát «ette meg». Levelei tele vannak panaszszal és kéziratért való könyörgéssel. A kritikákkal is meggyűlik a baja, mert polemiák és neheztelések kerekednek belőlök s neki kell egyeztetni, békíteni. Aztán az idő sem volt alkalmas ilyen lap indítására, mikor «senki sem dolgozik, az egész világ politizál». Bizony akkor a politika jobban érdekelte az embereket. Arany látja, hogy szép terve dugába dől s kritikái lapja a bukás felé közeledik. Kénytelen megalkudni a körülményekkel, a mi egy határozott jellemű embernek mindig kinos és lapját más, «publikum csődítőbb alakban» folytatni. 1863-ban megindítja a *Koszorút*, melyben már nagyobb teret ad a szépirodalomnak s a kritikát háttérbe szorítja. Szerkesztői bajai azért nem szűnnek meg, sőt szaporodnak, aztán érzékeny lelkét végtelenül bántják «írotársainak» méltatlan gyanúsításai és áskálódásai.

1865-ben a *Koszorú* is megszűnik s Arany szerkesztői pályája, mely csak egy újabb nagy csalódással tette gazdagabbá, véget ér. Ez sem volt neki való foglalkozás, de mégsem tartotta olyan lélekölőnek, mint a tanárságot. Változatosabb, izgatóbb, mint az. Önbizalma mintha erősödnék, nem olyan csüggedt, mint Kőrösön. A kénytelenség, mely munkára szorítja, munkaerejét is fokozza. A pesti baráti kör (szellemi életünk aristocratiája) sokszor felüldíti s elfeledteti vele bajait, melyek közül a testiek sem kínozzák annyira, mint mikor folytonosan velök foglalkozott. Nagy compositi-

tióba mer kezdeni s egy év alatt elkészül a *Buda Halála* (1863). Anyagi gondjai is kevesbednek. Takarékos gazdálkodása megtermi gyümölcseit, Szalontán kis birtokot szerez, s régi terve, hogy szülőföldjén mint a maga ura élhessen a költészetnek, mind jobban közeledik a megvalósuláshoz. Az 1865 évben azért elfogadja az Akadémia titkárságát, hogy még egy ideig takarékoskodva utóbb annál függetlenebb lehessen.

A kedves tervezgetést egyszerre félbeszakítja durva kézzel a sors: annyira szeretett Juliskája két éves asszony korában meghal Szalontán. Ezt a csapást haláláig érzi a költő szíve. A seb sok év múlva is meg-megsajdul.

1867-ben *Toldi* lassan készülő középső részébe néhány versszakot iktat (a VI. ének remek Piroska-strófái), melyekben leánya emlékét újítja fel s ez még akkor is oly erős fájdalomt okoz neki, hogy kénytelen abban hagyni munkáját. «Ez a munka tönkretette idegzetemet úgy, mint már évek óta nem tapasztaltam. Most már pihennem, pauzálnom kell, ha még kiheverném az életben.» Mit keresne most már Szalontán? Marad ott, a hol van, beletörődve sorsába. Lelke a csapás után még érzékenyebb lesz. Ismét töpreng, önmagába mélyed, energiája, költői kedve ismét lankadóban. Hivatala, melyet sinecurának szántak neki, roppantul elfoglalja. Mindent maga végez hihetetlen lelkiismeretességgel.

1867-ben sötét humorral írja Tompának: «Én már rég megadtam magamat, és *lekonyította* lelkem a fülét, illetékepen: *Mit?* hír? név? *Mese az*, hogy én ez s ez *nagy író* vagyok; *skribler* vagyok, ki a mindennapi kenyérért körmöl. Igyekszem ugyan megcsinálni, a hogy Isten tudnom adta: de ha nem úgy fog a kréta, a mint *értelmem* szeretné, ki tehet róla! Azonban, a mit ki tudok nyögni, elárusítom, a hogy veszik. Hátha még tetszősebb lesz, a mit én csak így-úgy szeretek, annál, a mibe egész lelkemet beleleheltem. Meglehető önző szempont bíz ez: de a nyomorúság humora ide szorítja az embert.» A kiegyezéskor a király a Szent István-renddel tüntette ki. Ez is csak boszúságot szerez neki. Gyanúsítják, hogy maga járt utána, pedig tudvalévő, hogy két miniszternek kellett a kitüntetést valósággal ráerőszakolni. Vissza akarta ezt is utasítani, mint a hogy visszautasította 1861-ben és 1865-ben a biztos mandátumot s 1871-ben a

neki szánt nemzeti jutalomdíjat. «Én, ki a légynek sem vétek, — írja Tompának — ármányos, veszedelmes emberré lettem; kit évek óta önbizalmatlanság kínoz, elbizott gögös ember vagyok; s ha családi felejthetetlen gyászom alatt görnyedezem: irigy és embergyűlölő hajlamokkal gyanúsítanak. Miért ne lehetnék egy kissé hazaáruló is...?» Politikával nem foglalkozik: «Én mint afféle megrótt, bélyegzett (keresztes) peesovics, a legtávolabb tartom magamat bármely politikai érintkezéstől» — írja keserű humorral Ercseynek.

1868-ban meghal Tompa, a mi szintén érzékeny csapás volt sokat gyötört lelkének. Ő is sokat betegeskedik. Régi bajaihoz újabbak járulnak, melyek folytonosan gyötrik. Látása és hallása mind jobban gyöngülni kezd. A sok megpróbáltatás között vigasztalást talál derék és nagy tehetségű fiában s kedves kis unokájában, kit magához fogad. Humora is felüdíti néha fáradt lelkét. Élete végén mintha még gazdagabban buzogna föl. A sok szenvedés nem tudta forrását betemetni. A *Bolond Istók* remek II. énekét 1873-ban írja s «szórakozást meg szellemi gymnastikát» Aristophanes fordításában keres (1871—1874) és mikor 1877-ben végre megszabadul hivatalától, legszebb humoros verseit írja a Margitszigetén bolyongva. Tudjuk, hogy *Toldi szerelme* is ekkor, élete legvégén, készül el (1879) s ezzel aratja az ősz költő utolsó, talán legnagyobb diadalát. A dicsőség napja még egyszer reá ragyog s egy meleg sugarát belopja szívébe.

Öreg kori humorát lyrai költeményei fogják legvilágosabban jellemezni, itt erre vonatkozólag még csak néhány megjegyzést tesztek. Ercseynek, de különösen Arany Lászlónak följegyzéseiből nyerünk legtöbb intim vonást Arany utolsó éveinek jellemzésére.

Tömérdek baja nem tette panaszkodóvá, hihetetlenül türelmes volt, «egy stoikus mosolylyal rázta le az apró misériákat lelkéről» s környezetének sohasem vált terhére. «Azt hiszem — mondja Arany László — épen abban van kivételes humorának ritka bizonyítéka, hogy mind ama nyomorúság között is, ha egészen magára és saját gondolataira maradt, lelkét zúgolóadás vagy elfásult önmegadás nem zsbibasztotta el, hanem humoros ötletekben talált szórakozást. Csinált rébuszt, betűjátékot, mesterséges rimeket, paródiákat stb.» Gitárjával is szeretett mulatni, ha senki sem hallgatta. Egy-

szer sógora meglepte, a mint magában gitározott szigeti szobájában. «Látod, öcsém, — mondta neki Arany — így mulatja magát az öreg vak koldús.» Ha bajai enyhültek, tudott kedélyes is lenni s régi emlékeivel mulattatta övéit.

Csendesen, méla mosolylyal közeledik a vég felé, még a halálról is humorral szól: «Minden emberen megtörténik az az injuria, hogy egyszer aztán neki is meg kell halni, nem egyik vagy másik szomszédjának.»

Utolsó öröme, barátja, Petőfi szobrának leleplezése volt (1882. okt. 15). Gyulai Pál, a ki Aranyt utolsó éveiben sokszor szokta «boszantani», azzal nyitott be hozzá: «János! Eljössz-e a leleplezésre? Ha nem jössz, a Petőfisták azt mondják, irigységből maradtál itthon.» «Hiszen megyek! — felelte tréfás komolysággal Arany. — Már varrja is a szabóm a meggy-szín mentét és buzavirág-szín nadrágot.»

Nem mehetett el, néhány nap mulva hosszabb útra kellett indulnia, melynek végén ott várt reá a hű barát.

* * *

Azt hiszem, a mondottakból eléggé kiviláglik, hogy a *humor Arany egyéniségének egyik alapsajátsága*, mely mintegy vele született (hiszen [már gyermekkorában látjuk némi nyomát) és hogy életének ellentétei és tapasztalatai ezt az alapsajátságot erősen *kifejlesztették*.

De nemcsak kifejlesztették, hanem színezték is. A sok lelki és testi szenvedés magyarázza meg, hogy Arany *humorának alaptónusa sötétebb* s inkább a *melancholia* vagy a *késérőség* felé hajlik, mint a játszi vidámság felé.

Természetes, hogy e kedélyében gyökerező humornak műveiben is nyilatkoznia kell. A következő fejtegetések feladata lesz már most vizsgálni, hogy mily mértékben s mi módon nyilatkozik meg.

SZINNYEI FERENCZ.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Második közlemény.*)

IV.

Este nyolcz órakor Fedor levitte és kocsira rakta Mihajlovics Arkadij podgyászát s elhajtattott vele a Nikolajevszkij pályaudvarra. Mihajlovics Arkadij egy darabig még otthon maradt és magához hívatta Mihailt.

Mihail zavaros szemekkel nézte ezt az embert, a ki képes volt rá, hogy ilyen napon, ilyen zavaros körülmények között elutazzék, az isten tudja hová.

«Hogy is képes rá?» — gondolta magában.

— Így ni, kedvesem, — mondotta Mihajlovics Arkadij teljesen hivatalos hangon, miközben holmi papirosokat gyömszölt a leveles táskájába s aztán lezárta egy kis kulccsal. — Én most elutazom pár napra üdülni . . . Mindössze egy hétre vagy tíz napra. Remélem, hogy itt az alatt rendbe jön minden. Én nagyon is ki vagyok merülve ahhoz, hogy ilyen kúszált viszonyok közt bármi tekintetben is hasznomat vehetnétek. Aztán meg arról sem tudnék jót állani, hogy teljesen méltányos tudnék-e lenni ilyen hangulatban. Nos és Andrej? Nem változtatta meg a szándékát?

— Nem, elmegy . . .

— Ám tegyen, a mint jónak látja. Csak mondd meg neki az én nevemben, hogy ha vissza akar térni, ezt bármikor megteheti; házunk mindenkor rendelkezésére áll. Én mindig tiszteletben tartom azokat az érzelmeket, a melyekkel Vaszil-

*) Az előbbeni közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337. számában.

jevna Vjera iránta viseltetett. Mindenkor számolok velök. Aztán meg én elnézek minden hibát, ha jóvá van téve. A viszontlátásra.

Ezután egy meglehetősen formászerű csók következett. Mihajlovics Arkadij szerette fiát, de azért soha sem volt hajlandósága a gyöngéd érzelemnyilvánítások iránt. Mihail is mellőzött a maga részéről az utazásra vonatkozó mindenemű jókívánságot. Mihajlovics Arkadij gyorsan eltűnt, mintha csak attól tartott volna, hogy még utóbb megint valami váratlan eset visszatartja.

És mikor bezárult mögötte a kapu, egyszerre mintha megkönnyebbült volna a levegő az egész lakásban. Egyszerre hangosan és szabadon kezdtek beszélni a házban.

Marfusa, a ki csak nemrég jött vissza Viktorovna Jevpraxiától, hamarosan megterítette az asztalt, fölmelegített az ebédet, meg lévén győződve arról, hogy most mindenkinek megjött az étvágya, s hogy valamennyien bejönnek az ebédlőbe és enni is fognak. Csakugyan, mindannyian megéheztek és minden ellenvetés nélkül megjelentek.

Mikor megebédeltek, Marfusa elmondotta, hogyan és miképen rendezkedett be Viktorovna Jevpraxia. Egyik legdrágább fogadóban vett lakást, naponként tizenkét rubelért. Már ebben a nagy árban is volt valami sajtószzerű tiltakozás Mihajlovics Arkadij ellen. Mintha csak azt mondotta volna Viktorovna Jevpraxia: «Lám, inkább tönkre megyek, de nem hajlom meg előtte. Hogy mi lesz azután, azzal nem törődöm.»

Ebéd után átmentek a «gyerekszobá»-ba, Andrej kerekken megkérte Katyát és Mihailt, hogy ne is próbálják őt lebeszélni, mert úgy is hiába, — s nem is tették.

Egész este furcsa hangulatban voltak valamennyien. Mihail és Katya úgy kísérték Andrejt, mint halottat szokás a temetőbe. Szomorúan néztek rá mindketten. Andrej ellenben szokatlanul élénk, fürge és beszédes volt s úgy látszott, hogy tele van a legboldogabb reményekkel.

— Eh, barátaim, — mondotta. Mindenért küzdeni kell! És mindig a legfőbbért kell küzdeni. A fő pedig az én egyéniségem, és minden mástól való függetlenségem. Csak annak van igazi értéke, a mit kiki magának kivivott. Lám, az én tőkém most mindössze negyvenhárom rubel és hetven kopejk. Hiszitek-e, hogy én ezt többre becsülöm, mintha Mihajlovics

Arkadij és Viktorovna Jevpraxia ezer rubelt adnának nekem! Az igaz, hogy ezt sem én szereztem, mert eddig nem szereztem még semmit, de mégis én kuporgattam össze önkéntes nélkülözések árán. Vasziljevna Vjera adott nekem pénzt szórakozásra, és én ezt a szórakozást megvontam magamtól; már ez a takarékoság is egy kis részecskéje az én jóakaratomnak. Az embernek mindent magának kell tenni.

— Hogy-hogy. — felelt Mihail — mindent magáért és semmit sem másokért?

— Nem, dehog. Nem ezt mondtam én. Tégy másokért, a mennyit bírsz, de ne fogadj el másoktól semmit. Csakis így érheted el a boldogságot és azt, hogy bensőleg meg légy magaddal elégedve.

— De ha mindenki maga tesz magáért mindent, akkor senkinek se lesz szüksége másnak szolgálataira.

— Eh, nem ezen fordul meg a dolog. Nagyon is sok a gyöngé ember a világon. A gyengék pedig nem boldogulhatnak pusztán a magok erejéből.

— Tehát a te elméleted csak az erőkre vonatkozik?

— Igen, de egyúttal mindenkire is, mert minden gyöngének arra kell törekednie, hogy erőssé legyen. Hiszen gyöngének lenni, az — szerencsétlenség. A gyöngesség megfosztja az embert a teljes önbecsüléstől, ez pedig nagy dolog.

— De hát mit fogsz te csinálni, Andrej? — kérdezte Katya.

— Mit tudom én? Hát ismerem én az életet? De hiszen a többiek is csak végeznek valamit. Nézz csak ki egyszer egy hétköznap az utcára, hogy hemzseg az emberektől, a kik mind dolguk után járnak: mindenkinek megvan a maga gondja! Mindegyikök tesz valamit és viszi valamire. Így hát én is oda állok közéjük a sorba és iparkodom valamit elérni. Hogy mit? Az tökéletesen mindegy. Hiszen csak a kenyérről van szó, hogy az ember meg ne haljon. Szóval, majd elvállik.

— Mikor akarsz elmenni?

— Holnap elmegyek. Ezt az utolsó estét még a körötökben akarom eltölteni. Azt hiszitek, hogy nekem könnyen esik töletek elválni? Hogy is ne! Annyi esztendeig együtt élni . . . az is valami ám! Holnap reggel elvállunk.

— Andrej, miért reggel? — kérdezte Katya. — Legalább reggelizzél velünk.

— No persze: reggelizzél, aztán ebédelj és végül vacso-
rálj. Aztán megint reggelizzél és így tovább. Így azután soha
sem lenne vége.

— Nem. én csak a reggeliről beszélek. Add szavadat.
Igen?

— Olyan fontos ez néked?

— Nagyon fontos, Andrej, szépen kérlek!

— No, ha annyira fontos, ám legyen. Együtt fogunk
reggelizni . . .

Katya szemelláthatólag megörült. Megvolt neki a maga
rendkívül fontos terve. Tudta, hogy Viktorovna Jevpraxia
mindig korán kel, s így másnap hét órakor, a mikor Andrej
és Mihail még aludtak, ő már föl volt öltözve. Csöndesen
bement az ebédlőbe, a hol már ott piszmogott Marfusa.

— Marfusa, kérlek, mondd csak meg nekem, hogy jut-
hatnék el a nagymamához?

— Értesíteni akarja őt?

— Igen, azt akarom . . .

— Ez szép magától, igazán nagyon szép.

Erre Marfusa részletesen elmagyarázta neki, hogy talál-
hatja meg a fogadót és benne a negyedik számot. Még le is
rajzolta az egészet. Kínálta Katyát tejjel, de ő nem fogadta
el, mert nagyon sietett.

Katya magára kapta kalapját meg kabátját és sietve
elment. Nagy-nehezen megtalálta a fogadót, a melyben Vik-
torovna Jevpraxia lakott. Életének mind a tizenöt eszten-
dejét Pétervárott töltötte és gyakran sétált az utcákon, de
ügyet sem vetett reájok s nem igen tudta neveiket; a foga-
dók pedig épenséggel semmi szerepet sem játsztak életé-
ben és így nem is érdeklődött irántuk.

De végre ráakadt és fölment a második emeletre. Nagy
reményeket fűzött nagymamájához, Viktorovna Jevpraxiá-
hoz. Bármilyen makacs, bármilyen zsémbes volt is az öreg,
úgy tetszett Katyának, hogy őt is, Andrejt is szereti. És Katya
lehetetlennek tartotta, hogy Viktorovna Jevpraxia, ha meg-
tudja azt, hogy Andrej el akar menni, ott akarja hagyni az
egyetemet, hogy valami örvénybe vesse magát, valóban lehetet-
lennek tartotta, hogy ne tegyen valamit ennek az elhárítására.
Oh igen, a nagymama minden bizonynyal meg fog ijedni, el fog
szomorodni, magához hivatja Andrejt, és vele született meg-

győző erejével lebeszéli őt. Majd csak módját ejti ennek valahogy. Mert hiszen nagyon okos asszony.

Erősen dobogó szívvvel ért föl Katya a második emeletre és oda ment ahhoz az ajtóhoz, a mely fölött a négyes szám állott. Megállt és hallgatózott. Talán még alszik a nagymama?

De úgy tetszett neki, mintha a szobában köhögtek volna, s lépteket is hallott. Halkan kopogott.

— Ki az? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia.

— Én vagyok nagymama . . .

— Katya? Katya?

— Igen.

Ezzel belépett.

A magas szoba, a kényelmes és gazdag berendezés sehogyan sem illett össze azzal, a hogy Katya a nagymama kiüldöztetését és azt a boldogtalanságot, a melybe belesodorták, elképzelte. Az öreg a pamlagon ült, de mikor Katya belépett, fölkelte. Meleg gyapjuköpeny volt rajta, ugyanaz, a melyet reggelenként otthon is viselni szokott.

— Mi az, hogy ily korán eljöttél, Katyusa? — kérdezte gyöngéden Viktorovna Jevpraxia és megesókolta a fejét. — Azt hiszem, még tán nyolcz óra sincs?

— Korán keltem, — felelt Katya: — minél előbb itt akartam lenni . . .

— No ülj le, ülj le hát . . . Mi van otthon nálatok? Még minden a régiben?

— Mihajlovics Arkadij tegnap elutazott . . .

— Tehát csakugyan elutazott. Gondos egy apa, szó sincs róla. Az időt is jól megválasztotta. Oh, micsoda önző ember!

Bejött a legény s egy tálcán hozott egy csésze kávé, vaját és kenyeret.

— Hozzon csak még egy csészét, — parancsolta neki Viktorovna Jevpraxia: — vagy tán theát akarsz? Nálatok ilyenkor még nem kész a reggeli. Alkalmasint nem is ettél semmit.

— Mindegy, nagymama, akármit . . . Csak ne zavartassa magát.

— De hisz' ez őt zavarja, nem engem, — mondotta Viktorovna Jevpraxia, szemeivel a legény felé intve. — Hozz csak még kávé, — tette hozzá.

A legény meghajtotta magát és kiment.

— Tehát elutazott, — szolt Viktorovna Jevpraxia. — No, tudtam én ezt előre. Szellőzködni, üdülni kell neki . . . No, bármi történjék is . . . Lehet is az ilyen emberrel valamire menni!

— Még egy kellemetlen ujság van nálunk, nagymama, — mondotta Katya habozva.

— Kellemetlen? Nos, mi az? Kérlek, ne ijesztgess. Alkalmasint Mihailról van szó . . .

— Nem, Mihaillal nincsen semmi . . . Azért is jöttem ide olyan korán.

— Nos?

— Andrej egyszerre a fejébe vette, hogy kimegy a házból . . .

Viktorovna Jevpraxia arca egyszerre megnyúlt és elhidegült.

— Andrej? No még csak ez kellett! Fog ő még egyebet is csinálni. Tőle minden kitelik . . .

— Nagymama . . . Andrej . . . jó fiú . . .

— Jó fiú? Úgy talárod? Andrej, a ki engem megsértett, szerinted jó fiú?

— De nagymama, hát mivel sértette meg?

— Mivel? Hogy mivel? Hát azzal, hogy az ellenségemnek hitt és nem hallgatott rám . . . Megsértődött . . . Én mindig a javát akartam és akarom, s mindig jó is voltam hozzá, ő meg . . . megsértődött . . . Oh, a te Andrejednek rossz vége lesz, jegyezd meg, a mit mondok: rossz vége lesz . . . Nagyon gyengén áll feje a vállán . . .

— Nagymama, . . . én meg önben biztam . . .

— Ugyan hát mit csinálhatnék én?

— Azt gondoltam, nagymama, hogy tán a lelkére beszélhetne. Hiszen Isten tudja, hova fog menni és mi lesz vele.

— Micsoda? Hogy én a lelkére beszéljek? Még csak látni sem akarom, látni sem akarom. Ne is kerüljön többé szemem elé . . . Sőt te is, ha becsülöd valamire szeretetemet, ne is beszélj nekem róla; tegyen, a mit akar. Nem, ha ő Mihajlovics Arkadijnak hitt és nem nekem, ám kérjen ő tőle tanácsot és nem tőlem . . . Hát te hova készülsz? Idd meg legalább kávédat! — mondotta Viktorovna Jevpraxia, látva, hogy Katya abban a pillanatban fölkelt, mikor a legény behozta a kávé.

— Én . . . majd megiszom, nagymama, — felelt Katya.

Csakugyan, tüstént el akart volna menni, meg nem is kellett neki a kávé, de attól tartott, hogy megsérti Viktorovna Jevpraxiát.

Fogta csészéjét s gyorsan megkeverve a kávét, elkezdte inni. Nem akarta elüldögelni az időt Viktorovna Jevpraxiánál. Otthon bizonyára már fölkeltek. Andrej megígérte, hogy velök fog reggelizni, s addig már alig volt hátra több három óránál. S ez volt az utolsó három óra, melyet körükben tölt. Katya egy pillanatot sem akart ebből elveszteni.

Megitta kávéját és szomorún odalépett Viktorovna Jevpraxiához, hogy elbúcsúzzék tőle. Attól tartott, hogy Viktorovna Jevpraxia ő reá is átviszi Andrej iránt táplált haragját. De az öreg asszony szokása szerint megcsókolta a fejét és így szólt hozzá:

— Menj és mondd meg Mihailnak, hogy jöjjön el hozzám. Itt aligha maradok soká. Azt még nem tudom, hogy hol telepszem meg, de itt nem maradok. Olyan ez, mint a korcsma. A folyosókon futkosnak, zörögnek és éjfél után három óráig lármáznak . . . Aztán meg ezek a piszkoskezü és rossz szagú legények. Jaj, de utálatos! Nem vagyok én szokva ilyesmihez. No hát, menj csak.

— Igen, nagymama, megyek.

Elment. Egész terve, a mely miatt csaknem egész éjjel nem aludt, semmivé lett. Most azután már senki sincs, a ki Andrejt föltartóztathassa. Utolsó reménysége a nagymama volt, a ki, ha akarta volna, megtehetette volna.

Gyorsan ment haza felé, nem törődve azzal, a mi körülötte történik, s nem gondolt egyébire, mint az otthoni dolgokra.

«Nem, — mondotta magában, — a nagymamának nincs igaza. Ő nem ért hozzá. Az igaz, hogy Andrejnak büszke lelke van, de hát tehet ő róla, hogy ilyen? Hogy nem lehet ezzel számolni? Mért szabad mindenkinek büszkének lennie, csak épen ő neki nem? Mihajlovics Arkadij is büszke, hát még a nagymama, de mennyire . . . és mindegyiköknek szabad büszkeségök szerint cselekedni, csak épen Andrej, a ki még fiatal és nem tudja fékezni magát, csak épen ő tűrjön el minden sértést és húzza meg magát.»

Mikor haza ért, Andrej és Mihail már az asztalnál ültek

és theáztak. Belépett az ebédlőbe és iparkodott elleplezni szomorú hangulatát.

— A nagymamánál voltál? — kérdezte Mihail.

Katya elpirult és bevallotta.

— Meg akartam nézni, hogy van . . . Mégis csak . . .

De Andrej fürkésző pillantást vetett rá, s mint valami nyitott könyvből, úgy olvasta ki szemeiből a történeteket.

— Közben járni voltál, Katya, . . . mi? — kérdezte.

— Nem közbenjárni, de csak természetes, hogy reménykedtem.

— Miben?

— Csak úgy . . . Azt hittem, hogy a nagymama majd lelkedre beszél.

— És Viktorovna Jevpraxia azt felelte neked, hogy ha tetszik, miatta akár a föld alá süllyedhetek? Nem igaz?

— Nem, ezt ugyan nem mondta, de azért mégis meg van sértve . . .

— No persze! Valamennyien meg vannak sértve. És ez jól is van így. Kinek-kinek joga van úgy érezni, a mint tetszik. De persze, — nekem is.

— De hát mégis, mit mondott? — kérdezte Mihail.

— Azt mondta, hogy semmi köze többé Andrejhez, mert nem neki hitt, hanem Mihajlovics Arkadijnak.

— No hát akkor badarságot mondott, — kiáltott föl Andrej. — Hogy én Mihajlovics Arkadijnak hittem! Eszem ágában sem volt! Én csak magamnak hittem. Hiszen csak azt mondták meg nékem, a mit már réges-régóta tudtam és éreztem. Már Vasziljevna Vjera utolsó napjaiban éreztem, hogy az ő életével együtt valaminek az enyémben is vége lesz. Mindenki csak magának hisz: Viktorovna Jevpraxia is, én is. Nem Katya, kérlek, most már aztán ne járj közben érdekebben senkinél. Én azt teszem, a mit tennem kell. Mielőtt innen végképen távozom, elmegyek Viktorovna Jevpraxiához is, és a legnagyobb tisztelettel elbucúzom tőle.

— Nem tudom, Andrej, vajjon elfogad-e, — jegyezte meg Katya.

— Oh, én szinte biztosra veszem, hogy nem. De ez már az ő dolga. Az én kötelességem az, hogy elmenjek hozzá búcsúzni és minden jót kívánni neki, s ezt meg is teszem.

— Most mindjárt elméssz hozzá? — kérdezte Marfusa, ki az egész beszélgetést hallotta.

— Igen, a mint megittam theámat, — felelt Andrej, nem is sejtve ennek a kérdésnek czélját.

Marfusa egyebet nem kérdezett, de Katya elkezdett tiltakozni. Megigérte, hogy az egész délelőttöt velök tölti.

— Nyugodjál meg, kedves Katya, ma még együtt is fogunk ebédelni! — mondotta Andrej. — Meggondoltam a dolgot, és rájöttem, hogy a mai nap már amúgy is elveszett.

Marfusa ekközben eltűnt; magára kapta kabátját meg kendőjét és elszaladt a fogadóba Viktorovna Jevpraxiához. Elő akarta készíteni az öreget Andrej látogatására.

Andrej magára vette diák-köpenyét és kilépett az utcára. Mielőtt elment, így szólt Mihailhoz:

— Te meg csak magolj ám, barátocskám, mert nagyon nem szép volna, ha az utolsó vizsgálatodon megbuknál.

Mihail intett a kezével, s hozzá sem nyúlt könyvéhez.

Andrej azzal a mély meggyőződéssel ment, hogy Viktorovna Jevpraxia nem fogja őt fogadni. De miután fogadóban lakott, a hol őt nem ismerték, névjegyei pedig nem voltak, befordult a *Passagera*, a hol tudta, hogy hamarosan lehet névjegyeket nyomatni.

Eközben nagyon merész ötlete támadt: hogy t. i. nem nyomatja rá a Szareptov nevet, hanem előbbi családnevét, azt, a mely édes apjáról reá maradt. Szinte látta Viktorovna Jevpraxia elképpedését és boszúságát, mikor a legény átadja neki ezt a névjegyét. De ennek a képnek hatásos voltától nem engedte magát elcsábíttatni.

«Nem, — szólt magában, — ez gyerekség volna. Ez csak lealacsonyítana engem az ő szemeiben. Sőt még úgy magyarázhatná a dolgot, hogy kedvében akarok járni vele. Mert hiszen ő gyűlöli Szareptovot és családját.»

Megrendelte tehát a névjegyeket ezzel a szöveggel: «Szareptov Arkagyevics Andrej.» Hamarosan, minden fönnakadás nélkül meg is kapta őket és innen egyenesen a fogadóba ment.

Itt a földszintről, kabátját sem vetve le egy legénytől fölküldte névjegyét a négyes számba, meg lévén győződve róla, hogy nem fogják fogadni; de legnagyobb meglepetésére a legény ezekkel a szavakkal tért vissza:

— Tessék fölsétálni, várják!

Úgy állott a dolog, hogy ez a váratlan fordulat nemcsak őt, hanem Marfusát is a legnagyobb mértékben meglepte, a ki éppen akkor Viktorovna Jevpraxiánál volt. Mikor belépett és jelentette neki Andrej küszöbön álló látogatását, Viktorovna Jevpraxia kereken kijelentette, hogy nem fogadja. S mikor behozták a névjegyet, Marfusa meg volt róla győződve, hogy el fogja utasítani Andrejt.

De Viktorovna Jevpraxia elolvasta a névjegyet, elmosolyodott és oda szólt a legénynek:

— Vezesse föl azt az urat.

Látva Marfusának álmélgató arcát, hozzátette:

— Mégis csak kíváncsi vagyok, milyen ábrázattal állít be hozzám! Alkalmasint meglehetősen szemtelenül . . .

Marfusa bement a másik szobába és onnan hallgatta végig az egész beszélgetést, mely Andrej és Viktorovna Jevpraxia közt lefolyt, — de nem mutatkozott.

Andrej belépett.

— Áá, tessék, tessék . . . Van szerencsém! Tessék helyet foglalni! — szólt Viktorovna Jevpraxia gúnyosan, de Andrej nyugodt és kifogástalan meghajlása egyszeriben félbeszakította a gúnyolódását; meggondolta a dolgot s más hangra tért át. — Ugyan miért jöttél ide? Nem lennél szíves megmondani, kérdezte tőle.

— Mivel megszakítom az összeköttetést életem eddigi körülményeivel és új életet kezdek, eljöttem elbúcsúzni öntől és köszönetet mondani irántam való jószágáért! — felelt Andrej.

— Hm! No lám! Köszönetet mondani! . . . Tehát mégis csak szükségét érzed . . .? De hát miért szakítod meg összeköttetéseidet? Vajon ki kényszerít erre?

— Ön is csak ugyanazt tette, Viktorovna Jevpraxia.

— Mit nem mondasz, hm! Összehasonlítás bennünket! De megfélemledsz róla, hogy a mit szabad Jupiternek . . . Én már egy hosszú életet átéltem, én tehát a magam ura vagyok . . . De te? Még fogalmad sincs az életről, és már is függetlenségről álmodozol!

— Ismerem én az életet, Viktorovna Jevpraxia . . . Megismerheti azt mindenki, a ki csak akarja . . .

— De hiszen fölfal téged!

De az is lehet, hogy én falom föl az életet . . . Egyik a kettő közül. Ha én az életet, ez azt jelenti, hogy valamit mégis csak érek ; ha ő engem, ez annyit tesz, hogy nem érek semmit.

— Oh te henczegő, te henczegő! Csak gondold meg: adnak neked lakást, kenyeret, neveltetnek, és te meg esztelenül mindenről lemondasz, és elméssz, magad sem tudod, hová. A helyett, hogy hálás volnál . . .

— Épen ez az, hogy nagyon is sokat kell hálálkodnom. Én tönkre megyek ennek a hálálkodásnak súlya alatt. Akkor már mégis csak méltányosabb, ha ezzel a hálával magam iránt tartozom.

— Merész, az vagy! Mondhatnám arczátlan!

— Igen én merész és arczátlan vagyok, de nem másokkal, hanem csak magammal szemben. Én ön iránt, Viktorovna Jevpraxia a legnagyobb tisztelettel viseltetem. Azért is jöttem ide, hogy e tiszteletemnek kifejezést adjak.

Ezzel ajánlani akarta magát, hogy távozzék, de Viktorovna Jevpraxia visszatartotta.

— Megállj csak!

Oda ment egy kerek asztalon álló iskátulyához, s rövid kotorászás után kivett belőle egy száz rúbeles bankót.

— Nesze, fogjad . . . legalább az első időre . . . Mégis csak könnyebbségedre lesz! — mondotta és felé nyújtotta a pénzt.

Andrej kissé hátra húzódott és tagadólag rázta a fejét.

— Köszönöm, Viktorovna Jevpraxia: én a nélkül is tudom, hogy ön rendkívül jó.

— Nem kell? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia álmélkodva.

— Nem fogadhatom el. Mindjárt az első lépésnél azzal kezdeni, hogy ajándékot fogadjak el, ez nagyon rossz kezdete volna önálló életemnek. Van negyvenhárom rúbelem, melyet még Vasziljevna Vjera életében kuporgattam össze, — elég lesz ez az első időre.

— Milyen ember is vagy te! Ám, a hogy akarod, a hogy akarod. — Viktorovna Jevpraxia visszatette a bankót helyére. — Akkor hát menj Isten nevében; ha már ennyire önálló vagy, akkor csak menj Isten hírével; sok szerencsét kívánok.

Andrej oda lépett hozzá és kezét csókolt neki. Ez, úgy látszik, kissé meglepte.

— Köszönöm mind ezt, mind minden egyebet, — szolt és kiment.

Viktorovna Jevpraxia egy darabig zavartan állt a szoba közepén. Marfusa kikukkantott az ajtófüggöny mögül és elégül mosoly játszott arcán.

— Hallottad? — szolt Viktorovna Jevpraxia, miután álmélkodásából kissé magához tért. — Lám, milyenek a mostani fiatal emberek! De azért van ám benne valami . . . Sok benne a henczegés, de azért olyasmi is van benne, a mi tiszteletet érdemel.

Marfusa hallgatott, de azért hamiskás volt az arca. Rettenetesen jól esett neki, hogy Andrej ilyen szépen beszélt Viktorovna Jevpraxiával, — olyan szépen, hogy még őt is a maga részére hódította. Miket beszélt róla, mielőtt ide jött! Szidta, hogy így, hogy amúgy, és ime, egyszerre: «tiszteletet érdemel.»

Marfusa hűséges cselédje volt Vasziljevna Vjerának is, Viktorovna Jevpraxiának is. Régóta volt a házukban. Mikor Vasziljevna Vjera férjhez ment Szareptovhoz, mint alig tizenöt éves leány került házukba, most pedig már közel járt a negyvenhez. Kereresztülment a cselédi állapotnak minden fokozatán, kezdve a második szobalányságtól a házvezetónőségig, a mely czimet most is viselte. S mindazt, a mi Szareptovék házában történt, velök együtt átélte ő is.

Szemei előtt játszódott le az a dolog a svéd szakácsnővel, a ki, mikor meghalt, támasz nélkül hagyta hátra a kis Andrejt, s a mi ezután történt, annak is mind tanuja volt.

Andrej mindenkor különös figyelmének tárgya volt. Andrej mint árva kis proletár jelent meg a házban, s ő is árva volt és proletár, neki sem volt senkije s így már csak ezért is ellenállhatatlan rokonszenvennel viseltetett iránta.

De ezen kívül is mindig öröme telt Andrejben, a ki mindig kitünt a gyerekek közül józan eszével, és jellemével és mindenben kivált közülök. Így most is örömet okozott Marfusának az a diadal, melyet Viktorovna Jevpraxián aratott.

Andrej, mikor kilépett a fogadóból, így szolt magában: «Most pedig el kell intézni a legeslegfőbbet» és mindenek előtt elment az egyetemre. Itt néhány társával találkozván, egyetlen szóval sem árulta el nekik a szándékát. Minek is? Csak elkezdtek volna faggatni. Mert az bizonyos, hogy valame-

nyien elbámultak volna. S akkor tövéről hegyére el kellett volna nekik mondani egész történetét. Már pedig úgy elmondani a dolgot, a mint volt, lehetetlen lett volna.

Társai homályosan sejtették, hogy Szareptov Andrej, a ki mindenkor tisztességesen volt öltözve és pénzben sem szenvedett hiányt, tulajdonképen csak fogadott fia volt Szareptovnak, a meglehetősen ismert és tekintélyes tisztviselőnek. De közelebbi körülményeit nem ismerte senki.

Az egyetemen fölment az irodába, a hol az irodafőnök valamelyest ösmerte.

— Visszakaphatnám én még ma az irataimat? — kérdezte Andrej.

Az irodafőnök elcsodálkozott.

— Talán más egyetemre szándékozik menni?

— Nem, egészen kilépek az egyetemről, — felelt Andrej.

— Ugyan! Talán bizony megváltoztak a körülményei?

— Igen, megváltoztak, — felelt Andrej kurtán, s látszott rajta, hogy egyáltalában nem hajlandó közelebbi részletekbe bocsátkozni.

— Most mindjárt nem kaphatja meg az iratokat, — felelt a titkár. — Folyamodni kell értök s akkor úgy három-négy nap alatt megkaphatja.

Andrej papírt kért és elkezdte írni a folyamodványt. Az első pillanatban meg volt akadva: mivel indokolja távozását? De miután jól megfontolta a dolgot, ezt írta: «Családi körülmények következtében nem lévén módomban tovább folytatni kiképeztetésemet» . . . Az irodafőnök elolvasta, s mivel tudott egyet-mást Andrej családi viszonyairól, fürkésző pillantást vetett rá, de ekkorra már Andrej sipkája után nyúlt.

— Tehát úgy három nap múlva eljöhetek? — kérdezte, s igenlő választ kapván, kiment.

Az egyetemről elment a Nevszkijre, a hol tudta, hogy volt egy nagy férfiruha-raktár. Óriás kirakataiban tömérdek férfiruha-darab volt kitéve, a melyek közt Andrej nem egyszer látott olcsó holmikát is. Hosszú kabátja már régen volt. Ezt olyankor viselte, amikor nem akarta elárulni az utcán diák mivoltát. Ugyanílyen czélra való kalapja is volt. A mi a nadrágot illeti, elhatározta, hogy egyelőre a diáknadrágot fogja még viselni, hiszen ennek úgy sem tulajdonít senki valami nagy fontosságot. Végül, takarékoság szempontjából abban

állapodott meg, hogy csak egy rövid kabátot vesz, a melyre föltétlenül szüksége van.

Oda lépett a kirakathoz és hosszasan szemlélgette a kített ruhákat. Nem annyira a ruhák, mint inkább az árak érdekelték. Talált valami nagyon olcsót, — mindössze nyolcz rúbl volt az ára. bement, fölpróbálta és megvette. Így aztán az üzletből csomaggal távozott.

A terv szerint, a melyet magának a mai napra megállapított, most a pétervári oldalra kellett volna átmennie. De a csomag terhére volt. Aztán meg szerette volna mielőbb levetni eddigi külsejét. «Nem akarok idegen tollakkal ékeskedni» — mondotta magában és elment haza.

Egyenesen bement a szobájába és legnagyobb meglepetésére Mihailt nem találta ott. De az asztalon egy levél hevert, amelyből megtudta, hogy Mihailnak megfájdult a feje és elment sétálni. Mihail még hozzá tette: «Kérlek, várj meg engem és ne menj el a nélkül, hogy tőlem elbúcsúznál.»

Andrej örült, hogy nem talált ott senkit. A szomszéd szobából zajt hallott. Katya volt, a ki azonban még nem tudta, hogy visszajött.

Levetkőzött, azután fölvette az új kabátot, mely nagyon bőnek bizonyult, a felöltőjét és puha, fekete kalapját. Hogy teljessé tegye a képet, fogott egy kampós botot, mely már régóta ott hányódott szobájokban, de nem volt senkié sem.

Azután oda állt a tükör elé és megnézte magát. Teljesen rendben talált mindent. Ekkor az a pajkos ötlete támadt, hogy megmutatja magát így Katyanak és csakugyan be is ment hozzá.

Katya, mikor meglátta közönséges ruhában, kalappal fején, bottal kezében, összezsapta a kezét.

— Már is? — kiáltott föl reszkető hangon. — Annyira sietsz, Andrej!

— Mért? Talán bizony nem jól illik? — kérdezte Andrej mosolyogva.

— Mindig csak tréfálsz! Hogy van kedved tréfálni, mikor . . .

Egyszeriben megteltek könnyel a szemei.

— Nos, mikor . . . mikor . . .

— Mikor nekem meghasad a szívem.

Kendőjét szemeihez emelte, a melyekből már patakszóttak a könnyek.

— Jaj Katya, Katya, milyen poltron is vagy te? Ez rettenetesen boszantó! — kiáltott föl Andrej.

— Mi az a boszantó?

— Az, hogy ilyen nyafka vagy . . . Nagyon nagy benned a gyöngeség, a tehetetlenség, a lágyaság . . .

— Nem vagyok én férfi . . . Ha férfi volnék . . .

— Az még rosszabb volna, — szakította félbe Andrej. — Most legalább vigasztalódhatol azzal az előítélettel, hogy a leányok rendszerint gyöngék. De a férfiban egyszerűen tűrhetetlen az ilyen gyöngeség. Itt van a mi Mihailunk . . . Lám ő férfi . . . és mi haszna van belőle? No, hagyd abba már, — szólt Andrej, oda lépve hozzá és mint a gyermekeknek szokás, megsimogatta a fejét.

— Megszakad a szívem! — hebegte Katya, a kit ez a gyöngéség még jobban kihozott sodrából.

— De hát miért szakad meg?

— Csak . . . mindenért! Hiszen itt minden olyan rettenetes . . . megváltozott itt minden . . .

— Ugyan már mi változott meg? Hiszen ebben van a haladás, Katya. Ha semmi sem változik, akkor haladás sem volna, mindenki ott ülne a maga szokott helyén és nyafogna . . . Lásd hát te, ugyan mire vagy alkalmas? Mikor mindenre a világon gyöngé vagy . . . Olyan vagy, mint a viasz, a miből azt készíti mindenki, a mit akar.

— Csak hadd készítsen, hadd készítsen . . . Nekem az tökéletesen mindegy . . .

— Hiszen épen az a csunya, hogy mindegy. A mikor az embernek már minden mindegy, akkor már semmi jót sem várhatni tőle.

— Jót? Te nem vársz tőlem jót? Kész volnék a lelkemet oda adni érted, és te . . .

Ugyan . . . a lelkedet . . . Lásd, a te lelked épen olyan, mint te magad. Hallod, Katya, mit kellene csinálni, hogy te valamivel erősebb légy? Csakugyan, gondold csak meg, mire vezet majd ez? Ma azt találták reád nézve előnyösnek, hogy ott hagyj a gymnasiumot és tanulj valami gyakorlati foglalkozást, — talán varrást, himzést vagy művirág-készítést, — és te beleegyeztél; aztán majd esetleg úgy találják, hogy ez

is sok, s egyszerűen megtanítanak főzni, hogy olyan nyomorúságos életered legyen, mint Marfusának. Te akkor is azt mondd majd: «nekem tökéletesen mindegy» — és beleegyezel. Valahogyan mégis csak ragaszkodni kell az embernek a jobbhoz való jogához. Értsd meg, hogy ha mi magunk nem védekezünk, akkor bárki eltíporhat bennünket.

— Hadd tiporjon el . . .

— Jaj, Katya, de boszantó ez? No, de egyelőre a viszontlátásra. Ebédre visszajövök s akkor még együtt töltünk pár órát.

— Elméssz?

— Igen. Lakásról kell gondoskodnom. A viszontlátásra. Katya odaugrott hozzá, és mindkét kezével megölelte fejét.

— A viszontlátásra, Andrej.

Megcsókolta a homlokát.

Andrej testvéri gyöngédséggel nézett rá és jövőjére vonatkozólag a szomorú gondolatok egész raja háborgott a fejében. De egyet sem mondott ki közülrök, hanem elment.

V.

Andrej, hogy gyorsabban végezzen, lóvasutra ült; át kellett mennie a pétervári oldalra, nem messzire a Tucskovhidtól. Itt egy meglehetősen piszkos kis közben állott egy kétemeletes fa-ház, hatalmas udvarral, mely tele volt fával. Be sem ment az udvarra, hanem egyenesen fölsietett a második emeletre.

A fa-lépcső nyikorgott lábai alatt. A viaszkos vászonnal bevont ajtón sehol se volt fölírva a lakó neve. Andrej megnézte óráját. Négy óra volt.

«Talán már itthon van», — gondolta magában és meghúzta a csengőt. Belülről irgalmatlan csengés hallatszott. Egy durva női hang kérdezte: «ki az?» — azután egy alacsony, köpczös, felgyürt szoknyás és a vasalástól kipirult orczájú öregasszony kinyitotta az ajtót. Sűrű peccsenyészag áradt ki a sötét előszobából. A levegő sűrű és fojtó volt. Az öregasszony nyilván megismerte őt, mert be sem várva a kérdést, így szólt:

— Itthon van, épen most jött meg.

— No, ez derék, — jegyezte meg Andrej, — az a fő, hogy itthon van.

— Mi az, most polgári ruhában jár? — kérdezte tőle az öregasszony, mikor letette a sárzipóit és levetette felső kabátját.

— Úgy bizony. Hja, ilyen a sors, Jegorovna Fekla.

Ez volt a kvártélyos asszony s egyúttal mosónő. A mosáshoz azonban külön helyisége volt a pinczében. Felső részén üveges, fehér egyszárnyú ajtó nyílt az előszobába; gyenge világosság szűrődött be rajta. Andrej kinyitotta az ajtót és belépett.

A kis szobában, melynek egyetlen ablaka a fás udvarra nyílt, a legszükségesebb dolgokon kívül semmi sem volt. Egy fa-állvány két alsó polczán volt elhelyezve a fehérnemű, a két felsőt pedig könyvek foglalták el. Az ablakpárkányon és a földön kisebb-nagyobb üvegcék hevertek szanaszét, melyek nyilván valami házi laboratoriumhoz tartoztak. A meglehetősen gyér és hiányos ruhatár szögeken lógott a falon. Ezen kívül még egy körisfa-asztal és két szék volt a szobában.

Az ágyon, kezeit feje alá dugva egy hórihorgas fiatal ember feküdt, a szakálla szokatlanul sűrű, arcza barna, szemei feketék. Sűrű, kurta haja göndör, mint a négerké. Kabát nélkül, karton ingben, és mellényben hevert ott. Mglinszkijnek hívták s a természettudományi kar másod éves hallgatója volt.

— Áá, te vagy az? — kérdezte Mglinszkij, a nélkül, hogy megmozdult volna.

— Én. — felelt Andrej, s kalapját letette az asztalra, botját meg a szögletbe állította.

— Miért vagy ilyen nagyvárosi ficsúr módra kiöltözve?

— De úgy-e, hogy jobban áll, mint az egyenruha? — kérdezte Andrej.

— No, azt épen nem mondhatnám. Valahogyan nagyon bő rajtad minden. De hát miért vagy így kiöltözve?

— Van szerencsém magamat, mint szabad polgárt bemutatni! Nem vagyok többé diák.

— Mit jelentsen ez?

— No lám, erre mégis csak megmozdultál, úgy-e! De micsoda üvegcserépek ezek? Talán bizony a tudományyal

küzdöttél? — kérdezte Andrej a földön heverő üvegcserepekre mutatva.

— Igen, csütörtököt mondott egy kísérletem. Az üveg szétrobbant, megsértette kezemet, Jegorovna Feklát meg halálra ijesztette. Bele is soványodott az istenadta, nem vetted észre?

— Nem én.

— Bizony pedig megsoványodott. Azt mondta: «Emlékezzék a szavamra, ennek a tudománynak nem jó vége lesz.» Mégis csak szép tőle, hogy a vegytant tudománynak ismeri el. Más az ő helyében azt mondta volna: ez az ördögösség. Ülj már le no. De hát tréfán kívül, mért nem vagy egyenruhában? Mert remélem, az csak tréfa, hogy nem vagy többé diák?

Andrej odaült hozzá az ágyra.

— Nem a', nem tréfa. Két órával ezelőtt adtam be a kérvényemet az iránt, hogy levethessem magamról ezt a tisztas hivatást.

— Ugyan már . . . ?

— Esküszöm.

— Aztán miért? — Mglinszkij fölemelkedett, oldalvált fordult és lekönyökölt.

— Csak, nem nekem való.

— No ne bolondozzál, mondjad már . . .

— Nagy sora van annak.

— De mégis. Hát hova sietsz?

— Mivel most szükségem van a te szivességedre, Isten neki elmondom. Úgy áll a dolog, hogy a mi házunkban nagy változások történtek.

— Meghalt a nevelő-anyád. Ezt tudom. A lapokban olvastam.

— Csakhogy a lapok nem irnak ám meg mindent. Ő meghalt és ezzel beütött a mennykő a házba . . . Eszembe juttatták, hogy szakácsnőnek vagyok a fia . . .

— A barmok!

— Ugyan már mért volnának barmok? Hiszen igaz.

— Igaznak igaz, de minek figyelmeztettek rá?

— Olykor nem árt, ha figyelmeztetik az embert az igazságra. Ennek kapcsán azután az a nemes ötletük támadt, hogy az egyetem, a tudomány, a diploma nem nekem való,

hanem hogy sokkal jobban illenek hozzám valami mesterség.

— És te hozzá járultál?

— Igen, csakhogy olyan formán, hogy egyszerűen ajánlottam magamat. Azt mondtam: mesterség-e vagy más egyéb, azt majd én döntöm el, most pedig nagyon szépen köszönöm irántam való jószágukat és van szerencsém ajánlani magamat. Szóval hálátlaná lettem, s most elkezdek élni majd a magam emberségéből.

— No tessék! Te, a mint látom, elszánt ember vagy. Hát aztán mit fogsz most csinálni?

— Azt még nem tudom. Majd csak akad valami. Jelenleg van vagy harmincz és egynehány rublem. Most mindjárt nem akarok lakást bérelni, mert nem tudom, hol fogok dolgozni, — így hát neked szállást kell adnod két-három napra.

— De hát hol fogsz aludni? Hiszen még pamlagom sincs.

— Baj is az. Elalszom én a földön is. Elhozom magammal ócska diák köpenyemet, s leteritem a földre derekalj helyett. Én annyira zsúfolva vagyok a független jövőre vonatkozó lelkes ábrándokkal, hogy az ilyen apróságok igazán mondom, nem érdekelnek.

— Ám jó, nekem semmi kifogásom ellene, — mondotta Mglinszkij, — csak Jegorovna Feklát is meg kell kérdezni.

Mglinszkij felugrott az ágyról, kinyitotta az ajtót és beszólitotta Jegorovna Feklát. A kvártélyos asszony kikan-dikált a konyhából; tüstént sűrű gőzfellegek vették körül, s olyan volt, mint valami látomás a ködben.

— Nézze csak, Jegorovna Fekla, Szareptov két-három éjjel nálam akarna hálni, lehet? — kérdezte Mglinszkij.

— Hálni? Hát mi történt vele? Hajléktalanná lett?

— Biz' úgy van, Jegorovna Fekla, hajléktalanná lettem, — felelt Andrej.

— Ám legyen, csak háljon itt. De hogy min fog hálni, azt már nem tudom. Nekem semmim sincs. Magam is egy szekrényben alszom.

— Ne törődjék vele, majd elrendezkedem én a földön is.

— Én nem bánom, ha a földön is.

Ezzel visszament a konyhában; Mglinszkij betette utána az ajtót:

— Hanem te érdekes ember vagy, — mondotta Mglinszkij mellénye zsebébe dugva a kezét s megpróbált föl és alá járni a szobában, a melyben azonban két lépésnél többet aligha lehetett tenni.

— Iparkodni fogok véleményednek megfelelni, — mondotta Andrej tréfásan. — Hát te még nem találtál föl semmit?

— De föltalálok. Most már bizonyos, hogy föltalálok. Most azonban egy olyan kérdés foglalkoztat, a melynek semmi köze a vegytanhoz. Pályázat van kiírva az elrepedhetetlen gummi-kerék föltalálására . . .

— Mi a manó, már ilyesmivel is foglalkozol?

— Miért ne? Meg vagyok, róla győződve, hogy az egész roppant egyszerű. Már van is egy ötletem. Sajnos, mindössze hét és fél rubl a vagyonom, s így nem csináltathatom meg a mintát, s nem tehetek kísérleteket.

— No én gazdagabb vagyok mint te. Ha akarod — megosztom veled, a mim van. Kockázat és haszon felében . . .

— Nem, a te pénzed most nagyon drága. Nagy szükség van rá. Pedig nem volna ám rossz megnyerni az első díjat — ezer rublt! Hejh, akkor aztán . . .

— Nos, mi lenne akkor?

— Akkor lenn a pinczében, Jegorovna Fekla mosókonyhája mellett bérelnék még egy helyiséget, s valóságos vegytani labororiumot rendeznék be. Mert hát ez itt mit ér?

Ezzel oda mutatott labororiumának fölszerelésére, mely olyan volt, mint valami gyerekjáték.

— Ezzel bizony nem sokra viszed.

Mglinszkij szegény volt. Két esztendővel azelőtt valahonnan a mesze vidékről került ide, rettenetes szomjúsággal telve a practikus tudományok után. Az elméleti tudományok iránt nem volt semmi hajlandósága. Ezért a természettudományit kivéve az összes tudomány-karokat lenézte. De még a természettudományit is csak valami ideiglenesnek tekintette s arról álmodozott, hogy később valami specialis technikai intézetbe lép.

A vegytant különösen szerette. Mindjárt az első órán megszerette és tüstént be is rendezett magának egy kis házi labororiumot. Minden fölösleges garast, melyet leckeóráiból megtakarított, (hazulról nem kapott semmit) labora-

toriuma tökéletesítésére fordított. Mindig valami korszakot alkotó találmányokról ábrándozott. És bár mindeddig semmit sem sikerült feltalálnia, mégis voltak eredeti ötletei. Olykor közölte is egyik másik ötletét a tanárával, a ki elgondolkozott rajta és így szólt:

— Tudja barátom, ezzel érdemes ám foglalkozni.

— Mglinszkijnek mindig volt valami olyan gondolata, a melylyel érdemes volt foglalkozni, csak hogy anyagi viszonyai ezt nem igen engedték meg, így azután az egyik gondolatot csakhamar kiszorította egy másik, sokkal érdekesebb, és így tovább.

Andrejjel Mglinszkij teljesen véletlenül akadt össze. Az egyetemen találkoztak, és megtetszettek egymásnak. Andrej a matematikát hallgatta és így az izlésők sem egyezett. Ez azonban nem akadályozta őket abban, hogy rövidesen ne tegezzék egymást és a legjobb barátok ne legyenek.

Andrejnek megtetszett Mglinszkij tiszta, gyakorlati iránya.

— Legalább tisztában van vele, hogy mit akar, — mondogatta. Mindenkor ösztönszerű nagyrabecsüléssel volt az olyan emberek iránt iránt, a kik tudják, mit akarnak.

Ő ezt eddig csak meglehetősen homályosan tudta. Megzavarta az a körülmény, hogy soha sem kellett semmivel törődnie. Még a facultas, a melybe belépett, sem volt tisztán az ő választása. A gymnasiumban gyorsan és jól oldotta meg a matematikai föladatokat, s ennek alapján kimondták, hogy határozott tehetsége van a matematikára, pedig tulajdonképen semmi hajlama sem volt hozzá; egyáltalában hajlamai akkor még nem igen állapodtak meg.

De most, hogy körülményei olyan hirtelen megváltoztak, egyszerre ő is csaknem egészen tisztán tudta, hogy mit akar. Ez a tudat ugyan még nem öltött előtte határozott alakot, de annyit mégis tudott, hogy önállóságra akar vergődni, a melyet kizárólag magának köszönhessen. Épen ez lehetett oka annak, hogy az első, a kire viszonyai megváltoztával gondolt, s a kihez kívánczolt, Mglinszkij volt. Úgy tetszett neki, hogy ez az ember két szóból is megérti őt.

— Most pedig, — mondotta Andrej — miután szert tettem hajlékra, megyek, hogy utoljára együtt ebédeljek régi barátaimmal.

— Kik azok? — kérdezte Mglinszkij.

— Az igazi Szareptov, Szareptov valóságos államtanácsos fia, Mihail, egy rendkívül kedves fiatal ember, a kinek azonban semmi kilátása sincs rá, hogy más legyen belőle, mint kedves felnőtt ember, azután pedig kedves vén ember. És Katya, a ki épen olyan fogadott gyermek Szareptovék házában, mint én voltam. Ez is nagyon kedves teremtés, de minden ellenálló képesség nélkül való.

— De hát mondd csak, nem borzadsz te egy ilyen elhátározó lépéstől? — kérdezte Mglinszkij.

— Egy cseppet se borzadok. Végre is egészséges vagyok, és elég erőm van hozzá, hogy a nyomorúsággal szembe szálljak. Mitől borzadjak hát? A mi csak az életben történik, az mind az élethez tartozik. Az élettől úgy sem szabadulhat az ember, minek hát félni tőle? Tehát én még ma eljövök czók-mókommal és itt hálók nálad.

Fél hatra volt, mikor Andrej haza ért. Már várták az ebéddel és tüstént asztalhoz ültek

Mihail valósággal betegnek látszott. Mindaz, a mi történt, meghaladta erőit. Idegműködése rendkívül fokozódott, s ez bántotta, de mindennél jobban bántotta az, hogy nem tudta az eseményeket föltartóztatni. Egész ebéd alatt szinte bűnösnek érezte magát. Fejébe vette, hogy vannak olyan szavak, a melyeket ha kimondana, egyszeriben megváltoznék minden, elsimulnának a dolgok s Andrej is gondolna egyet és maradna. De ő olyan hitvány és ostoba, hogy nem tudja kieszelni ezeket az egyszerű szavakat s így azután be kell következni ennek a végzetes szakadásnak.

Katya le nem vette a szemét Andrejről, s nagy szemei álmélkodással elegyes rémületet fejeztek ki. Egyrészt féltette Andrejt, a ki neki megy a teljes bizonytalanságnak, másrészt pedig csodálkozott az elszántságán.

Mikor az ebéd végével elkezdődött a mozgás, mely Andrej készülődésének előhírnöke volt, egyszerre Marfusa is sírva fakadt.

— Hát önt mi lelte, Marfusa? Talán bizony is engem sajnál ön? — kérdezte Andrej.

— Önt? Nem. Önt én nem sajnálom. Önt nincs is miért sajnálni Arkagyevics Andrej.

— Lássá ez szép, ez igazán szép.

— Nincs bizony, Mert ön nem fog elveszni, Arkagyevics Andrej. Önből még nagy ember lesz. Én ezt biztosra veszem.

— Köszönöm ezt a jóslatot. Hogy nagy leszek-e, ezt még homály borítja, de hogy ember leszek, az bizonyos.

— Nem, nem, nagy ember lesz, Arkagyevics Andrej, — ismételte Marfusa lelkes meggyőződéssel.

— No ez derék. De hát akkor mért sir?

— Magamat sajnálom. Hogy elhagy benünket . . .

— Ezt is köszönöm.

Az esték már hosszúak voltak, s hét órakor, mikor az ebédet befejezték, a nap még nem nyugodott le. Marfusa maga szedte össze Andrej holmiját. Előkerestek valami nagyobb ládát, mert az, a melybe Andrej a könyveit begyömöszölte, nem felelt meg.

Tömérdek volt a holmi. Andrej minden egyes darabot ellenőrzött és nem mondott le semmiről sem. Megismerte minden darab fehéreneműjét, takaróját, párnáit, könyveit. Mindezt Vasziljevna Vjera csináltatta neki, a ki az ő érzése szerint mindent tiszta szívből adott, s így nem tudott ott hagyni semmit, a mi ő reá emlékeztette.

Csak egy dolog volt, a melyet maga helyezett el a láda egyik legbiztosabb zugába, s a melyet még Marfusának sem mutatott meg; ez egy kisebb skátulya volt, a melyben fényképeket őrzött, köztök a Vasziljevna Vjeraét is.

Marfusa merően nézett rá, mikor ezt a skátulyát elhelyezte, és gondolta magában:

«Milyen arany szíve is van néki!»

Tudta persze, hogy mi van a skatulyában.

— No hát Isten veled Mihail, — mondotta Andrej és megölelte Mihailt, a ki egész testében remegett az izgatottságtól.

— Talán bizony nem látjuk egymást többé? — kérdezte Mihail. — Meg sem mondod tán, hogy hol fogsz lakni?

— Már hogy ne mondanám? Csak várj, nemsokára berendezkedem új otthonban, s akkor majd meghivlak téged is, Katyát is, Marfusát is. De ehhez az kell, hogy külön szobám legyen, most pedig még vagy három napig egy társamnál fogok lakni. Veled, Mihail, én soha sem szeretnék szakítani, hiszen szívemnek egy részét nálad hagyom. Isten veled, édes kis Katyám.

Odalépett Katyához és megölelte. Katya görcsösen harapdálta ajkát, de ez sem ért semmit. A könnyek utat törtek magoknak, s elkezdett sírni.

Andrej sietett. Lehetőleg meg akarta kurtítani ezt a jeletet. Érezte, hogy már őt is fojtogatni kezdik a könnyek, pedig nagyon nem szeretett volna sírni.

Marfusa nagy erőlködéssel czipelte a lábát. Nehéz volt neki, de senkinek sem akarta átengedni ezt a kellemes kötelességet. A kapuban bérkocsi állott. Föltették rá a lábát. Andrej még egyszer megölelte Mihailt és Katyát, a kocsisnál pedig Marfusa kezét nyújtott neki.

— Isten vele Marfusa, tartson meg jó emlékezetében, — mondotta.

Látta, hogy Marfusa rettenetesen szeretné, ha megcsókolná őt. Oda hajolt hát hozzá, megcsókolta arcát, azután beült a kocsiba.

A kerekek nagy zajjal robogtak végig a kövezeten. A kocsi csakhamar befordult egy közbe. Andrej visszanézett; a Szareptovék háza már egyáltalában nem volt látható. De mi az? Talán bizony még ő is megszeppent? Könnyek peregtek a szeméből. Hjah, hiába, nem könnyü sok esztendő s képesokat széttépni. Mihail a pompás gyermekkori pajtás, Katya, kedves, őszinte, szeretettel teljes szív, Marfusa . . . s valamennyiök közül kiválik előtte egy derült, jóságos tekintetű asszony csodálatos képe, a ki mindig olyan mély szeretettel nézett valamennyiökre; de ő meghalt, s vele elszakadtak azok a kapesok, a melyek őt ehhez a házhoz fűzték.

Letörölte a könnyeit és így szólt magában:

— No, nem szabad többé hátra tekintgetnem! Mostantól kezdve csak előre kell néznem.

Minden fölött és minden mellett kinézett a rózsaszínű esthomályba, mely époly határozatlan, époly bizonytalan volt, mint az ő jövője, s ezekben a nehéz napokban tán most esett meg rajta először, hogy ezt a bizonytalanságot borzasztónak találta. Mi van ott? Mi vár reá? Győzelem vagy leveretés? Lesz-e elég ereje? Nem túlzott-e önbizalma? . . .

Egyszerre erőlyesen megrázta a fejét. Hm! . . . Az önbizalma. De hát kiben bízzék, ha nem önmagában? Ugyan kije van hát olyan erős, a kire támaszkodnék, ki szeretí őt, ki sír

utána? Mihail és Katya, két törekeny teremtés, a kik egy lépést sem tudnak tenni támasz nélkül . . .

Nincs a jövőben semmi rettenetes. Egyáltalában az életben sincs semmi rettenetes; csak nem szabad gyávának lenni.

Csakhamar eljutott a pétervári oldalra és az ismert kis közbe. Magának kellett az emeletre a ládát fölczipelnie.

— Tyüh micsoda gazdagság, — kiáltott föl Mglinszkij, mikor hatalmas ládáját megpillantotta.

— Igen, hozományommal jövök. Hát ez mi? — kérdezte Andrej jobb felé mutatva.

— Ez Jegorovna Fekla lágy szívének bizonyítéka.

A fal mellett egy hosszukás láda állott, a melyre rá volt terítve valami derekalj féle. Andrej előszedte ágyneműjét, takaróját, párnáit, elhelyezte az ágyon, s ime', egészen tűrhető fekhely lett belőle.

— Nos, és most mit fogsz csinálni? — kérdezte tőle Mglinszkij, a ki, úgy látszik, egész idő alatt nem pusztán az elrepedhetetlen gummi-kerekek föltalálásán, hanem Szareptov Andrej sorsán is tünődött.

— Most egyelőre végignyújtózom a magam ágyán, és elkezdek tünödni rajt', — mondotta Andrej.

— Hát szemeid mitől olyan vörösek?

— Képzeld csak ezt a botrányt . . . Út közben elsírtam magamat. Elfogott a szájalom. Két kis védtelen árvát hagytam el . . . bárha már nem is olyan kicsinyek. Oh! — kiáltott föl, egy váratlan leletre bukkanva ládája fenekén. — Nézd csak, ez meg itt Marfusa lángoló szívének a bizonyítéka.

Egy egész font thea, és pár font czukor került elő a láda fenekéről. Papirba csavarva egy darab pecsenye meg egy üveg befőtt is volt mellette.

— No most aztán mozgósítsd Jegorovna Feklát a szamovárral, — mondotta Andrej. — Dözsölünk egyet ma.

Alig fél óra múlva asztalnál ültek, theáztak és pecsenyét ettek befőttel.

* * *

Andrej távozása után siri csönd volt Szareptovék házában. A cselédség is csak suttogva beszélt egymással. Tulajdonképen az lett volna rendén, ha távol tudva a gazdát, hangoosan lettek volna, de éppen ellenkezőképen történt.

Az egész cselédség már régóta volt a házban: valamilyen sok esztendő óta ott szolgáltak, szorosabb kapcsok fűzték őket az ottani élethez, és így az ő hangulatuk is csak visszhangja volt az egész ház hangulatának. Csak Fedor, a ki állandón Mihajlovics Arkadij körül volt, ütött el tőlök, de most a közhangulatra való tekintettel neki is hallgatnia kellett, mert nem volt senki, a ki szóba állt volna vele.

A házban a főszemély most Marfusa volt. Ő intézkedett mindenről, ő osztogatta a parancsokat, és így képzelhetetlenül sok gondja volt: gondoskodnia kellett mindenkiről, a gyermekekről, a kik otthon maradtak és Viktorovna Jevpraxiaról. A mint otthon elvégezte a dolgát, tüstént sietett a fogadóba és ellátta az öreget, a ki semmiben sem tudott magán segíteni.

Mihail egyszerre úgy érezte, mintha valami örvénybe szédült volna, a melyből a maga erejéből semmiképen sem szabadulhatott. Olyan érzés fogta el, mintha elvesztette volna a szilárd talajt a lábai alól. Olyan volt, mint a gyenge lábú beteg, a ki megszokta bottal járni, s most egyszerre elveszett, vagy eltörött a botja.

Gyöngye és határozatlan volt a leke, de rendkívül fogékony és befolyásolható. Minden befolyásnak könnyen engedett. De sekinek sem volt akkora hatalma rajta, mint Andrejnek. Andrej közelebb állt hozzá, mint bárki más. Együtt nőttek föl és állandóan azonos gondolatok és érzések érdekkörében mozogtak. Andrej jól ösmerte minden gyöngeségét s mindig tudott hatni lelkének arra a részére, mely a legfogékonyabb volt, s tudott játszani azokon a húrokon, a melyek legjobban meg voltak feszítve.

Minél jobban felnőttek, annál erősebb lett köztök a baráti kapocs, és Mihail mindinkább Andrej visszhangjává lett.

És mikor valami hirtelen körülmény, valami véletlen eset a legcsekélyebb változást is okozta életökben, Mihail tüstént idegessé, aggodalmassá lett, elvesztette fejét és várta, hogyan viselkedik a változással szemben Andrej. És Andrejnek csak egy szót kellett szólnia, Mihail tüstént megértette és csatlakozott hozzá.

Andrej soha sem vesztette el fejét, és nem ismert habozást vagy nehézségeket. Semmiféle változás sem érte őt váratlanul. Ennek a fiatal embernek, — úgy látszott, — gyerekkorától kedve határozott meggyőződéseai voltak. Ez persze

nem volt, és nem is lehetett így. De meg volt benne az a képesség, hogy minden jelenségben meglássa a legfőbbet s leglényegesebbet, s ezt meg tudja különböztetni a lényegtelen-től. S épen azért cselekedetei mindig megleptek szokatlan egyszerűségekkel, logikus és szükségszerű mivoltukkal.

Származásuk különbözősége soha legcsekélyebb árnyéket sem vetett barátságukra. Nem is titkolták senki előtt sem. Vasziljevna Vjera egyszerűen és nyíltan föltárta a dolgot Andrej előtt, s miután ezt a vele született őszinteséggel és szeretettel tette, Mihail is teljesen józanul fogta föl a dolgot. Egészen őszintén, a nagy lelkű képmutatásnak minden legcsekélyebb árnyéka nélkül, semmi jelentőséget sem tulajdonított annak, hogy Andrej nem abban a körben született, a melyben ő, és úgy fogta föl a dolgot, hogy Andrejnek is teljes joga van mindazokra az előnyökre, a melyekre neki.

És ime az események most épen e körül forogtak, mely egyszerre fölötte érzékeny pontnak bizonyult. Mihail föl s alá járt a szobákban, és végleg lemondott arról, hogy bármi-vel is foglalkozzék s a vizsgálatára készüljön.

«Valahogy csak kiállom, — mondotta magában, — ha meg nem, azzal sem törődöm.»

A felelőség érzése a történetekért ólomsúlylyal nehezedett rá, mintha nem is apja és Viktorovna Jevpraxia, hanem ő lett volna mindennek az oka. Elfogta őt a vigasztalanság és a helyrehozhatatlanság tudata.

De egyszerre mint a villám cikázott át agyán a gondolat: «Hátha igaza volt apjának, a mikor azt mondotta, hogy Andrej elhatározása csak muló, s hogy vissza fog térni?» Ekkor azután elkezdett ábrándozni arról az időről, a mikor Andrej majd visszatér hozzájuk, s elkezdődik megint a kedélyes, boldog élet. Ebben a munkában élénk részt vett az ő túlzottan ábrándos természete, a melynek nem is igen próbálta útját állani, mert ez legalább némi kis vigasztalással szolgált neki.

Le s föl járt szobájában, s a folyosóra nyíló ajtó nyitva volt. Ez elkerülte figyelmét. Katya kijött szobájából, s óvatosan, lábujjhegyen elment a nyitott ajtó mellett. Az ajtó közelében lassította a lépteit.

— Te vagy az, Katya? Hova mégy? — szólt rá Mihail, s mikor jobban megnézte, valami mély szomorúságot és

gyürödöttséget vett észre arczán, tekintetében meg egészen szokatlan szigorúságot és zárkózottságot látott.

Mindezt ő magára vette, s úgy találta, hogy Katya joggal néz így reá s egyszerre szükségét érezte annak, hogy beszéljen vele és tisztázza magát szemeiben. Katya megállt és várt.

— Katya, te persze engem okolsz! A lelked fenekén szemrehányásokat téssz nekem? Én teljesen értem ezt, — mondotta Mihail — de hát tehetek én róla? Hiszen te magad is láttad milyen hirtelenül történt az egész . . . Andrej olyan nyakas . . . és olyan erős az akarata . . . Semmire sem lehetett vele menni. Minden olyan végzetszerűn történt . . .

— Nem Misa, ön . . . ön nem hibás, — mondotta Katya halkán — ön nem oka semminek . . .

Mihail álmétkodva és ijedten hőkölt vissza tőle.

— Ön? Miért önözöl te engem?

Katya hallgatott. Mihail izgatottan folytatta:

— Az bizony durvaság volt . . . Téged is, Andrejt is nagyon durván figyelmeztettek arra . . . a mit valamenyien tudtunk, s a miért soha sem szégyenkezett senki . . . természetes, hogy ez az idegenkedés érzését öntötte beléd . . . És az lehet, hogy apa és a nagymama idegenek is hozzád . . . De nem én . . . Én nem vagyok hozzád idegen . . . Én, Katya, egész lelkemmel összeolvadtam veled és Andrejjel . . . S most pedig olyan boldogtalan vagyok . . . De ha még te is elfordulsz tőlem, akkor . . . akkor azután egészen magamra maradok . . .

Oda lépett hozzá és belenézett szemébe:

— Katya . . . ne légy hát olyan szótalan . . . Hiszen ez rettenetes!

Megfogta kezét. Katya fölemelte tekintetét, s gyöngéden és bizalommal teljesen nézett rá. Mihail lehajolt és egészen váratlanul megcsókolta Katya kezét.

PATAPENKO N. J. után, oroszból

AMBROZOVICS DEZSŐ.

RÉGI EMLÉK.

A szabadság regi harcát
Én is végig harcolám ;
Nem dicsekszem hősi tettel,
Engem az nem diszített fel.
Nem is vetett fényt reám.

A nádori palotában
Tettem ör-szolgálatot,
Mikor a fenséges gazda.
A kit a vész elriaszta,
Többé ott már nem lakott.

Kivonultam nemzetörként,
Fegyver nyomta vállamat.
Sűrű hideg őszi ködben
Előörsön tévelyegtem,
Míg jött a várt pillanat

El akartuk fogni a bánt
S kósza, rabló pórhadát ;
De mire a köd felszállott,
A vitéz bán odább állott,
Messze tőlünk «jobbra át».

És engem tovább repített
Az a felséges vihar ;
Nyugodalmat sohse leltem,
Mindenütt ott lenge lelkem
Sergeink zászlóival.

Ott valék, hol fellegek közt
Vérpiros napunk leszállt,
Láttam a sirt, melynek szélén,
Tört reményű hadak élén
A nemzet döbbenve állt.

S a romok közt én is azt a
Dicsőséget értem el,
Hogy volt Isten, a ki védett:
Fegyveremet nem a német,
De a muszka vette el.

LÉVAY JÓZSEF.

BALTHAZÁR.*)

Közelíte az éjfél már. Nyugalom
Csöndjébe' fekvék Babylon.

Csak fenn a király várában ég
A fáklya, s zajong a királyi nép.

A király tart. Balthazár, odafenn
Lakozást királyi termeiben.

Úl sorba' s üríti a czifra sereg
A csillogó boru serlegeket.

Ujjongnak a szolgák, cseng a pohár;
Ebben leli kedvit a mord király.

Tűz-láng a király ábrázata;
Borban vad mersze támada.

S vakon ragadja a mersz tova:
Bűnös ajkkal Istent káromola.

Nagy-dölyfösen ejte szitokszavakat,
Tetszést bög néki a szolgálhad.

Szól a király s szeme göggel int;
Az inas siet és jő vissza megint.

Fején sok arany edényt emel.
Mit az *Úr* házából vittének el.

S a király vétkes kézzel ragad ott
Egy színig tölt szent billikomot.

*) Egyike Heine azon 13 románczának, melyek az Akadémia I. osztályának mult novemberi ülésén felolvastattak.

S fenekig fölhaltja mohón a pohárt,
S habzó szájjal harsogva kiált:

«Jehova! tereád csúffal kaczagok, —
Én Babylon királya vagyok!»

De alig hangzott el a szörnyü ige,
Kebelét titkos félés teli be.

Elnémult a kaczaj egyszeriben;
Halotti csend lön a termeken.

És im! és im! fehér falon
Úgy rémlik, emberi kéz vagyon;

És ír és ír fehér falon
Tüzes betüket s eltűne nyomon.

Meredt szemekkel ül a király,
A térde vaczog, színe mint a halál.

Borzongva ül a szolgák serege,
Némán ül ott, nincs egy szava se'.

Jött mágus, bölcs, s nem tudta sehogy
Megfejteti senki a lángiratot.

De Balthazár azon éjszaka még
Szolgáitól megöleték.

HEINE *után, németből*

LEHR ALBERT.

SZENT VILMA, MAGYARORSZÁG KIRÁLYNÉJA.

A British Museumban van egy kézirat, (Add. Ms. 10,051), melynek czíme rövidítve ez: *Hystoria de la beata Guielma, Regina de Ongaria*. Már Simonyi Ernő figyelmeztette reá hazai tudósainkat, 1859-ben, *Londoni Magyar Okmánytárában*, de mint azonnal látni fogjuk, nagyon helytelenül írta le tartalmát. Hogy mily fölületesen vizsgálta meg azt, kitünik már abból a körülményből is, hogy nem fődözte föl annak szerzőjét s csak azt a véleményt kockáztatja róla, hogy alkalmasint valami olasz barát volt. Pedig könnyen felfödözhetne volna nevét a bevezető sorokban, melyekben meg van említve, hogy a «*historia (fu) composta et ampliada per lo venerabil Homo Misser Andrea Bon abbate de Sancto Gregorio de Venetia*». Ha tovább kutatott volna, akkor gróf Mazzucheli jól ismert, de sajnálatunkra csonkán maradt munkájában (*Scrittori d'Italia*, mely csak a B bötü végeig terjed) meg is találhatta volna a szerző életrajzát s ebből megtudhatta volna azt is, hogy 1444-ben volt a velencei Szent Gergelyről nevezett benzés zárdának utolsó regularis apátja és 1450-ben már Jesolo püspöke. Tehát Szent Vilmának kérdésben forgó «igen regényes és fölötte érzékeny» meséjét ez időtájt írta meg. 1466 szeptember havában már nem élt.

A mese, mely olasz nyelven van írva, egy igen csinosan írt kötetcskét tesz ki, melynek első lapja miniatürökkel van díszítve, köztök Vilma királyné arczképével és egy címerrel (ágaskodó arany oroslán rézsútos vörös-fehér pólyákon), s a virágokkal stb. díszített keret emlékeztet Attavantes munkájára némely Corvin codexben, de sokkal gyarlóbb munka.

Mazzuchelli a *Szent Vilma históriájának* szerzőségét Andrea Bonónak tulajdonítja s a munkának két példányát ismerte, melyek egyikét az ő korában a veronai Libreria Saibante őrizte. Másika pedig Velenczében a Padri della Congregazione di So-masca alla Salute kolostorában volt meg.

A British Museum példányát 1836-ban vásárolták meg a Heber-féle gyűjteményből.

Nyomatásban a mese prózai szövege csak 1878-ban jelent meg Bolognában a *Scelta di Curiosità letterarie inedite o rare dal secolo XIII al XVII* gyűjteményben, melynek 159. füzetét teszi S. Eufrosia vergine romana életrajzával együtt G. Ferraro kiadásában. A bevezetés szerint a kéziratot Bonaparte idejéig Ferrarában a barátok klostromában őrizték, de ekkor a *Civica Bibliotecaba* került az. Szerinte továbbá a mese szerzője egy ferrarai barát, Antonio Bonfadini volt, kinek prédikációival és S. Eufrosia fönt jelzett életrajzával együtt egy kötetben van meg, ámbar maga is kénytelen bevallani, hogy a két szent életrajzainak irálya lényegesen eltér az egyházi beszédekétől. Ferraro szerint a munkát (a prédikációkat csupán?) 1452 előtt fogalmazták, ferrarai ember írta azt és szerzőjük (tudniillik Bonfadini) pater Giacinto Sbaraglia szerint 1428-ban halt meg. Úgy látszik azonban, Ferrarónak egész okoskodása a prédikációkra vonatkozik s a két életrajzot, tehát Szent Vilma meséjét is csak azért tartja Bonfadini munkájának, mivel Sbaraglia pater úgy állította azt előtte s a prédikációkkal egy kötetben őrizték meg őket.

A British Museum kézirata azonban minden kétségen kívül helyezi azt, hogy Andrea Bon, a benzés apát volt a mese szerzője. A londoni szöveg több tekintetben eltér a nyomtatott szövegtől, helyesírása is egészen más és a kézirat a végén így van keltezve: «1E00 1. adi 20. Marzo». A kézirat egész külső kiállítása s a papiros és az írás jellege után itélve az adott kelteztést csakis «1500—1»nek olvashatjuk. Tehát csak később korú másolattal van dolgunk.

A mesét a XVI-dik század első felében Madam Antonia, Bernardo Pulci hitvese versekbe foglalta s ebben az alakjában, úgy látszik, kedvenc olvasmány volt Olaszországban, mert számos kiadásban jelent meg Firenzében, Sienában, Viterbóban, Paduában, Velenczében s talán máshol is. Maga a British Museum tíz különböző kiadását őrizi. Ezen legrégibbe Siennában (kelteztés nélkül, de 1550 körül), legújabbja pedig Paduában (szintén kelteztés nélkül, de 1700 körül) jelent meg. A keltezett kiadások az 1557., 1585., 1597., 1604. és 1667-diki évekből valók. A cím, mely nem mindig ugyanez a különféle kiadásokban, körülbelül ez: *La Rappresentatione della vita et miracoli di*

Santa Guglielma figliuola del Rè d'Inghilterra et moglie del Rè d'Ungheria. Composta per Antonia moglie di Bernardo Pulci.
A cím Vilmát helyesen az angol király leányának és a magyar király feleségének nevezi és Simonyi téved, midőn megfordítva azt állítja, hogy az angol király felesége magyar leány volt.

Egyáltalában Simonyi oly hibásan beszéli el a szép Vilma meséjét, hogy czélszerű lesz azt újra elmondani. A nő nevén kívül más név nincsen a könyvben említve, a mesének ideje azonban meg van határozva. Az elbeszélés ugyanis úgy kezdődik, hogy abban az időben, midőn a magyarokat nem rég a keresztyn vallásra térítették (nel tempo che novamente li Ongari forno convertidi ala fede cristiana), volt egy királyok, ki még nem volt házas, s azért az elfogadott új hit megerősítése végett főemberei rá beszéltek őt, hogy nősüljön meg s azért a király saját fivérét és több főbb urait útnak indította a nagy világba, leánynézőbe, oly meghagyással, hogy feleséget hozzanak neki, a ki necsak szép legyen, mint Simonyi állítja, hanem magas rangú és erényes is. A követség vándorlásaiban eljutott Angliába és itt megkérte a király leányának, a szép Vilmának kezét fejedelmök számára. A királyi pár, különösen a királyné ennek igen megörültek, de Vilma eleinte habozott, mert nem akart férjhez menni, hanem az Istennek akart szolgálni. Végre azonban beleegyezését adja s a további formaszzerű izenetsváltások után a magyar király fivérének és sok főúrnak kíséretében eljön hazánkba s megérkezik a székvárosba, hol megesküszik a királynéval. Nemsokára ezután az ő rábeszélésére férje elmegy a szent földre s távollétének idejére az ország kormányát feleségére és saját fivérére bízza. Az ország ügyeinek megbeszélése és elintézése miatt a fiatal királyné és sógora többször összejönnek s már a második ily találkozás alkalmával a herczeg megvallja a menyecskének, hogy a rajongásig szerelmes bele, de Vilma visszautasítja őt. A herczeg ezért most bosszút forral ellene. Midőn tehát a király visszaérkezik a szent földről, testvére hűtlenséggel vádolja Vilmát hamisan; a király eleinte nem akarja hinni a vádat, de fivére addig beszéli tele fejét, míg végre csakugyan féltékeny lesz s az ármánykodó herczeg nagy öröme Vilmát máglyára itéli bírái. De nem végzik ki őt, mint Simonyi állítja, hanem Isten meglágyítja a kirendelt bakók szivét, kik egy vadállatot ölnek meg, azt égetik el a máglyán a királyné ruháival együtt s midőn a hamút, megpörkölt ruhafoszlányokat

és elszenesedett csontokat a királynak elviszik, ez elhiszi, hogy feleségét annak rendjén kivégezték. Vilma azalatt szegényes ruhába öltözködve elindul a nagy világba és jótévőinek tanácsára, hogy föl ne fődözzék, csak éjjel utazik, nappal pedig erdőkben rejtőzik. Hosszabb vándorlás után elérkezik Franciaországba s itt is egy nap szokása szerint épen egy erdőben bujkált, midőn egyszerre nagy zaj üti meg fülét; vadászkürtöket, kutyacsaholást és lódobogást hall. A mint a véletlen akarta, épen a francia király vadászatott azon a vidéken; a kutyákat követő társaság felfödözi a szegényesen öltözött asszonyt, à la française azonnal udvarolnak neki, de az erényes Vilma visszautasítja ajánlataikat s azért a király elé vezetik őt, ki parancsot ad, hogy vigyék el udvarába, tisztességes ruhát adjanak reá és bízzák reá saját egyetlen fiának gondját. A francia királynénak Vilma eleinte nem tetszett, de új ruhájában látva őt, mégis megszereti. Rövid ideig símán ment minden, de csakhamar a főudvarmester lesz szerelmes Vilmába, kezét kéri, de kosarat kap s azért halálos ellenségévé válik. Azért midőn Vilma egy reggel, szokása szerint, a királynéval együtt misét hallgat, távollétében a főudvarmester besompolyog a királyi gyermek szobájába és Vilma egy zsinórjával vagy övével (una binda) megfojtja az alvó gyermeket. A visszatérő asszony nagy lármát csap, hangosan siratja a gyermeket, de a főudvarmester őt vádolja a gyilkossággal s midőn a király és felesége az ártatlan asszony pártját fogják, az ármánykodó ember fölbujtogatja ellene a népet. Vilmának tehát meg kell halni a máglyán. A szerencsétlen asszony kétségbe van esve s azért álmában, a tömlöczben, megjelen neki Szűz Mária, ki bátorítja őt és megpirongatja kishitúsége miatt. Tíz embert rendelnek ki a kivégzésre, a kik éjjélkor kivezetik őt a várostól két mérföldre fekvő vesztőhelyre. A máglyához szükséges tüzi-fa már egy rakáson van, midőn Vilma térdre rogy imádkozni. A tíz ember megsajnálja őt s megengedik, hogy elvégezze imádságát. Idő közben a tíz ember elaludt, és két ifjú jelent meg, kik szintén egy vadállatot égetnek meg a máglyán Vilma ruhájának néhány foszlányával, magát az asszonyt pedig elvezetik magokkal. Midőn a bakók fölébredtek, ép úgy, mint magyar collegáik, elvitték a hamút, az elszenesedett csontokat és a megperzsőlődött ruhafoszlányokat a királyhoz, ki hangosan megsiratta az asszonyt.

A két ifjú pedig tovább utazik Vilmával és három napi

gyalogolás után a tenger partjához érnek, egy várhoz, hol a két ifjú megegyezik egy hajóssal, hogy ez vigye az asszonyt oda, a hova utazni akar. Vilma bucsút akar venni megmentőitől, de ezek idő közben eltűntek s csak akkor veszi észre, hogy megmentői és eddigi útitársai angyalok voltak.

A hajó elindul, de útközben a kapitány és tengerészek heves főfájást kapnak. Szűz Mária újra megjelen s oktatást ad Vilmának, hogy imával és kereszttvetéssel mint gyógyíthatja meg a hajósnépséget. Az asszony csakugyan csodálatos módon meggyógyítja őket és a hajóskapitány látván, hogy csodatevő szent asszony az utasa, fölszólítja őt, hogy menjen vele az ő nagynénjéhez, ki nem messze onnan egy klastrom apátnője. Vilma elfogadja a meghívást, s el megy a zárdába, hol az apátnő szívesen fogadja őt és fölszólítja, hogy álljon be apácának. Vilma azonban eleinte szabadkodik és csak annyit ígér, hogy a zárdában marad és segédkezni fog a kézi munkákban. Az első évben a konyhán alkalmazták őt, a második évben portásnőnek léptetik őt elő, a harmadik évben végre conversa lesz belőle és aláveti magát az előleges próbának. Ezalatt folytatja csodálatos gyógyításait annyira, hogy csakhamar elterjed híre a széles világban s mindenfelől érkeznek hozzá betegek gyógyulás végett. A gyógyultak dúsan megajándékozzák a zárdát, úgy hogy az előbb szegény apácák csakhamar meggazdagodnak.

Időközben az ármánykodó magyar herceget és francia főudvarmestert elérte Isten büntetése. Mindketten megpoklosodtak és kínos fájdalmakat szenvedtek, melyekből az orvosok nem tudták kigyógyítani őket. Mindkét udvarhoz elérkezik a csodatevő apáca híre s azért a magyar király az ő beteg fivérével és a francia király az ő poklos főudvarmesterével tengerre szállnak s fölkeresik a zárdát. Először a magyar, azután a francia gályák érkeznek meg. A két beteget Vilma elé vezetik, de ők nem ismerik föl őt gunyájában a fátyol alatt. Az asszony késznek nyilatkozik meggyógyítani őket, ha töredelmesen megbánják bűneiket. Meggyóznak, de mindketten elhallgatják a lelkökre nehezedő legnagyobb bünt, hogy egy ártatlan nő életére törtek. Vilma szemökre veti, hogy még valami súlyos vétés terheli lelkiismeretüket és fölszólítja a két királyt, hogy nyilvánosan esküdjenek meg, hogy nem fognak bosszút állni a bűnösökön, ha ezek töredelmes vallomást tesznek. A két király készséggel enged kérelmének, mire a herceg és a főudvarmester

nyíltan bevallják bűntényeiket. A két király elbámul vallomásuk hallatára és a két poklos térdre borulva imádkozik. Vilma szintén imát rebeg és keresztvetéssel meggyógyítja őket. Ezután föllebbentve fátyolát, megkérdezi négy régi ismerősét: «Sancta Corona me conosci vni?» (Szent korona! ismertek Ti engem?) Rögtön ráismernek, a magyar király megöleli újra feltalált feleségét és elviszi magával gályájára. A francia király is el akar velök menni, de erről már magyar kartársa halani sem akar!

A kézirat, de nem a nyomtatott szöveg szerint, a magyar király haza érkezvén országába, szép kolostort alapít ott és javadalmakkal ajándékozza meg neje tanácsára, szigorú rendszabályt rendel a barátok számára, lemond a koronáról s maga is belép abba a gárdába (fece fare un bel monasterio de streta observantia et dotolo e poi refudo la corona et intro lo drento). Vilma maga is zárdába vonúlt és ámbár egyik szöveg sem említi, hozzá tehetjük a magyar népmesék példájára, hogy «most is élnek, ha meg nem hóltak azóta».

Ezek elmondása után már most láthatjuk, hogy mit tartunk Simonyi Ernő azon állításáról, hogy a magyar születésű Vilma férje az angol király előtt hűtlenségi gyanúba esvén, kivégeztetett és természetesen (így!) szentté lett; s hogy mit ér az, amit ő az újabbkori magyar népdalból commentárul idéz tudniillik:

De a hű nőt hogy hol lelem,
Azt a tájat nem ismerem sehol sem!

Vilma királyné regényes története persze középkori naiv mese, férjét, a magyar királyt nem ismeri a történelem s ennek a bizonyos Vilmának nevét s élettörténetét hiába keresnök a naptárban és a szentek legendáiban.

Legfurcsább az egész dologban az, hogy a mese szerzője, a jó apát vagy pedig alkalmasint csak ájtatos másolója a kéziratban (a nyomtatott szövegben nem) az életrajz végéhez azt a megjegyzést fűzte, hogy ez (tudniillik Vilma) «e una devotissima sancta», a ki meggyógyít mindenféle nyavalyát, különösen pedig fejfájást (doglia de testa, ép úgy, a mint meggyógyította a matrózokat) ha elmondjuk azt az antiphonát és oratiót, melyet a mese végén e célzra közöl.

Arra, hogy a jó apát épen a magyar királyt szerepelteti meséjében, valószínűleg az adott okot, hogy oly időtájban írta

meséjét, midőn a várnai csatavesztés és Ulászló király szomorú sorsa ismét a magyar hazára terelte egész Európa figyelmét.

Meg kell még jegyezni, hogy a londoni kézirat annyiban is eltér a nyomtatott szövegtől, hogy az előbbi fejezetekre van osztva s minden fejezet elején tartalommutató van közölve, mely a rövidebb fejezeteknél majdnem oly hosszú, mint maga az elbeszélés. A középkori mesék mintájára a szereplők hosszú beszédekkel mondanak el. Ferraro véleménye szerint az elbeszélés azért oly egyszerű és mesterkéletlen, mert nyilván alacsonyabb műveltségű, egyszerű gondolkozású hallgatóság számára volt írva. Szerinte az egyházi beszédek e tekintetben sokkal magasabb színvonalon állnak, de mutatókat nem közöl belőlök s azért nem nyújt az olvasónak alkalmat, hogy önálló egyéni ítéletet formáljon rólok.

KROPF LAJOS.

MAGYAR TÁRSADALMI SZÍNMŰVEK.

Vajon vannak-e a magyar társadalomnak kérdései, melyek körül a megnyilatkozó ellenszenv-rokonszenv eseményekké kristályosodnak? Vannak-e eseményei, melyek végigviharzanak rajta, s viharai, melyek embereket vetnek felszínre? Hét magyar társadalmi színművet olvastam el s ezekben kerestem a felvetett kérdésekre a feleletet. S találtam problémákat: a polgári és katonai becsület problémáját (*Sötétség*), a megcsalt és ki nem engesztelhető feleség problémáját (*Rudnóthyné*). Hogy ezeken a szerény virágokon a német és francia drámaírók egész legiója már végigtaposott, mit tesz az! Eseményekre is akadtam, levegőben függő, személyektől és milieutól független eseményekre, melyeknek mély erkölcsi tartalmát az «egyenlőség-testvériség» modern igéi a legszebben fejezik ki (*Sursum corda*), Poe-szerű eseményekre a negyedik dimenzióból (*A rablélek*), operette-eseményekre, melyekből megtudjuk, hogy amerikai milliomoslányok nemcsak hercegeket, marquiskat vásárolnak férjül, hanem cada-verekeket is (*Utazás az özvegység felé*). És emberek? Igen, emberek is vannak, meg nem emésztett ideálokért küzdő, meg nem értett emberek, Pogány Gáborok, Gyulaffy Lászlók, Veldnerek... megannyi agyon nyomorított Posa marquis... Nézzük e darabokat egyenként!

* * *

Bosnyák Zoltán darabja — *Sursum corda*, színmű 5 felvonásban — tolstoji igazságokon épül fel. Tolstoj bölcsesége, emberismerete s concipiáló tehetsége nélkül. De hát mit érnek az igazságok kihatva az életből, lefejtve az emberekről! A mikor a darab végén a hős, Gyulaffy László, azt mondja: «Megyek a magam útján... De követni kell nektek is engemet... *Sursum corda!* És mindnyájatoknak fel kell öltönetek azt az új em-

bert, a ki igazságra teremtetett, — mert különben az Új Erőkön követ nem hagy a világotokból!» — a mikor Gyulaffy László így beszél, vajon tudja-e éreztetni velünk a hegyi beszéd levegőjének csak egyetlen atomját is? Egy félművelt ember, félig átértett phrasisokat dobál felénk és mi szánakozva csak ennyit tudunk mondani: Szegény! De nézzük az eseményeket, melyeknek lényege ez a pathetikus szóáradat. Gyulaffy László, az ő Gyulaffy-család sarja, egy hetet töltött a jasnaja-polyanai remeténél és most egy hatalmas világforradalomról álmodozik, mely egy új erőt ékelne bele a világ menetébe: a «szépség»-et. A tolstoji tanok ily lecsapolása kissé homályos, kissé unalmas, de azt elvégre is megértjük belőle — s tán az író nem is akar többet — hogy Gyulaffy László egyedül áll. Ősi név, családi hagyományok, egy egész társadalmi osztály egy felől, a hagyományok megvetése, új eszmékért való lelkesedés, ez eszmék gyakorlati megvalósítása másfelől . . . ezeknek küzdelmét hozza Bosnyák Zoltán a színpadra melodramatikus tonusok, kicsinyes cselszövények alakjában. Mert Gyulaffy Lászlónak szerelme a rabbileány, a szép Eszter iránt, melodráma, minden mélyebb tartalom nélkül. László azt mondja: «Útra keltem . . . S a hogy jártam, a hogy keltem, mindenféle azt kérdeztem: Rám gondol? Kérdeztem a liliumot. Fehér szíve úgy megdobbant stb.» Eszter azt feleli: «Néztem a csillagunkat. Úgy éreztem, hogy két szempár reám tapad a mindenségből! A te szemed! Letéptem az akáczlombot s azt kérdeztem stb. stb.» László megvárja, míg Eszter befejezi s azután folytatja: «Olyan lettem, mint a mesék királyfia, ki meglátta Világszépét! És azóta hegyoldalon, völgy tövében, nagy síkságon stb. stb.» És Eszter: «S hogy örök legyen boldogságunk — hozd el nekem! . . . Mesebeli tündérbertben gránátalma fürtje dalol». Tehát melodráma. Veldner bocher is szerelmes a rabbi leányába, de mert ő is mély tisztelettel viseltetik az idegen iránt, a ki belőle is más embert faragott, lemond szerelméről Gyulaffy László javára. Melodráma. S így a darabban végig minden szavalat: Lászlónak és Eszternek szerelmi szenvedései, Veldner, mint szocialista vezér, a ki sikkaszt, hogy vezére, Gyulaffy László beteg kedvesével fürdőre mehessen, s a megpróbáltatások egész sora, melyeket az író hőseire zúdít. Közbe-közbe pedig egy-egy cselszövény jelzi, hogy az író most bonyolít, jellemez és a cselekvényt előbbre viszi: Richardnak, a jezsuita atyának fortélyai, melyekkel özvegy gróf Gyulaffyné vagyonát rendje számára megszerezni iparkodik, az

özvegy grófnő ármánykodásai, melyekkel Eszter ellen tör. Nem emberi gazságok, színházi requisitumok a legrégebb fajtából.

Vajon drámai hős-e Gyulaffy László? A szónak iskolás értelmében az s talán az író intentiója szerint is. Egy kiváló ember ellentétben környezetével: így képzelte az író. S csinált belőle egy szárnalmas alakot, a kiben semmi cselekvés sincs, csak a cselekvés pozai szólamai, s a kinek legjellemzőbb vonása, hogy az elvont főneveket nagy betűvel ejti ki: «Igazság, Új Erő, Szépség, A Nagy Virradat, Önzés, Gyűlölet, Testvériség . . .» Magasztos egy ember. László ellenfelei: Richard atya, az aristokraták, a hitbizományos . . . egy-egy törekvést jelentenek és semmi egyebet s mindezek a vér nélküli alakok ugyanazon a nyelven beszélnek: valami csinált, körmondatokba öntött, az életől idegen nyelven s csak annyit tudunk meg rólok: vágyaikról, szenvedéseikről és szenvedélyeikről, a mennyit közvetlenül elmondanak.

A *Feltámadás* Nechlyudoffa és Katusája nélkül ez a darab meg nem iratott volna. És mégis . . . Si duo faciunt idem . . . Bosnyák Zoltánról azonban szívesen fölteszem, hogy jóval szélesebb a láthatára Gyulaffy Lászlóénál.

* * *

Ferenczy Ferencz *Pogány Gábora* (dráma 4 felvonásban utójátékkal) sokban emlékeztet Bosnyák Zoltán darabjára. Felfogásában azonban előkelőbb, megszerkesztésében erősebb, kidolgozásában finomabb . . . valamivel. Gyulaffy Tolstojt olvasta és valami szocial-vallási eredményhez jutott el, *Pogány Gábor* Zolát, Bourget-t, Lotit, Nietzschet olvassa és arra az eredményre jut el, hogy nem érti őt meg a világ. Gyulaffy Lászlónak le kellene mondani a rabbi leányáról s nagy vagyonhoz jutna, az ősi Gyulaffy név tovább is ragyogna, Pogány Gábornak, hogy az ősi név ragyogását megőrizze, egy amerikai milliomos kisasszonyt kell feleségül vennie. Pogány Gábort — a két hős közül az emberibb — megingatják hozzátartozóinak rábeszélései, a pénzben rejlő hatalom s megkéri a milliomos leány kezét. S a mikor megkérte, tudatára ébred annak, a mi sejtelemként már régen élt szívében, hogy unokahugát szereti, Annát, a kis árva leányt, a ki ott nevelkedett fel házoknál. De Anna már nem szabad; Gábor rábeszélésére Kováts Zoltánnal, Gábor barátjával jegyezte el magát. Ez a darab expositiója; három felvonás kellett az író-

nak, hogy mindezt közölje velünk. Három felvonásban egy egész világot akarok látni, a mit Ferenczy ad: egy «szép lélek» kételkedése elhatározásának æsthetikai vagy ethikai értéke felől, ez kevés, nagyon kevés. A negyedik felvonásban aztán lejátszódik a dráma. A milliomos menyasszony kéri vőlegényét, hogy mondjon el valamit készülő regényéből. S Pogány Gábor belekezd: Egy festőről szól, a ki megismerkedik egy leánnyal, egy testileg és lelkileg egyaránt szép teremtéssel, kiben idealis, művész élettársra vél találni. A festő eljegyzi a leányt. De ekkor nagy átalakulás történik: a festő beleszeret egy másik leányba s ez a «másik» nem szabad már. Mitévő legyen most? Az összes jelenlévők — a milliomos menyasszony, Kováts Zoltán, Pogány mama, Hermin néni — tanácsokat adnak, hogy mitévő legyen. Mi pedig — a jámbor néző vagy olvasó — sejteni kezdjük: ez Pogány Gábor regénye. (A finomabb színházi technika ugyanis megveti a kipróbált eszközt, hogy a hős, a mikor magáról akar beszélni, egy «barátja» történetét mondja el. «Regény», az szebb.) Pogány Gábor folytatja az elbeszélést: A leány, a kit a festő el akar venni, jó, kedves s mit sem tud a vőlegénye lelkében végbement változásról. Azután anyagi érdekek is közrejátszanak, — az egyik leány vagyonos, a másik szegény, a festő családjá pedig el van adósodva . . . bizonyos, Pogány Gábor saját szomorú regényét meséli el, a melyhez megfelelő befejezést szeretne. S ekkor Kováts Zoltán azt tanácsolja, hogy az a másik leány, a szegény, valami költői módon tűnjék el. Mi pedig — a jámbor néző vagy olvasó — sejtjük, hogy Anna megérti a regényt, megfogadja vőlegénye ártatlan tanácsát és költői módon eltűnik. Igen, öngyilkos lesz. (A finomabb színházi technika ugyanis azt kívánja, hogy épen a vőlegény legyen az, a ki szerelmesét — tudtán kívül — kivégzi.) Ezt a kínos színházi ügyet itt be lehetett volna fejezni, a mi megtörténhetett, megtörtént. Pogány Gábornak azonban szüksége van még egy felvonásra, melyben a maga hæc fabula docet-jét elmondhassa. Abból, hogy egy gyatra regénytervezettel egy egészen kedves leányt a halálba kergetett, azt a következtetést vonja, hogy nem érti őt a világ, s azután a *Hymnus* hangjai mellett kirúgja talpa alól a magyar földet s megy Amerikába. Az első négy felvonás folyamán sem találunk Pogány Gáborban érdekes jellemvonásokat, hanem a miket az utójátékban elmond, azok igazán szármalmas dolgok. «Istenem, védj meg engem barátaimtól, ellen-

ségeimtől megvédem magamat.» «Az ellenségeink ártani akarnak, de szerencsére távol vannak, nem férnek hozzánk, de a jó barátok, azok közelünkbe férnek, azoktól nem védhetjük magunkat.» «Nem értitek meg az embert, nagyon önzők vagytok arra, hogy valakit megértsetek s így, ha más boldogságát akarjátok, mindíg a magatok recipéje lebeg szemetek előtt.» A kinek egy nagy szerencsétlenség csak ilyen banalitásokat, kicsinyes szemrehányásokat csal ki lelkéből: közönséges ember. Ferenczy darabja nem jobb Pogány Gábor regényénél, annyi bizonyos, hogy ártalmatlanabb.

Ferenczynek még két darabját adták a Nemzeti Színházban. *Rablélek*, dráma három felvonásban és a *Flirt*, vígjáték három felvonásban. A *Rablélek* tárgyában van valami merészség. Neurasthenikus emberekkel végigcsinálni egy cselekvényt, melynek minden egyes mozzanata hidegvízgyógyintézet után kiabál: ebben áll a darab merészsége. De hogy ezek az emberek — Fábíán Ella és Csathó Alán, a kik idegeik vékony szálain valósággal kötél-tánczot járnak — csakis neurastheniások és minden egyéb földi vonás hiányzik rólok: ez a darab megölője. Poe Edgar vagy Hoffmann talán szép novellát írtak volna e tárgyból.

A *Flirt*nek dialogusa az, a mi ideig-óráig a lelket tartja benne. Nincsenek ugyan árnyalatai e dialogusnak, nincsenek fordulatai s a ki tartalom után kutatna benne, az ugyancsak csalódnék, de valami langyos meleg, illatos, elálmosító levegő áramlik ki belőle . . . s ha egy darabnak levegője van, az már valami. Egészben véve pedig gyöngé Dumas s nagyon gyöngé Pailleron; *Pogány Gábor*hoz viszonyítva haladás is, hanyatlás is.

* * *

Sötétség. Színmű négy felvonásban. Írta Ruttkai György. I. felvonás. Váry Kálmán nagybirtokos leányába, Emmába, beleszeret Erdöss László ügyvéd. Az ügyvéd már nem fiatal ember, «szürkülő fejjel kap azok után a gyümölcsök után, miket csak az ifjuság számára teremtett Isten» s bár eddig «visszafojtotta szerelmét, mint a hogy a víz alá bukott ember visszaszorítja lélekzetét», tovább már nem várhat. Nehéz órákban, válságos körülmények között pártját fogta Váry Kálmánnak s így reméli, hogy megkapja Emma kezét. Emma azonban szóhoz sem engedi jutni, ridegen kiutasítja. Jön Istvády Lajos huszárfőhadnagy. Szerelmet vall Emmának, a kit egy bálban — kissé szokatlan

módon — szeretett meg. Atlaszczipőjének kicsinyke kis rozettáján kezdte szerelmét, azután «két észbontó apró lábacska kandikált reá a rózsaszínű selyemruha alól», azután . . . szóval megszerette és most megkéri a kezét. Emma szívesen «ébreszti föl Istvándyt olyan boldogságra, a melyet az Istenek csak kegyeltjeiknek adnak», vagyis — magyarul — a menyasszonya lesz. Általános boldogság. II. felvonás. Még mindig általános boldogság. Megérkezik Istvándyné is, Lajos édesanyja. «Galambósz hajú, magas termetű úriasszony. Szemei nyitvák, de mereven tekintenek az ürbe; egyébként nem látszik, hogy világtalan.» Vak-ságát részben Sudermannak, részben Maeterlincknek köszönheti, egyébként pedig a dráma legvilágosabban látó személye. Emmát megindúlva öleli magához . . . s most már minden kész arra, hogy valami nagy veszedelem üssön be. Be is üt. Lajos apja jön, Istvány ezredes, s a szűkszavú» férfi egyszerűen kijelenti, hogy fia nem lehet Váry Kálmán veje, mert ez húsz év előtt hőse volt egy botrányos bünfenyítő eljárásnak. Ha fel mentették is, ha polgártársai visszafogadták is tiszteletökbe, ez nem változtat a helyzeten, katonák előtt ez mindegy. Váry és Istvány akadémikus fejtegetései. Andor, Emma fivére, Istvándyra akarja vetni magát, a ki kardot ránt védelmére. Emma (vad sikoltással a fiatal emberek közé veti magát): Itt van, itt van — az én szívem! Általános kétségbeesés. III. felvonás. Még mindig általános kétségbeesés. Az izgalmak felvonása, melyben csodálatos szerepet játszik ez a jelzés: V 33. Mi rejtőzhetik e jelzés mögött V 33? Istvány, mint ez ilyen alkalmakkor szokás, megküldi Emmának azokat a régi ujságokat, melyeket a névtelen feljelentő beküldött az ezredparancsnokságnak. Ezekben az ujságokban állanak a Váry Kálmán elleni bünfenyítő eljárásról szóló hírek. Az ujságlap hátán pedig egy szám V 33. Emma meg akarja tudni, hogy ki volt a feljelentő és ez a szám — V 33 — fogja nyomra vezetni. «Vadászatra indulok! — mondja. Magam, fegyvertelenül, de nem (kezében szorítja Istvány küldeményét), van fegyverem — nem kell pusztá kézzel neki esnem annak a ragadozónak, a ki széjjel marczangolta szívemet. Meglesem, körülkerítem, magamhoz csalogatom, aztán megfizetek neki érdeme szerint!» S Emma, a ki az előbb vad sikongatással a szívét ajánlotta fel, most átváltozik Lecoqu úrrá: kitünő detektívjelenetet rögtönöz. Magához hívhatja Erdőss: «Meglesi — körülkeríti — magához csalogatja.» A Váry-per iratait kéri

tőle. «Voltam én már a maga irodájában — mondja Erdőssnek Példás rendet tart. Minden ügyfelének a periratai csomagba vannak kötve, meg vannak számozva . . .» Erdőss (mosolyogva.): «Milyen jól tudja!» Emma: «Apáét is láttam akárhányszor. Mi is a Váry-ügyek jelzése? Erdős: «V 33.» Emma: «Ismételje: V. betű . . . Erdős: «Szám: harminczhárom.» Látni kell ezt a jelenetet! — A felvonásnak még három izgalmát regisztrálok. Az egyik: Váry Kálmán nem akarja megengedni, hogy fia megverekedjék Istványa főhadnagygyal. Istványa ezredes könyörögni jó Váryhoz, hogy egyezzek bele a párbajba, azonban Váry Kálmán hajlíthatatlan marad. A másik izgalom: Váry Andor elfogadja Istványa főhadnagynak kihívását. Az öreg Váry kitagadja fiát. A harmadik izgalom: Andor bucsúja menyasszonyától. Mind a három izgalom fölösleges s mégis . . . az író jól tette, hogy nem ejtette el ezeket a jeleneteket. Istenem, mily megható is az, mikor a «szükszavú» ezredes azt mondja Váry Kálmánnak: «S ha az én fiam becsülete megvédésében elesnék, akkor meggyászolnám, mélyen és igazán, de könny és zokszó nélkül; a sírjára pedig cserfalevelet tennék, mint a mely megilleti az elbukott hőst». Vagy mikor a másik apa — Váry Kálmán — így szól párbajozni készülő fiához: «Én pedig azt követelem tőled, hogy légy erős. Hogy abba az erkölcsi sötétségbe, mely minket körülfog, a te viselkedésed vessen egy világító sugarat.» És milyen kedves dolog, mikor Andor búcsúzik menyasszonyától és enyelegve mondja neki, hogy megy a másvilágra. A gyöngéd ember. IV. felvonás. Istványa Lajos párbajt vív Emma fivérével, Váry Andorral. A párbaj kimenetelét együtt várják: Istványa, Istványa és Emma. (Együtt várják! Mily megható ez!) Andor a párbajban elesik. Emma e hírrre eszméletlenül lerogy. Istványa pedig egyszerűen ennyit mond: «Akkor alugyal ki lelkem világossága, még nem jött el a te országod.» (Miért mondja ezt?)

S a mikor elolvastam a darabot, akkor elgondolkoztam (nem a darabon, mert ki tud ehhez reflexiókat fűzni?), hanem színházi közönségünk ízlésén. A *Sötétség*nek nagy sikere volt. És elgondolkoztam a magyar kritika türelmességén (hiszem: hogy csak türelmesség volt), mely ezt megengedte. Mert a legenyhébb bírálat is csak ennyit mondhat Ruttkai darabjáról, hogy négy felvonásból áll és semmi egyébből. De hát négy felvonás egy embertől: ez is valami. Vegyük közelebről szemügyre a felvonásokat.

Egy főhadnagy el akar venni egy leányt, a kibe egy ügyvéd is szerelmes. Az ügyvéd addig ármánykodik, míg a főhadnagy visszalép a házasságtól és párban leövi szerelmese fivérét. Dráma ez? Nem. Egy közönséges napihír. Mert — s ezt nem lehet eleget hangoztatni — nem elég a drámához egy esemény. Emberek kellene oda... S ez emberek lelkéből nőjön ki a cselekvény. Ne lehessen tőlök külön választani, csak velök történhessék meg mindaz, a mi megtörtént. A szerző azt akarja, hogy Istvány László és Váry Emma sorsa foglalkoztassa agyamat, (talán lelkemet is). Hát kik ezek? Ismernem kell őket, akaratjok gestusait, vagy lelkök akaratlan vonaglásait, másképp semmi közöm hozzájuk. Bábalakok, melyeket a szerző meséje fakó szálain rángat ide-oda, nem érdekelnek.

A mese maga is kezdetleges (a cselszövényes dráma uniformisban), de még e kezdetleges mese alakjainak lehetett volna valami reliefet adni. Hol látjuk Istvány lelkiküzdelmét, mikor választania kell szerelme és kardbojtja között. «Félig kábultan», ennyit mond: «Elhagyjam Emmát? Itt hagyjam üdvösségemet?» S azután... ott hagyja «üdvösségét». Mert lelkiküzdelenek igazán nem lehet nevezni azt a phrasistömeget, mely csodálatos készséggel — mintha úgy súgnák neki — tolul ajkára: «Az én boldogságom az, mit feldúl egy parancsszó, melynek engedelmességgel tartozom. — Küzdenék én szerelmemért. Imádom hivatásomat, de levetném ezt a kabátot, ha ily áldozat árán becsületben tudnám megmenteni boldogságomat De áldozat-e ez? Van-e ép eszű ember, a ki ne kacagna egy szegény tisztén, ha az örült azt merné állítani, hogy mérhetetlen nagy áldozatot hozott, mikor egy gazdag feleségért oda adta aranybojtos kardját. — És mivé lennék azok előtt, kik ez ideig bajtársaim, testvéreim voltak?» És több effélet mond, a helyett, hogy mélységes undorodással végigköpné magát. Nem, erre az Istvány Lászlóra kár szót vesztegetni.

S Emma? Mostoha kelengyével küldte ki őt a nagy világba szerzőnk. Legjellemzőbb tulajdonsága a körmondat. Ha azt akarja mondani, hogy «szeretem Istványt», akkor ezt így fejezi ki: «Én tudom, érzem, hogy ezért az emberért szembe tudnék szállani egy világgal, hogy ő érette le tudnék mondani... stb. stb.» Semmi szükség ilyen fogadkozásra, mert hisz ezt még Istvány Lajos vallomása előtt mondja, hanem az író finom ellentéteket készít elő Lajos szerelme és Emma szerelme között. Más leány,

ha jövendőbeli anyósa megérkezik, azt mondja: Isten hozta! A költői Emma így beszél: «Hallgatni szeretném — a szívemmel — úgy mint eddig. Olyannak érzem magam, mintha kitártak volna előttem egy kincses bányát s azt mondanák: Ide rakjad le a magad szegény filléreit. Mivel gazdagíthatnám én az ön tárházának kincseit? Mi az: egy szerető leány? . . . Semmi! . . . Reménység, mely maga is remél. . .» S ebben a stílusban beszéli végig az egész darabot s szedi körmondatokba lelke retorikus vonaglásait. Vajon a szerző látott-e már leányt, a ki ebben a stílusban beszél? S ha látott, meg tudta-e állani, hogy legalább ennyit ne mondjon: «ejnye de komikus egy hölgy!» Aszerző azt mondhatná, hogy Shakespeare emberei sem beszélnek úgy, mint a való életben beszélni szoktunk Shakespeare emberei! . . .

Technikailag sem mondható ügyesnek Ruttkai darabja. A cselszövő Erdöss belevonása egészen fölösleges; Váry Kálmán esetét akár honnan megtudhatta volna az ezredparancsnokság. Annak a kellemetlen találkozásnak pedig, a mikor Emma kivessi Erdössből, hogy ő a denuntians, s a mely nem jellemző, nem is érdekes, a cselekményt sem viszi előbbre, egy egész felvonást szentel a szerző. Igaz, hogy hatásosan fejezi be; Emma azt mondja Erdössnek: «Undorodom öntől, undorodom, undorodom». Hát aztán!

Fejtegetéseim során mindig föltettem, hogy a szerző kiinduló pontja — Istváandy főhadnagy nem veheti el Váry Emmát, mert apjának húsz év előtt egy bűnpere volt, melyben felmentették — hogy szerző kiinduló pontja realis alapokon nyugszik. Mondom, ezt föltettem, de — bevallom — ezt sem tartom valószínűnek. Nagyon is élére állítottnak látszik az ilyen összeütközés, de ha szerző azt mondja, hogy lehetséges, lelke rajta.

Térjünk át egy másik darabra.

* * *

Radnóthyiné. Színmű három felvonásban. Írta Kampis János. Enyhébben kell megítélnünk ezt a darabot, mint a többiekét. Mikor a színművet írta — úgymond az író egyik színházi lapunkban — gyermekei súlyos betegek voltak. Ez a körülmény sokat megmagyaráz és barátságosabb hangokra készítet. *Radnóthyiné* thesisdráma. «Nincs a világon asszony, a ki azt a megaláztatást, hogy férje őt megcsalta, őszintén megbocsássa.» Ez a thesis

Igaza van-e, vagy sem, semmi kedvem ezt kutatni. De hogy ebben a drámában, ezek között az emberek között nincsen igaza, azt bizonynyal állítom. Thesisdramának csak úgy van jogosultsága, ha a thesis magoknak a cselekvő személyeknek jelleméből kristályosodik ki. Ha háttér marad, mely az események árnyát-fényét kiemeli, reliefjeit kidomborítja. De mintegy kívülről ráragasztani a thesist a szereplő személyekre, egy adott pillanatban aztán egy lélegzetre világgá kürtölni mindazt, a mit az író pro és contra csak összeszedni tudott: ezért talán hálás lesz, a ki ezt a szerepet eljátszhatja, a jóízlésű ember nem. S Kampis János darabja ebből a fajtából való. Ezekre a személyekre, a kiket ő darabjában felvonultat, ép úgy illeszthetne egy másik thesist, — talán épen a hirdetettnek az ellenkezőjét.

De hát miről is van szó? Radnóthy né azt mondja urának: «Azokban a körökben, a hol megfordulunk — csupa tisztességes ház — gyakran találkoztam olyan hitvesekkel, a kik magokat «okos asszonyok»-nak mondják. Ezt ők úgy értik, hogy természetesnek találják, ha megcsalják őket és fölényes mosolylyal beszélnek boldogtalanságukról. Nos, ez engem mindig fölháborított. Ők okosoknak mondták magokat, én aljasoknak vagy gyáváknak láttam őket. Meg kell tudnod, hogy az én szívem nincs csalódásra berendezve. A ki nekem szerelmet fogadott, az vagy osztatlanul az enyém, vagy elvesztett engem örökre!» A hogy Radnóthy né mindezt elmondja — nem a beszéd lényegére, a fogalmazás módjára gondolok — nem egyéb üres fecsegésnél. «Félényes mosolylyal beszélnek boldogtalanságukról.» De hát azok, a kik nem beszélnek boldogtalanságukról, a kik összeszorítják ajkukat, nehogy eláruljon valamit a szívökben viselt töviskoszorúról: vajon ezek is aljasok, gyávák? És mit jelent az, hogy «az én szívem nincsen csalódásra berendezve»? Semmit sem jelent. Tehát marad: A ki nekem szerelmet fogadott, az vagy osztatlanul az enyém, vagy elvesztett engem örökre. S most az a kérdés: mondhatja-e ezt Radnóthy né? Igen, mondhatja. Nem azért, mert ez a mondás jelleméből következik, mert egyéniségének egy magasabb rendű vonása nyilatkozik benne, mert vérmérséklete, gondolkodásának módja ezt, csakis ezt hozza magával, hanem mert szerző ezt adta szájába. Ha neki vérmérséklete, gondolkodási módja, jelleme volna! Mindezek híján szócsöve a szerző silányul megfogalmazott, s nem is épen új gondolatainak; élet nélküli alak, a kitől cselekvést nem várhatunk, csak beszédek.

Radnóthy né tehát elmondotta a maga elméletét s most következik ennek gyakorlati alkalmazása. Férje, Radnóthy Kálmán ugyanis már mint feleséges ember viszonyt folytatott Olgával, a ki «a pokoli daemon hatalmával bír s megejti azt, kire hálóját kivetí». (Radnóthy né képviseli a drámában az «elv»-et, Olga a «szenvedélyt».) A sors, ez a derék színházi rendező úgy akarja, hogy Radnóthy né fivére, egy ideális jellemű, vajszívű és eszű fiatalember beleszeret Olgába és megkéri kezét. Radnóthy, hogy meggátolja ezt a házasságot, megmondja a szerelmes ifjúnak, hogy Olga a szeretője volt. Az ifjú e vallomásra «rémülten hátrál, keserű kaczajra fakad, majd egy székre roskad» és lemond Olgáról. E lemondását közli nővérével, Radnóthy néval is. De hát mért, kérdi Radnóthy né. Mert nem tisztességes asszony. Radnóthy né erre kiutasítja Olgát s ekkor a kiutasított nő a szemébe vágja: «Nos gógös vetélytárs, kedvesem volt a férjed. Igen, Kálmán megcsalt, értem.» S a mi ezután jó, az egész harmadik felvonás: a thesis szakszerű fejtegetése. Mondhatom, ez a Radnóthy né gyönyörűen elkészült szerepére. Három oldalon át fejteget, érvet érvre halmoz, beszél nemcsak saját, hanem az egész asszonyi nem nevében s végül apostrophálja az időt, mikor egy eget verő jajkiáltás fog végig zengeni az egész világon: érvényt az eskünek és tiszteletet a nőnek! S Radnóthy mit felel erre? Ez a gyámoltalan ember, ellenfejtegetésekkel áll elő s miután a themát alaposan, minden oldalról megvitatták, még csak ennyit mondanak egymásnak: Isten önnel Margit! Isten önnel Kálmán! A sugó becsapja könyvét s a földszint tombol elragadtatásában. («A földszint» mondom, mert a színházi ideológiát — bármilyen legyen is — a földszint sajátította ki s neki mindegy Ibsen, Brioux vagy Kampis János.)

Hát hiszen lehetett volna ebből a darabból valamit csinálni. Az első és második felvonásból, úgy látszik, hogy Margit — bár az elmélet magaslatáról általános tanokat hirdet — egy nagyon is különös esetre gondol: Olgától félti urát. Ez emberi vonás benne, ezt ki kellett volna használni s ennek a kedvéért akár el is távolíthatta volna személyeiről a thesis-vignettát. S akkor a harmadik felvonásban Margit azt mondhatta volna férjének: «Mit bánom én a világ minden asszonyát, csalódásukat, boldogtalanságukat. Az én csalódásom ez a csalódás. Ha egy utcza leánynyal csalsz meg — úgy érzem — talán megbocsátottam volna, de hogy hiúságotat porba tiportad, hogy megaláztál egy vetélytársnóm előtt, ezt

nem bírom el. Így vagy ilyenformán beszélhetett volna s ekkor a befejezés valami emberi szénezetet nyer, a kulisszák világából közelebb jött volna a földhöz.

* * *

Összegezzünk. A magyar társadalomhoz ezeknek a drámáknak semmi közük, a román társadalmat épen úgy (vagy épen oly kevéssé) jellemeznék, mint a magyart. De hát ez nem baj. Ne legyen bennök társadalom, legyenek bennök emberek. Ez a pont az, a hol az igazi dráma kezdődik, egész eddig csak kulisszaalkotmány. A cselekvény egymagában még semmi: ez az, a mit szerzőink nem tudnak megtanulni. De vajon van-e bennök mese-szövő tehetség, rendezői készség, szóval technikai ügyesség, mely némileg kárpótolna bennünket a lényeges hiányokért? Nincsen. Vajon fognak-e jobb dolgokat is írni azok a szerzők, a kiktől szólottam? Ezt nem tudom; Ferenczy Ferencz darabjai valamit ígérni látszanak. Vajon megtartja-e?

FENYŐ MIKSA.

ÉRTESÍTŐ.

Az elméleti chemia újabb haladásáról. Előadás. Tartotta Than Károly tanár a budapesti egyetem chemiai intézetében 1903. év folyamán. (Markusovszky-féle egyetemi jubiláris előadások. I.) Budapest. Az orvostanár-testület és a magyar orvosi könyvkiadó-társulat közös kiadása. 1904.

Az 1903 év folyamán Than Károly az egész magyar tudományos világ élénk érdeklődése mellett sorozatos előadásokat tartott, melyekben az elméleti chemiának újabb vívmányait nagy szabású előadási kísérletek bemutatása kapcsán ismertette. Most ez előadások anyaga a fenti czímen könyvalakban is megjelent s ezzel annak tanulmányozása az egész művelt magyar közönségnek hozzáférhetővé lett.

A tudományok történetében kevés példa van oly rohamos föllendülésre, mint a milyen a chemia általános részének, az úgynevezett elméleti chemiának fejlődésében mintegy 20 év óta tapasztalható. Míg azelőtt a chemia, eltérőleg a physikától, tisztán kísérleti tudomány volt, mely főfeladatát újabb vegyületek előállításában és új elemek fölfedezésében kereste, addig a Gibbs, van 't Hoff, Ostwald, Nernst és más nagynevű bűvároktól meghonosított kutatási irány a chemia főcéljának általános érvényű elvek és törvények megállapítását tekinti, melyek segítségével fokozatosan mind jobban megközelíthető legyen a chemiai kutatásnak kétségtelen végcélja: chemiai kölcsönhatásban lévő testek (úgynevezett chemiai rendszerek) jelen állapotára vonatkozó néhány szükséges adat (úgynevezett paraméterek) birtokában megjövendőlni azoknak jövőjét és biztos következtetést vonni multjokra is. S bár ma még azon általános elvek és törvények, melyeket az eddigi ily irányú kutatás földerített, csak bizonyos egyszerű esetekre vonatkozólag képesítenek biztos jóslásokba

bocsátkozni, kétségtelen, hogy a chemia e részének további fejlődésével együtt folyton növekedni fog azon chemiai rendszerek száma, melyeket a fenti szempontból, tehát a legbehatóbban fogunk ismerni.

Than Károly az ilyen irányú kutatások nagy jelentőségét mindjárt fölismerete s míg egyfelől e kutatási irány megalapítója lett Magyarországon, addig másfelől mint egész Európában egyike a legelsőeknek, az elméleti chemia problémáit rendszeres egyetemi előadásáiban kezdettől fogva behatóan ismertette. Ez neki, mint ritka lelkiismeretű tanítónak, arra adott alkalmat, hogy a tanítás methodikáját saját sok évi tapasztalatai alapján fejleszse és tökéletesítse, hogy a fogalmaknak és törvényeknek oly csoportosítására és formulázására legyen képes, a mely mellett hallgatói a legkevesebb megterheléssel és fáradtsággal szerezhetnek fogalmat az elméleti chemia jelen állapotáról.

Ha a felsoroltak mellett még figyelembe vesszük azon fontos és mind gyakoribb alkalmazást, melyet az elméleti chemia törvényei és annak buvárlati módszerei az orvosi tudományokban, s első sorban a biológiában nyernek, bizonyos, hogy az orvoskari tanár-testület a Markusovszky-féle alapító levél intenióinak megfelelőbben alig határozhatott, mint mikor abból a célból, «hogy évről évre ismétlődve az orvosi és a hozzátartozó természettudományok egyes ágainak újabb haladását, tekintettel különösen a búvárkodás és tanítás módszereinek időszerinti fejlődésére, a szaktársaknak folytonosan bemutassa»,*) az első előadás-sorozat megtartására Than Károlyt kérte fel és nyerte meg *Az elméleti chemia újabb haladása* czímen.

Than Károly könyve nem a megtartott előadásokat tartalmazza szó szerint, hanem az előadott anyagot didaktikailag igen előnyös rendszerbe foglalva tárgyalja. Habár az olvasó ennek következtében nem élvezheti azt a közvetlenséget és eleveenséget, melyet az előadások alakjában írt könyvek szoktak nyújtani, kétségtelen, hogy így az egész anyag sokkal áttekinthetőbb, mint lett volna akkor, ha az előadás-forma megmaradt volna.

Than művében az elméleti chemia legfontosabb törvényei és tételei nagy világossággal és szabotossággal, öt fejezetben csoportosítva, vannak tárgyalva. Az első fejezet a gázok és oldatok

*) L. Högyes Endrének, az előadásokat rendező bizottság elnökének e munkákhoz írt előszavában az első bekezdést.

törvényeit ismerteti, a második az elektrolysis törvényeit és az elektrolytos dissociatiót tárgyalja; a harmadik fejezet a chemiai mechanikának van szentelve, a negyedik az energia megmaradásának törvényét, a thermochemia tételeit s a galvanelemekre vonatkozó Nernst-féle elméletet ismerteti. Az utolsó, V. fejezetnek czíme: az energia átváltozásának törvénye, s szó van benne a hőelmélet II. főtételéről s ennek számos alkalmazásairól chemiai jelenségekre (így a phasis-szabályról, a szabad energia fogalmáról s tételéről, a chemiai egyensúlynak a hőmérséklet megváltozásával járó eltolódására vonatkozó van't Hoff-féle törvényről, a chemiai rokonság (affinitas) szabatos körülírásáról és megméréséről. A munka a radioactivitas jelenségeit röviden ismerető «befejezés»-sel végződik.

Than Károly e művének megírásával a hazai culturának ismét nagy szolgálatot tett. Fentebb már utaltunk azon fontos alkalmazásokra, melyeket az elméleti chemiai kutatás methodikája az orvosi tudományokban már is nyer, s a közel jövőben előreláthatólag még kiterjedtebben fog nyerni, de az elméleti chemia termékenyítő hatását a biológián kívül a természettudományok egyéb ágaival is érezteti, így a physikával, a microphysiával, geológiával, astrochemiával, sőt — meggyőződés szerűen — már a közel jövőben fejlesztőleg kell a chemia e részének hatnia a matematikára is. Elég gyakoriak ugyanis az ún. chemiai átalakulások, melyeknél nemcsak az eredeti (a reactio-egyenlet bal oldalán szereplő) anyagok egymás közt, hanem a reactiotermékekkel (a reactio-egyenlet jobb oldalán szereplő testekkel) is képesek hatásba lépni. Ilyenkor, legalább a mi reagáló anyagok concentratióját és az idő közötti kapcsolatot illeti, már a chemiai mechanikának mai állása mellett sem állunk elvi nehézséggel szemben, a mennyiben az ilyféle problemák megoldását szolgáltató simultan differentialegyenlet-rendszerek könnyen felírhatók. Csakhogy ezek a rendszerek a chemikus szempontjából aránylag egyszerű esetekben is oly bonyolultak, hogy beható matematikai kutatás tárgyát eddig még nem képezték. Ez okból az ily esetek kísérleti tanulmányozása csak a vonatkozó differentialegyenlet-rendszerek elméletének egy idejű kifejtése mellett lehetséges, a mi — egyszerű természetjelenségeknek a matematika segédeszközeivel történő leírásáról lévén szó — előreláthatólag tiszta matematikai s első sorban függvénytani szempontból is érdekes eredményekre fog

vezetni. De az elméleti chemia philosophusaink érdeklődésére is jogosan számíthat, minek indoklására elég hivatkoznom azon alkalmazásokra, melyeket az elméleti chemia elvei nyernek az Ostwald által alapított «természetbölcseleti» iskola mind inkább szaporodó részéről.*)

Az elméleti chemiának ezen, a legkülönbözőbb tudomány-szaknak már eddig is gyakorolt és a jövőben még inkább várható kölcsönhatásánál fogva a legkülönbözőbb szakköröknek és a mívelt magyar közönségnek beható tanulmányozásra ajánljuk Thannak tudományos szigorral, de azért nagy világossággal, könnyen érthető módon megírt könyvét az elméleti chemia újabb haladásáról.

Bugarszky István.

Szigetvári Iván: *Az irodalomtörténet elméletéről. Értekezések.*
Budapest, 1905. 8-r. 215 l. Ára 3 kor.

Olyan tárgyról szól e mű, mely most különösebben látszik foglalkoztatni újabb írói nemzedékünket és melyről, a mióta ezelőtt huszonöt évvel először írtam róla, magam is oly kevéssé szüntem meg foglalkozni, hogy e művet is éppen egy rokon tárgyú értekezés írása közben vettem kezemhez. Bocsánat, ha hangsúlyozom személyi viszonyomat a tárgyhoz, de két okból teszem. Először, mert bizonyos mulasztás vádját olvasom ki az új könyv előszavának e jegyzetéből: «Haraszi Gyula többször írt róla (Brunetiéréről), az evolutióról szóló előadásait hallgatta is az École Normale Supérieureben, de nem írt róla». Erre csak ezt felelhetem: ha szerzőnk tudomást vesz arról, a mit nem írtam, még inkább vehetett volna tudomást arról, a mit tényleg írtam. Így tudomásul vehette volna, hogy mihelyt megjelent Brunetière első evolutiós kötete, *A kritika evolutiója*, azonnal bő ismertetést közöltem róla (*Philol. Közl.* 1891.); mi több, itt, a *Budapesti Szemlében* 1896-ban, *Kritikai módszerek* címmel egy cikket tettem közzé, melyben az evolutio tanának s még más egyebeknek is belevonásával, szélesebb alapon és tán újabb oldalról is tárgyalom újra egy fiatalabb kori dolgozatom anyagát (*Esz-*

*) L. Ostwald: *Vorlesungen über Naturphilosophie* című művét s a szerkesztésében megjelenő *Annalen der Naturphilosophie* című folyóirat eddig megjelent 3 kötetét.

mék az irodalomtörténetírásról. *Philol. Közl.* 1880), mely, ha nem csalódom, először szólt magyarul rendszeresebben a francia irodalomtörténet irányairól, Villemain és Sainte-Beuve, kivált pedig Taine módszeréről. — Másodszor azért hozakodtam most elő e könyvészeti utalásokkal, hogy egyuttal azt is igazoljam, miért nem kívánok szakszerűn szólni hozzá Szigetvári tárgyához magához, melylyel említett dolgozataimban úgy is eleget foglalkoztam, úgy hogy itt csak ismétlésekbe bocsátkozhatnám, a mit pedig már helykímélésből is mellőzni kívánok. Beérem tehát a könyv általános jellemzésével és néhány részletes megjegyzésre térek aztán ki.

Szigetvári a leghíresebb három francia kritikai módszert ismerteti: Sainte-Beuve-ét, bevezetésül Staëlnéről és Villemainról szólva, Taine-ét és Brunetiére-ét. Összesen 132 lapon. A többi 75 lapot két különálló, pótlékszerű fejezet foglalja el: *Irodalomtörténet és természettudomány. Irodalomtörténet és kritika.* A szerző buzgó ügyszeretettel olvasgatta azokat a nagynevű írókat, kiket tárgyal, s kiknek némelyikét, így az evolutio tanának nagymesterét eddig még nem fejtegették magyarul ily terjedelemben. Egyszersmind iparkodott minél többet olvasni a tárgyára vonatkozó munkákból, talán igen is sokfélét; minden esetre felette sokat idézget, elannyira, hogy könyvének túlnyomó és bizonyára értékesebb része tulajdonképen az egyes elméleteknek és az erre vonatkozó bírálatoknak ismertetéséből alakul egybe: úgy hogy ha meg látszik is szerzőnkön az az igyekezet, hogy lehetőleg saját fejével gondolkozzék, mégis a mondottak után nincs eléggé igazolva önállóságának folytonos, tüntetés szerű hangoztatása, még pedig olykor eléggé lényegtelen vagy közhelyszerű dolgok érintésénél is. Előadása elég könnyed, bár lehetne rendszeresebb valamivel, a mennyiben sokszor ismétli önmagát, a mit mentegetni is próbál előszavában. A kérdéseket, ha nem hatol is beléjük mindig elég mélyre, igyekszik minél több oldalról világítani meg. Szóval jóra való, hasznos tájékoztatóul szolgálhat annak, ki kellő kritikával tudja olvasni. A kritikára ugyanis nagyon rászorul a részletekben, mint ezt a következő megjegyzésekből is megítélhetni, melyek különben nem igényelnek magoknak teljességet.

15. l. *De l'Allemagne* «ha anyagot nem nyújt az elemzésre, megerősíti az eddigieket». Miként ne nyújtana Staëlné e főműve, mely hogy minő pontokban jelez haladást a szerzőnél egyébe

műveihez mértén, a legilletékesebb szakember eléggé kifejtette. Staëlné, olvassuk 30 l. «egy szóval se emlékezik meg forrásairól; minthogy pedig azokat más sem kutatta, mi is csak arra szorítkozunk, hogy néhány munkát megjelöljünk azok közül, melyek forrásai lehettek». Dehogy nem kutatta más, mikor maga szerzőnk is mondja a következő lapon, hogy többi közt Condorcet-t tekintik Staëlné egyik mesterének. Hogy különben azt a kérdést, minő viszonyban áll Staëlné elődeihez, miként tárgyalhatni tudományosabban, erre egy fiatal magyar tanárember tőlából is elég dicséretes kísérletet találhatott volna. (Karl Lajos: *Staëlné és a francia kritika a XVIII-dik században*. Budapest, 1898.)

19. l. Miután csak az újítást keresi szerzőnk, «e szempontból tekintve nem juttathat helyet» Chateaubriandnak. «A mint magunk iparkodtunk elfogulatlanok lenni, úgy (!) nem engedjük magunkat megtévesztetni a monographiaírók elfogultságától», mondja s erre idézi nem tán Chateaubriand valamelyik monographiaíróját, de a nagy *Petit de Julleville* Chateaubriand-t dicséző cikkét, melyre aztán ráolvassa ugyanonnan a Staëlné dicséző cikkét: így akarván «elejét venni annak, hogy ellenünk fordításnak egy nagy tekintélyű, tudományos munkát.» Elfeleedett azonban egy még nagyobb tekintélyű, még tudományosabb írónak erre a nyilatkozatára is reflectálni: a *Génie du Christianisme* bizonyos részei «seront toujours ce qu'on appelle des dates dans l'histoire de la critique en France».

25—27. ll. «Mi úgy látjuk, hogy Sainte-Beuve újítása főképp az a mód, a hogyan az életrajzot alkalmazza.» Körülbelül mindenki «úgy látja». Szerzőnk azonban hangoztatja, hogy már Sainte-Beuve előtt léteztek a francia irodalomban arcképek és jellemrajzok: világos, hogy a XVII. század regényíróira és moralistáira gondol. 45 l. már egyenesen Marmontelre utal, mint a kinek emlékirataiban szintén akadnak jeles arcképek. «Ezek azonban nem írói arcképek», teszi hozzá maga. Valóban nem és így épen oly kevés közül van Sainte-Beuve portraitjeihez, mint akár a M^{le} de Scudérynél és La Bruyèrenél találhatóknak.

64. l. «Pekár Károly szerint e munka (Comte-é) hatását kell látni Taine determinismusában. Nem akarok állást foglalni se pro, se contra; csak azt jegyzem meg, hogy Taine maga másokra hivatkozik», például Millre. kinek műveit — közbevetőleg mondva — francia, míg a Herbert Spencerét német czím-

mel idézi könyvünk. A mi Comtenak Tainere gyakorolt hatását illeti, ez nem talán Pekár K. különvéleménye, mert közhely; aztán épen a fent említett «nagy tekintélyű, tudományos munkában» olvasható Taineről, hogy «au travers de Mill lui-même, c'est de Comte qu'il relève».

69—70. ll. Szigetvári igenis czéltévesztett fölényvel, «kicsinylő gúnnyal» kel ki az ellen a kiváló író ellen, ki Tainet oly behatón tanulmányozta (*Politiques et moralistes* III. és *Petit de Jullleville* VIII.) és kihez ő maga is folyamodik, midőn Taine ellen vitáz. Pedig végelemzésben Faguethnak van igaza, mikor azt állítja, a mit különben talán nem is ő állított először, tudniillik hogy Taine szószerint vette Sainte-Bueve azon kijelentését, hogy a szellemek természetrajzát akarja megírni, és erre építette módszerét. — Ugyanitt említhetjük azt is, hogy Szigetvári annyira buzgó hívője a természettudomány és irodalom kapcsolatának, hogy emebben megtalálni véli még az úgynevezett mimicry tünetét is, tudniillik azt az esetet, «mikor az állat védelmül felveszi más állat vagy a környezet formáját, például a lepke falevélhez vagy galyhoz hasonlít». «Mert nem ilyen eset-e az, kérdi elég furcsán okoskodva, hogy a népszerű regényeket drámává alakítják át, csak azért, mert az utóbbi többet jövedelmez anyagilag is, dicsőségben is.» Jegyzetben aztán hozzá teszi: «Az utóbbi példának akkor se tulajdonítnánk fontosságot (miért nem törülte tehát?), ha több volna pusztá hasonlóságnál.» Ezt a hasonlóságot sehogy sem bírom átlátni. Végül arra is utal különben, hogy az egész mimicry-elmélet kétes.

123. l. Brunetiére *Manueljének* előszavát tévesen tolmácsolja magyarul. «A hagyományos felosztás helyett én alkalmazok először olyan felosztást, mely stb.» Br. azt mondja: én először is ezt meg ezt teszem, aztán stb. A la division habituelle j'ai donc premièrement (és nem: le premier) substitué stb. En second lieu . . . stb. «Saint-Simonnal és Sévignénével rövidebben végzek mint érdemök szerint kellene, minthogy nem gyakoroltak elegendő hatást.» Holott Br. teljesen mellőzi őket: «Dont je n'ai point parlé; leur influence n'est point sensible dans l'histoire.»

161. l. szerint «Br. valószínűnek tartja, hogy a francia történetírás ép úgy mint a görög a regényből fejlődött». Hol volt még Villehardouin idejében a regény! L'histoire se dégage de l'épopée, mondja Br. és oly viszonyba állítja Villehardouint a Roland-énekekkel, minőben Herodot áll Homerhoz.

127. l. sem elég szabatosan idézi Br. nézetét. «Nem elfogultság-e, kérde, Bérangert kizárni a költészetből s a francia próza történetében jelölni ki helyét?» Br. a költészet evolúciójáról és rímes prózáról beszél: il peut bien avoir . . . une place encore assez considérable dans l'histoire de la prose française contemporaine, avec des rimes au bout des lignes, il ne l'a pas dans l'évolution de la poésie lyrique. (*Évol. de la poésie lyrique* I. köt. 18 l. jegyzet.) Különböen Br. Sainte-Beuve verseiről szóló magyarázatában maga mondja, hogy ha nem 16, de 30—40 lecczkében dolgozhatta volna fel a XIX. század lyráját, ott tárgyálná Bérangert, kit *Manueljében* aztán tényleg mint költőt és nem talán mint prózaírókat tárgyal, kiemelve természetesen prózaiságát is. — Érdekes végül, miként magyarázza Szigetvári azt, hogy kevésbé hatott Br., kinek máskülönböen ő annyira híve, hogy hisz «a műfajok önálló életében». (139 l.) Br., úgymond, «olyan íróművész mellett mint Taine, inkább száraz tudós. Mégis száraz tudósnek nem nevezhető ez a félelmetes dialektikájú vitázó, ez a híres ékesszólású szónok. Ha az evolúció-elmélet nem hat úgy, mint a milieu-elmélet, ez mindenen felett abból kell magyarázni, hogy kevésbé termékenyítő.

Csak futtában érintek egyes apróságokat. *Zalán futásának* anyagát éretlennek minősíti. (140 l.) Balzacot, a legtermékenyebb és leginkább munkabíró írók egyikét Kemény Zsigmond társaságában mint a kevésbé termékeny geniek képviselőjét állítja oda. (146 l.) Összehasonlításra ajánlja Balzac és Kemény, Hugo és Eötvös regényeit (195 l.), melyeknek pedig vajmi kevés érintkezési pontjaik vannak. A francia nyelvet a magyarnál sokkal fiatalabbnak nyilvánítja. (160 l.) Doumic kézikönyvét illusztrálnak tartja. (174 l.) Molière házasságára «néhány vígjátékát legjobb forrásnak» mondja (182 l.) stb. De halljuk minő saját és sajátos nézetei vannak szerzőnknek arról, mi képezheti az irodalomtörténet anyagát?

160 l. «Sokat foglalkoztak nálunk az iskolázás történetével is; szerintünk azonban ez csak akkor tartozik ide, ha szorosabban összefügg az irodalommal (iskolai dráma stb.)». Az iskolázás ügye nem főleg az iskolai dráma révén érdekli az irodalomtörténet első sorban, hanem mint műveltség-történelmi adalék. 162—3 ll. Az irodalomtörténetből kiküszöbölendők a régi nyelvemlékek; de ezt még a francziák sem teszik teljesen, nem még Brunetiére sem; Lanson maga éppen nem kezdi az irodalom

történetét csak a Roland-éneknél (166 l.). Szakszerű nyelvészeti fejtegetések természetesen nem tartozik oda. Szerzőnk különben hajlandó «részben» a nyelvtudománynak is helyet juttatni az irodalomtörténetben, holott ide csak a nyelv æsthetikai fejlődésének mozzanatai tartozhatnak. Ellenben, noha szeret francia mintákra hivatkozni, kifeledli a vallási, hitvitázó, moralista írókat. A történetírásnak csak «kezdeteit» hajlandó felvenni: «Kézai vagy Anonymus igen, de Horváth Mihályról ez már nem bizonyos», holott akármily érdekesek is eruditio szempontjából e latin krónikaírók, inkább tartozik a magyar irodalomba az, ki magyar nyelven írt. Aztán bár Horváth Mihály æsthetikai érdemeit nem kívánjuk felettébb magasztalni, az is tény, hogy minden szaktudomány, mint a francziák nyomán Szigetvári is utal rá a természettudósoknál, annyiban tartozik az irodalomtörténetébe, a mennyiben művelői nemcsak eszméikkel hatottak, hanem egyszersmind kiváló formaművészek voltak, nagy képzelőtehetséggel bírtak stb. — 172 l. hévvel tiltakozik Szigetvári az élő írók felvétele ellen. Bizonyára kerülendő a nomenclatura s a pajtáskodó dicsérgetés; de azért mégsem lehet «tilalom alá vetni az élő irodalmat». Szintúgy tiltakozik (170 l.) az úgynevezett tartalom-elmondások ellen. «Nem merjük mondani, hogy ez másutt sehol sincs meg; csak annyit mondunk, hogy mi nem ismerjük.» Vajon nem talált-e effélet a nagy *Petit de Julleville*-ben is? Egy helyt maga utal a Levrault-féle füzetekre: vegye tehát kezébe a regényről szólót s meg fogja találni benne, apró betűvel szedve a *Gargantua, Gil Blas, Uj Heloise* stb. tartalmát. *Suchier* és *Birch-Hirschfeld* irodalomtörténete is így adja a tartalmat. Éppen nem helytelenítendő ez; csak attól függ itt is minden, hogyan végezzük.

Van könyvünknek egy oly helye is (200—202 ll.), mely e folyóiratot közelebről érdekelheti. «Mi legkevésbé tartjuk tudományos bírálatnak egyes szépirodalmi művek megítélését pusztán önmagokban, absolute tekintve.» Ezt megteheti a napi sajtó «a közönség tájékoztatása végett vagy üzleti szempontból», de nem egy folyóirat, melynek kötelessége a szerző előbbi műveit is számba venni. (De hátha az illető írónak első vagy oly művéről van szó, mely addigi alkotásaitól teljesen elüt). Szintúgy helytelen eljárás volna az, mely kiragad egy év terméséből 5—6 verses kötetet, a helyett, hogy ez illető év összes verstermését bírálná meg, már tudniillik azt belőle, a melyről írni egyáltalában érdemes.

«Befejeztük, olvasni az utolsóelőtti lapokon, az irodalomtörténet módszerének tárgyalását és semmit se szóltunk a módszerekről. Nem tudánk-e róluk semmit? Nem akarunk tehát tudatlanabbaknak látszani a valóságnál (elég ez is), tehát igenis tudunk róla. Tudjuk például, hogy Dézsi Lajos egy helyen nem kevesebb mint kilencz módszert sorol el . . . Van tehát tudomásunk különféle módszerekről és ha nem tárgyaltuk őket, egyszerűen éltünk azzal a szabadsággal, hogy tárgyunkat magunk választjuk meg.» Mit akarnak mondani e szavak, tünődhetik olvasónk, egy oly könyv végén, mely tulajdonképen irodalomtörténeti módszerekkel foglalkozott tényleg? Szerzőnk bizonyára úgy érti, hogy ő csak kritikai módszereket tárgyalt, mert — mint könyve több helyen tanúsítja — nincsenek eléggé tisztázott nézetei az irodalomtörténet és kritika viszonyáról, noha egy egész fejezetet szentelt e kérdésnek. *Haraszti Gyula.*

Bárd Miklós. Bacsó Pál és egyéb versek. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap ujság-vállalata.

Toldi Miklós, Kinizsi Pál tettereje, kalandvágya hol tör ki manapság? Kihalt-e egészen vagy más utakra tért? Eltévedt?

Bárd Miklós úgy hiszi, hogy eltévedt s a régi virtusnak mai neve korteskedés, duhajkodás. Ezért nézi oly meghatottsággal a düledező gentry-portát, elhanyagolt majort s annak könynyelmű, gondatlan, de szeretetreméltó gazdáját, kinek:

Lőn vonzó, a mi botor lényegében
Mert illett hozzá s cselekedte szépen.

Ilyen alak, ebből a fajtából való: Bacsó Pál.

Vendégét amúgy az utcán csípi el, bemutatkozás után rögtön le is tegezi s abba telnék nagy öröme, ha leitathatná.

Annak pedig jaj, a ki nála egyszer lerészegszik. Azt megtréfálja szörnyű módon. Mert Bacsó Pál tréfák dolgában nem ismer határt; merése szertelen, kalandja nyaktörő és mégis oly haszontalan, oly gyermekes. Ennek a bátorságnak, ennek a szenvedélynek nincs tere, a merre kitörjön. Emlékei, melyekre büszke, csupán ilyenek: lefülelt bika vagy díjbirkozó, karikással hajtott választók, leitatott és pinczébe zárt német gróf, elfogott betyár, átugrott malomárok, megszőktetett asszony. A szép, betyáros Riza asszony ugyanis hódítás jogán lett az övé. Bacsó

Pál mindent, s így asszonyt is, a maga módján kíván megszerezni; a haláltól pedig már csak azért sem fél, mert az is csak akkor jöhet el érte, ha majd «Bacsó Pál is úgy akarja».

Kalandjait egy vendégének — ki nem más, mint maga a szerző — borozgatás közben meséli Bacsó Pál. Természetes, hogy ez sem olyan közönséges borozgatás, hanem versengés, harcz életre-halálra. Ki iszszá pad alá a másikat? Ime ez a közvetlenül előttünk folyó cselekvény; míg a képek a multból, melyeket a részeg ember előad, s melyek természetesen gyakran ködképekké foszlanak, alkotják a hátteret.

A nagy gyerek dicsekvései, szörnyű fellobbanásai egy-egy kötekedő szóra, majd hirtelen megjohádzása, elérzékenyülése felesége tekintetére, jól megfigyelt vonások. Azonban ez a hős, ki folyton magáról tart előadást, önmagát exponálja, nem köti le érdeklődésünket; a történet hosszú ugyan, hanem inkább azért, mert nyúlik, mint halad s még a rhytmus változatossága sem teszi sokkal elevenebbé. Az epikai nyugalom, nem a holt víz, de a folyam méltóságos nyugalma; a költői elbeszés ne hasonlítson a panorámához, mely bizonyos időközökben, meg-megszakítva egy-egy képet mutat be, hanem az élet jelenségeinek egymásba megszakítás nélkül fonódó türelmes folytonosságával állítsa képzelmünk elé fejleményeit. Bacsó Pál azonban nem fejlik előttünk, hanem hetven oldalon át egyebet sem tesz, mint hosszan bemutatkozik. Pedig tudjuk, hogy ép ő gyorsan szokott átesni ezen a szertartáson.

Bárd költői beszélye olyan, mintha az *Odysea* csupán a hős elbeszéléséből állna. Igaz, hogy az ivási harcz folyamán még pisztolyt is emel Bacsó Pál, melyet csak Riza asszony emel ki «bolond»-ja kezéből, azonban a harcz peripetiáit még se nevezhetjük fejleménynek. A vendég, a ki különben is kénytelen-kelletlen elegyedett a czéczóba, mihelyt Bacsó Pált a bor hatalma s a felesége dala álomba ringatják, rögtön elillan. Mikor évek mulva ismét erre a vidékre vetődik, arra kéri fel, hogy segédkeznek valami pisztolypárbajnál. A segéd elő is adja, hogy a híres Bacsó Pálnak kell verekednie egy szegény rokonával, kit házához vett s ki feleségét elszöktette tőle.

Másnap a kijelölt helyen hetykén, daliásan, vidáman megjelen Bacsó Bál. A jelre, mintha «kapásra várna madarát, kezén lóbálja pisztolyát», a lóhatárra megy, ott czéloz, de azért csak nem süti el fegyverét. Ellenfelének lövése ellenben talál:

Mi elképedve fogjuk fel karunkba
 Míg rám kacsint Tőlem tanulta
 De már e szónál vér buggyan ki ajkán

S a halál

Köztünk teremve magát ráveti
 De kevés dolga akad itt neki.
 Most már erőt vesz könnyű szerrel rajta:
 Mert Bacsó Pál is úgy akarta.

Ime ez a pár oldalon előadott történet, a hosszú bevezetés után. Vajon nem lett volna-e jobb az ivási küzdelmet megrövidíteni és Bacsó Pált, ezt a szegény Sámson betyárt, ezt a gentry Herkulest abban a szörnyű helyzetben bemutatni, midőn felesége elidegenedik tőle, látni kezét, a mint öklelni akar és mégis simogat, homlokát, melybe redők vésődnek és egy jó szóra elsimulnak; gyanuját, mely minduntalan ébred s ismét oly könnyen eloszlatható s végül borzalmas csalódását. A történet persze ez esetben sem volna új, de ha az alak, kiben e küzdelem lefoly, minden egyes szenvedélyét a maga őseredeti módján nyilvánítaná, akkor a régi történet ujjá születhetnék a jellemben.

E fogyatékok mellett Bárd költői elbeszélését igen szép tulajdonságok teszik érdekessé. Bacsó Pál jellemében minden egyes vonás szeretettel van ellesve, hűn megfigyelve, bár ugyanazok a motivumok tán egy kissé sokszor ismétlődnek.

Bárd ereje a részletekben van. Sikerült a Bacsó háza tájának leírása, a hol minden elhanyagolt, düledező, a kert ápolatlan s a szőlőben legfeltünőbb az a márványlap, mely alatt a gazda kedvencz lova nyugszik.

Hajdinárom Miska, a betyár elfogatásának története szintén jó dalban van előadva; csak hogy ez a három napig tartó birkózás mégis kissé valószínűtlen. Bárd úgy látszik elfeledte, hogy Bacsó Pál neje Maupassant-t olvassa és operettek hevernek hangjegytartóján. Ebbe a légkörbe pedig sehogy sem illik a népmese hangja.

Riza néhány szóval, de jól van jellemezve:

Lányos, kaczer, kissé betyáros
 Valami ritka báj volt abba
 A hogy a tánczingerlőt adta.
 S mikor a jókedv kivirágzott,
 Mint méhe a kinyilt akácztot,

Körülzsongta úgy szerette
 Himporát leszedegette,
 S dalos ajka arról mézelt
 Még fulánkja is igézett.»

Van benne valami komikusan megható, mikor a hajnal bepiroslik s a fáradt nóból, ki ott ül alvó férje mellett, — pedig hisz ő maga csitította, altatta el — kitör e szavakban a temperamentum :

Pálra mutat, ki tisztára holt
 «Nagyon meggyöngült, nem az a ki volt.»
 Kezeivel fitymán rá legyintve emél.

Ez a mondat előre sejteti velünk a tragikus fejleményeket. Bárd kötete Bacsó Pál történetén kívül még lyrai verseket is tartalmaz. Ezeket a *Budapesti Hírlap* olvasói ismerik már, mert mindannyian ebben a lapban jelentek meg. Mióta Rákosi Jenő Bárd Miklóst kissé zajosan fölfedezte — körülbelül két éve — azóta annak verseit válogatás nélkül, mind kiadja. Bárd pedig az utóbbi időben sokat verselget; különösen sokat olyan embernél, a ki nem nagy phantasiájú s kinél a költészet fele a múgond.

Bárd, úgy látszik, nem birta el a ráhalmozott szertelen dicséreteket; megsínyli azokat s ennek a sínylő állapotnak tüneteit e gyűjteménybe foglalt versek.

Nagyrészt laza szerkezetű, elnyújtott, kusza költemények, melyek közül egy se tesz benyomást. Akadnak bennök jó sorok, de az egész vers hatástalanul hangzik el. Különös ellentétesség jellemzi stílusát s ez tavalyi kötetének még sikerültebb darabjaiban is, a *Bacsó Pál*ban is észrevehető: Tömörség egy-egy sorban és szószaporítás a mű egészében. Például az *Ébredés* című vers, melyben leírja a hajnal neszeit, a mint eleinte :

«Tétova hangok sokasága kél» majd fokozódva, a mint *önkábító boldog hangzavar* támad, a költői gondolat sehogy sem lendül neki, mindig körbe forog, újra kezdődik, önmagát sokszorra. Pedig úgy hiszszük, hogy Bárd egy kis küzdelem árán képes lett volna versét egységesebbé tenni s akkor mily szépen lehetett volna e költeményt ezzel a dalos madárról szóló strófával — mely sajnos, nem a legutolsó! — betetőzni :

A legszebbet, mit megindult szív adhat
 Viszi a dalt a piruló mennyboltnak

Hol magas fészken kék iven belül,
Minden madarak kegyes atyja ül.

Bárd «jól látott», finom sorai fájdalmasan éreztetik velünk, hogy egészet oly ritkán kerekít. Kár volna Bárdnak magát elpazarolnia; ha a hírmámor lázát kiheveri s ismét önmagának verselget, a nélkül, hogy minden házi alkalomra készült s épen-séggel nem általánosított verssel a közönség elé lépne, melyeket gyakran magyarázó jegyzetek sem tesznek érthetőbbekké, akkor remélhetőleg ír még olyat, mint az első kötetben megjelent: *Költözés* volt. Úgy érezzük, hogy Bárd tehetségét inkább megbecsüli az, a ki őt a maga határai közt helyesen megítéli s keveset, de jót kér tőle, mint az, a ki túlzott dicséretekkel gyakori munkára bírja, melyre képes ugyan, de alkotásainak rovására.

A magyar verselők szintelen tömegében jól esik Bárdra tekintenünk. Van benne valami sajátos, a mi verseinek faji és személyi jelleget ad. Eredetiségét nem igen csorbítja az a körülmény, hogy Aranyhoz járt a költői kifejezések iskolájába. Tőle sokat vett át és néha szerencsésen; bár imitt-amott szerencsétlenül is. A tehetség, ki lángészhez szegődik tanítványul, kevésbbé érdekes ugyan, de kevésbbé is esetlen, mint a primitív; az eleven utánczást, midőn valaki egy-egy kölcsön vett fordulattal fejezi ki azt, a mit tényleg látott vagy érzett, soha sem lehet hibáztatni. Azonban a gépies utánczás örvénye majdnem kikerülhetetlen s ezt Bárd se kerülte ki! Egy asszonyról például így ír:

Mellőzve, bántva, porig megalázva
Ajkán mosolylyal, belül talpig gyászba.

A *talpig gyászba* kifejezéssel Arany sötét gyászruhába öltözött matrona-alak képét varázsolja elénk s az özvegyi gyász egész méltóságát sikerülten fejezi ki. Mi azonban, kiknek emlékezetében gyermekkorunk óta él Arany verse, derűre-borúra használjuk. Így tesz ez esetben Bárd is, kiből a minduntalan alkalmazott kifejezés már képet sem kelt s ki nem gondolja meg, hogy mily furcsa dolog, ha valaki talpig belül van gyászba.

Hatvany Lajos.

Nyílt levél dr. Ferenczy Zoltán úrhoz.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *Deák élete* című műben, mely e napokban jutott kezembe, a mű írója dr. Ferenczy Zoltán úr az 1861-ben megtartott ország-bírói értekezletet, s az ez alkalommal Deák és Ghyczy Kálmán közt fölmerült nézet-eltérést tárgyalván, közlését azzal fejezi be, hogy Ghyczy Kálmán az akkori legszabadabb fölfogást vallotta, de csak azért, hogy semmit se érjen el.

Ehhez azután a szerző úr hozzá fűzi azt a megjegyzést (II. 261. lap):

«Ezt Deák csakugyan úgy tudta meg, hogy Ghyczy nem akart, még pedig első sorban egy örökségi kérdés miatt, az osztrák törvénykezésen változtatni, mert ez így reá, személyileg kedvezőbb volt, s ezt Ghyczynek többé soha sem bocsátotta meg.»

Bocsánatot kérek, de azon véleményben vagyok, hogy boldogult nagybátyám, Ghyczy Kálmán akkori eljárásának indokolására nincs szükség az önérekből származó ily okot keresni.

Mert mindenekelőtt ő nézetével nem állott egymagában, sőt magára a *Deák élete* című műre hivatkozva (II. 263. l.), a szerző úr maga is elismeri, hogy Deák álláspontja ez ügyben az akkori nemzeti hangulattal sok tekintetben ellentétes volt, s hogy február 25-én az országbírói értekezleten, midőn az örökösödési törvények tárgyalása alkalmával újra hangoztatták a magyar törvények visszaállítását, Deák megint részletesen nyilatkozott e kérdésről, «mert úgy találta minden lépten-nyomon, hogy maga az értekezlet is a közhangulat nyomása alatt áll».

De ezen kívül az okokról, melyek őt ez alkalommal irányították, Ghyczy Kálmán maga is bővebben nyilatkozik *Emlék-irataiban*, melyeknek erre vonatkozó része Kónyi Manó *Deák Ferencz beszédei* című művében (II. 587. l.) közölve van.

Ghyczy Kálmán ez irányban oda nyilatkozik, hogy az országgyűlés «hozhatott volna oly törvényeket, melyek az osztrák schemától eltérve, a perek folyamának rövidítését, költségeinek apasztását, s a magyar birtokos osztálynak a magyar nemzet érdekében kiválóképen fontos föntartását a fönnálló törvények-

nél jobban eszközölhették, s azt a czélt, melyre az agrariusok most már sikertelenül, sőt károsan törekszenek, akkor ildomosan előmozdíthatták volna».

Végre, ha Ghyczy Kálmán magát önéredekttől vezetteteti, s ha reá nézve előnyösebb lett volna, hogy az osztrák törvények érvényben maradnak: akkor eljárása egyszerűen az lett volna, hogy nem helyezkedik ellentétbe Deákkal, hanem ennek fölfogásához csatlakozik.

A mi pedig Deáknak Ghyczy Kálmánhoz való viszonyát illeti, ez lehetett időnként, az ellentétes politikai állásból kifolyólag, megzavarva, de egészben és a fődolgokban (mint erről a *Deák élete* című mű is több helyütt tanuskodik) Ghyczy, valamint Tisza is, Deák véleményét meghallgatva s lehetőleg vele egyet értve jártak el.

Később 1865 ben az igmándi levél (Kónyi Manó műve III. 429 l.) egy időre a viszonyt Deák és Ghyczy Kálmán közt megzavarta ugyan, de nemsokára a jó egyetértés, leginkább Tisza Kálmán közbenjárására, ismét helyre állott.

Nem ismerem az okokat, melyeknek alapján dr. Ferenczy Zoltán úr fenti megjegyzést koczkaztathatta, de bár szándékának jóhiszeműségét kétségbe nem vonom: tartozom nagybátyám emlékének azzal, hogy figyelmeztessem arra, hogy az említett föltevés ellentétben van nagybátyám egész életfölfogásával, mint a hogy ő a magánéletben is a legnagyobb lelkiismeretességgel örködött a fölött, hogy annak viszonyait a politikai élet igényeinek alárendelje.

S ha nagybátyámnak az országbírói értekezlet ügyében tanúsított eljárására vonatkozólag a fönt előadott indokokhoz még azt is megjegyzem, hogy neki akkor semmi örökösödési ügye tárgyalás alatt vagy legközelebbi kilátásban nem volt: úgy reményleni merem, hogy a tisztelt szerző, dr. Ferenczy Zoltán úr hajlandó lesz nyomtatásban immár megjelent szavait olyképen értelmezni, hogy meg lehessenek nyugtatva azok, kik boldogult nagybátyám emlékének őszinte tisztelettel adóznak.

Budapest, 1905 január 19.

Ghyczy Béla.

Új magyar könyvek.

Gróf Andrássy Gyula. A magyar állam fenmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. II. kötet. Budapest, 1905. Franklin-Társulat. (8-r. 270 l.) 6 K.

Baksay Sándor. Szeder-indák. Elbeszélések. Második kiadás. Budapest, 1905. Franklin-Társulat. (8-r.) 4 K.

Bányász László. Palma Panna. Regény. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 208 l.) 3 K.

Benedek Marczell. Don Juan feltámadása. Verses regény 12 énekben. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 208 l.) 4 K.

Beniczkyné-Bajza Lenke. Végzetes tévedés. Regény két kötetben. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 156, 193 l.) 4 K.

— A fátyol titka. Regény. Második kiadás. Budapest, 1904. U. o. (8-r. 188 l.) 3 K.

Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. A magyar törvénytár betűrendes tárgymutatója. 1000—1902. készítette dr. Márkus Dezső. Budapest, 1904. Franklin-társulat. (8-r. VIII, 470 l.) 2 K.

Dóczi Lajos munkái. VIII—IX. kötet. Schiller-Wallenstein. Drámai költemény három részben. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 241, 265 l.) 9 K.

Garády Viktor. Mezei séták. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap. (8-r. 203 l.) 3 K.

Gellér Samu dr. A biztosítási jog kézikönyve. Különös tekintettel a biztosítási vállalatok üzleti szokásaira, a külföldi törvényhozásokra és a bírói gyakorlatra. Pécs, 1904. (Budapest, Grill biz.) 8 K.

Glatz Károly. Kiss József. Irodalmi tanulmány. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 176 l.) 3 K.

Gulyás Pál dr. A könyvkötés technikája. Budapest, 1904. Ranschburg G. (8-r. 68 l.) 2 K.

Hanuy Ferencz dr. A vetojog a pápaválasztáson. Jogtörténeti tanulmány. Pécs, 1904. Lehner J. (8-r. 143 l.) 3 K.

Haraszti Gyula. A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. köt. 2. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 62 l.) 1 K 20 f.

Herczeg Ferencz. Elbeszélések. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 239 l.) 3 K 20 f.

Hutyra Ferencz dr. és Marek József dr. Állatorvosi belgyógyászat. Második teljesen átdolgozott kiadás. I. kötet. Fertőző betegségek. II. kötet. A vér, a lép, az anyagforgalom, az idegrendszer, a mozgató szervek, a lélekző szervek és a vérkeringési szervek betegségei. III. kötet. Az emésztő szervek, a húgyszervek és a bőr betegségei. Budapest, 1904. Pátria. (8-r. XI, 616; VIII, 517; VII, 498 l.) 31 K.

Dr. Illés Károly (Edvi). A magyar büntetőtörvények zsebkönyve. 3. kiadás. Budapest, 1904. Révai-Testv. (16-r. XXIV, 503 l.) 5 K.

Kampis János. Radnóthyiné. Színmű három felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 194—195. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 58 l.) 60 f.

Kemechey Jenő. Lobogó szerelmek. Elbeszélések. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap. (8-r. 276 l.) 3 K.

Lengyel Laura. A boldogulás útja. Regény. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap. (8-r. 265 l.) 3 K.

— Elbeszélések. Budapest, 1904. U. a. (8-r. 212 l.) 3 K.

Mikszáth Kálmán. Almanach az 1905. évre. (Egyetemes Regénytár. XXI. évf. 4. 5. kötet.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. VII, 274 l.) 2 K.

Molière. Tartuffe. Vígjáték 5 felvonásban. Fordította Ivánfi Jenő. Budapest, 1904. Nagel O. (8-r. 146 l.) 6 K.

Olcsó Könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1904. Franklin-t. (16-r.)

1359. szám. *Manuel Jenő* költemenyei. Francziából fordította Bogdánfy Lajos. (37 l.) 20 f.

1360—61. „ *Lechat Henrik.* A görög szobrászat. Francziából fordította Berkovics Miklós (52 l.) 40 f.

1362—63. „ *Haraszi Gyula.* Duse Eleonora. (50 l.) 40 f.

Orosz Endre dr. Közjegyzői iratminta-gyűjtemény. Második kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 100 l.) 4 K.

Palágyi Menyhért dr. Az ismerettan alapvetése. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 255 l.) 6 K.

Dr. Pecz Vilmos. Ó-kori Lexikon. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával szerkesztette —. II. kötet. M.—Zs. Budapest, 1904. Franklin-Társulat. (8-r. 260 l.) 18 K.

Rákosi Viktor munkái. Budapest, 1904. Révai-Testv. (8-r.) Egy kötet. 4 K.

Sörös Béla. A magyar liturgia története. I. köt. A kereszténység behozatalától a XVI. század végeig. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. VIII, 344 l.) 9 K.

Stromp László. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. II—III. évfolyam. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 207, 220 l.) Egy évf. 3 K.

Szabó Mihály dr. Utmutató az iskolák és ovodák irodai teendőinek ellátására . . . Az érvényben levő szabályzatok, utasítások s rendeletek alapján példákkal és 55 nyomtatvány-mintákkal. Dicsőszentmárton, 1904. (Budapest, Eggenberger biz. (8-r. 264 l.) 5 K 20 f.

Szeremley Barna. Arany János jelleme *Epilogusa* tükrében. (Uránia könyvtár IV. kötet.) Buda-Pest, 1904. Lampel R. (8-r. 157 l.) 50 f.

Szemere Miklós. Civillista és Politika. Budapest, 1904. Hornyánszky V. ny. (8-r. 23 l.)

Szentkláray Jenő. Bethlenfalvi Balássy Ferencz emlékezete. (A m. t. Akademia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XII. köt. 5. sz.) Budapest, 1904. Akademia. (8-r. 40 l.) 80 f.

Széchenyi István gróf munkái. II. sorozat. A M. T. Akadémia megbizásából sajtó alá rendezi Szily Kálmán. I. kötet I. rész. Hitel II. rész. Világ. Bevezetésül, Gyulai Pál, gr. Széchenyi István mint író. Kautz Gyula: a) A «Hitel» és b) A «Világ» méltatása. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. LXXVII, 244, 379 l.) 10 K.

Szokolay István. Az egyletekre és társaskörökre vonatkozó jogszabályok és vagyonkezelési irányelvek. Budapest, 1904. Lampel R. (8 r. VIII, 118 l.) 3 K.

Térfi Gyula dr. A királyi ítélőtáblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai. VII. köt. 1902—1903. és rendszeres tárgymutató az I—VII. kötethez. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. CDIII, 812 l.) 20 K.

Than Károly. A qualitativ chemiai analysis elemei. Második átdolgozott kiadás. Budapest, 1904. Kilian F. utóda. (8-r. XI, 239 l.) 6 K.

Wilde Oszkár. Gray Dorian arczképe. Regény. Fordította Konkoly Tivadar. Budapest, 1904. Nagel O. (8-r. 272 l.) 4 K.

Wosinsky Mór. Az őskor mészbetétes diszítésű agyagművesége. Székkfogláló értekezés. (Értekezések a történeti tudományok köréből XX. köt. 1. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 166 l., 151 tábla.) 12 K.

Zsoldos László. Egy kosár szamócza és más elbeszélések. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap. (8-r. 219 l.) 3 K.

TANULSÁGOK AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS KÖRÉBŐL.*)

Első közlemény.

A Heinrich Gusztáv szerkesztésében megjelenő *Egyetemes Irodalomtörténet* számára a francia részt készítvén, hogy rengeteg anyagomnak rövid és világos földolgozásához útmutatásokat nyerhessek, gyakran forgattam újra azokat a kitünő kézikönyveket, melyeket tárgyamról a nagy közönségnek, vagy a szakszerű tanulmányokat tenni készülők, illetőleg ily tanulmányokat már tevők számára oly tudós szakférfiak irtak, kik tudományszakukat főiskolai cathedrán is művelik és elismert íróművészek.**)

*) Felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia I. oszt. folyó évi január 23-iki ülésén.

***) Lanson: *Histoire de la littérature française*. Paris. Legujabban 1903. 8-ik kiadás. 8-r 1182 l.

Brunetiére: *Manuel de l'histoire de la littérature française*. Paris, 1898. 8-r. 531 l. E mű két külön részből áll. A felső rész értekezés a francia irodalom főbb irányairól és jelenségeiről. Az alsó és apró betűvel nyomott rész tervvázlat a francia irodalom történetének földolgozásához, a tartalomjegyzékek szakadozott, rövidítésekre szorító stíljében. A szerző ez utóbbi részre tesz vonatkozásokat tulajdonképen mind előszavában, mind pedig a tárgymutatóban; jelen dolgozatom utalásai is mind erre a részre fognak vonatkozni.

Faguet: *Histoire de la littérature française*. Paris, 1900. Két kötet. 8-r. 481 l. és 475 l. Illusztrált mű. — 1901-ben már tizedik kiadása látott világot, de ez sem javított kiadás; bővítettnek is csak annyiban mondható, a mennyiben tárgymutatóval van ellátva.

Suchier és Birch-Hirschfeld: *Geschichte der französischen Literatur*. Leipzig u. Wien, 1900. 4-r. 733 l. Szöveg közti és önálló, részben színes illusztrációkkal; a leggazdagabb kiállítású e nemben.

Doumic: *Histoire de la littérature française*. Paris. Legujabban 1905. 22-ik kiadás. 8-r. 630 l.

Műveik, melyeket azelőtt sem lapozgattam élvezet nélkül, kétségkívül hasznosaknak bizonyultakczéломra nézve; azonban ezúttal egyszersmind élesen domborodtak ki előttem fogyatkozásaik is, úgy hogy most láttam először igazán, mennyi nehézségbe ütközik az irodalomtörténetírás még akkor is, ha a legkiválóbb mesterek vállalkoznak e föladat teljesítésére. Ezt a tényt óhajtom itt közelebről megvilágítani, az említett fogyatkozások részletes föltárásával, mint a melyek oly általános természetű kérdésekkel kapcsolatosak, hogy minden nemzet, így akár a magyar, irodalma történetének megírásánál többé-kevésbé fölmerülhetnek, tehát nemcsak a francziával szakszerűleg foglalkozóknak, hanem szélesebb köröknek is megérdemelhetik figyelmét. Ime e kérdések sorozata abban a rendben, a hogyan foglalkozni kívánok velök: a kritikai módszerek alkalmazása; az irodalomtörténet anyagának korok és századok szerinti fölosztása, aztán az egyes századok körén belül csoportosítása, különös tekintettel az elosztásnak részarányosságára; továbbá a felölelendő anyag terjedelme és teljessége, földolgozásánál a tárgyi és esetleg ítéletbeli tévedések elkerülésének nehéz volta; végül azok az engedmények, melyek az ítéletek önállósága tekintetében olykor fölmerülhetnek.

I.

Legrövidebben arról szólhatok, miként alkalmazzák szóban levő szerzőink az u. n. kritikai módszereket?*)

Sainte-Beuve tudvalevőn arra adott ösztönt, hogy a műalkotások megértéséhez magoknál az alkotóknál subjectiv alapokat keressünk; ha nem is épen, mint e nagy mester szenelegte néha, «természetráji», de legalább lélektani alapokat. Szerzőink valóban foglalkoznak az írók egyéniségével, életével. Kerülik ugyan azokat az erősen meghitt jellegű vagy épen pikáns életráji részleteket, melyekre Sainte-Beuve olykor csábított, és melyek különben pszichológiai jelentőségöknél fogva elvégre mindig értékesebbek, mint a sokszor lényegtelen aprólékosságokba merülni szerető erudi-

*) V. ö. *A kritikai módszerekről* cz. dolgozatomat a *Budapesti Szemlében*, 1896. évf.

tiónak u. n. száraz adatai: de azért nem kevésbé igyekeznek szerzőink mindazt kiemelni, a mi arról tájékozathat, minő körülmények közt, minő okokból és czélzattal jöttek létre e művek, vagyis egyáltalán minő ihletés termékei. Így aztán Sainte-Beuve nyomán rendesen elég mélyre ható és finom elemzéseit veszszük e könyvekben az illető írók egyéniségének.

Taine elméletének hatása szintén észlelhető rajtuk. Mindazoknak a termékenyítő igazságoknak hódolnak, melyek ebben az elméletben rejlenek, a nélkül azonban, hogy túlzásaiban is követnék ezt a nagy gondolkozót, noha ő talán még nagyobb mint megvesztegető varázsu művész. Nem keresnek az egyes íróknál olyan faculté maitresset, mely bennök kizáróan uralkodnék és kizáróan magyarázna meg mindent; de azért kiemelik az írók főbb jellemvonásait. Nem tekintik a faj, környezet és időpont föltétlen hatásának a szellemi élet jelenségeit, mindazáltal korántsem hagyják figyelmen kívül e három tényező fontos szerepét, sőt inkább e szerepre különös gondot fordítva szoros kapcsolatban iparkodnak tartani az irodalom történetét, ha nem is a természettudománnyal, mint erre Taine még Sainte-Beuvenél is erősebben törekedett, de minden esetre a műveltség történetével, úgy hogy saját időnkéből mintegy kiragadtatva, beleélhessük magunkat ama korviszonyokba, melyek közt az illető író élt és működött.

Brunetièrre módszere végül megerősíti szerzőinket abbeli hajlamaikban, hogy a Taine-féle, pusztán konstatálásokra szorító irány ellenében, erkölcsi és főleg æsthetikai szempontból ítéleteket mondjanak az egyes művekről. Megerősíti továbbá őket abban, hogy minden szellemi alkotást a megelőző rokon alkotások tekintetbe vételével vizsgáljanak; az elődök hatását keressék az illető íróra, valamint aztán ennek tanítványait, esetleg e tanítványoknak a mesterre gyakorolt visszahatását tanulmányozzák. Sőt egyenesen arra nyerne Brunetièrrel bátorítást, hogy ismét szabadabban beszéljenek «műfajokról», nem félve, hogy avult orthodoxiával vádolják őket ezért; úgy hogy aztán egy-egy műfajnak vagy válfajnak kezdeteiről, majd fölvirágzásáról és aztán elhanyaglásáról, majd megint módosult kiadásban új életre ébredéséről beszélnek. A nélkül azonban, hogy ezért Brunetièrre módjára, ki Tainenek a természettudományokkal foly-

tatott kaczerkodását kevésbé mély kiadásban újította föl, oly önállón, maguktól fejlődő élő lényeknek tekintenek a műformákat, minők az állati fajok, és így a nélkül, hogy darwini műkifejezésekkel játszva evolúcióról vagy éppen transzformizmusról akarnának elmélkedni az irodalomban.

Szóval e szerzők arra a vádra szolgáltak rá legkevésbé, hogy tán egyoldalúan vagy éppen kizáróan hódolnának ennek vagy annak a kritikai módszernek. Még maga Brunetière is lemond *Manuel*-jében arról, hogy mindenütt és föltétlenül következetesen alkalmazza evolutio-eméletét. A többi szerzők meg éppen kerülnek azt, hogy az irodalomtörténetben történetfilosóphiát üzenek, bizonyos törvények szellemét keressék ott: jobban mondva, nem annyira meglévő törvényeket akarjanak ott fölfedezni, mintsem régi igazságoknak paradoxonig túlhajtásával föllállított új systemákat törekedjenek keresztül erőszakolni. Nem kívánnak a részletekben való szabatoságnak és igazságnak árán emelkedni föl oly «egyetemes nagy igazságokra», melyeknek alapbeli szilárdsághányáival kevésbé törődnek e philosophiai rendszerek construálói, mint a kik belenyugodtak abba, hogy mint éppen *Manuel*-jének előszavában mondja Brunetière, «minden módszer fegyelemszerű rendszer (disciplina), melyeknek első kötelességünk alávetni magunkat (értsd: bármily áldozatba kerüljön is), ha azt akarjuk, hogy mindazon szolgálatot megtegye és mindazon hasznot hajtsa, mit tőle várunk.»

Azonban ismételnünk kell: az irodalomtörténetek szerzői éppen nem zárkoznak el azon hasznos dolgoknak értékesítése elől, miket a fölsorolt három kritikai módszerben találhattak. Sőt nem szoritkoznak csak ezekre a módszerekre, mert nem egyszer állítják előtérbe például az eszmék fejtegetését, vagy az erkölcsi szempontokat, esetleg, habár ezt már ritkábban, a külföldi hatásokkal kívánnak különösebben foglalkozni: a minden tekintetben különleges Brunetière-féle *Manuel* már egészen szakszerűen kritikai irányú, mert sokat foglalkozik az egyetemesen elfogadott nézetek rostálgatásával stb. Ezekre a módszerpontokra azonban itt nem kívántam kiterjeszkedni; beérem azzal, ha szerzőinknek azon három módszerhez való viszonyát vázolhattam, melyek a legtekintélyesebbek, értéköknél vagy hatalmas constructiójoknál fogva, esetleg napirenden levő divatjokért: annyival

tanácsosabbaknak tartottam csak ezekre szorítkozni, mert éppen a módszerek alkalmazásának kérdését véltem ezúttal aránylag legkevésbé tanulságosnak a dolgozatomban tárgyalandó kérdések közül, miután, újólaj elismerem, ahhoz férhet legkevésbé kifogás szerzőinknél.

II.

Annál erősebb kritika alá eshetik nálók az anyag fölosztásának kérdése, mely körül annyi következetlenséget és zavart árulnak el, hogy a jelen dolgozat egy jó részét éppen e pont megvilágítására kell szánnunk.

Az irodalomtörténet időben egymás után következett jelenségekből alakulván egybe, az anyag áttekintésének mindenek előtt időrendinek kell lennie. Vagyis legelőször a nagy történelmi korok szerint, modern népeknél: közép, új és legújabb kor szerint kell végeznünk a fölosztást. Ez a lehető legtermészetesebbnek és legegyszerűbbnek látszik; azonban a gyakorlati kivitelben kevésbé bizonyul annak, minthogy az említett korok határai nincsenek kétségbevonhatatlan pontossággal megállapítva, sőt inkább tetszés szerint bővíthetőknek vagy szűkíthetőknek mutatkoznak.

Van például, ki a legújabb kort már a forradalomnál kezdi, mint Lanson, holott ez a politikai szempontból világrengető esemény koránt sem korszakalkotó az irodalom terén is, mert itt, ha az eszmék forradalma már jóval azelőtt elkezdődött az encyclopædistákkal, viszont az izlés forradalma, a romantika csak jóval később, a restauratio alatt üt ki. — De különösen a középkor bezáródásának idejére nézve nagy a nézeteltérés. Gaston Paris a XIV. századdal vette befejeződőnek és ezért kizárta specialis középkori kézikönyvéből a XV.-iket, mely valóban már a renaissance csiráit rejti magában; ugyanígy járt el Clédát a középkori lyráról és szinköltésről írt népszerű monographiáiban.*) — Lanson már a

*) Gaston Paris: *La littérature française au moyen âge*. (XI^e—XIV^e siècle.). Paris, 1890. 2-ik kiadás. V. ö. továbbá: Gaston Paris—E. Langlois: *Chrétomathie du moyen âge*. Paris, 1897.

Clédát: *La poésie lyrique et satirique en France au moyen âge*.

XIV. századot is elválasztja a középkortól, azzal érvelve, hogy már ekkor megkezdődik a «bomlodozás», úgy hogy nála a középkor mint *Első Rész* után, külön *Második Rész* gyanánt következik egy kétszáz éven át tartónak vett, «a középkortól a Renaissance-ig» terjedő átmeneti időszak. — Faguet a maga részéről mintegy Lanson ellenében hangoztatja, hogy ő nem akarja «helyre igazítani a történelmi osztályozásokat» és hogy a XIV. századot ő még középkornak tekinti, mindazonáltal szintén Lanson nyomán haladva külön tárgyalja ezt az időszakot a középkorról szóló fejezet után, mert, úgymond, nem épen kifogástalan logikával okoskodva, egyfelől a XIII. század befejeztével immár teljesen kialakult a középkor physionomiája, másfelől 1300-tól fogva minden egyes század külön fejezetet érdemel. — Ezzel szemben maga Gaston Paris a Langloisval közösen szerkesztett középkori anthológiában már önmagának ellentmondva, 1500-ig terjeszti ki a középkor határát, mint teszi Clédat is *Chrestomathiájában* és teszi a Petit de Julleville szerkesztette nagy irodalomtörténet.*) — Az utóbbi még tovább megy a középkori szinköltészetéről szólóban, mert itt, miként Suchier és Faguet is teszik s velök én is teszem az ugyan e tárgyú fejezetben, már a XVI. századnak egyes termékeire is kiterjeszkedik, miután e századnak közepéig, sőt azon túl is élének a középkori szinköltészet hagyományai. A miből tehát világos, hogy tulajdonképen még az 1500-ik évet sem vehetni olyannak, mint a melylyel föltétlenül végleg lezáródik a régi világ, mert még ekkor sem történt meg az a «teljes szakítás a múlttal», melyet Gaston Parisék a renaissance idején látni hajlandók, és mely különben is soha sem lesz tán mindenben annyira «teljes», mint az említett nagy tudós és iskolája hiszi.

A középkornak ez átnyulása az újkorba és ennek révén a XV. századnak is belenyulása a következőbe, még pedig ezúttal nem a renaissance mozgalmának előkészítését, de a

Paris, 1893. (Emez már a XIV. elejével zárul le.) — *Le Théâtre en France au moyen âge*. Paris, 1896. (Mindkettő a Faguet szerkesztette *Classiques Populaires*ben.) Továbbá: *Morceaux choisis*. Paris.

*) *Histoire de la langue et de la littérature française des origines à 1900, publiée sous la direction de Petit de Julleville*. Paris. 1896—1899. I—VIII. kötet.

középkori hagyományoknak továbbítását tekintve, arra inthet aztán magának egy-egy korszaknak fölosztásánál, hogy a századok szokásos merev elkülönítésétől óvakodjunk. Az a polgári időszámítás, mely egy új százast számának és az ezt követő egynek fölléptétől keltezi a századokat, a szellemi élet terén képtelen önkénykedésnek bizonyul. Hogy egy most közkeletű, alkalomszerű és kézzel fogható érvet ismételjünk: mi, kik nem rég léptünk be a XX. századba, bármennyire sejtjük is tán már egy irodalmi átalakulás csiráinak lappanghatását, nem tapasztalhatunk szembetünő különbséget az imént lefolyt és a most folyó évtized termékei közt, tehát emezeket szintén bátran a XIX. századhoz számíthatjuk még. Ugyanez áll a régibb századokra vonatkozólag. Úgy hogy ha pl. Petit de Julleville nagy műve 1601—1701. tartónak jelzi a XVII. századot, ezzel szemben Lansonnak és Faguethnak kell igazat adnunk, midőn egyfelől még a IV. Henrik korát is a XVI. századhoz számítják, másfelől az így csak 1610-től keltezett XVII. századot 1715-ig, XIV. Lajos haláláig terjesztik ki, mint a mely eseménynyel valóban erős átalakulásnak indul a régi rend. — Jegyezzük meg itt mellesleg, hogy IV. Henrik korának a XVI. századhoz való visszacsatolása után kétszeresen lephet meg, ha Lanson aztán, mint említettük, viszont a forradalomig antedatálja a XIX. századot, a helyett, hogy ennek első éveit, előbbi eljárásához következetesen, a XVIII. századhoz számítaná még, melynek hagyományai azokban az érvekben tényleg annyira tovább dívnek, hogy Chateaubriand és Staëlné reformeszméi is csak később hatnak termékenyítőn.

A századok számításánál jelentkező ingadozás sajátos ingadozást szül az átmeneti időszakokban, az egyes századok végén és elején élt íróknak majd ide, majd oda sorolásánál is. Minő összevisszaság uralkodik e tekintetben, a homlokegyenest ellenkező eljárások hosszú sorozatával igazolhatjuk. Bodel, a középkor híres drámaírója Szent Miklósról szóló játékaival Gaston Parisnál és Lansonnál a XII., míg a középkori színiköltészet szorgalmas bűváránál, Petit de Jullevillenél,*)

*) *Leçons de littérature française*. Paris, 1889. 5-ik kiadás. I. kötet. Szintúgy az 1903-iki kiadásban is. Továbbá a nagy *Petit de Julleville* II. kötete. Paris, 1893. — V. ö. ugyane szerzőtől: *Les Mystères*. Paris, 1880. I. kötet és *Le théâtre en France*. Paris, 1893. 3-ik kiadás.

továbbá Clédatnál és Faguetnál a XIII. századba sorolva. — A velencei születésű tudós költőnő Christine de Pisan, kiből esetleg magyar költőnő válhatott volna, ha astrologus és orvos atyja a magyar és nem a francia király meghívását fogadja el, Faguetnál és Doumicnál, mint nálam is, a XIV. században szerepel, minthogy már 1390 tájt kezdett el írni; de általában a XV.-be sorolják Gaston Paristól Gröberig. *) Petit de Julleville nagy művében ugyanitt juttat neki helyet, s ha kis kézi könyvében régebben még a XIV. századba tette, legújabb kiadásában már a következőbe helyezte át itt is. — A «nagy rhetorisáló» versírók közül Meschinotról Faguet maga vallja, hogy «a XV. századba tartozik, mert 1491-ben halt meg», mégis a következőben tárgyalja, mint teszi Molinetvel, mert — úgymond — ekkor virágzott igazán hirnevők; holott máskülönben mindkettőt a XV. században szokás tárgyalni, Lansontól Gröberig. — XI. Lajos és VIII. Károly diplomata történetírója, Commynes (+ 1511) mémoiresait 1488—91 és 1497—1501 «vagy tán később» írta, tehát mindenütt a középkor embere gyanánt szerepel az irodalomtörténetekben: minthogy azonban műveiben van már valami modern szellem, és kivált mert azok 1524-, illetve 1528-ban jelentek meg nyomtatásban, Faguet az ujkorba helyezi át, miként tette már *XVI^e siècle* című monographiájában is. — Montchrétien, a jeles tragédiáíró, kinek 1600 előtt kelt művei 1601, majd ismét 1604 láttak napvilágot, a kis és nagy *Petit de Julleville*-ben XVII. századi költőként tárgyalva, holott Faguetnak a XVI. század tragédiájáról szóló monographiájában, valamint, Darmesteter és Hatzfeld könyvétől a Morféig mindenütt a XVI. század költője. **) — Ugyanilyen korúnak van tekintve Regnier, Boileau elődje, Faguetnál és Lansonnál, míg a kis és nagy *Petit de Julleville*-ben, Doumicnál és nálam XVII. századinak. — A Molière utáni vígjáték legjelesebb művelői, Regnard és Dancourt a XVII. században találnak helyet Faguetnál, Lansonnál, valamint ott találtak a

*) Gröber: *Grundriss der romanischen Philologie*. Strassburg, 1898—1902. II. Band. 1. Abtheil.

**) Faguet: *La tragédie française au XVI^e siècle*. Paris, 1883. — Darmesteter-Hatzfeld: *Le seizième siècle en France*. Paris, 1889. 4-ik javított és bővített kiadás. — Morf: *Geschichte der neueren französischen Litteratur*. — *Das Zeitalter der Renaissance*. Strassburg, 1898.

Fournel¹⁾ monographiájában: ellenben a következőbe helyezik őket a Lement²⁾ monographiája, a kis és nagy *Petit de Julleville*, valamint Petit de Jullevillenek *Théâtre en France* című könyve, sőt Doumic is. — Bayle és Fontenelle, az encyclopædisták előfutárai, kiknek legmerészebb műveik mind 1700 előtt jelentek meg, a nagy *Petit de Julleville*ben, Lansonnál, Doumicnál a XVIII. századba vannak osztva, míg a kis *Petit de Julleville* csak Fontenellet osztja ide: Faguet miután mindkettőt fölvette *XVIII^e siècle*jébe, kézikönyvében most mindkettőt a XVII. századba helyezi vissza, mint magam szintén tettem. — Saint-Simon, kinek élete 45-ik éveig XIV. Lajos környezetében telik el s ekkori emlékeitől ihlettetik igazán remekül, följegyzéseit csak a nagy király halála után kezdi el földolgozni, megérve azt, hogy még Fleury bibornokot is fölvehesse mémoiresaiba: így aztán a XVIII. századba van sorolva Lansonnál, Faguetnál és a kis *Petit de Julleville*ben, míg a nagyban, Doumicnál és Faguet *XVII^e siècle*jében a XVII. századba.

Ez ingadozás, mit a fölsoroltak szerint néha egy azon szerző is tanúsít, önmagának mondva ellent, nem csekély hatással lehetett arra, hogy egyes szerzők megkísérelték mellőzni a századok szerinti fölosztást. Vizsgáljuk meg, mennyiben sikerültek próbálkozásaik. Kettőről számolhatunk be különösebben: egyik Brunetièrenél, másik Suchieréknél található.

Brunetière, ki mindenben különlegességre törekedett és a rendes nagy történelmi korok elnevezésén is így módosít: közép, classikus és modern kor, mint felettebb mesterkélten elveti a századoknak egymástól elhatárolását és e helyett sajátos időszakaszokat különböztet meg az említett korok egyikében, még pedig az az 14^o—1801³⁾ terjedő classikus korban, mert a másik kettőnél szükségtelennek vélte az ily részletezést: I. *A classikai eszmény alakulása*. 1490—1610. — II. *Az irodalom nemzetivé válása*. 1610—1722. III. *A classikai*

¹⁾ V. Fournel: *Le théâtre au XVII^e siècle. La Comédie*. Paris, 1892.

²⁾ Lement: *La comédie en France au XVIII^e siècle*. Paris, 1888. I. kötet.

³⁾ A tartalomjegyzékben kétszer is előforduló 1498 (ép úgy mint ugyanott 1720) sajtóhiba.

eszmény elformátlanulása. 1722— 1801. De nézzük csak meg ez évszámokat: mi egyéb e hármás fölosztás, mint a századok szerintinek ismétlése a határpontok némi módosításával és új elnevezések alatt? — Jogosultak-e a határpontok e módosításai? Miért kezdeni az ujkor földérültét az 1490 ik évtől? Tán mert 1489-ben jelentek meg Villon költeményei, ki maga különben már több mint negyedszázaddal korábban letűnt az élet szinpadáról, Brunetièrre pedig Villonnal zárja le a középkort? (*Manueljében* t. i., mert új nagy művében*) 1515-nél kezdi a «classicus irodalmat.» Vagy, múlhatatlanul szükség volt-e a XVII. századnak megfelelő, rendes szokás szerint igen helyesen 1610-től keltezett időszakot még két évvel XIV. Lajos halálán túl terjesztetni ki? — Viszont az új elnevezések sem a legszerencsésebbek, noha épen úgy, mint magoknak a nagy koroknak nevei, irányokat jelölnek és így bizonyára magas fölfogásról tanuskodnak. A classikai eszmény kezdete és elhanyaglása közt nem, mint várni lehetne, annak teljes fölvirágzásáról és tetőpontjáról beszél szerzőnk, hanem úgy állítja oda a IV. Henrik halála után is még működő írók egy részét, különösen pedig a XIII. és XIV. Lajos alatt fellépőket, mint a kiknél először ébred igazán öntudatra a nemzeti szellem, tehát a kik nemzetivé tették az irodalmat. Végelemzésben ez nagy igazságtalanság egy Marot, Rabelais és Montaigne-nyel szemben, kik a lehető legfrancziább szelleműek és így nemzeti írók; sőt e minősítést nem tagadhatni meg teljesen, minden antikisálása mellett sem, egy Ronsardtól, még kevésbbé Du Bellaytól: azt meg épen nem bírom fölfogni, miért volnának Hardy és Théophile de Viau, kik már a II. időszakban kaptak helyet, nemzetibb jellegűek mint az I.-ben szereplő Garnier és Regnier? Végül vajon az 1722—1801 közé eső egész időszakasz összes főmozgalmaait kimeríti-e az ily jellemzés: «A classikai eszmény elformátlanulása?» Nem André Chénierre gondolok itt tán, kinél egyébiránt a classikai eszmény a lyra terén remekebbül valósul meg mint addig bármikor; de Marivaux és Beaumarchais vígjátékaira, a középfajú színmű első kísérleteire, főleg pedig a regényirodalom értékes termékeire, melyek mind azt bizonyítják, hogy ez időtájt a classikai irány elhanyaglása mel-

*) *Histoire de la littérature classique.* 1515—1830. Paris 1904.

lett egyéb is történt a francia irodalomban, sőt annyira jelentkezőnek már, főleg a szinköltésben és regényben az új irányok, hogy a felől is kétkedni lehetünk hajlandók, vajon jogos-e kizárólag az 1801 után kezdődő idők számára foglalni le Brunetièrerele a modern jelzöt? (Új műve a classikai irodalmat már épen 1830-ig terjedőn fogja tárgyalni!)

Mindezzel különben az átmeneti idők íróinak hova sorolása épen nincs megoldva, sőt tán még bonyolultabbá lett ez a vitás ügy. Bodel darabjáról csak annyit hallok itt, hogy «a XIII. századból» való: mert tudnunk kell, hogy Brunetière annyira nem perhorrescálja különben a századok szerinti fölosztást, hogy elég következetlen századokról beszélni. Baylet (kiről mélyrehatón az mondva, hogy eruditiójával «a XVI. század embere») a folyton idézett évszámok határozottan a XVII. századba tartozónak bizonyítják, mint Fontenellet is oda számítja Brunetière, minthogy közvetlen Perrault és La Bruyère előtt tárgyalja. A XVII. század elején élt íróknál pedig már épen zavarba ejtő összevisszaság lep meg. Említettük, hogy Regnier, ki a nála 18 évvel idősebb Malherbe után kezdi meg pályáját és mint az ő ellenlábasa végzi, mégis előtte, az I. időszak embereként szerepel. Viszont Malherbenek a II. időszakba illesztéséhez is férhet szó, mivel verseinek több mint fele (köztük a *Consolation à M. Du Périer*, *Prière pour le roi Henri le Grand allant en Limousin* stb.) 1610 előtt kelt, egyáltalán életének 73 évéből már csak 18 esik 1610 utánra. Szintügy kifogásolható D'Urfé pályájának már 1610 előtt lezárása, az I. időszakaszba sorolhatás végett, mert ha az *Astrée* két első könyve 1607-ben jelent meg, 1610—20 közt lát a többi négy napvilágot, nem is szólva a még későbbi négy posthumus könyvről. Végül megemlíthetjük, hogy nem szabatos szorosán véve az sem, hogy a III. időszakba, tehát 1722 utánra tegyük Montesquieu-t és Marivaux-t, kik működésüket már ez időpont előtt kezdik meg.

Brunetière a további alosztályozásokról szóltaiban, melyekre később kerítünk sort, azt mondja, hogy az övétől eltérő «szokásban levő fölosztások közül legtermészetesebb lenne még az uralkodók vagy politikai korszakok szerinti.» Vagyis azon elég kezdetleges eljárás, melyet a politikai történelem tanulásának már első idejéből, iskolai tankönyveinkből ismerünk, és melyet az irodalomtörténetírás tényleg

szintén követ olykor az alosztályozásoknál, így IV. Henrik, XIII. és XIV. Lajos vagy a restauratio korát különböztetvén meg. Suchier és Birch-Hirschfeld a magok részéről ezt az eljárásmodot vették igénybe és alakították át sajátosan. Könyveket először két főrésztre osztják: *A régebbi idők az ősidőktől fogva a XVII. századig* és *Az újabb idők a XVII. századtól a jelenkorig*; tehát bár jelenkort s könyvek folyamán középkort stb. emlegetnek, mellőzik a szokásos három nagy történelmi korra osztást. Aztán, noha a most idézett címekben is századokról beszélnek, Brunetièrrel versenyzőn mellőzik a századok szerinti kategoriák föllállítását, hanem e helyett az említett politikai korszakok szerinti alosztályozást, hogy úgy mondjuk, rangban előléptetve, főosztályozássá téve, nem kevesebb, mint tizennégy, fontosságra egyenlőknek vett főidőszakaszban tekintik át az irodalom történetét. (Igazság szerint e főfejezetek száma 19, de ezekből ötnek címe eltér a fölvetett szemponttól, egyik fejezet meg épen hors d'oeuvre, mert a provence-i irodalmat tartalmazza, a mi nem tartozik a francia irodalom körébe és többi szerzőink közül még csak Faguetnál kísért.) E 14 főidőszak következőleg fűződik mind «uralkodókhoz» vagy «politikai korszakokhoz»: *Anglonormann királyság. 1066—1214.* — *Normandia visszahódításától a Valois-k trónraléptéig. 1328-ig.* — *Valois-k 1515-ig.* — *I. Ferencz 1550-ig.* (Csak 1547-ig élt!) — *II. Henrik és a vallási háborúk. 1550—1594-ig.* (Szabatosan 1547-től!) — *IV. Henrik és Medici Mária. 1630-ig.* — *Richelieu és Marazín 1630—1660-ig.* (Richelieu uralma 1624-ben kezdődik már!) — *XIV. Lajos 1690-ig.* — *XIV. Lajos öregkora és a régensség. 1725-ig.* — *XV. Lajos kora az acheni békéig 1750-ig.* (Az acheni béke éve különben 1748!) *XV. és XVI. Lajos 1790-ig.* — *A forradalom, a császárság és a restauratio. 1820-ig.* — *XVIII. Lajos és Lajos Fülöp. 1850-ig.* (Szabatosan 1848-ig!) — *A második császárság és a harmadik köztársaság. 1890-ig.*

Suchiernél Gaston Paris kifogásolta már, hogy e politikai határpontok nem mindegyike jogosult, vagy nem egyformán jogosult arra, hogy az irodalom terén is mint új időszakot nyitó szerepeljen. Ugyanezt mondhatjuk Birch-Hirschfeldre vonatkozólag is: mert például 1750-nel kezdeni új periodust az irodalom történetében csak annyiban lehetséges,

a mennyiben ez év az *Encyclopédie* megindulásának éve, nem pedig azért, mert ekkor ért véget az osztrák örökösödési háború az acheni békével, melynek évszáma különben sem 1750. Minthogy nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni, nem teszek észrevételt arra, mily téves Lanson nyomán a forradalmat is korszakalkotónak venni; csak azt emelem ki, hogy Birch-Hirschfeld aztán az egymástól pedig elkülönítendő nagy események együvé foglalásában, szintén Lanson nyomán, annyira megy, hogy a forradalomhoz nemcsak a császárságot, mint Lanson, hanem még a restauratiót is hozzá csatolja. — Mindezzel természetesen koránt sem azt akarom állítani, mintha a politikai eseményeknek, már a mennyiben műveltség-történeti szempontból is fontos hatást tettek, nem volna szükséges bevonásuk az irodalom történetének tárgyalásába. mert ki tagadhatná ma, hogy éppen ez események adják meg a szellemi alkotásoknak a kellő háttérrel és kidomborításukhoz a megfelelő távlatot? De azt kívántam hangsúlyozni, hogy nem jogos a politikai mozzanatokot mint föltétlenül legfontosabbakat, sőt mint kizáróan korszakalkotókat állítani oda az irodalom történetében, minden egyéb mellőzésével: még egy oly nemzetnél sem volna ez igazolható, mely századokon át harczolt nemzeti létfenntartásáért kül- és belellességgel, mint a magyar tette, török és német ellen küzdve. míg a francia még a százéves háború idején is többé-kevésbbé rokonaival, francziául is beszélő anglo-normannokkal állt szemben, mint ellenségével. — Különben a Suchierék önkényes fölosztási, sőt szétdarabolási művelete szintén fölösleges kísérletnek bizonyul, miután Suchierék is azért léptenyomon századokról beszélnek, mint teszi Brunetiére is: például ugyancsak a Bodel darabjának dátuma alkalmából («Ende desselben — tudnillik XII. — Jahrhunderts»,) vagy Fontenellenek szerepléséről szólva a Lambert marquisné salonjában, melyről ezt olvassuk: «der seit Beginn des XVIII. Jahrhunderts zu den tonangebenden gehörte.»

III.

A fölosztás kérdését ezzel még korántsem merítettük ki. Hátra van még annak megbeszélése, minő csoportosítással tárgyalandó az irodalom anyaga az egyes századoknak, vagy az esetleg (Brunetièere és Suchierék által) ezek helyébe állított idôszakoknak körén belül?

E csoportosítás három fôszempont szerint történhetik: idôrend, szellemi áramlatok és műfajok szerint.

A chronologiainak Brunetièere a fôapostola. Ennek megfelelôen az általa fölállított idôszakokon belül ô «irodalmi epochákat» különböztet meg, melyeket «irodalmi eseményektôl» keltez. Ez eljárás, úgymond, «nemcsak a valósággal megegyezik, de egyetlen módja annak, hogy egy irodalom történetére rányomjuk a mozgásnak és életnek folytonosságát, mely nélkül nem létezik történelem.»*) A classikai kor említett három idôszakát így, folytatólágosan tovább haladó számmal kilencz époquera osztályozza:

I. 1490—1610. — 1. *Villontól Ronsardig 1490—1550.* (Ez a Marotval kezdôdô époque tulajdonképen Commynestôl volna keltezendô szorososan véve, mert a középkornak Brunetièerenél Comynes az utolsó fejezete, míg Villon jóval elôtte és pedig elég különösen, a farce-ok és a mysteriumok közé beekelten van tárgyalva. — Különben ez époque Ronsardig kizárólág értendô.)

2. *Az ó-kor iskolájában 1580-ig.* (Itt egy idôszak irányának jelölése tehát a cím; természetesen a Pléiade jelölve így, de ha az évszámot mellôzzük, akár Montaignera is ki volna terjeszthetô e jelölés.)

3. *Az Essais kiadásától az Astrée-ig, 1610-ig.* (Tulajdonképen ez az első «irodalmi eseményektôl» körülhatárolt epocha. Különben tényleg nem Montaigne-nyel kezdôdik, mert elôbb három czikk Palissyval, Le Noueva lés Du Bartasval végez. — *Astrée-ig* bezárólág értendô epocha.)

II. 1610—1722. 4. *A précieux társadalom alakulásától a Précieuses Ridicules premièrèjéig. 1659-ig.* (Ismét az idôszak szellemi irányának jelölése, legalább az époque kezdôpontja gya-

*) Új irodalomtörténetének elôszavában mindez érdemeket már egyenesen az «evolutio hypothesisnek» tulajdonítja.

nánt. Ezen, főleg a preciositénak szentelt időszak Pascallal végződik, kit az előtte tárgyalt Port-Royaltól négy egészen más természetű cikk — regény, epos, vígjáték, burleszk írók — választ el; magát a Port-Royalról szóló cikket viszont Descartes választja el a jansenismus kezdeteitől. Sajátságos szétdobálása egyazon tárgykör teljesen összetartozó részeinek. Ez epochába szorítva be a Corneille egész pályája is, mely pedig még másfél évtizedig eltart 1659-en túl. — A *Précieuses Ridicules* időpontjáig kizárólag értendő időszak.)

5. Az említett *premièretől az ó-kori és a modern párt vitájáig. 1687-ig.* (Tulajdonképen La Rochefoucauldval kezdődik, csak aztán következik Molière, még pedig teljes, tehát 1659-et is megelőző pályájával. Racine pályája viszont 1687-en túl terjed, *Athalie* 1691-ből kelvén, mint túl a Bossueté, Boileaué, melyek, mint a Raciné is, mind itt vannak végleg letárgyalva. — Az ó-kori és modern párt harczáig kizáróan értendő, mert e harc és többi szereplői a következő epochában találhatók.)

6. Az említett vitától a Perzsa Levelekig, 1722-ig.

III. 1722—1801. 7. Az *Encyclopédie első kötetéig. 1750-ig.* (Minthogy ez epocha egyszersmind a «classikai eszmény elformátlanulása» időszakának kezdője, volt már alkalmunk érinteni, hogy az itt föllépő Montesquieu, Marivaux stb. pályája 1722 előtt kezdődik; tegyük itt hozzá: és 1750-en túlterjed.)

8. Az *Encyclopédie és az encyclopédisták. 1765-ig.* (Ismét oly írókkal, kiknek pályája koránt sem zárul be ez évszámmal, például Diderot, Grimm.)

9. Az *Encyclopédiétől a Keresztyénség szelleméig. 1765—1802.* (Kizáróan értendő. Oly írókkal, kik 1765 előtt jóval lépnek föl, nagy hatást keltve, például Rousseau, Buffon.)

A modern kor már csak három epochából áll:

I. A *Burgraves premièréjéig, 1843-ig.* (Hugónak csak drámáit érinti. Máskülönb en oly írókat ölel föl, kiknek végig tárgyalt működése 1843-on jóval túlterjed: Lamartine, Mérimée, Tocqueville stb.)

II. A *Burgraves premièréjétől a Légende des Sièclesig. 1843—1859.* (Balzac-kal, majd Micheletvel foglalkozik előbb, aztán tér át Hugóra, kinek — már tárgyalt drámáin kívül — épen úgy egész pályáját, tehát nem csak a *Légende des Sièclesig* ki- vagy bezárólag tárgyalja, mint a két előbbi írónak és mint Sandnak, Sainte-Beuvenek, a mi tehát mind nem szorítható bele az 1843—59 évek időközébe.)

III. A *naturalismus*. 1859—1875. (Ez epocha De Vignyvel kezdődik, a mi tehát arra vall, hogy Brunetière felette tág értelmezést ad a naturalismus fogalmának; különben maga mondja másutt ez íróról, hogy még «a romantika ellenfelének» is túlzás volna őt nevezni. Egyébiránt De Vigny pályája jóformán a negyvenes években bezárult már, noha philosophiai költeményei összegyűjtve 1863-ban látnak napvilágot s hatása még későbbben kezdődik el. Ez író az irodalomtörténet még Hugo előtt, minden esetre még Musset előtt szokta tárgyalni; Brunetière azonban, mint az *Évolution de la poésie lyrique* című monographiájában is tette, s a miben Doumic*) egyedül követi őt, Musset után helyezi, kívül még az első epochában végez, holott De Vigny hamarabb lépett föl. — A naturalista regényírók, kikkel leginkább remélhettünk volna itt találkozni, mind mellőzve vannak, részint mert 1875 után léptek föl, részint mert szerzőnk nem akart oly írókkal foglalkozni, kik könyve írásakor még éltek. — Gautier mellett Augier, Dumas fils, Feuillet, Renan, Taine stb. egész pályája, bár 1872 után jóval túl terjed, van itt teljesen tárgyalva.)

Nem mondhatjuk tehát felettébb szerencsésnek a Brunetière ez időrendi csoportosítását sem. Ez epochák, bár, mint láttuk, kivitelképen bizonyos szellemi áramlatokat is jelölnek, legtöbbször könyvészeti, statistikai adatokat vesznek támaszpontul a mi vajmi keveset mond aztán az így körülhatárolt periodus jellemzésére és ennek tárgyköréről sem tájékoztat eléggé. Mi több, itt különösen ismétlődik az a jelenség, a mi már a classikai kor három főidőszakra osztásánál is szemünkbe tűnhetett, tudniillik, hogy az illető időbeli keretet úgy szólva szétrepeszti az az anyag, melyet szerzőnk beléje erőltet, mert a fölvetett időpontok határán túlterjed. Úgy hogy Brunetière, kinél hazájában senki többször és hatásosabban a chronologiai pontatlanság veszélyeire**) nem

*) Doumic azonban legalább közvetlen teszi Musset után De Vignyt és pedig csak mint philosophiai költőt, tehát pályájának legkéseibb részét tárgyalva.

**) Új, nagy irodalomtörténetében Brunetière már mindössze ily öt főszakaszt állít fel: I. Marottól Montaigneig. 1515—95. — II. A preciosité válsága. 1595—1660. — III. A classikai kor. 1660—95. — IV. Az ó-kori és modern párt vitája. 1695—1750. — V. Rousseautól V. Hugóig. 1750—1830. — Az I. főszakasz alszakaszai: 1. A renaissance mozgalma. — 2. A Pléiade. — 3. A classicus eszmény determinatója. (Eddig az I. 1. rész jelent meg.)

figyelmeztetett, itt maga chronologiai következetlenségeknek esik rabul.*)

Szintén nagy hive a chronológiának Lanson, annyira, hogy művéhez függelékül egy nagy becsű, bár nem mindenütt föltétlenül megbízható időrendi táblázatos kimutatást is csatol az írókról és műveikről. Ő azonban mégis főleg bizonyos szellemi irányok jelzésére fordít gondot. Az eszmék és izlés

*) A chronologia szem elől tévesztése nem egy jeles irodalomtörténésznek okozott már bajt. — Legyen szabad itt Péterfynek egy szép lapjára utalnunk, hol ez olvasható: «Franciaországban a nemzeti élet egysége mintegy ketté szakadt s az udvar egy külön világot képezett s egy külön világot a polgárság is. Racine szelleme a valóságnak már csak egyik oldalát tudja visszaadni . . . Így még mindig a valóság egy szép darabja rejtőzik tragédiája mögött; de gyökerei az életben nem oly mélyek többé. S gondolataink menete itt egy talán érdekes megfigyelésre vezet. A ki Molière szellemével tele szította magát, az csak skeptikus lehet Racine tragédiája iránt . . . Mikor a tragédiának valósági alapja szűkül, a tragédia is meggyöngül . . . A tragédiából mindinkább kiszoruló valóság érzete . . . magának más irányú tehetségekben egy új formát teremt, s ez nem annyira a tragédia mellett, mint a tragédia ellenében, a tragédia rovására fejlődött. Így támad Racine mellett Molière, Euripides ellenében Aristophanes.» (*A tragédiáról*. Székfoglaló a Kisfaludy-társaságban. 1887-ből. Péterfy J. *összegyűjtött munkái*. Budapest, 1902. II. kötet. 473—4. l.) E fejtegetéseknek ellentmond a chronologia, miután nem Molière támadt Racine mellett, illetőleg után (és ellenhatásul ellene, mint Aristophanes Euripides mellett, illetőleg után és ellenhatásul ellene), hanem megfordítva: mikor *Andromaque*kal, első remekével fellép Racine, akkor Molière már a *Misanthrope*-ot is előadatta; azután pedig tényleg egymás mellett virágzott éveken át Molière vígjátéka és Racine tragédiája, még pedig mint lényegében véve teljesen rokon alkotás. Racine ugyanis annyira nem a «valósági alap szűkülését» a «valóság érzetének kiszorulását» jelzi a francia tragédiában, hogy ő épen ellenkezőleg egy Corneille után és Corneille ellenében egyenesen a mindennapi élethez vitte közelebb a tragédiát, az események mint a jellemek tekintetében, úgy hogy Racine épen Molière vígjátékköltészetének realista szellemével azonos æsthetikai irányt képvisel a tragédia terén. Racine tragédiájáról tehát épen nem állíthatni, hogy «gyökerei az életben nem oly mélyek többé». Sőt inkább: e gyökerek jóval mélyebbek nála, mint közvetlen nagy elődjénél, Corneillenél. Legfőleg azt mondhatnók, hogy ha a Pyrrhusok csak a XVII. századnak, viszont az *Andromaque*-ok és a *Hermione*-ok a XVII. századnak és egyszersmind minden időknek valóságából vannak véve; am azok a kor, emezek az örök emberi szempontjából is igazak.

terén fölmerülő fontosabb áramlatokra, ismételten hangsúlyozom, Brunetière sem mulaszt el koronként rá-rámutatni, (v. ö. a burleszkekről vagy a nemzetgazdákrol szóló cikkeket), miként nem mulasztják el a többi szerzők sem; mindazonáltal Lanson az, ki a szóban levő szempontot legrendszeresebben és legnagyobb méretekben érvényesíti. — Az egyes századokhoz, és pedig nem csak az új ærát megnyitókhoz, vagyis a szó legszorosabb értelmében vett korszakalkotókhoz (például XVI. vagy XIX. század.), de a többiekhez is tájékoztató bevezetést ír az akkori szellemi életnek főbb mozzanatairól és ezáltal már eleve kijelöli mintegy az irodalmi jelenségek számára az ezeket megillető helyeket, rámutatva azokra a gyökérszálakra, melyekkel azok ott a talajba mélyen benyúlnak. Egyszersmind míg Brunetière jobbadán beéri annyival, hogy — bár inkább csak szórványosan — egy-egy műfajnak (például regénynek, szinköltészetnek) fejlődési folyamatát érintse, addig Lanson széles műveltségtörténeti alapon tárja elénk, miben különbözik minden században az a periodus, mely még az előbbi hagyományainak folytatása attól, melyben az új század jelleme már kialakult, és emez meg attól, melyben megkezdődik már az átalakulás. Ime azonban Lanson csoportosítási módozata részleteiben, még pedig az ujkortól kezdve, mint a hol különösebben válik tanulságossá:

XV. század. Öt «könyv». I. Renaissance és reformatio. 1535 előtt. (Miért csak 1535-ig? Talán mert ez a *Gargantua* éve? *Patagruel* azonban már 1533-ban jelent meg. Aztán az itt tárgyalt Marot és Marguerite de Navarre pályája 1535 ön túl terjed: tehát már itt az időbeli keretnek az a szétrepedése észlelhető, mi Brunetièrenél oly gyakori.)

II. *A főbb áramlatok megkülönböztetése. 1535—50.* (Feletébb általánosságban tartott czím, mely tulajdonképen Lanson egész csoportosításmódjára ráillik; itt, különösen alkalmazva, némi csatlódást szül, mert sok mindent látszik ígérni és annál kevesebbet nyújt, minthogy mindössze ez írókról szól: Rabelais, Calvin, La Boétie és Amyot, kinek Plutarch fordítása pedig 1559-ben jelen meg először.)

III. *Tudós és művészies költészet. 1550-től.* (Tehát a «főbb áramlatok» egyikének tulajdonképeni «megkülönböztetése». Két fejezetből áll. Az első *A Pléiade theorái* a lyoni iskolát is fölöeli, holott Maurice Scève *Délieje* már 1544-ben jelent meg,

tehát időrendileg az előbbi «könyvbe» tartoznék. — A másik *Temperamentumokról* ígér beszélni, holott a Pléiade költőiben, kikről szól, csak elvétve akad erősebb egyéni temperamentum, az egyéniség meglehetősen háttérbe szorulván költészetökben.)

IV. *Polgárháborúk. Ezmék és szenvedélyek harcjai. 1562—94.* (Mémoire- és pamphletírók, meg predikátorok után, szerencsés ellentétül itt szerepel a béke és tolerancia apostola is, Montaigne.)

V. *Átmenet a klasszikus irodalomhoz.* (A nagy klasszikusok irodalma értendő, mert a harmadik könyv címe, ha nem mondta is ki nyíltan, de eléggé sejtette, hogy a klasszikai irány, a renaissance ez egyetemes iránya, a XVI. század közepétől áthatotta már a francia irodalmat. — Itt különben IV. Henrik korának irodalma foglaltatik, de Malherbe kivételével még. Különösen meglepő, hogy sem e könyvben, sem az előbbieken nincs szó a század szinköltészetéről, mely pedig a lyra mellett, sőt még a lyránál is inkább tekinthető átmenetnek a nagy klasszikusokhoz.)

XVII. század. *Négy könyv. I. A remekművek előkészítése.* (Malherbe, a vers előkészítője; utána, de nem — mint várnók — közvetlenül, a próza előkészítője, Guez de Balzac. Az utóbbival és a szabályszerűség eruditus apostolával, Chapelainnel együtt, úgy szólva melléjük elrejtetten, mint «a classicismus három munkásának» egyike áll Descartes, kinek *Discoursja* pedig a *Ciddel* legalább is egyszerre jelent meg. — A Malherbe fejezete és a Balzacé közé ezt a harmadikat szúrja Lanson: *Elkésettek és eltévedtek.* Elkésettekről, a szintén kedvelt «előfutárok» e pendantjairól előszeretettel beszélnek a francia irodalomtörténetek, így Faguet a *XVIII. század elkésetteiről*, a nagy *Petit de Julleville a Renaissance elkésetteiről*; Lanson maga azonban itt csak egy igazán elkésettről tud beszámolni, D'Aubignéről, kit már IV. Henrik koránál is említett különben és kit mindenki már tényleg a XVI. századnál tárgyal. De miért volnának viszont «eltévedtek» az ugyanitt szereplő D'Urfé, Voiture, Mlle de Scudéry, sőt Scarron, nehéz megérteni, minthogy ezek se nem túlkorai, se nem szórványos, de sőt irányító, minden esetre a legdivatosabb jelenségek.)

II. *A nagy klasszikusok első nemzedéke.* (Csak Corneille és Pascal ebből.)

III. *A nagy klasszikai művészek.* (Miután a művészetiség hang-

sulyozva van, joggal szerepelhetne itt a kiváló formaművész, Pascal, ha itt szerepel a pongyolán rögtönözve stilisáló Molière. Ugyanitt az első könyvnek, mely a főuri írókról szól, végén az eruditus benzésekről számol be szerzőnk; ezuttal bizonyára nem annyira ellentét kedvéért, hanem mert nem tudta máshová fiókozni el ez anyagot.)

IV. *A klasszikai kor vége.* (Tudniillik a nagy classikusoké. Az antik és modern párt vitája. La Bruyère és Fénelon.)

A XVIII. század négy könyvéből főként a két utolsó érdekelhet, melyek közös czíme: *Temperamentumok és eszmék*, a mi általánosságban tartott kifejezés ugyan, de az erős egyéniségekben és világfölgörgető eszmékben gazdag századról joggal van használva különben. — A negyedik könyv utolsó fejezetében, mint a nagy *Petit de Julleville* ugyancsak e század végén teszi, először vesz Lanson magának alkalmat arra, hogy a külföldre gyakorolt, sőt a külföldről jött hatásokkal külön foglalozzék. Az összehasonlító irodalomtörténetírás bizonyára külön tudományág; de azért még sem volna szabad arra szorítkozni, hogy csak a XVIII. századnál reflectáljunk részletesebben a külföldre, a mit már Villemain megtett, kinek útmutatását nem követik és nem fejlesztik eléggé tovább szerzőink. — Az ötödik könyvben a Bernardin de Saint-Pierréről szóló fejezet után ily című következik: *Egy közeli átalakulás jelei* s ebben a romantika előkészítő jelenségeiről van szó; bizonyára ezek egyike Bernardin de Saint-Pierre is, ki tehát már ide lett volna besorozható. — A XIX. századnál a forradalomnak a legújabb korhoz csatolása azt az időrendi visszasságot szüli, hogy a természetesen a XVIII. században tárgyalt André Chéniernek politikai ellenfele, Desmoulin itt áll elénk a forradalom publicistáival egyetemben, kik közt pedig Chénier is joggal követelhet magának előkelő helyet. — Maga a XIX. század aztán Lansonnál e két iránynyal merül ki: romantika és naturalismus. Az utóbbi minősítéssel illeti Lanson, még mesterénél, Brunetièrenél is tágabb értelmezéssel az 1850—90. terjedő egész irodalmat, úgy hogy az ötödik fejezet negyedik cikkének czíme: *Hors du naturalisme* e könyv nem egy más részére is ráillenék. Megemlítem még, hogy az utolsó kiadásokban a negyedik könyv bővebben tárgyalja külön a «jelen órának» «alakulóban levő irodalmát» is.)

Az irányok jelölése tehát, miként mindezekből megítélhetjük, szintén sok nehézséggel jár. Szerzőnk azonkívül.

hogy szintén nem marad megóva mindig a chronologiai következetlenségektől, a szellemi áramlatok fejtegetésénél nem hatol mindig elég mélyre és elég szabatosan: hogy csak egyet említek, meglephet például az, hogy bár naturalismussal kívánta jellemezni ő is a XIX. századot, nem mutat rá az idealismus és realismus hatásainak és visszahatásainak lánczolatára, mely oly érdekesen vonúl végig a költészet fejlődésén. Különben itt észlelhető összes fogyatkozásait nemcsak neki kell betudnunk, hanem azon körülménynek is, hogy nincs még elegendő előmunkálat ahhoz, hogy ezt az emelkedett szempontot mindenütt kellő sikerrel lehessen érvényesíteni. Épen ezért azt sem róhatni föl Lansonnak, ha aztán nem marad meg következetesen és kizárólag e szempont mellett. — A többi szerzők közül azok, kik az irányok kiemelésére szintén különösebb hajlandóságot tanusítanak, még jóval kevesebbet nyújtanak mint Lanson; így Birch-Hirschfeld és Faguet. Amaz, mint a nagy *Petit de Julleville* is megtette, kiemeli fejezeteinek címeiben az oly irodalmi fontosságú társadalmi eseményeket, minők a Rambouillet-salon megnyitása, és a Francia Akadémia alapítása; Lanson nyomán «XIV. Lajos és az előkelő világ írói», majd egészen tárczaszerűen hangzón, «Képek az erkölcsök és jellemek világából» címmel közöl fejezeteket: ennyi az egész. Faguetnél már többet és értékesebbet találunk. Így közöl conclusionokat, végfejezeteket, melyek Lanson bevezetéseinek pendantjai gyanánt, az illető századnak (esetleg kornak) mérlegét állapítják meg utólagos visszatekintéssel és az elért eredmények összegezésével; különösen pedig a XVIII. századnál közöl ily szellemes és tartalmas irányjelöléseket: «politikai reactio, szép-irodalmi renaissance, renaissance az érzelmek terén». Azonban ennyi is csak elvétele, szórványosan akad Faguetnél. — Az irányjelölés kapcsán aztán e szerzők és Lanson közt egy oly különbség mutatkozik, melynek sokkal jelentősebb az alapja, mintsem első tekintetre vélnők. Lanson ugyanis, a kimagasló egyéniségeknek, mint az illető irányok leghathatósabb és leggeniálisabb megtestesítőinek meg annyi külön fejezetet szentel, úgy hogy nála a fejezeteknek is sűrűn szolgál irónév címül. E tekintetben annyira megy, hogy aztán két könyvben, két egymástól messze elvetett fejezetben szól «Voltaire ifjúságáról» — Voltaire 61-ik éveig számítva ezt! — és «a

ferneyi pátriarcháról». (Különben Brunetièrre már épen három epochában, három külön cikkben tárgyalja Voltaire pályáját.) Faguetnél mindössze ennyi névvel találkozunk: Rutebeuf, Ronsard, Hardy, Corneille, Rousseau és Voltaire. (Utóbbi «La fin de Voltaire» című fejezetben, melynek hiányzik Faguetnél a megfelelő társa: Voltaire pályájának eleje.) Suchiernél csak az egyetlenegy Machaut neve fordul elő. Holott az anonymnak kikiáltott középkor eléggé bővelkedik érdekes egyéniségekben. (Marie de France és Chrétien de Troyes, Rutebeuf és Villon, Jean de Meung és a krónikáírók stb.) Sőt Birch-Hirschfeldnél sem sokkal akad több mint Faguetnél: Malherbe, Descartes, Pascal; Boileau, La Fontaine; Voltaire, Diderot, Rousseau. A ki e fejezetcíme után ítélne a francia irodalom gazdagságáról, ugyancsak hézagos képet alkotna magának. — E hézagosságnak azonban, ismételjük, jelentős oka van. Faguet ugyanis és e német társszerzők tulajdonképen egyébre fordítják az anyagesoportositásnál gondjokat, mint az irányok kiemelésére és ezzel kapcsolatban a kimagasló egyéniségeknek előtérbe állítására; ők a műfajok szerinti csoportosítást tüzték magok elé főczélul. Faguet így aztán rendesen beéri a fejezetek címeiben pusztán az illető műfaj vagy válfaj nevével, a nélkül, hogy arról is tájékoztatni kívánna, mely írókról szándékozik szólni az illető helyen. Birch-Hirschfeld meg már épen annyira általánosságban marad, hogy nem egyszer csak ily két kategóriát különböztet meg: költészet és próza. Az utóbbi szerzőnél a XVI. főszakasz 3-ik fejezetét mint curiosumot említjük meg külön; ugyanis ezt a fölíratot viseli: *Die dramatische und die lyrische Dichtung*, azonban a lyráról egy szó sem található benne. (Suchier maga olykor főszakaszainak címét is a műfajok köréből veszi következetlenül: *Ó-francia nép-epos, középkori dráma*.)

A műfajok szempontjához, melyet Gaston Paris *Manuelje* kizárólag alkalmaz a középkornál, a többi irodalomtörténetek is szívesen folyamodnak a nagy *Petit de Julléville*től le Doumicig. Nem lephet meg tehát, ha Brunetièrre szintén vissza-visszatér e régi szerelméhez. Legsajátosabb azonban itt is a Lanson eljárása, ki ezt a szempontot szintén többször igénybe veszi anyagának rendezésénél. Már a középkori szinköltészetet is, mint ezt az ő nyomán Suchier is

teszi, a XIV. század elvégzése után, egyhuzamban tárgyalja előlről kezdve, vagyis az időrend addigi vezérfonalának elszakításával. Majd közvetlen Corneille, illetve Molière előtt tekinti át egyhuzamban az egész újkori tragédiát és vígjátékot Jodelletől kezdve: úgy hogy itt a XVI. századot a XVII. századba s hozzá még Corneille munkásságát két külön könyvbe illeszti bele. — A műfajok szerinti elrendezés elve a XVIII. századnál lép végre Lansonnál előtérbe, legalább ideiglenesen, a *Műformák* című könyvben, melynek fejezetei: lyra, tragédia, vígjáték és színmű, regény. A műfajoknak e váratlan, hirtelen előtérbe léptetése inkább csak a két utolsó fejezet révén okadatolható, a mennyiben valóban erősebb átalakulásnak indul ekkortájt a «műforma» a regényben, középfa-jú színműben és a vígjátékban. — Megjegyzem pótlólag, hogy míg a tragédiával teljesen itt végez szerzőnk, addig a vígjátéknak legutolsó genialis képviselője, Beaumarchais még nem itt kerül sorra, hanem időrendben, a XVIII. század végén, hol az illető fejezet ily fölíratot visel: *Figaro házassága*, a mi különösen meglepő, mert az összes irodalmi alkotások közül így ez az egyetlenegy mű, melyet szerzőnk arra méltatott művében, hogy fejezetcímül alkalmazza, a mi e darabra nézve, minden æsthetikai és kortörténeti, sőt egyenesen politikai fontossága mellett is túlon túl nagy megtiszteltetés. — A műfaj szempontja aztán a romantikától kezdődően jut Lansonnál teljes uralomra.

Egyébiránt épen Lanson az, ki erős vádbeszédet tart előszavában a chronologia érdekében a műfaji kategoriák felállítása, mint állítólag sok rossz okozója ellen. Szerinte ugyanis ez egyfelől arra csábít, hogy névjegyzékké sekélyesítsük el az irodalomtörténetet, «fejezet-fiókokba öntvén bele egy-egy századnak összes üledékét», bármennyire ellentétes elemekből alakult is ez egybe. Ez a vád azonban inkább egyes irodalomtörténetírók tapintatlansága, semmint a kérdéses szempont ellen szólhat. Másfelől különösen megnehezíti, úgy mond Lanson, azon prózáirók elhelyezését, «kik nem tiszta művészek, vagy kiknek nem művészi alkotás a céljuk». Ezek miatt tudniillik fölbomlik az időrend, ha őket az előre bocsátott költők után mint trainardokat, Nachzüglereket vonultatjuk föl: így nem lesz hű a XVI. század képe, ha Rabelais Montaigne társaságában Ronsard és Desportes után jön.

vagy ha Montaigne Marot előtt, Rabelais előtt (miért épen emez előtt?) vonúl föl, — a XVII-iké, ha együvé helyezzük Pascalt, La Rochefoucauld-t és La Bruyère-t; a XVIII-iké, ha Montesquieu Buffon mellett és Rousseau után (miért épen utána?) áll elénk. «Mindenütt, teszi hozzá szerzőnk, a hol nem nyomozandó egy műfajnak fejlődése, sőt még akkor is a legtöbbször, a chronológiához kell tartanunk magunkat. Ez az a vezérfonál, melyet a lehető legkevesebbszer szabad megszakítanunk». Bizonyára chronologia és folyton chronologia legyen jelszavunk, mert mint Brunetièrere emlékeztetõn tanítja szerzőnk, ez képesít arra, hogy lehetőleg föl-tüntessük az élet mozgalmát; de Lanson szavaiból egyúttal az is kiviláglik, hogy vannak bizonyos esetek, mikor mégis «megszakítható» az időrendi fonál, így például mikor egy műfaj fejlődését kell nyomoznunk. Kár, hogy Lanson nem tér ki annak fölfejtésére, mikor kell ezt nyomoznunk. Szerzőnk így nyilatkozik másutt: «Valamennyi tekintélyes művet azon helyre illesztettem, mely azokat keltöknél fogva megilleti; a mi a másodrendű munkákat illeti, melyeket zavar kikerülése végett el kellett helyökről mozdítanom és máshová állítanom, az ugyanazon műfajbeli remekék köré csoportosítva, az olvasó könnyen vissza fogja őket helyezhetni megfelelő időpontjukra». Ezúttal sem beszél ugyan Lanson határozott szabattossággal, azonban mégis itt már egyenesen oly esetekre czélok, midõn okvetlenül szükséges a műfaj szerinti csoportosítás, «zavar kikerülése végett». — Annyi bizonyos, hogy a műfaj szerinti csoportosításra Lanson sem hivatkozhatik mindig mentségül ott, hol az időrend ellen vét: így például midõn — Voltaire ifjúkora és patriarchasága közé közbeszúr-tan — Montesquieuról és az Encyclopédia embereirõl szól, ha emezek kisebbjeit Diderot előtt tárgyalja, úgy itt semmiesetre sem a műfaji tárgyalás kényszere miatt törte meg az időrendet, mert mindazon «philosophusokat» épen úgy helyez-hette volna Diderot után is!

Részemrõl egyáltalán nem látom be, miért volna a műfaj szempontja eo ipso összeférhetetlen az időrenddel. Annyi azonban kétségtelen, hogy minden egyes műfajnál elõlrõl kellvén kezdeni a tárgyalást, mindig vissza kell térnünk az időrendben, úgy, hogy az ily szempont szerint írt irodalomtörténet nem egyetlenegy végig szõtt hosszú fonálból áll,

hanem több egyforma hosszúságú, egymás mellé állított fonalak csomóinak sorozatából. De vajon megtalálható különben bármely más fölosztási módozat alapján készült irodalomtörténetben csakugyan sértetlenül oly egyetlenegy végigszótt fonál? Lehetséges-e egyáltalán eszményi szabotossággal juttatni érvényre a chronológiát, nem is szólva arról, hogy itt is ad absurdum vezetne a rideg túlzás, mert oda jutnánk, hogy nemcsak évek, de — föltéve ennek lehetőségét — hónapok és talán napok szerint kellene tárgyalnunk a jelenségeket, úgy hogy még egy író munkásságát sem tárgyalhatnók egyhúzában, és aprólékos időrendi adatoknak statistikaszzerű egymásutánjává szakadoznék szét az irodalomtörténetírás? Okvetlen elrendezni és csoportosítani kell az anyagot, ez pedig mindig a chronológiának több-kevesebb engedménye árán hajtható végre. Ha tehát a műfajok szerinti tárgyalásnak eljárás módja szintén ily engedményeket, ily megalkuvást kíván, pusztán ezért még nem kárhoztatható. — Van különben ez eljárás módnak a most mondottaknál jóval nagyobb baja, melyre Lanson nem utal, és mely valóságos szervi hiba. Nem az olyan esetre czélzok, minő a nagy *Petit de Julleville*ben (VII. k. 419—20 ll.) fordul elő, hol Chateaubriand, Stäelné és Hugo regényeit meg a Mérimée novelláit a regényrovatban nem fejtegeti Pellissier, hanem utal azokra a más szerzők tollából származó fejezetekre, melyek ez írókat önállóan tárgyalják s hol azon műveikről is volt már szó: ez legfőlebb szerkesztési hiba. De igenis arra czélzok, hogy minden oly író, ki többoldalú munkásságot fejtett ki, ha műfaji kategoriákat állítunk föl, ezeknek illető fejezeteiben mindenütt újra tárgyalandó, tehát munkásságát föl kell aprózunk, a helyett, hogy egységes, összefüggő képet nyújthatnánk róla. Mégis valljuk be, hogy ez a baj sem annyira kétségbeesítő, mint a minőnek első tekintetre látszik. Ha a Brunetiére-ek és Lansonok Voltaire pályáját két-három külön részben, egymástól messze elvetve beszéljük meg, miért kellene föltétlenül kárhoztatni a műfaj-kategoriákat, ha náluk is ily disjecta membra találhatók? Aztán akármilyen sokoldalú és genialis legyen egy író, tehetsége rendszerint egy műfajban, vagy legalább egymáshoz közel eső fajokban nyilatkozik meg egész nagyságában és mélységében, tehát ott vehetünk s kell is vennünk magunknak alkalmat arra, hogy egyé-

niségét behatóbban megvilágítsuk, a mi egyik főfeladata az irodalomtörténetírónak: így Bossuet-t inkább a szónoklat terén mutathatjuk be teljes mivoltában mintsem a történetírásnál, hová tartozó művei különben is egyházi szónoklatainak szellemétől vannak áthatva, — Corneillet inkább tragédiáiban, mintsem különben is cothurnusos hangú vígjátékaiban, — Voltairet inkább leveleiben és pamphletjeiben, mintsem egyéb műveiben, hol különben szintén rendszeren a csevegő, vagy vitatkozó részekkel válik ki, — Hugot inkább a lyrában és lyrai eposban, mintsem regényeiben vagy drámáiban, melyeknek szebb részei különben is lyrai vagy eposi természetűek.

A műfajkategorciák föllállításához általában mindegyre vissza-visszatérnek szerzőink, elannyira, hogy ha azt rendszer szokás szerint specialis időrendi fölosztással vagy irányok jelzésével combinálják is, ez mind csak azon szempont ideiglenes megzavarásaként tünik föl. És ez jóformán nem is igen lehetséges másképen, mert bizonyos tekintetben a műfaj-kategorciák szerinti a legtermészetesebb tárgyalásmód: ha ugyanis valamely műnek jelentőségét meg akarjuk állapítani, mindig tekintetbe kell vennünk, minő megelőző jelenségek találhatók ugyanazon a téren, a mint ezt rendszeren teszik is a monographiaírók, és a mint ezt az irodalomtörténetírónak szintén lehetséges és ajánlatos tennie, noha kevesebb rendszertelenséggel, mint Lansontól láttuk megkíséreltetni Corneille és Molière alkalmából.*) Azt talán fölösleges volna bizonyítgatnunk, hogy a chronologia az ilyen fajtájú csoportosításon belül nemcsak szintén alkalmazható, hanem okvetlenül alkalmazandó, valamint hogy szintén alkalmazható és alkalmazandó a szellemi áramlatok kiemelése. Az utóbbit, mint emelkedett fölfogásról tanúskodó szempontot magasztaltuk föntebb: ne feledjük mégis ezúttal hangsúlyozni, hogy föltétlen és kizáró uralma tulajdonképen a műveltségtörténet körébe tartozik, melynek ugyan bizonyára egyik részeként tekintendő az irodalomtörténet, azon-

*) Említsük meg itt, mily rendszertelenség van viszont Racine tárgyalásánál a nagy *Petit de Julleville*ben (V. kötet): *Athalie* után következik a kor többi vallásos színiköltőinek, aztán Racine *stíljének* és végül Racine más kortársainak megbeszélése.

ban az irodalom mégis több mint pusztán műveltségtörténeti adalék; mert egyúttal, sőt mindenek fölött æsthetikai jelenség, már pedig ez az æsthetikai jelleg épen a műfajoknak mint ilyeneknek figyelemre méltatásával juthat különösen érvényre az irodalomtörténetben. Nem arról van itt szó, hogy visszatérjünk a Laharpe-ok modorához és a szabályokat cultiváló iskolai rhetorikák meg poétikák sokszor mondva csinált schemáinak, sokszor üres szórszálhasogatásainak hódoljunk, vagy épen másik szélsőségbe menve és divatoskodni akarva a Brunetièerekkel darwini evolutio tüneteit keressük, természettudományi mélységeket szenvedélyen: hanem annak jogosságát kívántuk vitatni, hogy miután a szellemi alkotások az irodalom terén is bizonyos lélektani alapú, benső természetű törvényekkel bíró formákban nyilvánulnak, e formák szerint csoportosíthatjuk az alkotások áttekintését. — Annál jogosabbnak tartjuk ezt, mert van még egy oly nagy előnye, melyre most végül még rá kell mutatnunk: ez előny abban nyilvánul, hogy jóval egyöntetűbb és világosabb, mint a többi eljárás mód. Egyöntetűbb, mert itt a chronologiai és szellemi áramlat szempontja, miután alája van rendelve, nem rontja meg a tárgyalás következetességét, és így az irodalom történetírója ment maradhat attól a bajtól, mely oly egyetemes említett szerzőinknél, tudniillik, hogy egyik csoportosításmódtól a másikhoz csapongjon, háromfelét is combinálva rendszertelenül. Továbbá világosabb is, mert rendkívül egyszerűsíti a sok fő és alsó, harmad- és negyedrendű újabb meg újabb osztályozásokat. — Ez utóbbi előnyét különösen akkor méltányolhatjuk, ha megfigyeljük, mily hihetetlen dolgokat visznek véghez szerzőink a fiókozásokkal, már a mennyiben nem követik a kis *Petit de Julleville* fölöttes kényelmes modorát, mely — közbevetőleg mondva — megkülönbözteti évszámokkal az egyes századok elejét, közepét és végét, olykor ily két kategoriát állít föl: költők meg prózairók, és aztán az írók neveiből ad hosszú nomenclaturát fejezetcímekül. Brunetièerenél van 3 «Könyv», 3 «Fejezet», 12 «Epocha» s ezek alatt majd másfélszáz czikk, melyek tulajdonképen tartalmazzák tehát mint legvégső fiókok az irodalom anyagát. Lansonnál van 6 Rész, 22 Könyv, 74 Fejezet és több mint két és félszáz czikk! A műfajok kategoriáit különösebben igénybevevők közül Faguetnál már csak 7 Rész és 81 Feje-

zet van, de hiányzik a cikkekre osztás, mert az írók hosszú lélekzetű sorozata minden fejezet; Suchieréknél, hol a cikkek szintén hiányoznak, van 19 könyv és 78 fejezet. Legyen szabad ezek után a magam eljárásáról számolnom be.

Nálam van a műfaj szerinti fölosztásra támaszkodva összesen 5 Fejezet, 24 Szakasz és 98 cikk. (A kötet elején álló tartalomjegyzék különben, mely nem tőlem származik, nem mindenütt szabatos). A középkort összefoglalóan, egy fejezetben tárgyalom; a XVI-iktól kezdve aztán valamennyi századnak külön fejezet jut. Noha mellőztem a «költészet és próza» szokásos kettős főkategóriájának föllállítását, ilyen, lehetőleg rokonságuk szerint csoportosított szakaszok rovatában helyeztem el anyagomat: lyra, epos és próza-elbeszélés, színiköltés; — szónoklat, publicistika; — történetírás, memoire-és levéltudomány; philosophiai, moralista, hitvitázó írók. E szakaszok alatt külön cikkekbe foglalva következnek külön az egyes nagy írók, és együvé foglaltan a kisebbek. — Önként értetődik, hogy azon szakaszok, vagyis műfaj-rovatok nincsenek meg egyformán valamennyien minden századnál. Sőt sorrendjük sem egyforma mindenütt: a XVIII. századnál már épen az egész sorrendet megfordítottam; előre bocsátottam a «fölvilágosodás» harczosait, kik a próza terén vívják nagy harcukat, és csak aztán szóltam a költőkről, ideértve természetesen a prózában író elbeszélőket is. Az utóbbiakat némi technikai következetlenséggel a XVII. századnál egy *Epikai költészet* című szakasznak B) alszakaszaként beszélem meg, a verses eposzról szóló A) alszakasz után. Ellenben már nem következetlenség, ha a középkorban, vagyis kezdődése idején a próza-elbeszélést a versesről szóló fejezetnek utolsó, toldalékcikke gyanánt közlöm; mint szintén nem az, ha a XVII. század színiköltésének két főváltóját nem, mint másutt csak két cikkben, de két alszakaszba osztottam be, mint ezt ekkori dús és remek virágzása megkívánta. — Az eposzt az újkorban mindenütt a lyrával együvé foglaltam egyszerűsítés kedvéért; így a XVI. és XVIII. századnál, tekintve az ekkori epikai költészetnek jelentéktelen voltát; ugyanilyen okból a XVII. századnál, hol a lyra s epos szintén egyaránt gyöngén termel, kivéve az egy La Fontainet; végül a XIX. századnál meg azért, mert ha itt dúsán virágzik is mind a két műfaj, de másfelől az epikai alkotások szoro-

san össze vannak forrva a lyraiakkal s ezek jellegét viselik magokon. (A didactikai költészetnek nem adtam külön rovatot, mert úgy is vagy lyrai vagy epikai jelleget ölt, épen úgy mint a satirikus vagy idylli, melyek tulajdonképen mind nem költészeti fajok, csak irány- vagy tárgynemek.) A XVI. század elbeszélő irodalmánál a költői műfajoknak másutt mindenütt változatlanul használt sorrendjétől is el kellett térnem; a verses epos után ugyanis közvetlen, tehát az elbeszélő irodalom félbeszakításával, a szinköltést soroztam mint a verses epossal és a lyrával azonos classikai szellemnek termékét; míg a prózaelbeszélést, ezt a sajátosan modern válfajt csak a szinköltés után közlöm. — A műfajok szerinti címzést csak épen két fejezetnél kényszerültem mellőzni: az egyik az egész munka elején, a középkorhoz bevezetésül szolgál és a nyelvnek, az irodalom eszközének megalakulásáról szól; a másik a XIX. századhoz bevezetésül a romantika vezérelveinek Chateaubriand és Staëlné által történt előkészítését vázolja.

IV.

Az eddigiiek tulajdonképen mind a fölosztásra vonatkoztak. Szintén figyelmet érdemel az elosztásnak kérdése is, értve ez alatt azt az arányosságot, melyben a bármily szempont szerint fölosztott irodalomtörténeti anyag részeinek egymással állniok kell. A lehető legelemibb követelmények egyike ez, de melyről, mint az elemi igazságokról általában az emberi elme, az irodalomtörténetírás is gyakran megfeledkezik. Épen ezért nem lehet eléggé helyeselnünk Brunetièret, midőn azt vallja, hogy ő az irodalom egyes részeinek terjedelmét jelentőségükhöz mértén törekedett arányosítani. Valóban a legszigorúbb mértani pontosságra, az íveknek, sőt lapoknak szabatos előzetes kiszámítására van itt szükség, mert különben lavina temet el, vagy legalább is erős következetlenségekbe esünk.

Példa erre mindjárt maga Brunetièrre, ki iménti nyilatkozata ellenére sem maradt mindig hű kitünő elvéhez a gyakorlatban. Így fölötte mostohán bánik el a középkorral.

*) A 236. l. nálam 1. §. sajtóhibából ismétlés 2. §. helyett.

Emennek érdekében Lanson 1894-ben valóságos reform-harcot kívánt megindítani: «Eljött az ideje, írta, hogy bekebelezzük a középkort a francia irodalom teljes egészébe»; ütött már végső percze annak az «előítélet»-nek, melynek következtében addig «az egész nemzeti irodalom tanulmányozói följogosítva érezték magokat ez irodalom négy-öt századának megvetésére». Lanson e szavaival meglehetősen nyitott ajtót tört be, mert már ő előtte, nem is szólva a németekről, a francia kézikönyvek rendszeresen felölelték a középkort. Tény azonban, hogy Brunetiére maga rendkívül csekély részt szán ennek, mert kevéssé becsüli és szereti; nem lephet meg, ha most megindult nagy irodalomtörténete már egyenesen az újkornál kezdődik. Brunetiére, bár azt hangoztatja, hogy a terjedelem kimérésében nem akart a maga rokon- vagy ellen-szenvi szerint járni el, ezúttal azonban mégis kivételt tett. Felettébb szűkre szabta a középkor terjedelmét, és e kereten belül aztán szertelen aránytalanságot tanúsít az egyes írók tárgyalásánál, elannyira, hogy egy Froissartnak, a kitünő elbeszélő és színes ecsettel festő krónikásnak alig két sort, míg Comy-nesnek egész fejezetet adott. Az újkorban szintén föltűnő aránytalanságok akadnak: Duclos, a XVIII. század e harmadrangú regényírója, moralistája és történetírója annyi teret kap, mint Malebranche és Tocqueville, Vauvenargues és Feuille-let, — bővebben van tárgyalva mint Calprenède vagy Helvétius; egy Théophile Gautier, kinek költészete csak kortörténeti érde-
 dekű technikai virtuositás, annyi térre van érdemesítve, mint Leconte de Lisle, sőt már $\frac{1}{4}$ részzel kevesebb hely jut Alfred de Mussetnek, kivel egyáltalán roppant röviden bánik el szerzőnk. Sajátos méltánytalanságot tanúsít különben egyes újkori írókkal szemben Brunetiére a tartalomjegyzékben is, a kötet végén, hol typographiai módon jelzi, mert neveiket megannyi külön sorban a lap közepére nyomatja, mely francia írókat tart ő érdemeseknek arra, hogy mint legkiválóbb jelen-ségekké foglalkozzék velök az irodalomtörténetírás. Ez a fényes sorozat nem talán Rabelaisvel, Montaignenyel, sőt nem is Corneillejel vagy Pascallal kezdődik, hanem La Rochefoucauldval, ki pedig mélyen eltörpül a most em-lített lángelmékkal szemben. Következik aztán Molière, La Fontaine, Bossuet, Racine, Bourdaloue, Boileau, s azzal vége a XVII. századnak. A XVIII. századból már senkit sem ér

ez a megtiszteltetés. A XIX.-ből Balzac, Michelet, Hugo, Sand, Sainte-Beuve nevéből áll a sorozat, tehát Chateaubriand, Staëlné, Musset, Taine stb. nincsenek ide véve. Szerencsére, magában a *Manuel*ben azért nem egy a mellőzöttek közül van oly bőven, sőt esetleg bővebben tárgyalva mint a mention honorableban részesülők némelyike.

Mindez azonban jelentéktelen ahhoz képest, a mit Faguet-nál találni, ki a kérdéses tekintetben a legnagyobb recordot érte el. Az egész középkornak, a XV. század végéig két és félszáz lapot, a XVI. századnak aztán egymagának kétszáz lapon fölül szentel, míg ellenben a rendkívül mozgalmas és gazdag XVIII. század csak 130 lapot kap nála. A lángelmékben, hatalmas alkotásokban oly dúd XVII. és XIX. század, a francia irodalom e legdicsőbb két időszaka, melyek mindegyike két-két kötetre terjed a nagy *Petit de Julleville*ben, itt már csak 180, illetőleg 150 lapra zsugorodik össze. (Nálam az egyes részek terjedelmének aránya, az illusztrációk leszámításával, körülbelül ez: középkor $2\frac{1}{2}$, XVI. század 2, XVII. sz. 4, XVIII. sz. 3, XIX. sz. 4 ív körül.) El kell ismernünk, hogy Faguet, az ő könnyed csevegő modorában sokszor pár sorban nemcsak szebbet, hanem többet is mond, mint mások egész lapon; de mégis ez a tömörítés, akármilyen nagy művészetel hajtva végre, nem mindig a legalkalmasabb mód a nagy közönség tájékoztatására, azonfölül, hogy a rövidség gyakran jár, mint látni fogjuk, hézagossággal. Nyilvánvaló, hogy Faguet így gondolkozott, a miben pedig nem volt teljesen igaza: a ki bővebben akarja véleményemet erről vagy arról az íróról, műről hallani, annak rendelkezésére állanak az illető századokról szóló specialis tanulmány-köteteim; én itt megragadom az alkalmat, hogy a középkorral kissé bővebben foglalkozzam, melyről eddig úgy sem igen irtam; a XVI. századról is maradt több érdekes mondanivalóm, tehát ennek is lehetőleg teret juttatok, valamint a többi századok, így főleg a XVIII. egyes, másod- és harmadrangú jelenségeinek, ha alkalomadtán úgy telik benne kedvem. Így aztán szabadon ereszti tollát, hogy az kénye-kedve szerint hol futtában végezzen a legnagyobbakkal, hol hosszasan időzzék az apróságoknál, miközben az aránytalanság hihetetlen mérvet ölt. Jean Le Maire de Belges 10 lap; a XVIII. századbéli précieux apró versek gyártói 11, a miből Benserade egymaga

négvet kap; a burleszkek 4 lapjából viszont D'Assoucynek 1, az egészen obscurus Le Paysnek több mint $\frac{1}{2}$ lap jut. A XVIII. században Chamfort és Mme Roland 2—2 lap, Rivarol 1 lap; a XIX. században Arnault 2 lap, Joubert szintén 2 stb. Ezekkel szemben állnak aztán a következő lapszámok: Pascal 1, Bossuet és Lamartine 2—2, Corneille és Racine 4—4, Molière $3\frac{1}{2}$, Balzac $1\frac{1}{2}$, Michelet és Leconte de Lisle $\frac{2}{3}$ — $\frac{2}{3}$, Mérimée és Sand 1—1. Sand nagy szenvedélyregényeivel $3\frac{1}{2}$ sorban végez szerzőnk, *Adolphenak* azonban 5 sort szentel, a mennyit *Manon Lescaut*nak is szentelt. Musset *Confession*járól ennyit mond: «nagy önéletrajzi regény, mely eléggé unalmas», míg a Cherbuliez *Méta Holdeniséről* 4 sornyi magasztalásban áradoz, («igazi remek, mely Staëlné *De l'Allemagne* mellett Megjegyzés és Igazítás szerepére van hivatva»), Léon Daudetnek is 4 sorban előlegezi jós lélekkel a jövő dicsőséget, mint a kiben szerinte «talán nagy író» lappang. Ballanche, Leroux, Prudhon 6—6 sorával szemben Lacordairenek csak épen nevét említi meg: Guizot-t mindössze 15 sorra, míg a történetíró Albert de Broglie herczeget $18\frac{1}{2}$, De Vogüét meg már épen 30 sorra érdemesíti.

Faguetval különben Birch-Hirschfeld is versenyezni látszik olykor, elosztás tekintetében. Bár a 700 sűrűn nyomott oldalnyi, nagy 4° alakú könyvnek az újkor több, mint felét foglalja el, szintén meglepő aránytalanul bánik el a német szerző is némely írókkal. A XVI. században, mely pedig 60 lapon fölül terjed, egy Maurice Scève csak két sort kap, a mennyit Héroet és Charles Fontaine, mintha ezekkel teljesen egyenrangú volna. A XVIII. század 80 oldal; de ha Faguet egy Mirabeauról ennyit mondott: «a leghatalmasabb» (tudniillik a szónokok közt), itt sincs róla sokkal több: «a politikai szónoklat új művészetének legragyogóbb mestere volt». Az «emberbarát» abbé de Saint-Pierre, egyszerűen megemlítve mint «különféle reformiratok szerzője», míg D'Argenson marquis méltatása 8 sorra rug. Barante, kiről mindjárt még szölok, 13 sort kap, annyit, mennyit Tocqueville és Thiers, holott Guizot csak 18, Mignet meg épen 1 sort kap. Hennequin, Tainenek e korán elhunyt és nem eléggé tisztult gondolkozású tanítványa, kit a nagy *Petit de Julleville* is mellöz, 6 sorban méltatva, míg Villemain $3\frac{1}{2}$ sor-

ban, Edmond Scherer pedig nevének pusztá említésével kénytelen beérni. A XIX. század lyrikusai közül Heredia osztályrésze 3 sor, mikor egy Eugène Manuelnek 5, Theurietnek, mint versírónak épen 15, sőt egy Aicardnak is 3 $\frac{1}{2}$ jut. Jules Sandeau regényeivel 4 sorban végez szerzőnk, holott 7 sort szentel annak a Paul de Kocknak, kinek nevét nem méltatják tollukra többi szerzőink, ide értve a nagy *Petit de Julleville*-t is, mert a VIII. k. 698 l. említettése, hol francia íróknak a külföldön szerepléséről van szó, nem számíthat.

A terjedelem arányosságával kapcsolatban fölmerül az a kérdés is, mennyiben törekedhetik az irodalomtörténet teljességre? Nemcsak úgy értjük ezt, hogy mely időpontig terjedjen az irodalom története, noha ez is szót érdemel, a mennyiben e tekintetben is eltérések észlelhetők; így bár átlag véve rendszeren a XIX. század végéig szokás elkísérni az irodalom fejlődését, mégis Brunetière *Manueljénél* azt tapasztaltuk, hogy mellözi az e század harmadik harmadában föllépő írókat: Augier, Feuillet, Leconte de Lisle, Taine, Renan, Dumas fils a legutolsók időrendben, kikkel még végez; Dowden*) angol műve pedig már egyenesen 1850-nel zárja le a francia irodalom történetét, úgy hogy a Flaubert föllépése is kívül esik e könyv keretén. De ezek mégis csak kivételes jelenségek. — Azzal a kérdéssel akarunk itt tulajdonképen foglalkozni, hogy az egyes századok határain belül, mely írókról szükséges multhatatlanul megemlékeznünk. Itt különösen két dolgot kell szemünk előtt tartani. Egyik az, hogy minden teljesség csak viszonylagos, mert a legrengtegebb terjedelmű és eruditiójú munkák sem lehetnek absolute kimerítő repertoriumok: példa rá akár a XVIII. században a benézésektől kezdett, és ma az Institut tagjaitól folytatott, immár harmincz s egynéhány 4^o kötetre terjedő híres *Histoire littéraire*, mely még mindig csak a XIV. századnál jár. A másik szem előtt tartandó dolog általában az irodalomtörténet anyagának megállapításával kapcsolatos. Nem szabad felednünk ugyanis, hogy az irodalom története tulajdonképen a szépíróké, még pedig első sorban azoké, kik lehetőleg egyetemes, örök emberi érdekűeknek bizonyulnak; másodsorban meg azoké, kik ma már ily érdeklődést kevésbé vagy alig

*) Dowden: *A short history of french literature*. London, 1857.

kelhetnek, de a magok idejére jelentős hatást gyakoroltak, mint valamely fontos iránynak többé-kevésbé ephemer természetű első képviselői; vagy ha nem gyakoroltak is oly hatást, későbbi fontos jelenségeknek első csiráit tartalmazták. Szóval mindenekelőtt az æsthetikai érték és aztán a kortörténeti jelentőség szempontja irányadó arra nézve, fölveendő-e valamely író az irodalomtörténetbe vagy sem. A szaktudományi írók csak annyiban tartoznak az így fölfogott irodalomtörténet keretébe, a mennyiben magok is szépírók voltak, vagy a szépírókra hatottak irányítólag, vagy legalább ezek szellemének legmélyebb és legpregnansabb kifejezői. (V. ö. Descartesot, ki egyszerre nagy író és nagy gondolkozó, vagy a XIX. század természettudósait, kik közt annyi a lángelméjű tudós és oly kevés a formaművész nagy író.) Még a nyelv története sem tartozik szorosan véve az irodalom körébe, úgy hogy a nagy *Petit de Julleville*, mely «az irodalom és a nyelv történetét» kívánta nyújtani, kettős anyagának ez utóbbi, második részét mindig elkülönítve, a kötetek végén adja: az irodalomtörténet írójának bizonyára szólnia kell munkája elején a nyelv megalakulásáról, a mi egyszersmind a nemzet megalakulását és — mint érintettem — az irodalom eszközének létrejöttét jelenti, de aztán be kell érnie a továbbiakban azzal, hogy a nyelv fejlődéséről legfőlebb æsthetikai szempontból emlékezzék meg alkalmilag, mint ezt *Lanson* is teszi a XVI. és XVII. századnál.

Természetesen sok függ attól is, mekkora terjedelemben és minő czélből, miféle olvasók számára dolgozzuk föl az anyagot; de minél rövidebbre van kiszabva területünk és minél kevésbé szakszerű közönségnek írunk, annál inkább óvakodnunk kell ettől a mindig kísértő két szélsőségtől: egyfelől a nem multhatatlanul szükségesnek, tehát fölösleges ballastnak fölvételétől, másfelől a jelentékeny mozzanatok elfeledésétől. Mint vétnek szerzőink ez ellen lépten-nyomon, számos példával illusztrálhatjuk.

A nagy *Petit de Julleville*, mely *Leygues* közoktatásügyi minisztersége idején jelent meg, kinek írói működésén annyit gúnyolódtak azóta ellenfelei, czélszerűnek látta e poeta miniszterről is megemlékezni. *Chantavoine* sajnálatosnak nyilvánította, hogy *Leygues* abba hagyta a verselést, mert hiszen *Et in Arcadia!* de megnyugodott abban a gondolatban, hogy

módjában áll egykori írókollegáinak ... kitüntetésekét osztogatni. Nem tudom, hajlandó volna-e ily tizenkettő rangú verselő érdemeinek megörökítésére ma is Chantavoine, ez idő szerint a *Journal des Débats*nak, azon lapnak munkatársa, melynél senki kegyetlenebb gúnyt nem üzött Leyguesnek írói babérokra áhítozásából. Tény az, hogy a nomenclaturaszerűségnek már éppen megriasztóan hódol a nagy *Petit de Julleville* más helyein. A VIII. kötetben egy fejezet, melynek czíme «A napjainkbeli történetírók névsora», 298—303 ll. tényleg hosszú listáját adja apróbetűs nyomással az Institut történetíró tagjainak, a Francia Akadémia halhatatlanjaival egyetemben. Ez a nomenclaturaszerűség még a stilben is jelentkezik néhol, így például ugyane kötetben egy Doumic képes a szellemtelen iskolai könyvek száraz fölsoroló módjában emlékezni meg az újabb drámairodalom egyik kimagasló jelenségéről illetéknépen: «Említsük még meg az *Amourette* Portó-Richetől». — Viszont akad aztán feledékenység is itt-ott e nagy műben.

Azt kevésbé róhatjuk föl, hogy e nyolcz kötetes nagy munka sem emlékezik meg Bouillyról, ennek a Kotzebue által átdolgozásra méltatott érzékeny pantomimikás, (süketnéma ifjút szerepeltető) melodramájáról, melyről egyértelműen hallgatnak nemcsak az említett kézikönyvek, de még a monographiák is, így Nivelles de la Chaussée-ről szóló Lanson-tól, mely a comédie larmoyante fejlődését Augierig elkíséri, vagy a két kötetes *La comédie en France au XVIII. siècle* Lenientől, mely a középfajú darabokat is felöleli, végül Petit de Julleville teljeszinköltészettörténete, *Le théâtre en France*. Ismétlem, e mulasztást nem róhatjuk föl fölöttébb; elvégre mind e szerzőknek mentségök lehet az, hogy nem járhatnak ma magyarországi reáliskolába, hol Bouilly művét az *Abbé de l'Épée*t, mint a francia szinköltészet egyik különösen jeles termékét olvastatják. (E czélból nemrég közzé tették magyar jegyzetes kiadásban.)* Kevésbé menthető már a

*) Az új reáliskolai Tanterv, Corneille, Racine, Molière művei mellett mindössze egy megnevezett szindarabot ajánl olvasásra, habár nem ugyanazon fokon (VII. és VIII. oszt.), hanem valamivel alantabb (VI. oszt.), t. i. a *L'abbé de l'Épée*t. E mű a XVIII. század végének egyik legzajosabb sikere volt és a külföldön, így nálunk is sokáig divatozott; de éppen ez a mű típusa azoknak a szindaraboknak, me-

nagy *Petit de Julleville*ben egy *Tocqueville* feledése; a VIII. kötetben *Seignobos* ugyan mintegy ismétlőleg megemlíti nevét, *Mignet* és *Louis Blanc* közt, de a VII. kötetben *Crozals*, kinek beszélnie kellett volna róla, és ki *Baranteról* meg tudott emlékezni, feledte őt. Ezzel szemben viszont akadnak írók, kiknek egyszeri fölemlítése elegendő lett volna

lyek kézzelfoghatóan bizonyítják, hogy szinpadi siker és irodalmi érték nem jár szükségszerűen együtt. Epen oly, sőt több joggal vehette volna fel a *Tanterv* *Mercier* híres *Eczetárusát*, mely szintén bejárta akkor az európai szinpadokat és mely már valóban irodalomtörténeti nevű írónak alkotása. Különben, ha a VI. osztály (!) számára valami könnyedebb, ifjúsági olvasmánynak illő drámát akart ajánlani a *Tanterv*, nem kellett volna egy avúltas nyelvű XVIII. századbeli ócska melodráamához folyamodnia, mikor *Mlle de la Seiglièretől* *Abbé Constantin*ig elég modernebb mű állhatott rendelkezésére. — Különben a *Tanterv* illető részében ezt olvasni: «Elbeszélő és történeti próza, levelek, olvasmányok a természettudomány, ipar és művészet köréből», s aztán zárjelben *Thiers*, *Ségur* és *Barante*, tehát három történetíró, meg *Sévigné*né neve után ötödiknek és utolsónak áll ott a *Bouilly* neve, kit e szerint miféle fajtájú írónak (elbeszélő próza képviselőjének?) tekint a *Tanterv*, nem világlik ki. — Részemről természetesen fölöslegesnek véltem egy *Bouilly*val is foglalkozni. — Egyébiránt *Bouilly* nem az egyetlen, kit a *Tanterv* daczára mellőznöm kellett. A németeknek különös kedvence *Barante*, ki valamivel *Thierry* *Ágost* előtt lépett fel és ennek a XVIII. század philosophiai történetírásával szemben visszahatásszerű irányát, a leíró s elbeszélő jellegű történetírást már megkísérelte, de mint azok a francia irodalomtörténészek is elismerik, kik vele bővebben foglalkoznak, sokkal kisebb tehetséggel; tulajdonképen csak a krónikások elbeszéléseit írja át, élénkebb színezés és erősebb hév híján, főleg pedig minden kritika nélkül. Miként *Doumic* és *Lanson*, magam is elhagyhatónak tartottam ez irót, miután épen a XIX. század óriási anyagánál lehetőleg csak a legkiválóbbakra kellett szorítkoznom: mellőztem, mondom, noha reáliskoláinkban az 1899-iki új *tanterv* óta mint a francia történetírás egyik főjelesét tárgyalják a VI. osztályban, miként a németek is szokták, *Jeanne d'Arc*ról szóló lapjait olvastatva, holott ha valamit olvastatni akarunk e tárgyról francia történetírótól, úgy bizonyára *Michelet*nek, e páratlan remekírónak ide vonatkozó, tán legremekebb lapjait kellene. *Michelet* stíljét megértheti az oly fokon álló ifjúság, melynek számára *Tanterv*ünk ugyanott *Victor Hugot* is ajánlja. — Megemlítem azt is, hogy az új *Tanterv*ben *Barante* mellett még csak *Thiers* és *Ségur* említve a történetírók közül, holott a régi *tanterv*nek legalább utasításai őt történetírót soroltak föl: igaz, hogy ezek közt épen úgy hiányzott a *Barante* mint a *Michelet* neve. Reméljük, hogy a jövő *Tanterve* *Barante* után majd *Michelet*-t is rehabilitálni fogja.

e nagy műben is, de több fejezetben fordulnak elő, mert e fejezeteket különböző szerzők írták, a szerkesztő pedig elfelejtett segíteni a dolgon. Így a VI. kötetben Chamfort Rivarol egyaránt szerepelnek az ancien régime végének és a forradalomnak tárgyalásánál, amott a «causeurök és írók», emitt az «újságírók» rovatában (435—44 és 721, továbbá 717—719. ll.); Lebrun-Pindár szerepel a «lyrikusok» és a *Forradalom alatti irodalom* rovatában (648—50, 734—5. ll.) Volneyről először Brunel ír, másodszer Chuquet (382—3 és 698—9. ll.) ugyanazon műveiről, és pedig az első, Brumel bővebben.

Magok a kézikönyvek szerzői közt írók kihagyása tekintében Brunetiére áll első helyen, sőt páratlanul. Az előszóban utal arra, hogy nem vette föl Mme De Sévigné-t és Saint Simont. Nem képtelenség-e oly francia irodalomtörténet, melyből e két név hiányozzék? Brunetiére azzal érvel, hogy a nagy levélíró első kiadása 1725-ben «vagy épen 1734-ben», a nagy mémoires-íróé 1824-ben jelenvén meg. «befolyásuk nem érzékelhető a történelemben». Különös logikával jegyzi meg azonban, hogy mégis Sévigné-t 1734 tájt tárgyalná «egy terjedelmesebb irodalomtörténetben»: meglátjuk, áll-e e kijelentése mellett most megindított nagy munkájában, és vajon Saint Simont is megjelenésének ideje, 1824 tájt fogja-e ott tárgyalni? Különben miért vette föl akkor, ha így gondolkozott, a középkorba Comynest, kinek mémoiresjai csak 1520—30. közt, és a XVIII. századba Chéniert, kinek költeményei csak 1819-ben, tehát a szerzők halála után és az új, illetve legújabb korban láttak napvilágot? Agrippa D'Aubignéről, Retz bibornokról szintén hallgat Brunetiére, talán mert szintén nem voltak közvetlen hatással korukra; de Calvinról és Montchrétienről már nem mondhatni ezt, pedig őket is hiában keresnök a *Manuel*-ben. Egy helyt ezt a fejezetcímet olvassuk: «a vígjáték Molièretől Destouchesig»; keresem, hol fordul elő Destouches maga, de nem találom, csak Beaumarchaist látom tárgyalni, még pedig közvetlen *A tragédia vége* című cikk előtt, vagyis oly sorrendben, melynek érdekes ellentétét tapasztaltuk Lansonnál.

Faguet elég bőven ír a «gauderheimi» (sic!) «apácza-fejedelemasszonyról» Hroswitháról, pedig ez a német iroda-

lomtörténetbe tartozik, — Marco-Polóról, kiről Gaston Paris Suchier bírálataiban már kiemelte, hogy nem francziául írt, hanem velencei nyelven mondta tollba művét valakinek, a ki aztán rossz francziasággal írta le és csak később dolgozta át megint más valaki francziára, úgy hogy a középkor híres utazója bátran ki is hagyható a franczia irodalom történetéből. Ellenben feledi Faguet megemlíteni a napjainkbeli regényírók közül Pierre Lotit, sőt csak egy hajszálon függött, hogy Anatole Francet is nem feledte, kit Doumic maga szintén feledett a legutóbbi időkig, így kézikönyvének még 19-ik kiadásába sem vette föl: Faguet a kritikáról szóló rovat írása közben vette észre és itt pótolja mulasztását, itt beszél France regényeiről, a mi elég furcsa. Szintügy föltűnő Faguetnál az egyes műveknek is feledése. Marot komoly költészeténél épen az *Enferről* nem szól; Corneillenél leggyöngébb tragédiái közül akárhányat megnevez, de elhagyja *Rodogunet*. De Maistre-enél elhagyja a Pápáról szóló könyvet. (Domic viszont Bourgetnál a *Disciplet* feledte, mely mulasztását a 22-ik kiadásban aztán már pótolja. Ugyanő ma sem tárgyalja Diderot regényeit.)

Végül Birch-Hirschfeldnél hasztalan keresni Chamfort-t Rivarolt. Mme de Maintenont említve nem érinti, hogy mint íróőnek is köze volna az irodalomhoz. Saint-Amantnak épen legjelentékenyebb műveiről, lyrai költeményeiről hallgat. Dancourtnak főműve, a *Chevalier à la mode* mellözve, mint mellözve Marivauxnál kitűnő vigjátéka, a *Fausses Confidences*, Théophile Gautiernál híres regénye, a *Capitaine Fracasse*. De Vignynél, mintegy ellentétül Doumichoz, ki ez írónak csak philosophiai költeményeit fejtegeti, mindössze az elbeszélő költeményekről tesz szerzőnk említést. Hugonál idézi a *Voix intérieures*beli kevésbé jelentékeny *A Olympio* című költeményt, míg a világhírű *Tristesse d'Olympiot* (*Rayons et ombres*) ennyire már nem méltatja. Hasztalan kerestem végül a korszakalkotó nagy műbíró és jeles regényíró Fromentin nevét is Birch-Hirschfeldnél, noha ez írók mások behatón méltatják, így Faguet, ki magasztalásokkal halmozza el, Lanson, ki önálló cikket szentel neki stb.

AZ ÉLET VALÓDI CZELJA.

Az emberi élet meghosszabbításával, könnyen magyarázható okokból, mindenkor fogalkoztak a tudósok és nemtudósok,

E törekvés örök, csak formájában változott, csak intenzívitasában volt hullámzásoknak alávetve, a szerint, a mint az uralkodó világfelfogás az ember földi létét értékelte. Természetes is. Minden örömünk, minden gyászunk, minden keserőségünk és összes reményeink felett ott suhogtatja szárnyait a kimulás. A kimulás gondolata korunk túlfínomúlt emberét ép úgy remegteti meg, mint egykor barlangokban lakó elődeit. Az élet legpessimistikusabb felfogása mellett épen oly görcsösen ragaszkodunk e földi léthez, mint a hogy a legderültebb philosophia mellett szívszorongva gondolunk a végre.

A földi élet teljes lebecsülésének és a halálnak, mint egy szebb, jobb élet kezdetében való hit abszolút példaira csak a keresztyénség bölcsőkorában találunk fanatikus eseteket. Egyebekben a lélek halhatatlanságában, egy túlvilági életben való hit mellett is, a logikus következetesség ellenére minél hosszabbra óhajtjuk nyujtani ezt az életet minden nyomorúsága mellett.

A középkor különösen gazdag volt mindenféle találmányban, melyek az élet határának kitágítását célozták. E kor gondolkodói és tudósai nem tartották volna életök munkáját teljesnek, ha a cél elérésére tudásuk és munkájok gyümölcseiből bőséges adójokat le nem róják. Nem érdemelte volna meg a bölcselő nevét, ha valamely szert fel nem talál, mely az embereket az élet élvezetének meghosszabbítására képesíti. Az astrologia, az alchemia ép úgy, mint a titkos tudományokkal túlon túl telített orvostan, igen bőkezűek voltak az elkerülhetlen emberi sors elodázására irányuló tanácsok osztogatásában.

E tanácsok nem voltak mindig teljesen aggálytalanok. Még a XVIII-ik század közepén egy német orvos, dr. Cohausen I. H. *Hermippus redivivus* című munkájában, mely sok olvasóra, sok hívőre talált és így sok kiadást ért, azt ajánlja, a mit már Dávid király használt és azóta sok késő kort ért hatalmas és nevezetes ember oly sikeresen alkalmazott, hogy a kortól elnyűtt, betegség miatt legyengült, az élet hosszú harcában leromlott szervezetet fiatal lényekkel való állandó érintkezés által felfrissítsék. Szerintök, ha a tüdőveszes lehelet öl, akkor az élettől, egészségtől duzzadó fiatal lény kipárolgása, lehelete életet ad, a mint a virág illata felfrissít, egészséget és jókedvet terjeszt maga körül.

Nem ilyen logikai következtetésre építette szereinek hatékonyságát az a svéd orvos, ki 107 évet élt, és hosszú életének példaadó gyümölcseként egy elixirt hagyott az utókorra, a melyet összealkotott Hippokrates, Gallenus, Celsus, Arnault de Villeneuve, Paracelsus műveinek tanulmányozása alapján, és saját kutatásainak hosszú éveit alatt. E hét szerből álló orvossággal vetélkedett népszerűségben de Lormenak, három francia király első orvosának «élethigany»-a. E tanácsoknak és szereknek nagy és tartós hatása, csodás sikere abban rejlett, hogy hittek bennök. Ha e szerek összetételét ismerjük is ma, ha könnyedén újra összekotyvaszthatnók is, hatásuk örökre elveszett és soha új életre nem ébredhet. Nem hathatnak, mert meggyőző erejük és a beléjük vetett naiv hit örökre elapadt. A kik hittek bennök, azoknál a suggestio erejével csodákat művelt.

Az orvostan természettudományi alapokra fektetése, az életműködéseket előidéző és föntartó tényezőknek élettani kutatása a makrobiotikában csak diätetikus és hygienikus tanácsoknak engedett teret. A csodaszerek kora lejárt és ezek kimultával lejárt e munkák kelendősége is.

Az élet meghosszabbítását célzó törekvéseknek a mult században így majdnem teljesen megszakadt fonalát felveszi korunk egyik legnevesebb természettudósa, Mecsnikoff *) és

*) *Studien über die Natur des Menschen. Eine optimistische Philosophie von Elias Mecsnikoff, Professor am Institut Pasteur. Autorisirte Ausgabe, eingeführt durch Wilhelm Ostwald. Verlag von Veit et Co. in Leipzig 1904.*

művének német kiadását egy nem kevésbé fényes hangzású név birtokosa, Ostwald vezeti be. «Mit évezredek rejtélynek tartottak — mondja előszavában Ostwald — az emberi élet örökös ellentmondásai, mind szerzőnket is foglalkoztatja, de nem mint megoldásra váró rejtély, hanem mint tudományos kérdés». Tekintettel az exact tudományoktól elértekre, ma már semmi sem látszik lehetetlennek. Már nem ábránd, ha az átlagos életkor meghosszabbításának jövő képét megfestjük.

Mecsnikoff nem fogadja el azt a tételt, hogy az aggkori elváltozásokat mint valamely élettani jelenséget, tehát elháríthatatlant fogjuk fel. Az elváltozások ellen küzdeni, ma, Mecsnikoff állítása szerint, épen oly tudományos kérdés, mint akármely más. Az emberi természetbe való mélyebb betekintés, mint azt nekünk a természettudományok mai methodikája megengedi, jogosulttá teszi azt a reményt, hogy a disharmonia harmoniává változtatható és hogy a céltudatos kutatás eredményei e téren is, bár talán csak a messze jövőben, el nem maradhatnak.

E meggyőződés bírta rá Mecsnikoffot, hogy a részleges jelenségek tanulmányozásából az általános összefoglalásra térjen, az élet általános jelenségeinek magyarázatából új, eddig fel nem tárt kilátásokat nyújtva, másokat is tanulmányozásukra serkentsen. Törekvésében támogatja az a megismerés is, hogy a természettudományok haladásával uralkodóvá vált materialistikus (mechanikus) és atomistikus felfogás ha indirecte az anyagi lét alapját megjavította is, de nem tudja a művelt emberiséget foglalkoztató bölcséleti és erkölcsi kérdéseket megoldani. Csak a vallást rombolta le, megfosztotta az emberiséget a vallás nyújtotta vigasztól, de nem tudott helyébe jobbat és állandóbbat helyezni.

A vallás nyújtotta szilárd támasztól így megfosztva, sok modern ember csak nehezen találja fel azt a nyugvó pontot, a melyből élete folyását irányíthatja, a melyből az egyének különböző kategóriáihoz való viszonyát rendezheti. Ez a létező viszonyokkal való elégedetlenség a pessimismus és mysticismus felé terelte az emberek javát.

Ezek a kételyek más okokból keletkezve, a megismerés más alapjain épülve is fel, végig vonulnak minden kor egymástól mindenben különböző gondolkodóinak lelki vilá-

gán. A lét céljának theosophikus megoldásába soha sem nyugodott bele a gondolkodók számra nézve is tekintélyes része. A vallást pótolni akaró erkölccstan megalkotására legalkalmasabbnak mindenkor az emberi természet tanulmányozását tartották, melynek megismeréséből a jó és rossz fogalma leghatározottabb formájában alkotható meg. Plato bölcselete a tökéletes ember harmonikus kiképzését célozta. Az antik törekvés, mely a természettel összhangba akarta hozni az erkölcsi élet tanulmányozását, egy külön tannak, a metropathiának, kifejlődésére vezetett. Hasonlót céloztak a renaissance kor rationalistikus elméletei. A XVIII. század francia bölcselői is az erkölcsről szóló nézeteiket az emberi természet tanulmányozásából merítették. Ezzel ellentétben minden időben, minden népek vallása azokból a bajokból, a melyek az emberi természet fogyatékoságából erednek, a physikum és lélek közötti ellentétet állapították meg és azokkal a bajokkal és nyomorúságokkal, a melyeket az előbbinek el kell viselnie, szembe állították azt a vég nélküli boldogságot, mely ez utóbbira egy másik jobb világban vár. Sem a vallás vizsgálásai, sem a pessimistikus bölcsék bölcseleteinek végső conclusiói az embert céljához, Mecsnikoff szerint, közelebb nem hozták. Sikerekre csak az exact tudomány mutathat, mely kiindulva az ember természetének tárgyilagos tanulmányozásából, a származásból indokolt és az irrationalis életmód okozta disharmoniák ellen napról-napra szaporodó eszközökkel küzd.

Ezt tűzve ki céljául Mecsnikoff, az embernél alacsonyabb teremtmények szervezetében nyilvánuló harmoniák és disharmoniák tanulmányozásába bocsátkozik. Kezdi az embernek e földön való megjelenését megelőző idő szerves világának ismertetésével, megállapítja, hogy a természetben a haladás általános érvényességű törvényei nem találhatók fel.

Főlemlíti és leírja a vanília és orchideák megtermékenyítésének csodás folyamatát. Kimutatja, hogy vannak a földi léthez helyesen és ahhoz helytelenül alkalmazkodó teremtmények, vannak csodás célszerűségű szervek és vannak fölösleges, sőt káros szervek. Az embernek az anthropoidmajmoktól való származását, a fogsor, a végtagok, az agy hasonló vagy jobban mondvá egyező szerkezetét nem tekintve, támogatja az ember és majom féregnyulványának hasonló

tosságán, a placenta és foetus analogiáján kívül a szó modern értelmében vett vérrokonság. Az anthropoid-majom és az ember vérsavójának egyező hæmolytikus véroldó és præcipitáló tulajdonságai. Már Darwin az ember és majom közötti rokonság támogatására említi, hogy ugyanazok az elősdiék élnek rajtok, a mi a nedvek azonos volta mellett szól. Ezt a kérdést újabb időben nagy jelentőségű felfedezések egész más alapokon indulva oldják meg. E felfedezések az egy fajú állatok vérenek egymáshoz való különös viszonyára és törvényszerűen állandó sajátosságaira vonatkoznak. Ha ugyanis két rokon rágcsáló pl. a házi nyúl és tengeri malacz vérét egymással keverjük, akkor a keverék semmiben sem változik és tér el a két keverésnek alávetett vértől. A vért alkotó vörös vérséjtek teljesen változatlanul maradnak, ha azonban a vérsavót oly házi nyúl vérével elegyítjük, a mely előbb tengeri malacz vérével kevertetett, akkor azt tapasztaljuk, hogy a vér elveszti eredeti sötét színét és világos piros lesz. E színváltozásnak az a magyarázata, hogy a tengeri malacz vörös vérséjtjei a præparált házi nyúl vérsavójában oldódnak. Ha a vérsavóhoz nem tiszta vért, hanem a tengeri malacz vérsavóját keverjük, a folyadékban dús csapadékképződés jön létre. A vérnek e jellemző tulajdonságait nevezzük első esetben véroldó, a második esetben csapadékképző (præcipitáló) hatásnak. Grünbaum Liverpoolban három anthropoid-majom, gorilla, schimpans és orang-utánag vérét keverte embervérrel kezelt állatok vérsavójával és ugyanazokat a véroldó és csapadékképző sajátságokat tapasztalta, mintha embervérrel keverte volna a savót. Bizonyítékául az igazi vérrokonságnak és nemcsak felületes hasonlatosság igazolásául. A fajok eredete nem mindig lassú fejlődés eredménye. Már ezt is előre látta Darwin, ha ténybeli támogatása e föltevésnek nem is állott rendelkezésére. Bebizonyította Hugo de Vries, kinek sikerült egy virágból (*Oenotera Lamarckiana*) 12 új fajtát tenyészteni. Föltehető, hogy az ember is nem lassan vált el a hozzá legközelebb rokon anthropoidoktól, hanem hirtelen, az intellectualis erőnek föllépésével az első emberben, ki a variabilitás egy korszakában nagyobb koponyával, fejlettebb agyvelővel majomszülőktől született. Ez nem csodálatos. Ma is születnek úgynevezett csodagyermek, kik oly szellemi tulajdonságokkal

rendelkeznek, a melyeknek még nyomát sem találjuk fel szülőikben. Ilyen például Inaudi, a számológépművész. E gyors átmenettel, a magasabb szellemi tulajdonságoktól megváltozott életviszonyokkal a vegetatív szervek, valamint az ivarszervek sem tartottak lépést. Innen az ezekben mutatkozó disharmonia. Egyes szervek jelentékeny átalakuláson mentek keresztül, erősebben fejlődtek ki vagy elcsenevéstek. Ez elcsenevéstedett, hivatás nélküli, tehát teljesen fölösleges szervek az ember állati származásának legfeltűnőbb bizonyítékai.

A változott viszonyok csakhamar megteremtették a családi élet disharmoniáit is. Az első emberek korlátlan szaporodásra voltak utalva a létfenntartás érdekében. A megélhetésnek nehézségei, a családi élet legeltérőbb kialakulása mellett is, a nemzés korlátozására vezettek a legkülönbözőbb formában. A nemzés korlátozásának példáira az állatvilágban nem találunk.

Az ember mint társas lény az együttélésre és a kölcsönösségre való ösztönét nem állati őseitől örökölte, hanem később fejlődtek ki nála. Ez az ösztön bizonyos korlátoknak alávetett. Kiterjesztése az egész emberiségre áthidalhatatlan akadályokba ütközik. Az egynyelvűség, egy vallás, egyfajúság által felállított korlátok folytonos változásoknak vannak alávetve. A socialis ösztön, mai kialakulásában, nem ad kielégítő választ arra a kérdésünkre, mit tartunk szerencsés életviszonynak (azaz ki tartsa magát szerencsés embernek), mit tartunk igazságnak, ha socialis berendezésünkön annyi emberrel történik igazságtalanság és annyi ember szenved el ilyent. E socialis disharmoniák magyarázatául a socialis élet, mint ösztönnek újabb, illetve fiatalabb kialakulása szolgálhat. E magyarázatot nem alkalmazhatjuk a létfenntartásban megnyilatkozó disharmoniákra. Ez az ösztön a lények egész sorozatában fejlődött ki, hogy fejlődésének legmagasabb fokát az emberben találja fel. Az élet szeretete és az egyéni megmaradás vágya az egész szerves világban otthonos. Ellenére annak, hogy a halál teljes ismeretlenségével még a legtöbb magasabb rendű emlősnél is találkozunk, már a legalacsonyabb szerves lényeknél is csodás eszközöket látunk, melyek a veszély és halál kikerülését célozzák. Az élet ösztöne és a halál félelme az embernél is csak fejlődésével, a haladó

korral fejlődik ki teljesen. A halál félelme teszi alapját a buddha vallás fenséges pessimismusának, ugyanez nyilatkozik meg paradoxan a pessimista philosophusok (Schopenhauer, Rousseau, Hartmann) műveiben, számos nagy író mondásaiban, írásaiban (Tolstoi, Zola, Ibsen, Goncourt, Byron). A halál félelme kétségtelenül ösztönszerű, fejlettebb műveltség mellett csak kifejezettebb és tudatosabb. A késő vénség nem értékelheti az életet kisebbre, mint az erők teljes ép-sége és nem fosztja meg a halált félelmes voltától. Az aggnak ezzel ellentétszerű gyakori öngyilkossága nem életúnt-ságukból következik, hanem keresetképtelenséggel föl-idézett nyomorból, fájdalmas betegségeikből. Az életösztön disharmoniája a maga megfoghatatlan szörnyűségében legéle-sebben a halál percének közeledtével nyilatkozik meg. Az emberiség e tragikus rejtély kulcsát már rég kereste. A rend-szeresített vallások épen úgy, mint már az ókor philoso-phusai (Socrates, Cicero, Seneca).

Összegezve a mondottakat, az ember természete, ha sok tekintetben tökéletesnek és fenségesnek mondható is, sok szenvedés forrását alkotó disharmoniát rejt magában, emlé-keztetve azokra a rovarokra, kiket ösztönük ellentállás nélkül a fény felé röpködtet, a melyen szárnyaikat megegetik.

A tudatos életnek már első idejében, régen, mielőtt a tudomány a disharmoniákat felismerte és azokra figyelmez-tetett, megvolt az emberekben az akarat, hogy természetök-nek tökéletlenségeit megszüntessék vagy azokon legalább enyhítsenek.

E törekvés teremtette meg a lélek fogalmát, már a leg-primitivebb népeknél e törekvés vonul vörös fonálként keresztül minden valláson, vigaszként nyújtva egy másvilági élet hitét, a földi élet sok bajáért. E másvilági életben való hitből formálódott ki az istenség fogalma, mint legfelsőbb lényé. E siron túli életben való hit egyes vad néptörzsnél, valamint más vallások hitbuzgó rajongóinál is fölülemelke-dett a halál ösztönszerű félelmén.

A vallások feladatuknak a földöntúli élet ígéréstével, a melylyel az emberi természet legnagyobb disharmoniájával, a halál gondolatával akarták az emberiséget megbarátkoz-tatni, nem merítették ki. Törekedtek az élet kisebb dishar-moniáin is enyhíteni. A táplálkozás, a nemi életműködések

szabályozásával, a betegségek elleni védekezés és azok gyógyítása útján.

A bölcselmi rendszerek javarésze, szorosan símulva a vallásos felfogásokhoz, inkább költői, mint észszerű érvekkel támogatja a másvilági élet létezését, még Spinoza is hisz a léleknek az ősanyagba való visszatérésében, ha nem is annak további egyéni életében. Az újabb philosophusok kivétel nélkül lemondanak a léleknek a halált túlélő egyéni létéről, de valamely örök, általános principium (örök erő Spencernél) létezését veszik föl, mely magában fogadja az egyéniségtől megfosztott lelket. Gyöngé vigasz.

A természettudományi alapokon nyugvó kutatás nem nyugszik bele a változhatlan sorsba, mint a philosophia, a sensibilitas fokától függően pessimistikus vagy optimistikus resignatióval, hanem erélyes, czéltudatos haladásával, lépésről lépésre hódít a halál birodalmából.

A pestis, a cholera, a diphteritis és más fertőző megbetegedések már rég nem Isten ostorai, a mióta kór-okozókat ismerjük és megtanultuk az ellenük való védekezést, sőt gyógyításukat is. A sebkezelés modern elvei és eszközei, sebészi beavatkozás számára hozzáférhetővé tettek megbetegedéseket, a melyeknek gyógyítására még néhány évtized előtt gondolni sem lehetett; ilyen például a vakbélgyulladás.

Leszállították a háborúban megsebesültek halálozási százalékát 30 év alatt 15-21%-ról (krimi háború) 6-64%-ra (amerikai-spanyol), sőt 5%-ra (transvaali háború) és ha az emberiség legnagyobb csapása, a tuberculosis ellen, a melynek az emberiség egy hatoda esik áldozatul, nem is léphe-tünk fel gyógyítólag, az ellene és terjedése elleni védekezés, kór-okozójának ismeretével, nagyot haladt.

Haladt egy másik pusztító kór, a rosszindulatú újképletek megismerése is, sikerült hámnak (epithelnek) átültetésével mesterségesen rákos újképletet előidézni.

A betegségek azonban csak episodok és a leküzdésökkel elért eredmények az emberi élet nagy problémáját nem oldották meg, nem elég valakit egy betegségből kigyógyítani, meg kell neki mondani, mi a hivatása, miért kell megöregednie, ép akkor, mikor talán életkedve legkifejezettebb, mondja Rousseau, mondja Tolstoi és Brunetière, a tudomány haszontalanságát hangoztatva. Csakho gy azok a nagy

thesisek, a melyeknek megoldhatatlanságából következettette Brunetièrre a tudomány csődjét, a tudománytól soha sem állítottak fel. «Minden nap új hódítást jelent», mondja Richet, «a nélkül, hogy az ember sorsának nagy talányát megoldaná». Ha a tudomány más megoldást és vigaszt nem nyújthat, mint a jól megérdemelt nyugodalmat a sírban, hasznosan eltöltött élet jutalmául, úgy nem csoda, ha mindig több kiváló szellem fordul el tőle és üzetik a hit és mysticismus karjaiba.

A tudomány nem hagyhatja figyelmen kívül azt az ellenmondást, a mely az élni vágyás és a halál elkerülhetlensége között van, bár határozott feleletet reá nem is adhat. Az öregedés, a korral járó elváltozások a növényvilágban ép oly otthonosak, mint az állatvilágban.

Az embernél, Mecsnikoff szerint, ez a magasabb rendű és specifikus szövetelemek sorvadásában és kötszövettel való pótlásban mutatkozik. (A magasabb szövetelemek alatt első sorban az úgynevezett parenchimás szerveket alkotó (máj, vese, izom, agy) sejteket értjük.) A magasabb, nemesebb szövetelemek harca tehát ez, az egyszerűbb és primitivebb szövetelemek (a kötőszövet) ellen, a mely harcz az utóbbiak győzelmével végződik. Mecsnikoff és iskolájának újabb kutatásai szerint ez aggkori szövet-degeneratiókban nagy szerepök van azoknak az általa fölfedezett sejteknek, a phagocytáknak, a melyeket ő makrophagoknak is nevezett. Szervezetünk minden részében ugyanis találunk sejteket, melyek bizonyos önállóságot tartottak meg. Saját mozgással bírnak és szilárd testek (bakteriumok, vörös és fehér vérsejtek stb.) különböző fajtáját fölfalhatják, a mi miatt faló sejteknek (phagocytháknak) neveztetnek. Ezek okozzák a vese szűrőkészülékét alkotó parenchimájának sorvadását és szövetközi elemekkel való pótlást, ezek teszik az idegsejteket tönkre és pótolják rostos, sejszegény kötőszövettel, a melyet itt neurogliának nevezünk, e phagocythák, mint pigmento vagy chromophagok, szín-evősejtek fehéritik meg a hajakat. Ezen sejtek hozzájárulnak minden valószínűség szerint a csontok porosítását és törékenységét létre. Ha az öregedés e szerint természetes is, a mint természetesek a szülőfájdalmak is, még sem tekinthető egyik sem physiologiainak. A mint az elkerülhetetlennek látszó szülőfájdalmak ellenszerét keressük, ép úgy

keressük az öregedés ellenszerét, habár ennek feltalálása, tekintettel arra, hogy idült folyamattal van dolgunk, nagyobb nehézségekbe ütközik. A problema, mely még megoldva nincs, melynek megoldása azonban nem lehetetlen, a nemes elemek életerejének növelésében, a phagocyták támadó erejének gyöngítésében áll. A problema megoldásának útját a cytotoxikus (sejtölő) serumok mutatják meg. E cytotoxikus serumok kis adagjai specifikus szövetekre hatva azokat erősítik. E serumok előállítására elé gördülő akadályok azonban a kérdés megoldását a messze távolba helyezik.

A nemesebb szövetelemek gyengülését és a véredényfalak keményedését előidéző tényezők között a bujakór és az idült iszákosság 45%-kal szerepel. Az alkoholizmus az élesztő bacillusok által termelt toxinok útján, a bujakór ennek specifikus bacillusa által és azon esetekben, a hol a két tényező nem szerepel, a bélcsatorna flórája az, a mely a véráramba jutva, az arterioesclerosis okozza. A hosszú élet feláldozásával nyerték az emlősök a vastagbél birtoka által nyújtott előnyöket. Az emberi nem őseitől örökölte a vastagbél és az intestinalis flóra (bélbacteriumok) burjánzását elősegítő tényezőket, másrészt az emberi agy rendkívüli fejlődésének köszönheti azokat a szellemi képességeket, melyek az öregség és halál tudatára vezettek. Élnivágásunk ellentétben van öregségünk gyengéivel és életünk rövid voltával. Ez az ember természetének legnagyobb disharmoniája.

Küzdeni az alkoholizmus és venerikus megbetegedések ellen, a nemes sejtek ellentálló képességét növelni és a vadul burjánzó intestinalis flórát cultivált flórává átváltoztatni, oly eszközök, a melyek segítségével az aggkort physiologiaivá alkotjuk és megadjuk az élet meghosszabbításának lehetőségét. Az öregség okainak tudományos kutatása és kóros természetének megváltoztatására alkalmas eszközök alkalmazása az élet meghosszabbítására és boldogítására vezetnek. A tudomány mai hiányossága mellett sincs okunk e tárgyról pessimistikusan gondolkodnunk. Non omnis moriar. A pete és ondószálcsa találkozása új nemzedéket kelt életre, a melyre Hæckel terminológiája szerinti «sejt lelköket» viszik át. Ez a lélek tehát joggal halhatatlan, mint a mily halhatatlan a termékenyítő sejté. A sejtek legtöbbje azonban, nagy állandóság mellett, kevés hajlammal bír a regenerációra és így tönkre-

menetelők egzsersmind halál, a melyből nincs fölébredés. Az emberekbe azonban könnyebben oltható be az örök élet gondolata, mint a természetes öregség és halál ösztöne. Ha egy szomorú öregség és beteges halálra való kilátás mellett az ifjúságot kiélvezni óhajtja a jelenkor emberisége, akkor elérkezik majd az idő, a midőn életünket az élettani aggkor és természetes halál elérésére rendezzük be. Lassanként megérik majd akkor az élet bevégzésének vágya, feltámad a «halál ösztöne», a mint megvan az álom ösztöne. Mindannak betöltése, a mit a természet szabott ki az emberre, kellemes érzésekkel jár. Az életfolyamatok mindegyike megfelel annak, a mit a jólérés fogalma alá foglalnak és mert az élet bevégzése is a természettől való folyamatok közé tartozik, világos, hogy az lesz a természetes halál, melyben ez az eredendő ösztön találja kielégítését. A mint az ember állatok és növények egyes sajátágaira és egész természetére képes volt módosító, alakító hatást kifejteni, hogy létczéljával vagy saját hasznára alkalmasabbá tegye, úgy saját természetét is alakítania kell, hogy összhangzóbbá tegye.

Az öregek, kik a jelenkorban keresetképtelenségökkel, aggkori tehetetlenségökkel a köznek válnak terhére, a jövőben egy oly élet alkonyán, a mely az élet természetes határának elérésére rendezkedett be, hosszú életök bő tapasztalataival a társadalmi élet legnehezebb feladataival foglalkozhatnak. Csak a társadalomtudományok bölcsőkorában lehetséges, hogy a politikával való foglalkozásra különös előképzettség nem szükséges, haladottabb korban ez a physiologiai épségök csorbíthatlanságában bővelkedő öregeknek lesz fenntartva. A fiatal emberek többnyire rossz politikusok. Lesz ezen kívül a közéletnek számos más működési tere is, lesz a magánfoglalkozásnak számos, ma még kihasználatlan ága, a melyben az öregek a társadalomnak hasznos és productiv tagjai lesznek.

Ha majd az életnek valódi célját mindenki megismeri és annak tudatában cselekszik és éli életét, ha megvalósul az az ideal, a mely az élet normalis kifejlődésében nyilvánul, akkor meglesz a gyakorlati életen át vezető eszme is. Tudni fogjuk, mire törekszünk, miért élünk. Ezt ma nem tudjuk. A felebaráti szeretet, a mely az élet nemesebbé és tartalmasabbá tételének ma eszköze, megáll a cultura primi-

tív viselőinél. Előbb a vallási eszme alkotta az emberek egymásközi viszonyának legszorosabb kötelékét, ezt erősségben felváltotta a hazaszeretet és nemzeti eszme, a mely még ma is uralkodó.

A nemzetek sűrűbb érintkezésével, valamint a nyelv ismeretek fejlődésével az egynyelvűség kapcsa is mindinkább gyengült. Beszélnek a különböző nemzeteket egyesítő közös culturáról, a nélkül, hogy meggondolnák, hogy ez a kifejezés nem egészen szabatos (világos). Az emberi lét valódi céljának és a tudománynak, mint elérhetését egyedül lehetővé tevő eszköznek felismerése egy az egész emberiséget átölelő szövetség, közös eszményeül szolgálhat. E körül csoportosulnak a jövő emberei, a mint a múltban a vallások köré sereglettek. Ennek elérhetése azonban sok munkába kerül. A tudomány sok fáradságos munkát kíván, ellentétben a hittel és metaphysikai philosophiával, melyre a fatalismus és csendes megnyugvás jellemző. Csak a tudomány tud az élet disharmoniai ellen megvédeni, ez a megismerés természetszerűen a művelődés és iskolázás terjedéséhez és az emberek egymásközi solidaritásához vezet. Az emberi sors problémájában az ember nem fog azzal megelégedni, a mit neki a természet ajándékozott, sorsának intézésébe erőlyesen beleszól majd saját tevékenységével.

«Ha valamely ideal, a mely az embereket a jövő egyhitében egyesíti, lehetséges, akkor ez az ideal csak tudományos alapokon épülhet fel. Ha igaz az, a mit oly gyakran mondanak, hogy az ember vallás nélkül nem élhet, akkor ez a vallás csak a tudomány hatalmában való hit lehet.»

E szavakkal végzi Mecsnikoff könyvét, a melynek eszme menetét visszatükröztetni törekedtünk.

Kétségtelen, hogy Mecsnikoff felfogásában sok van a természettudós büszke önérzetéből, a ki az ignorabimus parancsszavát nem ismeri. Tudásunk hézagait, tátongó üreit nem hidalja át a hit kényelmes vigaszaival, hanem hypothesiseiben is a tudomány szilárd talajában gyökerezve, új, termékeny munkára serkent. Több, mint bizonyos, hogy e munkában kifejezett reményei nem valósulnak meg sem egyéni vonatkozásaiban, sem a közre való hatásuk tekintetében. Az öregedés physiologiai folyamatának számos componense közül egy-kettőnek megszüntetésével a többinek működése

csak lassubbodik, de munkájokat megakasztani, sem az életnek kora gyermekségtől kezdett céltudatos rendezése, sem valamely, ma csak sejtett serumnak feltalálásával nem fog sikerülni. Ezt maga Mecsnikoff is érzi, a midőn munkáját «optimistikus philosophiá»-nak nevezi. Ez az optimizmus a maga gondolatkeltő könnyedségében nem tagadja meg és nem helyezkedik túl sem a physiologia tényein, sem a sociologia törvényein. Az élet meghosszabbítása tudományos alapon és eszközökkel nem utopia, az aggoknak, változott socialis viszonyok között, a köz megterhelése nélküli ellátása, számukra valamely productiv munkakör megteremtése nem lehetetlen, de az út, a mely ez ideal felé vezet, hosszú és göröngyös. Az út hossza tudásunk, megismerésünk lassú terjedésében, a természettudományi kutatás mindig nagyobb, mindig fáradságosabb és mindig bonyolultabb részletmunkát igénylő voltában fekszik. Az út göröngyös volta azokban az akadályokban nyilatkozik, a melyet a formalizmusban kimerülő vakbuzgóság, a tradíciókhoz ragaszkodó türelmetlenség a tudomány haladása, a tudás terjedése elé gördít. Ha sok természettudós, a kinyilatkoztatott vallások szellemének értelmében hitetlen, akkor ugyanannyi, sőt mindig többen, természettudományi megismerésök szélesbedésével, tudásuk mélységével nem veszítettek semmit hitök bensőségéből. Az elfogulatlan kutatásnak a vallásos érzület nem akadálya.

Minél több ténynyel gazdagszik tudásunk, annál nagyobb, annál fenségesebb a belőlök kibontakozó, a rajtok felépülő világfelfogás és mégis azt tapasztaljuk, hogy «a modern természettudományi kutatás lázas, mohó munkától zsongó műhelyében, igen sok a gondolatszegény, gondolat nélküli napszámos, kik kis specialis munkájokat pompásan elvégzik, de az üzem nagy egésze iránt nem érdeklődnek», mondja Haeckel. Igen sok nagytekintélyű és igazán nagy érdemű természetbúvár között nem egy van, a kire nézve egy új világfelfogás megalkotása teljesen közönyös dolog. Ezek csak tényeket akarnak elérni, nem új fogalmakat szerezni. Mecsnikoff, ki a tudományt annyi új ténynyel gazdagította, e munkájában egy új nemes világfelfogással ajándékozta meg az emberiséget.

Egy világfelfogás megalkotásához nem elég a szellem

főlénye, a tudás egyetemessége és mélysége, e tulajdonságokkal egyesülnie kell annak a képességnek, mely az eszméket minden irányban, forrásukban és végső következtetésekben kialakítani és plastikusan kidomborítani tudja.

E szellemi képességek tökéletes birtokában alkotta meg Mecsnikoff a maga, az emberiség iránti meleg szeretetétől sugalmazott világfelfogását. Lehet, hogy idealjai csak későn, lehet, hogy soha sem valósulnak meg, de hogy őket megalkotta, hogy elérhetések útját megjelölte, hogy e munkájában letett fogalmakkal az emberiség eszmevilágát gazdagította, hogy bűvárlatának fényével sok sötétséget eloszlatozott, ezért igényt tarthat az emberiség soha nem múló hálájára.

RÁSKAI DEZSŐ.

ARANY HUMORA.

Második közlemény.*)

III.

Arany költészetére térünk át ezek után s azt fogjuk vizsgálni, hogy az egyéniségében gyökerező humor mily mértékben s mi módon mutatkozik műveiben. Először lyráját vizsgáljuk, mely egyéniségének közvetlen megnyilatkozása, úgy hogy tárgyalásunk a költő lelki fejlődéséről mondottaknak folytatása és kiegészítése is lesz, azután szólunk epikájáról.

Megjegyzendő, hogy lyra elnevezés alá foglaljuk rövidség okáért az összes kisebb, nem epikai költeményeket is.

Gyulai legjobban jellemzi Arany lyráját, midőn azt mondja róla, hogy «alaphangja mindig az elegia maradt, mely néha ódává emelkedik vagy humorba csap». Hozzá tehetjük, hogy az ódává emelkedés ritkább, a «humorba csapás» gyakoribb és jellemzőbb.

Ha Arany lyráját gondosan átvizsgáljuk a humor szempontjából, azt találjuk, hogy két humoros periodusa van: az egyik 1850-től 1855-ig, a másik 1877-től 1882-ig, a költő haláláig tart. Ezekben az években írta legtöbb humoros lyrai költeményét, különösen a két periodus kezdő éveiben: 1850-ben s 1877-ben.

Első humoros verse, az *Aranyaimhoz* 1847-ből való. A Toldijával nyert aranyokat apostrophálja benne. Mint rokonait fogadja, vendégszeretetéről biztosítja és erősen ma-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 338. számában.

rasztalja őket, majd komolyabb hangot üt meg, mikor a szegény hazát s a szegény magyar költőt említi, s heinei fordulattal végzi:

Felelnék rá; de hát minek?

Elhal számon a felelet.

Jó atyafi, hadd fizetek!

Kérem azt a kötlevelet.

A következő két évben (a szabadságharc éveiben) nem írt humoros lyrai verset, csak egy erős satirát Magyarországra (*Eldorádó*. 1848.)

1850-ben kezdődik, mint már mondtuk, lyrájának első humoros periodusa, mely 1855-ig tart. Itt már kitárul előtünk humorának változatos gazdagsága. *Téli versében* (1850) Petőfire emlékeztető derült tréfálkozással fumigálja a telet meleg kályhája mellett ülve. A kopott thema Arany humoros előadásában újnak tetszik. Mosolyog a «vaksi holdon», a mely hiába les szerelmesek után, kik bizony nem enyelegnek odakünn, mert «nagyon szabad künn a szabad» és gúnyosan nevet az Adél «hideg hókebléről» verset faragó fűzfapóétán. Ugyanilyen hangú *Háziuraság* (1850) című verse, melyben eldicsekszik költő barátainak, hogy ő «háziúr» s hogy milyen nagy dolog a háziuraság. Alaphangja komoly, forrása a költő őszinte meglegedettsége. Érezzük, hogy örömeiben szeretne komolyan dicsekedni, de röstelli s azért egy-két humoros megjegyzéssel enyhít a komolyságon. Olyan ez a vers, mint egy komoly kifejezésű arczkép, melyre a mester egy-két futólagos ecsetvonással mosolyt varázsol. *A világ* (1852) tréfás hasonlatok sora: a világot a költő kopott szekérhez, régi mentéhez, tói malomhoz, vén muzsikáshoz, rozzant csárdához s végül részeg emberhez hasonlítja. Humoros elmélkedés. A *Hajnali kürt* (1851) tulajdonképen a vadászkürtök harsogásának s a vadászcsapat lármájának mesteri leírása, humor csak az utolsó versszakban van, melyben a költő, kit «ágya nem bocsát» a tovasiető vadászcsapatnak lustálkodva jó mulatást kíván s magának «jó éjszakát.»

Az *Érzékeny búcsúban* Béranger módjára (1851) kopott, elnyűtt kabátjától búcsúzik. Első sora: «Télen nyáron nincs több, csak egy kabátom» Tompa ismert népdalának kezdő sorát parodisálva mindjárt mosolyra indít bennünket. A búcsú komolyságának s a búcsú tárgyának ellentéte a legteljesebb

humoros hangulatot kelti bennünk. A derült hang a végén kissé kesernyössé válik («fogsz heverni, megvetett rongy, útfelen: Nem baj! úgy is csak lenéztek szüntelen». «Az idő, ha éltem is majd elnyüvé, — Ki tudja, hogy hol kerülünk együvé?»). Az *Írószobám* (1850) című versében is egy ellentétet aknáz ki. Tudjuk, hogy Szalontán egy kis házat vett, mely azelőtt egy csizmadiáé volt, ennek műhelye lett az ő írószobája. Ebből kiindulva összehasonlítja a csizmadia mesterséget a magáéval. Mennyivel többet ér az! A csizma mindig elkel, még a «revolúció!» sem árt neki, a vers meg soha sem kell senkinek. Ha olyan «vén» nem volna, bizony szívesen fölcsapna csizmadia-inasnak. Ezzel a csattanóval végzi versét, mely egyik legkedvesebb kis humoros műve s a mely egyszersmind mintául szolgálhat egy lyrai vers művészi compositiójához. A könnyed és derült hangulatú költeménynek az egy «revolúció» szóval, mely hazafiúi keserőségét sejteti, sötétebb tónust tud adni a rá oly jellemző művészi tapintattal.*) Az *Írószobám* mintegy átmenetet képez a derültebb humorú költemények s a keserű humorúak között.

Az *Eh! . . .* című (1850) már az utóbbiak közé tartozik. Panaszkodik benne, hogy «nem megy az irka-firka», gondolatai «gyalog járnak», «minden része próza», különben pedig azon tűnődik, hogy a papirost, a mit vett, egyenesen tűzre dobja-e, vagy csak azután, ha költeménnyel «teleírta». Rokon hangulatú az *Egy kis hypochondria* című (1854), melyben meddőségről, önbizalom-hiányról panaszlik egészen komolyan, csak az utolsó versszakkal ad humoros színezetet az egésznek:

Nézd a napot: bár alkonyul,
Képén vidor az estbitor . . .
Ha! infámis rosz kerti bor!
Az ember még kijózanul!

Az *Év utolján* (1852) keserű humora még sötétebb árnyalatú emezékénél. Eltelt ez az év is, menjen isten hírével, «jó utat és jó egészséget» kíván neki. Annyi emléket sem hagy maga után, mint a tavalyi naptár:

*) Versformáját v. ö. a következő népdalokéval: «Nem messze van Budapest — Ihaálom haj!» «A szép asszony messze lát — Csillárom haj!» «Házasodjék meg az úr — Trillárom happ!»

Mily hiába mondja, hogy: «csütörtök, péntek»,
Ha egyszer ledobtam, belé sem tekintek.

Menj! hadd tudjalak a többi után sorba,
Legalább nem esett életemen csorba:
A kopár sivatag, hol nem látni zöldet,
Legalább nem hagyja lyukasan a földet.

Az *Alkalmi versben* (1853) az új évet éneкли meg, ezt az «ócska tárgyat»; noha nem is tudja hamarjában, hogy mi van kívánnivaló «ily áldott időben», azt kívánja tehát, hogy «adjon isten, a mi nincs, ez új esztendőben». Az egész költemény csupa jó kívánság ilyenformán:

Tücski-hajeski baromnak
Sokasuljon lába;
Boczi járjon mezőre,
Gyermek iskolába;
Gyarapodjék a magyar
Számra, mind erőben.
Adjon isten, a mi *nincs*,
Ez új esztendőben.

Keserű humorának forrása itt nem a maga sorsa, mint az előbbi versben, hanem a hazáé. A *Kertben* (1851), mely a költő keserű életphilosophiáját fejezi ki s a *Szilveszter-éjen* (1851), mely a sirva-vigadó hazafiúi keserűség remek megnyilatkozása, az igazi humor körén már kívül esnek.

A *Csendes dalokban* (1853) a sorsba való belenyugvás, a fatalismus philosophiája szólal meg a komolyság hangján, melybe azonban vegyül egy kevés humor: Minden ember holtig él e világon. Tegnap is volt, már ma is van, holnap is lesz úgy a hogy...» Azért ne bánkódjunk, hanem

Igyunk biz' azt egy-egy kicsit,
Ne szégyeljük, ha jól esik;
Hiszen egy-két ital bortul
Ez a világ fel nem fordul.

S ha fölfordul, talán még használ is neki. Arany ebben a két kis dalban egészen a magyar nép humoros életphilosophiájának tolmácsa.

Az *Arkádia-féle* (1853) a humornak és satirának keveréke. Eleje (1—3 vsz.) subjectiv vonatkozásaival humoros. Apja nem hagyott rá semmit: Életében annyifelé — Protestál — Hogy ha meghal, csak megáld, de — Nem testál», pedig ha a sors «édes anyja» volna, milyen más

ember lenne ő belőle. Elmondja, hogy milyen. Ez aztán a legtökéletesebb satira a tervekóvács és tétlen magyarra. Az utolsó versszakban megint van egy kis kesernyés humor:

Szóval, oly sokat tehetnék,
 Annyi pálya nyitva áll;
 Élnek s halnák függetlenül . . .
 A mennyiben rajtam áll.
 És nem volnék, a mi vagyok,
 Verselő,
 Magyarosan: kapa-kasza-
 Kerülő.

Jellemző, hogy ebben az időben írja Arany legtöbb *sati-ráját* is, melyek legnagyobbbrészt az akkori irodalmat gúnyolják, ezek: *Vojtina levelei* I. II. (1850); *A kis Pokol* (satirikus parodia-töredék 1850); *A puszta rémei* (satirikusan induló töredék, 50-es évek); *Év kezdetén* (1851); *Poétai recept, Lisznyai Kálmánnak* (sat. utánzás) *Magyar Misi* (1852); *A sárkány, De gustibus* (1853); *Népnevelés* (1855); *Írjak ne írjak?* (1856). Kevés kivétellel enyhén satirikusak, de azért határozottan gúnyos alaphangjuk a humor köréből kirekeszti őket.

A szorosan vett lyrai költeményeken kívül van még néhány másfajta is, melyben a költő humora megnyilatkozik. Ilyen a *Névnapra* (1853), melyet Fodor Gerzson, nagy-kőrösi birtokos nevenapjára írt. Nem kiadásra szánt alkalmi tréfa, mely így kezdődik:

Tisztelt jó barátunk, ki vagy Fodor Gerson,
 Virtusokkal fénylő, becsületes Person,
 Kinek Balog uram mondaná most: «Herr Sohn»
 Ne jőjjön éltedre felhő, csak immer Sonn'!

A humoros hangot főképen a furcsa rímek tartják fönn az egész versen keresztül (mint a Szemere Miklósnak írt verses levélben, vagy a Mentovichhoz Szász Károlylyal közösen írt névnapri rigmusban — 1851).

Az *Uj-évi köszöntés* (1853) humoros életkép, Tüge Sándor «levelész»-nek (postáslegénynek) köszöntője, melyben elmondja, hogyan szokták fogadni:

Kérdik: van-e levél Tüge?
 S kiki, a min szíve csügge,
 Arra gondol hirtelen:
 Ez rokonra, jó barátira,
 Az geschäftre, actiákra
 S hogy kél a rozs odafenn.

Az egyik, ha rózsaszín «kopertát» hoz, egy «sechsert» ad neki, a másik, bár gazdag, elkergeti a nem bérmentesített levéllel, a diák pedig, ki pénzt várt s a helyett apjától szidást kapott, reá haragszik.

A *vén gulyás temetése* (1855) leírása a vén Marczy gulyás temetésének. Példa arra, hogy a legkomolyabb, leg-szomorúbb dolgot is lehet humoros világitásba helyezni. — A vén gulyás messze útra indul, oda nem mehet gyalog, «mint urat kell vinnj fekete szekéren». Harminczhat ökör van a szekér elé fogva, ezek «vontatják be a paradicsomba». A gulya és a ménes is elkiséri utolsó útjára. Az állatok «olyan ostoba képeket csinálnak», mintha búsulnának, de az öreg nem törődik velök s «egyszer se mondja: tala, te, tala te!» Két pap kíséri, mert nem tudni, milyen vallású volt. Valamelyik majd csak eltalálja.

S a mit száz esztendő *nyílt kérdésül* hagyott,
E szegény bitang juh fölleli itt, vagy ott.

Lelje is föl *nyáját*, lelki üdvösségét,
Béke fődje hamvát . . . fátyol az emlékét.

Tárgyánál fogva sokkal derültebb humorú *A laczikonyha* című leírása (1850), mely tréfás «odi profanum vulgus»-félével kezdődik:

El innét, finnyás orrú satnya nép!
El, vékonypénzü, holdvilági faj,
Melynek eleme csak illatolaj,
S befogja orrát, ha szabadra lép!
El e puhult nép! nincs közöm velek,
A laczikonyháról énekelek.

Most a vásár téli képének leírása következik. Elvonulnak előttünk a hidegtől vaczogó vásárosok: a rőfös zsidó, kinek rőfje reszket a kezében, de azért «a vevőt háromszor csalja meg, míg egyszer őt», a vörös orrú mézbábos, a csutoráját hajtogató tót, a ponyva-árús, a ki arról ábrándozik, hogy milyen jó volna egy kemencze, mely «a vásárt befütené egyszerre», a «széles gyökérre vergődött kofa», a «Jeszusz»-t kiáltozó szatócsnép. Noha nagy a hideg, elég jó vásárt csinálnak, csak a «szellemi árú» nem nagyon kelendő és «Angyal Bandi, meg Zöld Marczy, Sobri — sehogyse' látszának ritkulni, fogyni», legfeljebb, ha a szél «enyves körmeivel»

közülök «elcsizel» egyet-egyét. Ezután vezet bennünket a költő a laczikonyhába, melyet szokott realismusával, élénk és markáns vonásokkal rajzol helyenként a humor ecsetjével. Milyen mesteri például e tekintetben a cigánybanda leírása :

Ott húzza három és egy fél cigány
(A brúgóst egybe-félbe számítván).
Meredt szemével a nyúlánk Peti
Czifrázza véknyan, szinte dül neki;
Míg Dámi egy kiszolgált hegedűn
Utána baktat, lassabban, de hűn;
A bölgős, mint tapogató halász,
Az alsó hangok mélyén kaparász . . .

A költemény, noha töredék maradt, egyike Arany legsikerültebb életképeinek.

A *Családi kör* (1851) idyllikus rajzában nincs humor, csak a tarisznyában kotorászó gyereksereg s a «testvérbátyja» után kérdezősködő leány kelt némi humoros hangulatot bennünk.

Az első humoros periodusból még két apróságot ismerünk. Egyik az *Agio-világ* (1850), négy sor az egész :

Szerény leszek kívánatimban:
Nem kérek, oh Sors, kincseket,
Nem kérek én aranyt, ezüstöt,
(Neked sincs tán): adj bankjegyet.

A másik egy Szász Károlynál hagyott *Látogató-jegy* (1852):

Adatik tudodra óh Szász
Károly öcsém, innét a
Papírról, hogy míg te kószá'sz,
Keresett egy poéta.

Az ötvenes évekből való két töredékében (*Sok nagy ember, A kincskeresők*) találunk még némi humort, azért a teljesség kedvéért ezeket is megemlítjük.

Összefoglaló megjegyzéseinket a legvégére hagyva, mindjárt áttérünk a következő korszakra, mely 1855-től 1877-ig, a második humoros periodus kezdetéig tart. Mint látjuk ez az időköz hosszú: huszonnégy év s ez a hosszú idő nem áll egyenes arányban a humoros költemények számával, sem értékével.

A *poloska* című rimes prózája (1858) eléggé ismeretes. Az egész a poloska erényeinek magasztalása komoly han-

gon. A humor itt is a magasztalás hangja s a magasztalás tárgya közötti ellentétből fakad. Jellemző bizonyossága Arany rendkívül erős megfigyelő-tehetségének.

A *Szerkesztői levél* (1861) Jókai Mórhoz intézett tréfás emlékeztetés, hogy a rég megígért novella még most sincs készen a *Figyelő* számára. A költemény derült humorába a költő vegyít egy kis keserűt is:

Vége az országgyűlésnek,
Már nem kell több dictió:
Tudjuk már, hogy a mért küzdénk
Nem egyéb, csak fictió.
Egész ország csendes, nyugodt,
Csupa boldogságban elring:
S hogy ne ébredjen, ne ríjon,
Legyezi Ritter von Sch (Schmerling.)

Az *Ártatlan dacz* (1865) megírására az a sérelem adott alkalmat, hogy az akadémia új palotájában a titkári lakást bérbé adták s Arany kénytelen volt üllői-úti lakásáról mindennap begyalogolni hivatalába (ez az állapot különben csak két évig tartott). Kis versét maga «humorkás elmejátéknak» mondja s valóban kesernyés humor nyilatkozik három kis hasonlatában:

Hát hisz a malmot befejezték:
De szegény molnárt kirekeszték:
Kormányos evezzen a gálya után —
Igy akará ezt a kapitány.

Nincs ki ne lássa, bár csupa vak,
Hogy kocsis helye kocsin a bak;
Ha leszorítják, hajtja gyalog:
Csakhogy ez aztán lassu dolog.

A humorból végül egészen komoly hangba csap át elegikus lendülettel. Gyulai Pál a költő jelesebb dalai közé sorozza s a következő kitünő kis jellemzést mondja róla: «E költeményben is, mely a dal felé hajlik, kezdetben gúnyoros, aztán humorban enyhül, majd a bánat és vigasz emeli följebb hangját és lelkét».

Jeles tankölteménye: *Vojtina Ars poetikája*, melyet maga «humoristico-didactikus» műnek nevez (Tompához 1861-ben írt levelében), 1861-ből való. Bevezető része subjectiv vonatkozásaival kesernyésen humoros és satirikus. Azzal kezd,

hogy tele van dallal, úgy mint tartalmával a csatorna, melybe «nem csupán harmat szivárog». Elolvasott egy pár száz kötet «regény-, beszély-, poéma-speciment» s most ez a chaos forrong benne s alakot akar öltetni. Borról már nem tud dalolni (legföljebb, ha néha megiszsza) s szerelemről soha sem dalolt, egy «mukkját se hallotta a vaksi hold», szerelmi vallomásának nem volt nyomdafesték szaga. A hazáról se dalol most, «midőn a hont ordítva szeretik» ...

Én már ezentúl illetén gyalog
 Versen ... csak így pálczán lovagolok;
 Zúg, sistereg, szédül szegény fejem:
 Nincs odafent, szárnyas lovon, helyem ...
 ... S mint hangjavesztett opera-dalár,
 Lettem éneklőből ... énektanár.

Az eszményítésről szóló főrészt derülten humoros. Azzá teszik a szándékosan használt közönséges szavak, szólások (hiszen Vojtina Mátyás mondja a bölcs tanácsokat). Az Ars poetika csattanós példa arra, hogyan tud Arany jóformán csakis nyelvi eszközökkel humort kelteni. Nyelvéről különben később még szólunk.

Többi humoros verse ebből a korból csak töredék és apróság. A tanárság, szerkesztés, hivataloskodás gondjai, betegsége s Juliska halála mindjobban tönkreteszik kedélyét s humora mind ritkábban szólal meg s ha megszólal is, ez a kedv olyan, mint «tört tükör apró fénye».

Egy kettő egyszerű, derült tréfa, humoros ötlet. Ilyen a *Czylinder* (1860):

A kalapom czylinder,
 Nem holmi csekélység:
 Ha fölteszem: magasság,
 Ha leveszem: mélység.

Ilyen a *Fél magyarság* (1867), melyben összehasonlítja fiatal korát a mostanival. Akkor a honfi keble magyar volt (atilla), csak a lába volt német (pantalon), most zsák kabátot hord s csak «amúgy földszint protestál hosszú csizmaszárral.» A *három pipa-utca* (1861) címűt Kisfaludy Károly Pipadálának versformájában arra az alkalomra írta, hogy a három pipa utcát Kisfaludy utcának akarták elnevezni s csak az a foglalata, hogy a költőnek, ki egy pipáról dalolt, ez a három pipa illő módon nyújt diadalt s hogy a magyar-

nak «nagy pipája» legyen egyszer tömve már. A *Tinódi redi-virus* (60-as évek) töredék, melyben kedvesen utánozza Tinódi hangját s verselését s párhuzamfelét kezd maga és Tinódi közt:

Toldi Miklóst akkor szörzöttem énekben,
Te is válogattál híres vitézekben:
Dobót, Szondi Györgyöt foglalád versekben:
Most egy fiát se látsz Pesten az ilyesekben.

Akkor írta, midőn valaki az *Üstökösben* Tinódi modorában kezdett írni.

Az akadémiai üléseken szokása volt Aranynak megjegyzéseit, üzeneteit papirszeletekre írva író társai kezébe juttatni, ilyen az a *Jókaihoz* (1863 körül) írt üzenet, mely őt mint a főntebb idézett Szerkesztői levél, az ígért novellára figyelmezteti s jóízű humorral utal az ismert czigány-adomára:

Tudod pedig, tudod, a cigány adomát,
Mégse szánod a te collégádat s komád'.
Én rám szól keserves tanulsága ládd-é:
Mikor haldokolva vaczogott a dádé,
Intvén a napnak, mely boronga télileg:
«Bújkálj! bújkálj! sütnél még ha lenne kinek!»

Te is írnál pajtás: de majd nem lesz kinek.

Bizonyos keserűség azért érezhető ezen is. Az alább következőkben már a sötétebb, melancholikusabb s keserűbb humor az uralkodó különböző fokozatokban.

A *Sírversben* (1862) körül még elég enyhe:

Itt nyugszik
Arany János
szerkesztő.

Született 1817 márczius 2-án.
Meghalt

Nincs végezve itt még a czikk,
Folytatása következik:
Én-Uram, légy én-szerkesztőm,
Új folyamban újra kezdöm.

Betegségére vonatkoznak a *Búcsú a fürdőtől* (1869):

Isten veled Karlsbad szép tája! —
Örökké az ember nem állja,
Rothad neki tüdeje-mája; —
Igy végződik a földi pályá.
Alás' szolgája!

és az *Áj-váj* (1868) című kis rimjáték, melynek különösen az utolsó sora csattan pompás humorral:

Meghalni jobb, ha — *muszáj!*

Az *Uram bátyám* (1869) című apróságban kora vénségéről panaszkodik s méla humorral teszi hozzá:

Mind a világ «ura-bátyja» lettem

Ugyanezzel az ötlettel kezdi *Ének az öregségről* (1875 körül) című töredékét is. Az *Ötvenhárom év!* (1870) egy ezekhez hasonló humoros sóhaj:

Az élet rajtam egyre nehezeül;
Kivénültem *kortársaim* közül.

A *Csillag hulláskor* (1867) hét önálló apróság, mindannyi Szent István rendjére vonatkozik, mely, mint tudjuk, több kererűséget szerzett neki, mint örömet. Ez a keserűség nyilatkozik a kis költeményekben, melyek különben humorosak (a II. és IV. számút kivéve). Legjobb közöttök az első és az utolsó:

Azt beszélük, rendjelt kaptam — —
Nem vetettem, mért arattam?

Ha békülnek, határt hánynak,
Egy suhanczra jó sort vágnak:
Én is, a mit sorsom rám mért,
Elszenvedem — a hazámért!

Tompa sírkövére gyönyörű verses fölíratot készített, de ennél a komoly fölíratnál talán meghatóbb az a másik, melyet csak magának írt: *Szegény Miska sírkövére* (1869)

Hát jól van így, amice Tompa:
Én skártba, te végnyugalomba;
S ha nem pönög lantunk, gitárunk,
A varju sem károg utánunk.

Toldynak, ki akadémiai ülésre hívja, így felel (1875 körül):

Sár van, hó van, köd, fergeteg,
A szegény tag bús és beteg;
Nem jöhetek —
Végezzetek.

Hivataloskodásának nyügeitől zaklatva keserű humorral mondja (*Főtítkárság* 1869):

Szép megtiszteltetés,
De nem bírok vele:
Nem vagyok már a *kés*,
Hanem csak a nyele.

A fényes palotából kunyhóba, a fővárosból, hol mindig idegen maradt, vadonba, magányba vágyik (*Szülőhelyem*. 60-as évek):

Szülőhelyem Szalonta,
Nem szült engem szalonba;
Azért vágyom naponta
Kunyhóba és vadonba.

Ime huszonkét év humor-termése! Mily kevés s mégis mily jellemző a költőre! Az apróságok, melyeket nem szánt kiadásra, csak magának irogatott, legjobban bevilágítanak lelkébe. Ezért is állítottam össze ezeket mind s a mennyire lehetséges volt, közöltem is, hogy közvetlenül s együtt hassanak az olvasóra. Célom nemcsak az, hogy megértessem, megvilágítsam, hanem hogy éreztessem is Arany humorát.

Satiráit, vagy általában véve gúnyos hangú verseit ebből az időből is fölemlítem a humorosokkal való rokonságuk miatt: *Dal és öt forint* (1858)*) satirikus paródia; *Az új magyar költő* (1859) ugyanaz; *Grammatika versben* (1860); *Cynismus* (1861); *Báró Kemény Zsigmondhoz* (1865); gúnyos epigrammák: *Küör az, Az élczlapok rajzolóihoz, Poéta és politikus* (1862); *Demokrata nóta* (1867); *Hinc illae ...* (1868); *Emlékre, Az 1869-i választások* (1869); *Az alkotmányos sarjadék* (1870); *Az Üstökösnek* (1871).

A második humoros-periodus, a mint mondtuk, 1877-től a költő haláláig tart. 1877-ben Arany megszabadul hivatalától s élvezi a «független nyugalmat», melyért annyira sovár-gott. Lelke fölszabadul bilincseiből, munkakedve föléled. Az agg kor s a betegség nem tudják megtörni, bár nem egyszer kedvét szegik. Különösen az 1877. év gazdag költői alkotásokban s a mi szempontunkból különösen. Ebben az évben keletkezett legtöbb humoros lyrai költeménye. Ezeket a többiek-

*) Az Arany kiadások «1855 körül»-re teszik írásának idejét. A vers Sárosy Gyula *Csók és dal* című költeményének parodiája, mely a *Hölgyfutárban* 1858-ban jelent meg (3. sz.). Tehát pontosabb datum az 1858.

kel együtt Gyulaitól kapott «kapesos könyvébe» irogatta legnagyobbreszt margitszigeti sétái közben s találóan *Őszikéknek* nevezte. Erről a kis gyűjteményről elmondhatja az olvasó Tompának az őszről mondott szavait:

Az elmulás bája rajtad,
Lelkemen vesz mély hatalmat . . .

Valóban az elmulás bája, az ősz verőfényes hervadásának, derült szomorúságának hangulata ömlik el ezeken a kedves, igazán szívünkhöz szóló verseken, melyek annyira igaz tolmácsai Arany lelkének.

Az 1877-ben keletkezett költeményeket együtt is tárgyaljuk s csak azután térünk át a legutolsó évekre.

A *Mindvégig* című nyitja meg remek előhangként az *Őszikék* sorát. Nem humoros költemény, csak azért emelem itt ki, mert oly jól jellemzi az «öreg» Arany ekkori lelkiállapotát. Dalolásra biztatja magát. Az öreg kornak öröme és bánata is méltó a megéneklésre. Az élet szép, csak ne kívánjunk életünk őszén nyarat.

Bár füstbe reményid. —
S egeden felényt
Sincs már fel a nap:
A mi derűs, élvezd,
Boruját meg széleszd;
Légy te vidorabb.

S ne hidd, hogy a lantnak
Ereje meglankadt:
Csak hangköre más;
Ezzel ha elégszel
Még várhat elégszer
Dalban vidulás.

A csüggedés évei után egyszerre mennyi derűs élet-philosophia, a léleknek mily nyugalma és fölemelkedése! Merő harmonia. E harmoniának egyik főforrása a humor, mely a költő lelkét eltölti, jobban, mint valaha. Nem mindig derült, inkább a melancholia vagy keserűség felé hajlik, de azért mégis csak humor.

Életét silány gyertyához hasonlítja, mely «csepű kanóczát serczegve itatja, majd-majd el is oltja» s melyből annyi «elcsepeg, elcsurog» hiában (*Ajbaj!*), de azért dicséri a független nyugalmat, mely «megérleli» egy-egy dalát s keserűnyés tréfával teszi hozzá:

Nem, mintha nem volnék beteg,
De nyugtat az, hogy — lehetek. (*Így is jó.*)

A következő öt apróság ekkori költészetéről szól. Az egyik (*Naturam furca expellas . . .*) egy tréfás hasonlat:

gyerekkorában harangot csinált magának tők-héjből, mely egészen jó volt haragnak, csak épen hogy hangot nem adott, de elhatározta, hogyha «nagy lesz», «igazi» harangot vesz magának s azt egész nap kongatja: így kongatja most verseit, «bár hangtalan». Sokkal komolyabb, melább humorú *Az elkésett*:

Későn keltél, öreg! hova indulsz már ma?
Nyakadon a vénség tehetetlen járma;
Messze útnad céljád soha el nem éred:
Jobb, ha maradsz s «lement napodat dicséred».

«Tudom, sikerültén soha sem örülök,
Szándékomnak tán már elején kidülök:
De hiú tett is jobb áldatlan panasznál:
Úz gondot, unalmat, és a mozgás használ.»

A verselésnek a «commotio»-hoz hasonlításában rejlik bizonyos humor. Már kesernyés a *Végpont*, melyben csüggedésről beszél. «Az én ágaskodásom — úgymond — nem ér egy fakovát: Csak a cigány vagyok, ki biztatja a lovát». Majd szemrehányást tesz magának, hogy mért énekel ily késő ősszel, mikor már minden dalos madár hallgat, csak «a beszédes liba gágog» (*Még egy*). A *Dal fogytán* pedig egészen keserű. Kapcsos könyve bezárva, mint egy koporsó, verse, a melyet ír, talán az utolsó.

Mi haszna is, mi haszna
Kél egyhangú panaszra
Belőlem a dal?
Még majd szememre lobban:
«Közöld, ha ily bajod van,
Az orvosoddal! . . .»

Ime ebben az öt kis versben egész skálája a humornak: derült, méla, kesernyés, keserű.

Ezek a kis versek sem olyan hevenyészettek, mint az előbbi évekből valók, hanem művészi gonddal készültek s méltán sorakoznak a nagyobbak s értékesebbek közé. Emezek közül legelőször az *Epilogust* emlitem meg, mely Arany egyik legismertebb s legszebb költeménye. Első versszaka humoros hangot üt meg:

Az életet már megjártam,
Többnyire csak gyalog jártam,
Gyalog bizony . . .
Legföllebb ha omnibuszon.

De aztán komolylyá válik a hangja s mindvégig az marad. Gyulai jellemzése szerint: «humorból indul ki, hogy a legmeghatóbb elegiába olvadjon.»

Ez az elegikus hang uralkodó a *Vásárban* című költeményében is, melynek kezdetén szintén van némi humoros színezet:

Gyékényes, abroncsos alföldi szekér,
Honnan czipel a sors — s a három egér?

Majd alább:

Igy — vézna, ügyetlen testi dologra —
Adám fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe' szántván sorokat,
— Nem kérkedem ezzel, mert azt se' sokat.

Itt tehát nemcsak az elején, hanem közben is érezteti, bár igen kevésbé, humoros hangulatát. Az *Ének a pesti ligetről* elegikus hangjába még több humor vegyül. A költő szereti a Városligetet, mert úgy összeillenek; «kopott ember, kopott liget.» Omnibuszon megy ki:

Ki a korrallal szeret haladni,
Vasútra váltja fel magát,
S örül, ha van hely *felakadni*,
S úgy lógni ott, mint egy kabát.
De én rozszant szekérrre ülök
Tized magammal (a baki
Trónt nem igénylem) — és repülök
Hogy a velőmet rázza ki.

Künn minden sarkon «kintorna, koldus, bűn, nyomor», az itt mulatáshoz bizony «jó fül, szív és gyomor» kell. Azért mégis szereti a ligetet, mert úgy képzei, hogy innen a Tiszáig is elmehetne:

Keletre, mint a berki szellő
Mely a lombok közt rést talál...
Keletre, mint az égi felhő
Mely ott egy kedves sírra száll.

A liget «egész *majorság*» neki, a természet változásait csak itt látja s elábrándozhat a «vadonban» szülőföldjéről:

Ábránd s szivarfüst közt azonban
Órára-mimre ügyelek.

Az ehhez hasonló közbevetett megjegyzések (néhol csak egy-egy szó) adnak az egész gyönyörű költeménynek humoros színezetet.

Ugyanezt mondhatjuk a *Tamburás öreg úrról*, melyben magát rajzolja oly meghatón, a mint félre vonulva gitárját pengetve méláz:

Az öreg úrnak van egy tamburája,
S mikor az ihlet s unalom megszállja,
Veszi a rozszant, kopogó eszközt
S múlatja magát vele négy fala közt.

Nem figyel arra deli hallgatóság,
Nem olyan szerszám, divata is óság:
Az öreg úr (fél-süket és fél-vak)
Maga számára és lopva zenél csak.

A mi dalt elnyűtt ez az emberöltő,
S mit összelopott mai zeneköltő,
Öreg úrnak egyről sincs tudomása;
Neki új nem kell: a mit ő ver, más a'.

Most a régi magyar zenének remek jellemzése következik, mely a költőnek e zene szépsége okozta gyönyörüségét élénken érezteti. Lelkesedését egy humoros mosoly követi:

Mindezt öreg úr, nem mintha kihozná
Kopogójából — csak képzelel hozzá;
S ha nem sikerül, kivitelben a dal:
A két öreg szerszám egymásra útal.

De nemcsak maga a zene okoz neki gyönyörüséget, «emlékezetes neki minden accord» s minden dal régi emlékeket kelt lelkében.

Sokra bizony már alig viszi dolgát:
Ő is «mindennap feled egy-egy nótát»;
Nem is a művész babérja hevíti,
Csak gémberedő ujját melegíti.

Gyakorold is, a mit valaha tudtál,
Hasznát veheted, ha nyomorba jutnál;
Ha kiülsz, öregem! vele útfélre,
Hull tán kalapodba egy-egy fillérke.

Ennek a költeménynek szépségét magyarázni nem, csak érezni lehet, épen úgy, mint a verőfényes őszi táját, vagy egy derült öreg arczon átfutó méla mosolygását. Az *Epilogus*,

Vásárban, Ének a pesti ligetről s Tamburás öreg úr mellé, mint legszebbek mellé, méltán sorakozik az Öreg pinczér. Egy ütött-kopott, megvénült pinczért «kanyarít versbe», humorral mondja el fogyatkozásait, mosolyog félszégsegein, de meglátja benne a jó szívet, jó kedélyt is s rokonságot talál a fiatal pinczér-nemzedék közé nem illő régimódi öreg és önmaga között:

No öreg, ha lenéz más minden,
Jer előre; szolgálj *te* ki engem,
Bár nem vagy «fashionable» módis:
Gyere, meglesz borraivalód is.

Jer, osonjunk félre mi ketten;
Jó *ott* nekem, a szögeletben,
Rajtam sincs semmi legényes:
Hadd üljön elől, a ki kényes.

Az öt legszebb közül ebben van a legtöbb s legmelegebb humor. Humoruk melancholikus színe foglalja őket egy csoportba. Külön szólok a *Vándor czipóról*, mely érték dolgában nem áll mögöttök, de humorának derültsége s maga a tartalom elválasztja amazoktól. Azokat olvasva az «öreg Arany» tűnik föl képzeletünkben, míg ez az ifjú Aranyt varázsolja elének, a mint a színészettel szakítva haza gyalogol Szalontára. Ennek a vándorlásnak rajza, ez az epikus-lyrai költemény, melynek derült humorát a tartalom magyarázza. Az öreg költő lelkében élénken, minden apró részletével újul föl a mult, újra átéli akkori életét, újra érzi gondját és örömét. Mindez a sok apró gond s öröm már a multé, ez a gondolat s az ifjúság édes emléke tölti el oly megnyugtató, derült humorral.

Derült humorral emlékezik meg kis unokájáról is, a ki kezdi érteni nagyapjának híres költő voltát s lesi, hogy az utczán mutatnak-e rá újjal.

No, engedjük kedvét telni,
Ha *okos* lesz, majd elhagyja;
Legalább még nem szégyelli,
Hogy én voltam . . . a nagyapja.

Egy ürömesepp ebbe is vegyült, mint látjuk (*Növünk együtt*). A *Hírlap-áruló* kedves genre-kép, a postás-legényről írottra emlékeztet. Egy öreg hírlap-árulót rajzol benne a költő s főleg azt az ügyességét emeli ki, hogy mindenkinek másképen

tudja ajánlani lapjait. Mindenkiel nyájas, emberségtudó, közlékeny.

De van mégis, kit ő lenéz,
Gyűlöl, nem méltat szóra,
Haragszik rá, mint borbély az
Ön-beretválkozóra:
Ez «piszkos» ember, a kire
Ránézni is utálat:
Nem egyenként vesz hirlapot,
Hanem — évszámra járat.

Egy kis *Népdala* is van ebből az időből, a melyben van némi humor. Komoly dolgról könnyed játszi hangon szól.

Haja, haja, hagyma-haja,
Sír a leány: mi a baja?
Kicsi a leány, mint egy bögre:
Nagy szerelem teszi tönkre.

«Vesztett is vón' hagyma földbe':
Nem könnyezne szemem tőle!
Vesztett vón' az úrfi Pesten:
Nem verne így az úristen!»

Az *Aisthesis (Megérzés)* című kis versében, mely a chemikust hasonlítja össze a tapasztalt bor-kupeczczel, már finom gúny vegyül. Az egész versnek homerosi hasonlat formája van. A részletesen kidolgozott első rész után a hasonlat másik, rövidebb része következik:

A nyelvnek is törvényeit:
Széppé, jóvá mi teszi:
Nyelvész urak jobban «tudják»,
A költő jobban «érzi».

Az *Almanach 1878-ra* egyike Arany legsikerültebb satiráinak. Csak azért említem meg humoros versei között, mert első két subjectiv vonatkozású versszakába vegyül bizonyos méla humor, azután van benne még egy megjegyzés, melyért magáért meg kellene említenem az egész verset:

«Simplicius» napján születtem:
«Simplex» maradtam holtomig.

A *Semmi természet!* s a *Rangos koldús* már egészen satirikus költemények, bár a gúny enyhe bennök, főleg az elsőben.

Az 1877. év bő terméséhez képest az utolsó éveké hanyatlást mutat. Mintha életerejével együtt humora is apadófélben volna. Maga mondja *En philosophe* (1880) című versében, hogy azt hitte, humora mindvégig vele marad, pedig nem úgy van:

Mert látom, hogy a mi volt,
Eltűnt édes mámor;
«Vanitatum vanitas»
Maga is a *húmor*.

Nem marad Kómosz velem,
Sem a szende múzsák,
Csak a *húmor*-nélküli
Pusztá nyomorúság.

A költő ezt egyik sötétebb pillanatában írhatta, azért van benne egy kis túlzás. Életének utólja nem volt egészen «*húmor*-nélküli pusztá, [nyomorúság], Kómosz nem lesz hűtlen hozzá, csak ritkábban látogatja meg, de végképen el nem hagyja.

Végigpillant életén (*Ez az élet*. 1878). Olyan az, mint egy tivornya, a hol inni kell örömet, bűt egyre-másra. Sok megitta «vad-őszintén», egy kettő pedig óvatosan, mint ő. A kikkel együtt mulatott, többnyire mind a «pad alatt» van, ő józanon a helyén ülve maradt. Keserű sóhajtással végzi versét:

De, ha végig nézek romján:
Oly sivár volt e tivornyám!
Mért nem ittam úgy, hogy jó rég
Én is a pad alatt volnék? . . .

Csak a «pad alatt» kifejezés színezi kissé humorossá ezt a költeményt, mely Arany legjobb versei közé tartozik, mert tökéletes kifejezése egy általában véve szomorú életre visszapillantó ember hangulatának, egy olyan emberének, ki jó-részt maga volt az oka élete örömtelenségének. *Toldi szerelme* elkészültéről humorral emlékezik meg (*Toldi II. részéhez*. 1879.). Apostrophálja a «buxi költeményt» s későn szülött gyermekhez hasonlítja, kinek felnőtt bátyjai nem igerülnek, s kit talán meg is tagadnak.

Ha mint Heraklesz, meg nem birsz tehát
Minden kigyót s kritikát fojtani:

Aludj' bölesődben, egy pisszet se mondj!
Mért is jövéel családod rontani?

Derült humorával éles ellentétben áll *A tölgyek alatt* (1878) igen is keserű humora. *A tölgyek alatt* című költeménye, melyet 1877-ben írt a Szigeten, ugyanazon évben megjelenvén, a költő egy kiméletlenül durva «költői levelet» (névtelen) kapott, melyben a névtelen «költő» tudtára adja, hogy verse rossz, sületlen s hogy okosabban tesz, ha nem ír több verset:

Nagy multad' — *hallgatva* — őrzöd meg legjobban,
Vén költő nem csillag többé, csak déli-báb.

Arany ezt jegyezte a kapott levélre: «Pályám kezdetén is ebben a formában kaptam verset. Az névaláírással volt (Petőfi Sándor): ez névtelen. Elteszem emlékül».

Az érzékeny öreg költőt bántotta a durva támadás s mintegy válaszul írta versét, melyben sorra veszi a levél megjegyzéseit.

A tölgyek alatt
Sokat ültem másszor,
De meg is bántam
E hibámat százszor:
Jutott nekem érte
Keserű falat;
Dehogy ülök többé
A tölgyek alatt!

Keserű humorral kezdi s azzal folytatja. Tulajdonképen ismétli kritikusa szavait, csakhogy még erősebben («fogja be a száját», «hiú vén poéta» stb.). Mintegy évődik rajtok. A «tölgyek alatt» folytonos refrain-szerű ismétlése adja meg az egésznek satirico-humoristikus alaphangulatát. A végén egy éles vágással szerez magának elégtételt:

«A tölgyek alatt —
Beteg-é, vagy alszik? —
Nem oroslány — de
Szuszogása hallszik:
Nosza *rugjuk* föbe,
Bármily fenevad,
Hogy holtra gebedjen
A tölgyek alatt!»

Nagyobb humoros verset többet nem írt, csak a már tárgyaltaéhoz hasonló jellemző apróságokat, melyekben humorának összes fokozatai előtűnnek a derűtség s a keserűség két véglete között. Összeállításomban ezt a fokozotasságot óhajtanám szemléltetni és éreztetni.

Két kis «akadémiai papírszelete» derült tréfa. Mind a kettő Bálint Gáborról szól. Az egyiket B. G. panaszkodó röpiratára írta (1878):

Szegény Bálint Gábor,
Boldogtalan góbé;
A mennyit te szenvedsz,
Mi ahhoz a Jóbé!

A másik Budenzhez van intézve (1878)

Igaz vasfejű székely, a Bálint:
Nem arra megy, a merre Hunfalvy Pál int.

Az utolsó évekből való töredéke, *Bóka Bandi*, derült genrenek indul. *Török Pálnak* írt kedves szójátékos epigrammája (1880) is ezek közé tartozik:

Pál, *fordulásod* forduljon mindig örömmre!
Pál, *megettérése*d hagyja sokára az Ég!

Két *Kertbenyt* utánzó tréfás német fordítása: *Tschokónay* s a *Volkslied* szintén lelke derült humorának bizonyosságai a legutolsó hónapokból (1882).

Gyöngyösiádja (1880 körül) már kissé kesernyés, magát gunyoló leonínus:

Fáradt elmével, ne akarj futtatni gebével:
Mert gebe meg ha szakad, kítőri árva nyakad.

Ilyen derült-kesernyés humorú *Magamról* című német versikéje (1882):

Auf der Margarethen-Insel
Raucht Tabak der alte Pinsel,
Spielt Gitarre, mit Gewinsel,
Und vergeudet seine Zinsel.

Betegségére vonatkoznak: a *Különbség* (1880), az *Elegiák* című rímjátékok (1882), a *Tanulság* (1881) s a *Toldyhoz* ülési meghívóra írt megható apróság (1880):

Beteg vagyok, süket, vak és vén;
Tanácskozni minek mennék én?

Ime még betegségének kínjait, testi fogyatkozásait is humorral tudja enyhíteni! Mily meghatók, mily lelki harmoniáról, mennyi nemes türelemről tanúskodnak ezek a kis önvigasztalások, melyek csak halála után lettek ismeretesekek. Életében senkinek sem mutatta őket.

Ugyanílyenek az *Évnapra* írt apróságok (1879., 1881., 1882):

Ma hatvankét esztendeje annak,
Mikor engem megtettek Johannak,
Eszteideim hát bővibe' vannak,
Nem sok időt ígérek magamnak.

★

Nyolczvan év
Ritka szép;
Hetven év
Jó, ha ép;
Hatvannégy esztendő:
Untig elegendő.

★

Sejtelem.

Életem hatvanhatodik évébe'
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyemre más gabonát cserébe.

A *Régi adoma* is megint előkerül (1879):

Bujkált a nap. Vén cigányt
Majd megvette a hideg.
«Bujkálj! bujkálj!» így kiált:
«Majd sütnél még: *de kinek* . . . ?

Humora csak egy-két versében lesz egészen keserűvé, vagy sötétté, melancholikussá.

Mikor fölszólítják, hogy írjon verset egy honvédemlékre, ezt rögtönzi (1878 körül):

Itt *nyugosznak* a honvédek:
Könnyű nekik, mert nem *élnek!*

Majd így sóhajt föl:

Mi vagyok én? Senki Pál.
Egy fájó gép, mely pipál. (1882.)

A *Melyik talál?* (1880) s *Az agg színész* (utolsó évek) állanak a fokozat legalsó lépcsőjén. Ezekben a humort a halálát váró agg költő lelki nyugalma váltja föl, mely elegikus hangon szól szívünkhöz.*)

* * *

Riedl Frigyes kiemeli Arany lyrájának epikus színezését: «Arany — úgymond — szereti lyrájában is mintegy epikus nyugalommal részletesen leírni, mit érzett ő, minő változásokon ment át lelke a multban». Ez magyarázza meg azt is, hogy szereti életének külső körülményeit, valamint belső világának mozzanatait humorosan (mely szintén bizonyos epikus nyugalmat tesz föl) bizonyos lelki magaslatról tekinteni.

Ez teszi különben nagyon is komoly és mélabús lyráját oly vonzóvá, ez menti meg a sentimentalismustól. Örömét humora mérsékli, bánatát humora enyhíti.

Ez a humor nem fölszínes elmejáték nála, hanem mély, lelkében gyökerező.

Jellemző alaptonusa sötétebb (keserű vagy méla).

Csak alaptonusa, mert koránt sem kizárólag sötét Arany humora.

Változatossága, (melynek kiemelése egyik főczélunk volt) meglepő: a legderültebb színezettől kezdve a legsötétebbig a legfinomabb árnyalati különbségek gazdag fokozata tárul elénk.

Jellemző ezeknek a fokozati vagy árnyalati különbségeknek vegyülési aránya is az egyes költeményekben. Néhol nincs vegyülés: a költemény egészen derült-, méla-, vagy keserű humorú; máshol derült humorba némi keserűség, vagy gúny, vagy melancholia vegyül különböző arányokban; máshol a humor satirába olvad, ismét máshol egy komoly

* Satirikus költeményei az utolsó évekből: *Hasadnak rendületlenül*, *Népdalok a kornak*, *Hangsúlyos verselés*, *Klasszikusok körmönfont fordítása* (1880); *A reggel* (1881). Gúnyos epigrammák: *Civilisatio*, *A magyar nyelv*, *Az idők* (1877 után); *Az orthologusokra* 1878); *A nagy munka* (1881); dr. *Beadynak*. (1882).

érzelmet színez egy kevésbé: néha életphilosophiává tisztul, máskor csak egy tréfás kedélyvillanás.

Költeményei, melyekben humora megszólal, vagy egészen humorosak, vagy részben azok, vagy csak itt-ott humorosan színezettek.

Arany humorának a magyar néphumorra való rokonsága is felötlő.

Az imént kiemelt árnyalati különbségeket megtaláljuk a néphumorban is (csak a színek kevésbé összetettek itt). Összehasonlítás kedvéért egy kissé erre is kitérünk s néhány példával világítjuk meg nagy változatosságát. Legközvetlenebb nyilatkozásait a nép dalaiban látjuk.

A szerelemről a nép rendesen komolyan énekel, de azért szerelmi dalaiban is meg-megüt egy humoros hangot. A szerelmes leány tréfálkozva enyeleg szeretőjével (Édes rózsám, válj ördöggé, haj, haj, haj), a szerelmes katona azzal biztatja a vonakodó asszonyt, hogy «kicsi nem árt, nem is tesz kárt». Ki ne ismerné a «szívem János» nótáját, ki mindig beljebb kéredzkedik az asszonyhoz, vagy azét a legényét, kinek nem kell a saláta; «csak az, a ki kapálta»? A könnyelmű szerelmes azzal vigasztalódik, hogy a «parányi szerelem» hamar elmúlik, mint a parányi csupor forrása. — Jóindulatú csipkelődés, gúnyolódás nyilatkozik abban a kis dalban, mely szerint az a leányok «nyavalyája», hogy legényre vágnak (Lányok fonják a lenszösz . . .). A pár nélkül maradt legény panaszkodik, hogy nincs «egy csepp» szeretője sem, pedig ha volna, a füstre akasztaná, úgy megbecsülne (Mindennek van szeretője . . .). Kissé kesernyésebb a humora a «Mikor én nőtelen voltam» kezdetű ismert dalnak, melynek tudvalevőleg az a csattanója, hogy a házias ember akárhányat kurjanthat, a leányok rá sem hederítenek többé.

Van egy másik ugyanilyen kezdetű dal is, melynek három versszakában egész élettörténet van humorosan elmondva. A nőtlen ember sarkantyúja azt pergi: «sörre, borra, pálinkára, leányoknak pántlikára», a házias ember patkója azt kopogja: «sóra, borsra, egy font húsrá, feleségemnek papucsra», mikor pedig megöregszik, azt csoszogja a bocskora: «csisz el csosz el a templomba, onnét meg a koporsóba».

A szerelem és házasság viszontagságain kívül az életnek egyéb körülményei is fölkeltik a nép humoros kedvét. Mulatozás közben szeret tréfálni, dévajkodni, szereti a komoly dolgokat nem komolyan venni. A bordalok tele vannak kicsapongó jókedvvel, könnyelműséggel (Igyunk, a ki angyala van! — Mit ér nekünk annyit tudni, mint a pap . . .) Ilyenkor még a másvilágtól sem igen fél a mulató, a hol nem kell bunda, «mert a pokol úgy is meleg».

A víg mulató néha az egyházi énekeket és szertartásokat is kiparódiázza (Mint a szép csüves paprika a húsba kívánkozik . . . — a 42. zsoltár parodiája; — Szent verebélyi bot . . . — a litániáé). A tréfás nótázó hálát ad az istennek, hogy a bolhán nincsen patkó, mert «ha rajta patkó volna, sok szép asszonyt agyonrúgna»; a baka humorosan dicsóíti az «angyali bagót» s azon kesereg, hogy a «másvilágon komisz világ lesz. a szentek pipájában kevés bagó lesz; a juhász meg, ha baja van «befűjja búját a birka bőribe» (dudájába). — Néha a humorba cynismus is vegyül. (Én vagyok az, a ki nem jó . . .), a keserű humor azonban gyakribb, erre a magyar népköltészetben a már említetteken kívül is találunk több csattanós példát. Ilyen az a kis dal (Meghalt az én édes apám . . .), melyben elmondja a fiú, hogy édes apja három vasvilla nyelét s hat ökör kötelét hagyta rá, melyek közül ötöt beiszik, a hatodikkal meg felköti magát. Ilyenféle humort láttunk Arany *Árkádia-féle* című versének kezdetén. A szegény katona, a ki huszár akart lenni, de bakancsosnak tették, azon kesereg, hogy mért vagdosta el a mészáros a kis borjú lábát, most nem tud a maga lábán járni, «szegény bakancsosnak hátán kell hordani.

Ilyen keserű humor tölthette el azt a parasztgazdát, a ki, mikor az 1863-iki nagy inség idejében szomszédja áthajtotta éjjel lovait az udvarára, másnap éjjel a magáéival együtt visszalopta őket, vagy azt a másikat, a ki lovát elverte hazulról. ráakasztván a passust a fülére.*)

Ilyen humorral mondta az a szőlősgazda, a kinek verte a jég a szőlejét: «No csak uram isten! rajta! a mit elkövet-

*) Arany L. Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle*. Új f. 1867. VIII.

hetünk rajta ketten! lám én is segítek!»*) — s ezzel ő is paskolni kezdte a szőlőt egy doronggal.

Ilyen a szegény Bakó humora is, a ki mikor leégett a háza, így szólt: «No, ezen is általestem!» Azóta mondják: Általesett, mint Bakó a házán.

Ezt a vonását azért emeltem ki nyomatékosabban a néphumornak, mert Aranynál is gyakran találkoztunk vele.

A közmondásokban sok humoros formában kifejezett élettapasztalat nyilatkozik, például: Több egy asszonyt őrizni, mint száz bolhát. Bolond, a ki jobban tánczol, mint a hogy tud. Disznónak, fősvénynek holta után haszna. Könnyű a dudát fölfújni, de nehéz billegtetni. Akkor fájjon a hasam, mikor magam akarom. Almából is a szépét kötik föl. Akasztófát is megszokhatni. Jobb két furustok egy verésnél. — Igen kedveli a nép a tréfás hasonlító közmondásokat is, például: Hetvenkedik, mint árpa czipó a kemenczében, Föltekerte esztét, mint döglött borjú farkát. Belevesztett, mint Bertók a csikba. Oldalog, mint eb a gyolcsos tóttúl. Csodálkozik, mint a csiki ló Bécsbe. Nyújtózik, mint eb a pozdorján. A tréfás hasonlatokat, mint az epika tárgyalásánál látni fogjuk, Arany is igen szereti.

Sok a humor a tréfás mondókákban, versikékben («Tíz óra toronyba, tizenkettő gyomromba». «Jó az öreg a háznál, ha baj nincs is, bajt csinál» stb.), a találós mesékben, tréfás kérdésekben, a betlehemes játékok pásztorainak tréfás párbeszédeiben, a mesékben (a tréfás bekezdésekben és befejezésekben, a komoly helyek közé szúrt nevetséges fordulatokban, a túlzásokban stb.), adomákban, s néha a szó- és rimjátékos versekben is. A balladákban ritka (*Pálbeli Szép Antal*, *Szép Ilona*).

A népdalokban nyilatkozó derült könnyelműség Aranynál ritka, de annál gyakoribb a gúnyolódó, komoly dolgokat a tréfa szemüvegén át tekintő, néha parodisáló s humorosan bölcselkedő hajlam, az önmagát gúnyoló keserűség s a szó- és rimjátékokban, epigrammatikusan csattanó apróságokban fölvillanó satirico-humoristikus kedv. Mindennek igazolását epikájának tárgyalásakor is fogjuk látni.

*) Így idézi Arany Petőfihez 1847. szeptember 7-én írt levelében, hozzá téve: «Ez aztán humor.»

A néphumor nyelvi eszközeit is teljes mértékben felhasználja.

Arany a magyar néphumornak minden tulajdonságát magáévá teszi, de egyszersmind tovább is fejleszti, árnyalatokban gazdagabbá teszi, átszűri a maga költői lelkén, úgy hogy humora a mennyire magyar, annyira egyéni is.

Ha összehasonlítjuk a humor szempontjából Tompával, Vörösmartyval és Petőfivel, azt látjuk, hogy Tompa költészetében nyilatkozik a legkevesebb humor, szinte föltűnően kevés. Tompa, a híres adomázó, alapjában véve nem volt humoros kedély. A mélabút nála satirikus kedv váltja föl, vagy adomázó derültség (például víg elbeszéléseiben), igazi humor nagyon ritkán. (*Az én lakásom, Búcsú, Levél a Visszhanghoz*).

Vörösmarty költészetében már sokkal több a humor. Általában derült s a Vörösmartyt annyira jellemző báj, kedves játszóság adja meg jellemző színét. (*Ilus panasza, Andor panasza, Laboda kedve, Gábor deák, Szép asszony, A holdhoz, Az unalomhoz, Petike, A tót deák dala stb.*)

Petőfi költészete humorban rendkívül gazdag. Humora azonban nem oly mély s nem oly változatos. Az ifjúságnak derült, könnyelmű humora ez, mely vidám tréfában, gúnyos kötődésben, mámoros hangulatban nyilatkozik. Humoros dalai «könnyelmű lelkének pillangói» s «mámoros lelkének szivárványi».

Gyulai szerint «Arany ifjúságát a Petőfié pótolja, a Petőfi férfikorát az Aranyé».

Így egészítik ki egymást humor tekintetében is. Az ifjúkor humorát Petőfi költeményei, a férfi- és öregkorét Arany költeményei tárják eléink legjellemzőbben s legigazabban.

SZINNYEI FERENCZ.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Harmadik közlemény.*)

VI.

Viktorovna Jevpraxia már három napja a fogadóban lakott. Eleinte, mikor átköltözött oda, diadalmas volt a hangulata. Teljes megelégedés töltötte el őt.

«Legalább megmutattam neki, — mondotta magában, — hogy nem szorultam rá, s hogy nélküle is meg tudok élni.»

S ez a «megmutattam» rettenetes örömet okozott neki.

Mint amolyan önálló és erőteljes természet, a ki megszokta, hogy mindig ő rendelkezék másokkal, és magát soha senkinek alá ne rendelje, egy ideig megnyugvást találhatott ebben az illúsióban. A míg idegei le nem csillapultak, s míg el nem ült lelkében a vihar, addig föl is találta ezt a megnyugvást és a legyőzött ellenséget látta Mihajlovics Arkadijban. De az idő múlt és megtette a magáét. A fogadói élet a maga egyhanguságával és idegenszerűségével napról-napra érezhetőbben domborodott ki előtte, lelke fenekén lassanként fölmerült az a rettenetes tudat, vajon nem ő-e az, a ki tulajdonképen le van győzve?

Mert hát hogy is áll a dolog? Ő, a győztes kénytelen itt élni ebben a fogadóban, ebben a környezetben, a hol három nappal azelőtt talán valami utazó kereskedő, vagy csavargó, vagy valami becstelen nőszemély lakott; amaz pedig, a legyőzött, továbbra is ura marad saját házának, és mindannak, a mi benne van . . .

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337. és 338. számában.

Saját házának! Mennyi keserűséget rejt magában az ő számára ez a két szó!

Ennek a háznak kapuja fölött alig húsz esztendővel ezelőtt még nem díszelgett a fölírás: «Szareptov valóságos államtanácsos feleségének háza.» Viktorovna Jevpraxia megboldogult férje Ryncsanov Afanaszevics Vaszilij, gazdag földbirtokos építtette.

Addig legnagyobbbrészt falun laktak, és egyetlen leányukat, Vjerát intézetbe adták. De a gazdaság, mely azelőtt szépen jövedelmezett, a jobbágyság fölszabadítása után kezdett mind jobban kisiklani Afanaszevics Vaszilij kezei közül. Kitünően tudott gazdálkodni a jobbágyokkal, a kikkel kénye-kedve szerint rendelkezhetett, de a fogadott munkásokkal képtelen volt boldogulni.

Sokáig bajlódott velök, de végre beleúnt, eladta a birtokát, pénzzé tette mindenét, vett Péterváron egy telket s épített rá két házat, egyiket a maga használatára, a másikat meg bérháznak.

S ekkor a kapu fölött ez a fölírás volt olvasható: «Ryncsanov Afanaszovics Vaszilij, örökös nemes háza.»

De aztán férjhez adták Vjerát. Férjét ő maga választotta ki magának, de választását Afanaszevics Vaszilij is helyeselte és hozományul oda adta leányával tökéjének egy részét meg a házát, melyen ekkor a régi fölírást újjal cserélték ki; s ekkor került bele a Szareptov név is. De azért a ház Vjera tulajdona volt s azért tette bele a fölírásba az ő nevét is.

Afanaszevics Vaszilij kevéssel, alig hat hónappal Vjera férjhezmenetele után meghalt, s így őt megkímélte a sors attól, hogy beletörődjék az új rendbe, mely attól fogva lépett életbe a házban, hogy Vjeroeska lelke annak a kigyóbüvölő Mihajlovics Arkadijnak hatalmába került.

Vjeroeska, oh Vjeroeska! Mennyi badarságot is követett el az ő arany-szíve révén! Az egymaga már elrontott mindent, hogy Mihajlovics Arkadijt választotta urának, s hogy választását Afanaszevics Vaszilij is helyeselte. Sőt tulajdonképpen ő volt az, a megboldogult, a ki ezt a gavallért felfödözte. Épen akkor lépett hivatalba és fényes kilátásokkal kecsegtetett. Elkábította őt eszével, kitartásával és műveltségével.

Mihajlovics Arkadij, a ki jó, de régóta tönkre ment csa-

ládból származott, már külső megjelenésével is feltűnt abban a körben, a melyben forogni szokott. Hamarosan kezdte otthon magát érezni házukban, s egyszerre csak Vjera fölvette az ő családnévét. Elkezdődtek a családi örömök. Egymás után megszületett két gyerek : egy fiú és egy leány. A gyerekek kezdtek fölcserpedni, és egyszerre egy rettenetes ősszel jött a vörheny s elvitte mind a kettőt.

Vjera szeretetre szomjazó és ragaszkodó szívével az örülés határán volt, s lehet, hogy bele is sodródott volna, ha egy váratlan esemény nem jön közbe. Ugyanebben az időtájban meghalt egy svéd származású, özvegy szakácsnéjok, a ki után egy öt éves kis fiú maradt, Andrej ; ezt a kis fiút Vasziljevna Vjera magához vette, s bizonyos fokig kárpótlást talált benne gyermekeiért.

Viktorovna Jevpraxiának már akkor is sok kifogása volt ez ellen, de hallgatott, mert Vasziljevna Vjerának föltétlen szüksége volt rá. Gondolta magában : az árvát fölnevelni kereszttyén dolog, szép dolog, ám neveld hát föl, és gondoskodjál róla, de idegen vért ne fogadj be csaláodba. Ez az idegenség előbb-utóbb életjelt ad magáról.

Mihajlovics Arkadij is hidegen viselkedett az új jövevény iránt, de teljesen Vjerától függvén, ő sem szólt semmit, sőt felesége kívánságára még a nevét is ráruházta.

De a körülmények csakhamar megint megváltoztak. Vjerának született egy fia, Mihail. Ekkor azután Viktorovna Jevpraxia teljesen igazoltnak látta felfogását, Mihajlovics Arkadij pedig ettől az időtől fogva szándékos rosszakarattal viseltetett a fogadott gyermek iránt.

De Mihail és Andrej sem tudták Vasziljevna Vjera szívét egészen betölteni. Hiányzott neki a leánya. Ebben az időben a városban egy tragikus eset történt, a melyről sokat beszéltek : egy szegény napidíjas irnok nagy nyomorúságában és alkalmasint hirtelen elmezavarában széngőzzel megölte magát, feleségét és két gyermekét ; de csodálatosképen kis leánykája, a ki a másik szobában aludt, s a kiről megfeledkezett. életben maradt. Vjera ezt a leánykát is magához vette, s így nőttek fel együtt mindhárman.

Vasziljevna Vjerának egyformán kedvesek voltak, az idegen gyermekeket épen úgy szerette, mint a magáét, és soha semmiféle különbséget nem tett köztök. Szeretett még rajtok

kivül sok mást is, szeretett mindenkit, a ki csak segítségért fordult hozzá.

Az ellen, hogy a szegényeket segítse, Viktorovna Jevpraxiának semmi kifogása sem volt, sőt ebben, abból a pénzből, melyet férje külön az ő számára hagyott, ő maga is részt vett. De Mihajlovics Arkadij szemeiben mindig valami hidegség csillant föl, valahányszor Vasziljevna Vjera valami keresztvéni cselekedetet vitt véghez. Jaj, szegény Vjera mennyire nem értette őt! Milyen távol esett tőle a gondolat, hogy ez az ember, a kit ő teljes bizalmával megajándékozott, tulajdonképen az egész háznak ellensége volt. Bizony, ő szegény nem értette őt, és rábízta a gyermekek sorsát. Ráhagyta a házat is, pénzét is, abban a szent meggyőződésben, hogy majd gondját viseli a gyerekeknek, s a lehető legjobb sorsra juttatja őket.

Halála előtt így szólt Viktorova Jevpraxiához: «Eh, mamácska, ön már öreg, mit vesz ekkora terhet magára? Aztán meg életéből is már kevesebb van hátra, mint Mihajlovics Arkadijnak . . . És ime mi történt. Ez az «apa» azon a napon, mikor a házban az a szomorú tragédia lejátszódott, fogta magát és elkocsikázott Moszkvába üdülni. Bakot lőtt szegény Vjera, jaj de mekkora bakot lőtt!

Harmadnapra azután, hogy átköltözött a fogadóba, Viktorovna Jevpraxia rettenetesen korán ébredt föl, még alig, hogy pitymallott. Nem tudott aludni. Az előző két éjtszakán is jóformán «csak azért is» aludt, hogy megmutassa, hogy nem szorult rá Mihajlovics Arkadij házára, s bárhol másutt is pompásan megvan. De pusztán csak a külszín volt ilyen, mert tulajdonképen nagyon is rászorult volna azokra a falakra, melyekhez hozzá volt szokva, arra a környezetre, mely megfelelt neki, s a melyhez szinte hozzá voltak növe öreg csontjai.

Fölébredt és kinyitotta szemeit. Az asztalon még égett a villamos éjjeli lámpa, s egyszerre ezt is kiállhatatlannak kezdte találni. Valami hidegséget, valami léleknélküliséget árasztott felé az «emberi csalafintaság»-nak ez a találmánya.

Otthon, az éjjeli lámpa helyett egész éjjel égett a szentkép előtt a mécses, és mikor néha éjtszakának idején fölnyitotta szemeit, valami csöndes békeség áradt szét tőle lelkében, és kibékítette őt olykor még magával Mihajlovics Arkadijjal is.

S mikor most egyszerre meggondolta, hogy fogadóban lakik, olyan ágyban hál, a melyben már Isten tudja ki minden hált, s idegen, teljesen ismeretlen emberekkel van körülveve, — egyszerre elborzadt.

Jobbra is, balra is vannak szomszédai. Kik azok? Vasúton érkezett ügyes-bajos emberek, esetleg mindenféle csöcselék. És ő itt van közöttök, — ő, ki egész életét lakályos és kényelmes otthoni fészkében töltötte el. Oh . . . !

És a fogadó éjtszakai csöndjében egyszerre elfogta az a nyomasztó gondolat, hogy hirtelen, esetleg ebben az ágyban meghalhat. És nincs körülötte egy árva lélek sem, semmi ismerős, csupa idegen . . . összerezzent.

Ekkor kissé elkezdett hajnalodni. Erőt vett magán. Hjah, mit tegyünk? — tünődött magában. — Visszatérjek oda? A világ minden kincseért sem. Nem, akkor haljon meg inkább ezek közt az ismeretlen és gyanus emberek közt, mint sem hogy elárulja neki a gyöngeséget. Oh, hogy diadalmaskodnék akkor! Három esztendeig nem pusztulna el ajkáról az a kigyó-szerű mosoly. Ennél szebb ajándékkal nem is örvendeztetetné meg őt soha. Nem, ilyen ajándékkal már még sem szolgál neki.

Csakhogy viszont nem maradhat itt, ebben a drága fogadóban egész életén keresztül. Ki kell eszelni valamit.

Különös dolog. Viktorovna Jevpraxia, a ki hat évtizedet élt át, és ezalatt sok mindenben keresztülment, egyszerre úgy érezte, hogy a menedékhelyválasztás kérdésében teljesen tehetetlen. Határozottan nem tudta elképzelni, hol lehet a világon egy olyan hely, a hol kényelmesen megtelepedhetnék.

S minél többet törte fejét ezen, annál tisztábban állott előtte, hogy egyáltalában fogalma sincs arról, hogy élnek az emberek a világon. Kenyere javát megette, s úgy látszott, hogy a tapasztalás, — a melyben sok volt a keserű is, — megvenítette őt és ránczokkal szántotta tele arcját, valójában pedig csak a maga életét ismerte, a maga házában, teljes nyugalomban és megelegedésben . . .

És az egyetlen lény, a ki eszébe juthatott volna, Marfusa volt, a ki hű volt hozzá, s a ki bizonyára sokkal jobban ismeri a külső világot, mint ő, Viktorovna Jevpraxia.

«Majd csak eljön Marfusa, s akkor majd meghányjuk-vetjük a dolgot», — gondolta magában Viktorovna Jevpraxia.

s ez a gondolat nagyon megnyugtatta. Minthogy nem igen szeretett sokáig évdni súlyos gondok között, véglegesen rábizta magát Marfusára.

És Marfusa, mintha csak sejtette volna gyötrődését, az nap a szokottnál korábban állított be. Szareptovék házában korán megtheáztak, úgy hogy Marfusa tíz órára már Viktorovna Jevpraxiánál lehetett. Karszékben ülve találta őt. Még nem is itta meg kávéját. Nem bírta magát rászánni, hogy csöngessen és bekérje reggelijét. A pinczerek ábrázatát ki nem állhatta.

— Szent anyám! Úgy látom, hogy még nem is kávézott, — kiáltott föl Marfusa, nem látván sehol a reggeli maradványait.

— Nem is gondoltam rá. Rád vártam. Ezt már csak rendezd el magad. Csak vigyék be oda a másik szobába, ide meg hozd be te . . . Torkig vagyok már ezekkel a pofákkal.

Szavaiból, hangjából, szemeiből látta Marfusa, hogy Viktorovna Jevpraxia sötét hangulatban van. «Megúnta a fogadói életet», — gondolta magában, s úgy találta, hogy érkezett a kedvező pillanat arra, hogy megpenditse előtte a visszatérés gondolatát.

Csakhogy ezt nem cselekedte meg mindjárt, hanem előbb kávért rendelt, s csak mikor ezt megitta, látott hozzá önkéntes küldetéséhez. Kapóra jött neki Viktorovna Jevpraxiának ez a kérdése:

— Nos, mi ujság nálatok? — kérdezte.

— Oh ne is kérdezze, — felelt Marfusa. — Mind úgy járnak-kelnek, mint a vízbe fülók. A mi házunk valóságos börtönné lett, mi pedig olyanok vagyunk, mint a rabok.

— Hogy-hogy?

— Önnel, Viktorovna Jevpraxia, mintha az élet is kiköltözött volna házukból. Hejh, Viktorovna Jevpraxia, ha ön úgy megkönyörülne rajtunk!

— Ugyan hát hogy könyörülhetnék meg rajtatok?

— Csak úgy . . . hogy elfelejtené a rosszat, és visszatérne hozzánk.

Marfusa maga sem valami nagyon örült, hogy kimondotta ezeket a szavakat. Mert megesett bizony, hogy neki is sokat kellett szenvedni Viktorovna Jevpraxiától, de mikor az öreg haragra lobbant és elkezdett zsémbelni, Marfusa oda sem né-

— Már hogy merészeltem volna erről gondolkozni, Viktorovna Jevpraxia?

— No lám, nem merészeltél. Pedig hát ki más gondolkozzék róla? Nincs én nekem senki másom ezen a világon.

— Hiszen kell róla gondolkozni, Viktorovna Jevpraxia, föltétlenül kell. Különben tönkre megy itt. Annyit már látok, hogy nem valami szivesen van itt. De hogy is lehetne? Hiszen egészen mások a szokásai.

— No hát csak gondolkozzál. Csak gondolkozzál, Marfusa, mert én ebbe, az igazat bevallva, még belebetegszem. Nem bírom ki már sokáig. Ha akadna valami megfelelő, akkor tüstént, akár ebben a pillanatban kimennék innen.

«Hova jutottunk! Istenem, hova jutottunk! Nem tudjuk, hol hajtsuk le fejünket . . .» — gondolta Marfusa, s egyszerre egy ötlete támadt, mely csodálatosan alkalmasnak látszott.

— Nézze csak, Viktorovna Jevpraxia, valami jutott eszembe. Van nekem egy öreg hivatalnokné ismerősöm. Az ura collegiumi assessor volt. Most már tán generális is lehetne, közel is járt talán már hozzá, de meghalt. Mindazonáltal tisztességes vagyont hagyott rá, valami hatvan-hetvenezer rublt. Az asszony akkor volt már vagy hatvan éves és meglehetősen gyöngé. Volt ugyan neki valami rokonsága, de ezek inkább csak zsebeivel kaczerkoddtak és szemeiből próbálták kiolvasni: léssz-e szives már egyszer meghalni? A cseléd-ségében nem igen bizott, mert nagyon óvatos és gyanakvó természetű! Valahol pedig mégis csak be kellett fejeznie az életét. Beköltözött hát az öregek menedék-házába.

— Miféle öregek menedék-háza az, szegények-háza, vagy mi?

— Nem, nem szegények-háza, nem is hasonló hozzá, bár az igaz, hogy szegények is vannak benne . . . De ezeknek egészen más a helyzetök. Vannak viszont olyanok is, a kik nagy összegeket fizetnek.

— Össze-vissza dolgot beszélsz ám, Marfusa.

— Várjon csak, Viktorovna Jevpraxia, hadd fejezem be. Az én collegiumi assessorném tehát itt telepedett meg, s mondhatom, pompás dolga van . . . áldja is az Istent érte. Bizonyos összeg pénzt tett ott le, és így a magáéból élt. Van egy derült kis szobácskája, a melyet saját izlése szerint ren-

dezett be, s jól tartják nagyon. Ápolják, gondozzák, ügyelnek rá. Templom is van ott, Viktorova Jevpraxia, meg kert is. Aztán soha sincs egyedül. Mindig van körülötte valaki.

Viktorovna Jevpraxia fölkelt és hangosan nézett Marfusára.

— Úgy látszik, elment az eszed, Marfa! Igen, igen, teljesen elment. Ugyan hát miféle ajánlatokkal állsz elő nekem? Mi vagyok én, talán valami koldusasszony? Vagy talán olyan sok a bűnöm, hogy zárdába szeretnél csukni? Öregek menedék-háza, . . . collegiumi assessorné! Ám jó, collegiumi assessorné! Neki megfelelhet ilyesmi. De hát én nem vagyok collegiumi assessorné, én . . . örökös nemes vagyok!

— Bocsáson meg, Viktorovna Jevpraxia, lakik ott egy örökös nemes is, — mondotta Marfusa bátortalanul.

— No azt képzelem. Valami tönkrement asszony. Nem, akkor küldj inkább egyenesen a szegények házába. Lám, hova jutottam! Senkinek sem kellek, semmire sem vagyok már való. Az előtt még csak törődtek velem valamelyest, de most beküldenének akár a szegények-házába is. Hm! No ugyan szépen gondomat viseled, mondhatom! Szó sincs róla, pompásan.

Marfusa csak hallgatta, hallgatta, azután úgy tetszett neki, hogy ajánlatával rettenetesen megsértette Viktorovna Jevpraxiát. De hát honnan is vette azt egyszerre, hogy az öregek menedék-házát ajánlja neki! Neki, Viktorovna Jevpraxiának, ennek a tisztos, előkelő asszonynak! Lám abban a menedék-házban mindenféle és fajta öregasszonyok vannak: — polgárasszonyok, parasztasszonyok, . . . s most egyszerre menjen közéjük ő! Oh Uram Istenem! De hogy is jutott eszébe? Az igaz, hogy az a collegiumi assessorné ott lakik. De hát micsoda egy collegiumi assessor özvegye Viktorovna Jevpraxiához képest? Érthetetlen, igazán megfoghatatlan, hogy juthatott eszébe ilyesmi! Viktorovna Jevpraxia teljes joggal azt hiheti, hogy nem viseltetik kellő tisztelettel iránta. Egyáltalában úgy tetszett neki, hogy ezzel a meggondolatlan ajánlattal olyas valamit követett el, a mit nem lehet többé jóvá tenni.

S minél jobban panaszkodott Viktorovna Jevpraxia, annál jobban összeszorult Marfusa szíve, s az lett a vége, hogy

elpityeredett. Akkor Viktorovna Jevpraxia abban hagyta a dolgot. Elvégre is tudta, hogy Marfusa jó szívvvel tette ezt az ajánlatot.

— Ugyan mit bógsz? Azt hiszed, hogy ettől tán megkönnyebbülök, vagy mi? Szórakoztatni akarsz tán velem.

— Hígye el, Viktorovna Jevpraxia, nem készakarva teszem. De fáj, annyira fáj nekem ez . . .

— Mi fáj . . . ?

— Az, hogy ön annyira félre ért engem.

— No tessék! Nem értelek én téged sehogy sem. Egyszerűen badarságot beszéltél össze, ennyi az egész! Hagyd el hát, kérlek.

Marfusa meghatva ettől a gyöngédségtől, oda ment Viktorovna Jevpraxiához és őszinte érzéssel megcsókolta a kezét. Így helyre állott a béke.

És mikor Marfusa készült haza felé, hogy a gyerekeknek elkészíttesse a reggelit Viktorovna Jevpraxia végleges megtelepedésének a kérdése nyílt kérdésnek maradt. Sőt egyhamar nem is igen merült föl többet. Marfusa nem mert többé előállani semmivel, Viktorovna Jevpraxia pedig az öregek-menedék-házának eszméjétől elkeseredve, egy időre elvesztette Marfusa életismeretébe vetett hitét.

De mikor Marfusa elment és Viktorovna Jevpraxia egyedül maradt, ujult erővel fogta el a nyugtalanság érzése. Minden pillanatban összerezett. Ha valaki végigment a folyosón. Ha valakit kerestek a lakók közül. A folyosóra nyíló ajtó, igaz, tele volt repedésekkel, s így minden legkisebb nesz tisztán hallható volt. Ha a szomszéd szobában becsapták az ajtót, úgy tetszett neki, hogy be akar hozzá törni valaki. Ha pedig beszédet hallott kívülről, olyan érzés jött rá, mintha valaki belopoznék a lelkébe, hogy meglopja gondolatait.

Megfeszített elmével elkezdett tűnődni helyzetén. Ezerféle terv fogamzott meg agyában. A helyzet még nem olyan reménytelen, ha az embernek nagy vagyona van, neki pedig volt annyi pénze, hogy semmi oka sem volt aggódnival. Lerajzolódtak lelki szemei előtt egy kis házikó, valahol a Kamennij osztrovon.*) Ezt a kis házat örök áron megvette: picziny, de

*) Osztrov-Sziget. (A ford.)

kényelmes kis ház, van hozzá kert, magas vasráccsal körülvéve, teljes kényelemmel berendezve, még fürdőszoba is van benne. Úgy szeretett ülni a langyos vízben, ez fölmelegítette öreg, elkényeztetett testét.

De ki fogja gondját viselni? Valami házmester meg az utczaról fölszedett cselédség. De lehet-e megbízni ezekben az emberekben? Egy rettenetes éjtszakán majd összebeszélnek és megölik, megfojtják őt, a védtelen öregasszonyt. Rettenetes! Nem, ez nem ér semmit, szó sem lehet róla . . .

Tán valami családnál telepedhetnék meg, a hol van butorozott szoba kiadó? Végre is lehetne jó embereket találni, a kik, persze, pénzért, vállalkoznának rá, hogy gondját viseljék, jól tartásuk és nyugalmat adjanak neki. Vannak ilyen derék, csöndes családok.

No persze, - felelt neki az a belső, tiltakozó, s az emberek iránt állandóan bizalmatlan hang — hátha majd elkezdenek csalni, előállanak mindenféle hamis számlákkal, és végezetül még majd verik a mellöket, hogy jót tettek veled. Hát még mit adnak majd enni? Szinte képzelem . . . Margarint, faggyút . . . Aztán meg a háziak majd viselik az én szoknyáimat, főkötőimet, harisnyáimat, alusznak a lepedőimen, törülköznek a törülközőimmal, mosakodnak a szappanommal . . .

Viktorovna Jevpaxia szinte rosszul lett ettől a két utolsó föltevéstől . . .

De hát akkor mitévő legyen, csakugyan zárdába menjen, vagy mi? Oh Istenem, beh nehéz dolog is ez. Hiszen imádkozni, bűneivel bibelődni, ez még csak megjárja, de ott azután éjtszakának idején fölverik a hajnali misére, jönnek a szigorú böjtök, sőt még talán engedelmisséget is követelnek tőle. Főképen engedelmisséget . . . Ez már aztán nagyon nehezére esnek.

Nincs tehát megoldás. Hát ezért élt eddig, ezt érdemelte! Marfusa is az öregek menedék-házával hozakodik elő! Alkalmasint csupa emberi romok vannak ott, a kiknek igazán nincs hova lehajtani fejüket. Szürke ködmönökben járatják, manna-kásával etetik őket, napnyugtakor már ágyba küldik és éjtszakára mesélgetnek nekik.

Igaz, hogy valami collegiumi assessornéről vagy tanácsosnéről is beszélt, a kinek pénze is van. Alkalmasint valami

vén zsugori ez az assessorné, és semmi egyéb. Alkalmasint sajnálja a pénzt arra, hogy tisztességes otthont rendezzen be magának, így került aztán a menedékházba.

De Marfusa olyas valomit is mondott, mint ha ott saját költségén élhetne és maga is rendezkedhetnék be. «Lehet, hogy nincs igazam; lehet, hogy ellenkezőleg Marfusának van igaza . . . Tudakozódni kellene. Még utóbb minden ok nélkül támadtam úgy rá! Szó, a mi szó, megesik olykor velem, — ismerte be Viktorovna Jevpraxia bűnbánóan, miután senki sem hallhatta gondolatait. — Ha jól vesszük, hiszen nekem sincs hova lehajtani a fejemet. Ha ott csakugyan emberségesen bánnak a lakókkal, akkor nincsen benne semmi, legalább van felügyelet, nem bántja az embert senki, és mindig van körülötte valaki . . . Nem, jó volna, ha Marfusa pontosan megtudakolna mindent. Én is mindig csak hebeburgyán rátámadok mindenkire és összeszidom; pedig tán Marfusa az egyetlen lény a világon, a ki javamat akarja. Jaj csak jönne vissza mielőbb! Hátha megsértődött és ma már el sem jön többet. Fejébe veszi, hogy megbüntet heveskedésemért . . .»

De Marfusának esze ágában sem volt Viktorovna Jevpraxiát megbüntetni akarni. Sokkal többet törődött vele, mint akár az egész házzal. A gyerekek, ha magok vannak is, de el vannak látva. Otthon vannak! De az öregasszony ott ült a fogadóban s csupa idegen ember körülötte. Ő róla kell gondoskodni.

Így, miután ellátta a gyerekeket, és az ebédre vonatkozólag a legszükségesebb intézkedéseket megtette, megint csak elszaladt a fogadóba.

És Marfusát nagyon meglepte, mikor a szobába lépve azt látta, hogy Viktorovna Jevpraxia szokatlanul barátságos mosolylyal jön elébe.

— Hát mégis csak eljöttél . . . Már azt hittem . . . No ez dörék. Azóta mindenféle gondolat megfordult fejemben . . .

— Már hogy ne jöttem volna Viktorovna Jevpraxia? Hiszen egyébre sem gondolok mint arra, hogy agyon ne únja itt magát!

— Te jó vagy, Marfusa, neked van szíved. Pedig nincs ám mindenkinek, bizony nincs ám! — kiáltott föl Viktorovna Jevpraxia, ez alatt alkalmasint Mihajlovics Arkadijt értve.

Leült és egy darabig semmit sem szólt terveiről, de végre mégis csak meg kellett szólalnia.

— Mit is beszéltél te nekem arról az öregek-menedék-házáról? Lehet ott tisztességesen is élni?

Marfusa bizalmatlan pillantást vetett rá. Nem kihívás-e, nem próbára tétel akar-e ez lenni? Nem lesz-e ebből is baj? De nem, olyan jóságos az arcza, és semmi sem mutat arra, mintha valami hátsó gondolata volna.

Már hogy ne, Viktorovna Jevpraxia? Saját költségén élhet úgy, a hogy kedve tartja. Akár csak otthon. Ha nem akar a többiekkel közösen enni, az ételt fölviszik szobájába, fogadhat, a kit akar és mehet, a hova akar. Mondom, akárcsak otthon, és hozzá még gondozzák is . . .

— Hm! . . . No lám . . . Tünődtem, tünődtem rajta, — szólalt meg Viktorovna Jevpraxia — jött mindenféle gondolatom . . . Lehet, hogy megfelel!? Ilyenkor habozás nélkül rád bízam magamat . . . Viszont, hátha szó sem lehet róla . . .? Nézd csak, Marfusa, menj el oda, de tüstént. Nesze itt van pénz, a mennyi csak kell, és menj. Hol az a ház?

— A Vasziljevskij szigeten.

— A Vasziljevskij? No az nagyon szép hely. Közel van a tenger, friss a levegő. Eredj hát és tudakolj meg mindent kellő részletességgel. Ugy-e elmehetsz most mindjárt?

— Elmehetek, Viktorovna Jevpraxia. Ebédig még sok idő van. Addigra visszajöhetek.

— No akkor csak menj. Tudod, itt sehogy sem érzem jól magamat . . . Itt ülök és mind azon tünődöm, hogy egyszerre csak betoppant valami részeg ember . . .

— Fél óra alatt itt vagyok, Viktorovna Jevpraxia.

Marfusa újra magára kapta kendőjét, a melyet levetett.

— Hát a gyerekek vajon eljönnek-e ma? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia. — Kissé únom magamat ma.

— Azt mondták, hogy eljönnek . . . Mihailnak, azt hiszem. most van a vizsgálata. No de én megyek, Viktorovna Jevpraxia.

És Marfusa örülve neki, hogy ajánlatát elfogadták, elment a Vasziljevskij szigetre. Csakugyan, csodálatos gyorsan megjárta az utat. Persze, egyéb dolga nem is volt, mint megerősíteni azt, a mit már amúgy is tudott. Ismerősét,

az özvegy collegiumi assessornét olykor meg szokta volt látogatni, s így ismerte a házirendet.

Most még azt is megtudta, hogy a menedék-házban nemrég nagyobb mérvű átalakítások történtek, egy új szárnyat építettek hozzá, a melyben egészen új lakások voltak. Még senki sem lakott bennök, s Marfusa biztosra vette, hogy ez a körülmény Viktorovna Jevpraxia szemeiben fontos érv lesz a menedékházba való átköltözés mellett.

A fogadóban is az bántotta legjobban, hogy ki tudja, ki lakott előbb a lakásában. Marfusa ki is választott egy lakást Viktorovna Jevpraxia számára, az új szárnyban, a második emeleten. Három szobában már lakott három tisztes hölgy, a kik örök időre szóló alapítványt tettek. Viktorovna Jevpraxiának két szoba állt volna rendelkezésére: egyik meglehetősen nagy, a másik, kisebb, hálósobának. Ez nagyon megfelelő lett volna.

De az igazgató nem volt ott s így nem beszélhette meg a föltételeket.

Azt mondták Marfusának, hogy három óra múlva jön haza.

Marfusa nem várhatta meg s így visszatért.

Minden nagyon szép, Viktorovna Jevpraxia, - - mondtotta - - minden úgy van, a hogy önnek kell. De addig, a míg nem lát mindent és nem beszél az igazgatóval, nem lehet a kérdést eldönteni.

Elmondott mindent, a mit látott. Viktorovna Jevpraxia figyelmesen hallgatta. Azután Marfusának haza kellett sietnie.

Viktorovna Jevpraxia vagy tíz perczig mély gondolatokba merülve ült ott, majd hirtelen fölkelt és elkezdett öltözködni; fölvette parádés főkötőjét, ujdonatúj fekete keztyüt vett elő, csipkével pazarul diszitett fekete ruháját és hosszú köpenyét vette magára, azután csöngetett a pinczérnek.

- Hozasson, kérem, tüstént egy kocsit.

A kocsi előállott, Viktorovna Jevpraxia lement, beszállt és elhajtattott a Vasziljevskij szigetre.

VII.

Mikor Marfusa haza ért, Mihail még nem volt otthon. A gymnasiumban járt.

Valami különös érzés vett erőt rajta. A «vizsgálat előtt való érzést» nagyon jól ismerte, — mikor az ember szíve hol hevesen dobog, hol meg szinte elhal a várakozástól és a bizonytalanságtól és attól a rettegéstől, hogy bármennyire el legyen is készülve, a tanár ha akarja, mégis megbuktathatja. Ez a vizsgálat pedig az utolsó lévén, különösen fontos volt neki.

Az csak természetes lett volna, hogy izgatottabb legyen, mint eddig bármikor. Ettől a vizsgálatától függött egész jövője. De ő egyáltalában nem volt izgatott, mintha semmit sem törődött volna az eredménnyel.

Elment a gymnasiumba a nélkül, hogy csak eszébe is jutott volna, vajon leteszi-e a vizsgálatot vagy nem, s bár az utóbbi napokban könyvet sem vett kezébe s épenséggel nem volt valami jól elkészülve, minden szepegés nélkül lépett az asztalhoz, hihúzta a számát, várt a sorára és úgy felelt a kérdésekre, mintha álmában beszelt volna.

Valami fásult, egykedvű érzés árasztotta el lelkét. A véletlen jött-e segítségére vagy épen az a körülmény, hogy annyira nyugodt volt, de okosan és jól felelt és jó osztályzattal távozott a gymnasiumból. Most már összes osztályzatai jók voltak s így teljes joggal érettnak tekinthette magát. Pár nap múlva ezt írásban, aláírásokkal és pecséttel hitelesítve is meg fogja kapni.

Azt hitte, hogy ő hozzá is beköszönt majd a szabadságnak az a kellemes érzése, a melyen minden diák keresztülmegy, mikor túl van a megpróbáltatásokon és szabaddá lesz, s remélte, hogy ez az érzés majd kissé fölfrissíti, megeleveníti a lelkét. De mindennek nyoma sem volt benne. Úgy tett neki, hogy semmi szüksége sincs erre a szabadságra, hogy kár volt annyira törni magát az érettségi bizonyítványért meg azért a jogért, hogy egyetemi polgár lehessen, s épen oly lehorgasztott fejjel került haza, mint a hogy elment.

Otthon egyenesen bement Katyához. Katya, úgy látszik, várta, és kérdő tekintettel fogadta.

— Letettem — mondotta Mihail. — Igazán, magam sem tudom, hogyan . . . Arra sem emlékszem, mit feleltem. Katya szomorúan elmosolyodott.

— Tehát végeztél . . .

— Végeztem . . .

— Most egyetemi polgár léssz?

Ránézett, és mintha szemrehányást olvasott volna ki a hangjából, szemeiből. Mintha csak így szólt volna: «Igen, te egyetemi polgár léssz . . . Ez nagyon szép; ő is az volt . . . Te egyetemi polgár léssz, és ő? Mi lesz ő belőle?»

— Jaj, Katya! — mondotta Mihail, mintegy feelve ezekre a szemrehányásokra, a melyeket egyébiránt ő eszelt ki. — Utálatos nekem most még az egyetemi polgárság is. Nincs nekem most örömem semmiben se.

— Nem, Misa, örülnöd kell. Diák léssz, végzel . . . Azután a magad ura léssz . . . Legalább te élhetsz úgy, a mint kedved tartja, és nem fogsz függni senkitől . . . Akkor tán a többieknek is jó soruk lesz . . .

— Minden bizonynyal, Katya, minden bizonynyal . . . Ha én tőlem fog függni, akkor minden jóra fordul.

Bejött Marfusa. Mindeddig semmit sem szólt Katyának, várta, hogy Mihail is megjöjön; most ezután elmondta mondanóját.

— Voltam a nagymamánál, — mondotta. — Lehet, hogy nemsokára költözködik.

Hova?

Valami menedékházba gondol menni . . .

Miféle menedékházba? — kérdezték álmélkodva s csaknem egyszerre Mihail és Katya.

— Van itt egy olyan menedékház öregasszonyok számára . . .

Mihail is, Katya is álmélkodva néztek rá.

— A nagymama . . . menedékházba?

— Nincs abban semmi. Ez nem olyan menedékház! — csillapította őket Marfusa. — Úgy fog ott élni, a hogy akar, akárcsak itthon. Jó ám ott nagyon . . .

De ezek a fölvilágosítások sem nyugtatták meg őket s elhatározták, hogy mielőbb fölkeresik a nagymamát. Mindkettőjükön valami olyan gyötrelmes érzés vett erőt, mintha minden készült volna összeomlani szemeik előtt. Anyjuk

életében még minden tartotta magát, most pedig szétesik minden, mint a holt szervezet részecskéi . . . A nagymama . . . a szeszélyes, a hatalmas nagymama, a ki megszokta, hogy a maga portáján éljen, most egyszerre beköltözik valami öregasszonyok-menedékházába. Mi lesz ezután? Mit kellene tenni, hogy ezt az összeomlást megakadályozzák, hogy mindent rendbe hozzanak s folytathassák a régi életet? Nincs lélek sehol, nincs többé Vasziljevna Vjera . . .

Mindketten egyedül érezték magokat és ez az érzés még közelebb hozta őket egymáshoz. Hallgattak, de azért azonos gondolatok foglalkoztatták őket. Arra gondoltak, hogy mehetett el apjuk. Hiszen láthatta, hogy széthullóban van minden. Még itt volt, mikor a nagymama elment tőlök. Még itt volt, mikor Andrej elhatározta, hogy elmegy és még is elutdott menni. Tehát ő mindezzel nem törődik. Tehát ők is, idegenek az ő szemeiben. Nem törődik közös életökkel, közös gondolataikkal s érzéseikkel. Szemei előtt omlik össze egy sok esztendő fészek, és ő megy üdülni. Ebben a pillanatban valami ellenséges, hideg érzés támadt föl bennök Mihajlovics Arkadij iránt.

Ez alatt a Vasziljevskij sziget egyik távolfekvő utcájában, nem messze a szmolenszki temetőtől egy szokatlan jelet játszódtott le. Egy nagy ház kapujánál pompás hintó állt meg, a melybe két szép, fekete ló volt befogva. A hintóból egy bársonnyal gazdagon diszített, hosszú köpenybe öltözött, magas és tisztos külsejű asszony szállt ki.

Mikor belépett, mind a szolgák, mind a lakók, abban a biztos tudatban, hogy ez valami dúsgazdag, jótékony hölgy, ennek megfelelően mély tiszteletet mutattak iránta.

— Itt van az igazgató, vagy valaki más, — kérdezte a tisztos hölgy, a ki nem volt más, mint Viktorovna Jevpraxia.

— Méltóztassék fölsétálni; majd én elvezetem, parancsoljon kérem, — mondotta egy szolga tiszteletteljesen, és mutatta az utat Viktorovna Jevpraxiának, a mint fölment a lépcsőn.

Az épület, a szolgálatszemélyzet, a lépcső — mindez kedvező benyomást tett Viktorovna Jevpraxiára, mindenből valami nagy rend volt kiérezhető. Csönd volt, senki sem lármázott, senki sem pörölt, s ez a fogadói élet után egyszeriben megtetszett neki.

A második emeleten tágas pitvar volt. Viktorovna Jevpraxia oda lépett egy homályos üveggel borított magas ajtóhoz, a melyen bevezették egy nagy és világos szobába. Néhány alkalmazott görnyedt ott nagy hivatalos könyvek fölött. A szolgálta oda lépett egy még korántsem öreg, gondteljes arcú úriemberhez és így szólt hozzá:

— Önnel akarnak beszélni, Ivanovics Mihail!

Nyilván ez volt az igazgató. Fölemelte fejét és megpillantván a belépő hölgyet, fölkelt és rendkívül udvariasan meghajtotta magát, miközben azonban hűségesen megőrizte ábrázatának gondokkal terhes kifejezését.

— Mivel szolgálhatok, asszonyom? — kérdezte.

— Beszélni szeretnék önnel, — szólt Viktorovna Jevpraxia.

Az igazgató megértette, hogy tanuk nélkül akarnak vele beszélni, s így bevezette őt a szomszéd, kisebb szobába, a melynek közepén zöld posztóval letakarva egy asztal s körülötte néhány szék állott. Leültek.

— Az ön intézetéről szeretnék önnel beszélni, — mondotta Viktorovna Jevpraxia. — Sok szépet hallottam felőle, de a hírek olykor csalnak, s így ime eljöttem magam.

— És milyen czélzattal, ha szabad tudnom?

— A czél nagyon egyszerű. Én örökös nemes asszony vagyok és nagyon jelentékeny vagyonnal is rendelkezem, de úgy fordult a dolog, hogy most kénytelen voltam saját házból kiköltözni és fogadóba menni; családi körülmények késztettek rá. Szóval, nincs hol lehajtanom fejemet, közeli rokonaim nincsenek, az ismerősök meg... Hiszen tudja, saját házból ismerősök nyakába varrni magát, ez már a legutolsó. Tüstént megszűnnek tisztelni az embert, és jóltevőiknek érzik magokat. Itt pedig, a mint hallom, szép lakások vannak, s az ember fesztelenül és zavartalanul élhet, a mint kedve tartja. Szóval hát ide akarnék jönni önökhöz.

Az igazgató az első pillanatban bizalmatlanul nézett rá, nem tudván összeegyeztetni drága köpenyét és úrias megjelenését azzal az óhajtással, hogy lakójává legyen egy menedékháznak. De később beletörődött ebbe az ellentmondásba és megadta a szükséges fölvilágosításokat. Kisült, hogy van még néhány üres szoba, s hogy ezeknek a szobáknak ára különböző. Tetszése szerint választhat közülök. A legnagyobb-

nak ára egy esztendőre négyszáz rúbel, s ha bele akar költeni, körülbelül tízezer rúbelt kell letennie a bankban. Ez a tőke az ő nevén marad, s kamatai fejében élete fogytáig ellakhatik abban a szobában.

Ezután az igazgató részletesen elmondta neki a ház-szabályokat s a házi rendet. Elmondta, hogy nekik főnökük tulajdonképen nincsen, s ő is nem annyira igazgató, mint inkább gondnok. Csak arra kell gondjának lenni, hogy a lakók mind meg legyenek elégedve, s hogy kellő gondozásban részesüljenek. Az élelmezés nálok kitünő, az igazgató be is mutatott neki néhány ételsort, a melyekben az utolsó napokban fölszolgált ételek voltak felsorolva. Bőjti ételeket is, húsételeket is főznek, és kiki választhat, a mit akar.

Azután az igazgató megmutatta neki az épületet. Először megmutatta az igazhitű templomot, azután pedig, nem ismervén vallási viszonyait, a lutheránust. Körülvezette a folyosókon. Itt öreg anyókákkal találkoztak, a kik látva az előkelő hölgyet, félre húzódtak az útból. Viktorovna Jevpraxia a közös termeket is megnézte, a melyekben nyolczanként voltak elhelyezve a lakók. Azután mikor abba a szárnyba értek, a hol az alapítványosak laktak külön szobákban, egyik ajtón valami angol miss névjegyét pillantotta meg. Ez is belakó volt. Ugyanazon a soron egy másik ajtón a collegiumi assessorné névjegye is ott volt.

Ezen a szárnyon Viktorovna Jevpraxia magának is választott lakást.

— És ha három szobát akarnék magamnak lefoglalni? Ezt a kettőt, meg amazt, — épen egymásba nyilik mind a három! — kérdezte Viktorovna Jevpraxia.

Az igazgató elgondolkozott. Nyilván ilyen eset még nem fordult elő nálok, s azért előbb ki kellett számítani.

— Ez nagyon egyszerű, — mondotta végre: — akkor két összeget kell letennie, s így két alapítványa lesz. Ezért a szobaért letesz körülbelül tízezeret, a másikért meg tán hét és felet, s ennek a két összegnek kamataiból halála után két lakót fogunk eltartani.

Viktorovna Jevpraxia úgy találta, hogy ez neki teljesen megfelel. Az igazgató tudtára adta, hogy a pénzt akár holnap is leteheti, s megjelölte a helyet is, a hol ezt teheti. Azután rátértek a berendezkedés kérdésére, s itt az igazgató teljes

szabadságot adott neki: berendezkedhetik úgy, a hogy akar, sőt még külön cselédet is tarthat.

Minden nagyon tetszett Viktorovna Jevpraxiának, de különösen megnyerte tetszését maga az igazgató — egyszerű, józan eszű ember, a ki udvarias a nélkül, hogy alázatos volna, s méltóságosan viselkedik a nélkül, hogy azért gögös volna. A körséta alkalmával lépten-nyomon találkoztak öreg asszonyokkal, s ő mindegyikkel szóba állt, beszélt velök ügyes-bajos dolgaikról, s látszott rajtok, hogy teljes bizalommal vannak iránta.

«Mit akarok többet?» — gondolta magában Viktorovna Jevpraxia. — Lesz szép, világos lakásom, és gondoskodni fognak rólam . . . Biztos is, kényelmes is.»

Elbucszott a háztól s az igazgatótól, s magában már végleg elhatározta, hogy beköltözik az öregek menedék-házába; mikor a pompás fogadói batár gyorsan röpitette haza felé, életre kelt benne az a büszke öntudat, hogy íme még sem kell egyedül és támasz nélkül maradnia, és nem szorul rá vejének szeretetreméltóságára . . .

Egy részről ezek a gondolatok foglalkoztatták, más részről pedig a gondolatoknak ez a sora következett: — Csak hadd hallgassa, majd ha mondogatják neki: «Ah, az ön anyósa menedék-házban! Megkapta az ő házat, meggazdagodott a rovására, őt pedig bedugta valami menedék-házba. No ez derék, nagyon derék, Szareptov úr, igazán gyönyörű . . . Az már igaz, hogy szépen és nemesen intézi a carrièrjét . . .»

S a mint ezek a gondolatok lassan gyökeret vertek benne, velök együtt mind szilárdabb lett elhatározása is. Végre is kitünő megoldás, igazán kitünő. De még ha nem volna is olyan jó ebben a menedék-házban, ő azért mégis beköltözne — csak azért is. S erről mindenkinek tudni kell, hogy mindenki beszéljen.

Alkalmasint nagyot fog nézni, majd ha elkezdik faggatni: «Mondja csak kérem, méltóságos uram, miféle menedékház az, a melyben öreg anyósát elhelyezte?» Ha-ha-ha! Pompás lesz. Szébb jutalmat nem is lehetett volna kieszelni számára. A milyen kifogástalan ember ő, a ki annyit tart állására és saját körének a véleményére . . . Most azután majd megláthatja, milyen véleménynyel lesznek erről az ő körében! Majd meglássuk!

Viktorovna Jevpraxia valósággal ujjongó hangulatban tért vissza a fogadójába; de még út közben eszébe jutott, hogy ma alkalmasint eljönnek hozzá a gyerekek, s betért egy boltba, hogy valami édességet vegyen nekik. Meg akarta vendégelni Mihailt és Kátyát.

És csakugyan, Mihail és Katya úgy négy óra tájban meglátogatták Viktorovna Jevpraxiát. Mihailnak bár most már teljes joga volt hozzá, hogy ne tekintse magát gymnastának, eszébe sem jutott ruhát váltani, a mit minden gymnasista megtesz, a mint kezében van érettségi bizonyítványa, pedig neki is készen volt az egyetemi egyenruha minden darabja. Sokkal inkább lekötték figyelmét a körülötte összetorlódó események, semhogy erre gondolt volna.

Marfusa tudta szándékukat s intézkedett, hogy a kocsi készen várja őket. Lementek, beültek a kocsiba és elhajtattak.

Az első pillanatban rendkívül meglepte őket az, hogy a nagymama nemcsak, hogy nem volt szomorú hangulatban, sőt ellenkezőleg diadaltól és örömtől ragyogott arca.

— Ti vagytok azok, gyerekek! No ennek igazán örülök, — mondotta, miközben mindkettőjüket megcsókolta — üljete le és legyetek az én vendégeim. Tüstént meg is vendégellek benneteket . . . Az új otthonban úgy sem vendégeltelek még meg semmivel. Jaj de boszantó, hogy nincs itt Marfusa! Nincs a ki megterítsen.

— Majd elvégzek én mindent, nagymama, csak mondja mit csináljak, — szólta Katya, bár halvány sejtelve sem volt arról, vajon mi lesz a teendője.

— No ez derék! Jó kis lány vagy, Katya.

Ezzel oda mutatott a szögletben egy csomagra. Katya fölbontotta, mindenféle csemege, gyümölcs és édesség volt benne.

Katya és Mihail szívszorongva néztek minderre a holmira. Épenséggel nem voltak olyan hangulatban, hogy kedvök lett volna lakmározni. Katya mindamellet, hogy kedvében járjon a nagymamának, elvégzett mindent. Még a pinczért is behívta s kért tőle tányérokat meg késeket.

A lakoma ott volt az asztalon, de a vendégek hozzá sem nyultak.

— Nos mi az, nem esztek? — kérdezgette Vitorovna Jevpraxia Katyát és Mihailt.

— Nem akarózik, nagymama, — felelt Mihail.

— No tessék, nem akarózik . . . A mint a nagymamánál vagytok, tüstént nem akarózik. Ez csak azért van, hogy megbántatók a nagymamát . . .

— Ugyan, nagymama, már miért bántanók meg? Hogy akarhatnak mi önt megbántani?

Mihail, hogy megnyugtassa Viktorovna Jevpraxiát, elkezdett enni; Katya is csipegetett egyet-mást.

— Nagymama, lehetséges, hogy az mind igaz, a mit Marfusa mondott? — kérdezte Mihail.

— Mit tudom én, mi mindent beszélt össze Marfusa, — mondotta Viktorovna Jevpraxia tréfásan és némi ravaszsággal.

— Azt mondja, hogy nagymama valami menedékházba készül átköltözni.

— Hjah ez? Ugyan hát miért ne költözhetném át valami menedékházba?

— De hát miért menne oda, nagymama? — mondotta Mihail. — A menedékházakban rendszeren szegény, elhagyott és hajléktalan emberek húzzák meg magokat.

— Hát én, te szerinted, nem vagyok hajléktalan? Akkor hát mondd meg, kérlek, hol találhatnék magamnak hajlékot?

Mihail hallgatott. Azt persze mondhatta volna: nálunk, saját házában, saját családjában, de jól tudta, hogy ezt hiába mondaná.

— No lásd, hallgatsz, és miért hallgatsz? Mert nincs mit mondanod. Mert csakugyan annyira jutottam, hogy nincs hol lehajtani fejemet. Így hát csakugyan elhatároztam, hogy menedék-házba vonulok. Oda megyek, föltétlenül oda megyek.

— Nagymama, ez lehetetlen! Hiszen van pénze elég, berendezkedhetnék saját otthonában is.

— Igen, és élhetek egymagam, s bejöhet hozzám az utczáról minden jött-ment, hogy kiraboljon, megfojtson. Nagyon köszönöm, kedves unokácskám, nagyon szépen köszönöm.

— De, nagymama, hát csakugyan, komolyan el van szánva?

— Komolyan. A lehető legkomolyabban . . . De legyetek nyugodtak, nem a szegények módjára megyek oda. Fizetni

fogok magamért, kétszeresen is fizetni fogok, s nagyon meg fognak engem becsülni ott. Az már aztán az én dolgom lesz, hogy megbecsüljenek. Sok ott a szegény ember is, majd ezekre is lesz gondom. Úgy bizony, már a tervem is meg van hozzá. Lássátok, ott csupa öreg ember van, s az öregeknek mindig vannak fiaik, leányaik, unokáik, a kikért sokszor sajog öreg szívök. Ez egyik bajban van, a másik nyomorúságban. Mennyi örömet szerezhethet ilyenkor azoknak az öreg szíveknek egy pár száz rúbel! No de legalább szeretni fognak. Legalább háladatosak lesznek irántam! Onnan azután tudom, hogy nem tesznek ki az utcára. Saját házamból ki lehetnek, de ebből nem . . . Úgy bizony.

Mihailnak mindezt végig kellett hallgatnia. Végig is hallgatta, meg is értette. Mindezt nem hiába mondta így a nagymama. Azt akarta vele mondani, hogy őt csakugyan kitették saját házából, erre czéltott a háladatosággal is.

Azt persze Mihail is tudta, hogy a nagymamát tulajdonképen senki sem tette ki a házából, de viszont lehetetlen volt be nem ismerni, hogy úgy alakultak a körülmények, hogy indítatva érezte magát a házat elhagyni. A közte és az édesapja közt való viszonyt még nem látta egészen tisztán, de az az egy tisztán állt előtte, hogy atyja semmit sem tett arra, hogy a nagymama maradjon. Semmiben sem akart engedni neki.

De azért még mindig nem hitte, hogy csakugyan rászánja magát erre a lépésre. A nagymama — menedékházban! Egész eddigi fölfogását erről a daczos és jellemes asszonyról, a ki hozzá volt szokva ahhoz, hogy az emberekkel zsörtölődjék és őket befolyásolja, erről a minden ízében nagyúri természetről, a mely nem tűrt ellenkezést vagy ellenmondást semmiben, — egész eddigi fölfogását ez az egyetlen körülmény egyszeriben halomra döntötte.

Még egyszer oda fordult hát Viktorovna Jevpraxiához ezzel a kérdéssel:

— De hát csakugyan . . . csakugyan?

-- Csakugyan, Mihail, csakugyan. Holnap teszem be a pénzt, tizenhétezer ötszáz rúbelt. Ez két személyre szól. És én magam fogok élni kettő helyett . . . Ha, ha! Lásd, a te nagymamádnak egy adag nem elég, kettő helyett fog enni . . . Ez tán megvigasztal kissé, kedves kis unokám, te . . . ?

Mihail, kit még jobban elszomorította a nagymamának ez a tréfalkozása, megint elhallgatott. Ekkor meg Katya szánta rá magát a megszólalásra.

— Sokkal jobb volna, nagymama, ha visszatérne hozzánk . . . De igazán . . . saját szobájába . . .

A nagymama szigorúan nézett rá.

— Erre én neked, Katya, csak a következőt mondom, — szólott. — Igaz, hogy te még fiatal és ostobácska vagy, s az élet viszonyait nem igen ismerheted, de azért tudd meg, hogy ilyesmivel előállanod többé soha nem szabad. Én téged szeretlek, de ennek vége is szakadhat ám. Értetted?

Katya nem értette ugyan, de azért elhallgatott. Mindkettőjüknek bele kellett nyugodniok abba, hogy a nagymama menedék-házba költözik. Mikor Viktorovna Jevpraxia látta, hogy teljesen megjuhászodtak, elkezdte nekik bővebben magyarázgatni a dolgot.

— Tudjátok meg, gyerekek, hogy nekem lehetetlen egy fődél alatt élnem apátokkal. Hogy mi volt közöttünk, s hogy kettőnk közül ki a sértő és ki a sértett fél, azt most még nem érthetitek meg, de majd ha teljesen megjön az eszetek, akkor megértitek és meg is ítéltetitek. Akkor majd azt is eldönthetitek, hogy kettőnk közül ki a hibás. De annyi bizonyos, hogy nem élhetünk egy fődél alatt. Kérdezzétek meg ő tőle, ha csak nem alakoskodik, ő is ugyanazt fogja mondani. De ehhez tulajdonképen semmi közöttök, s egyelőre semmi szükség sincs arra, hogy a mi köztünk lévő viszonyba akár csak bele is pillantsatok. Ti atyáttal fogtok élni. Ő a ti gondozótok és gyámotok; tehát tisztelnetek kell őt, és mindenben engedelmeskedjétek neki. Én nem értek vele egyet, semmiben sem értek vele egyet, s ezt nyíltan be is vallom előttetek, de nektek azért mégis engedelmeskednetek kell neki, még pedig abból az egyszerű okból, mert ti magatoktól még egyetlen helyes lépésre is képtelenek vagytok. Ti még gyerekek vagytok és így vezetőre van szükségetek. Hanyatt-homlok belerohanni az élet forgatagába, ez nem nehéz, ezt mindenki megteheti, csak hogy ez nem mindenkinél végződik ám jól. (Mihail is, Katya is nagyon jól megértették, hogy ez célzás volt Andrejre.) Sok olyan ember van, a ki nagy önérzetében azt hiszi,

hogy akár a földet is ki tudná forgatni sarkaiból, és ime, az első kis kövecske, a nyakát szegi. Úgy bizony!

— Én miattam, gyerekek, — folytatta Viktorovna Jevpraxia, — ne aggódjatok, én teljes csöndben és békeességben fogok élni, és bűneimmel fogok foglalkozni. Így legalább megmentem lelkemet. Mert bűnöm, az van elég. Hatvanöt esztendő telt át ezen a világon. Ennyi idő alatt az ember akár el is merülhet bűneiben. Én hát elkezdem a vezeklést. Épen kapóra jön, hogy oda a temető is közel van, valahányszor ráesik tekintetem, egyszeriben eszembe jut minden bűnöm. Imádkozni is fogok, magamért is meg ti értetek is. No meg azért a semmirekellő Andrejért is, — tette hozzá Viktorovna Jevpraxia valamivel halkabban, — hogy neki is csak sikerei legyenek az életben. Mindannyitokért fogok imádkozni. Ott külön templomunk is lesz. Imádkozhatom, a mennyi csak tetszik.

Ezek után az általános észrevételek után Viktorovna Jevpraxia oda fordult Katyához, a ki szomorúan, lehorgasztott fejjel, s kezét térdén összekulcsolva ült ott.

— Te meg, Katyusa, tudd meg, hogy a nagymama nem akart téged megbántani. A nagymama szeret téged. A nagymama mindnyájatokat szeret . . . De azért mégis föltétlenül szükséges, hogy kiki megismerje a maga helyét, még pedig idejekorán ösmerje meg. Mert különben mi történik? Hozzá szokik az ember egy olyan helyhez, mely nem az övé, s a melyről egyszerre áteszik a maga helyére. Annál rosszabbul fog esni. Ez az, a mit én mondani akartam. Mindössze ez az. Már hogy azután ezt hogy adták elő és hogy magyarázták, az már igazán nem az én hibám . . . Annyi bizonyos, hogy az én befolyásomnak a ti életetekre vége van. Mostantól kezdve ti *ő tőle* függök és nem tőlem. Lehet, hogy ő kivánni fogja, hogy te tovább tanulj. Ám legyen! Hiszen ebben sincsen semmi rossz. Én nem mondom, hogy ez rossz; én, csak minden eshetőségre gondoltam . . . De azért én mégis azt tanácsolom: láss hozzá valami foglalkozáshoz, Katyusa. Tanulj varrni, szabni, hímezni . . . A régi időben a leányok az ilyesmit mindig megtanulták, mert ez szükség esetére kenyerét adott nekik. Te persze szerény, engedelmes leány vagy és így tovább is ott élhetsz nála, de Mihajlovics Arkadij . . . Hogy ő mit forgat a fejében, azt senki se tudja. Ő zárkozott

ember, a ki a terveit senkinek sem árulja el, s így hogy mi jár az eszében, azt nem tudhatja senki sem . . .

— Én, nagymama, nem riadok vissza semmitől sem. A mint Mihajlovics Arkadij parancsolja, úgy lesz . . . mondotta Katya.

— No úgy . . . Így már jól van. Csak ne feledkezzetek meg a nagymamáról. Jertek el hozzám minél gyakrabban. Ott minden időben be lehet jönni hozzám. A mint valami félreértés vagy súrlódás előadja magát, csak jöjjetek tüstént hozzám. Nagymama majd gondolkozik és kieszel valamit. Segíteni pedig mindenkor tud. Végre is ti nem vagytok idegenek, hanem az enyéme. Semmi fontosabb lépést ne tegyetek a nagymama nélkül. A nagymama nem hiába tapossa immár a hetedik évtizedet ezen a világon. Ösmeri az életet és így nem árt tőle tanácsot kérni. Az ott, . . . Andrej, az persze nem akart tanácsot kérni. Ám legyen, Isten nevében. Én azért minden jót kívánok neki. Pénzt is akartam adni neki minden eshetőségre, . . . hiszen annyi minden adhatja elő magát . . . De visszautasította. A büszke! Az igaz, hogy mindenkiben kell hogy legyen büszkeség. Büszkeség nélkül semmit sem ér az ember. A kiben az nincs, azt mindenki félretaszítja. Csakhogy a büszkeséghez is kell, hogy joga legyen az embernek. Azt is ki kell érdemelni. Ő pedig eddig még nem szolgált rá semmivel sem. No, de hát Isten vele! Akármilyen különös legyen is, én azért mégis azt mondom: Andrej sem holmi jött-ment ember. Van benne valami nem mindennapi. Már szemeiből is erő sugárzik. Olyan ő, mintha vasból volna. Kevéssel, aligha fogja beérni. Vagy valami nagyra vállalkozik, vagy pedig lemond mindenről. Vagy elpusztul vagy pedig híres ember lesz belőle.

Mikor költözik át, nagymama? — kérdezte Mihail.

Elrendezek mindent, a mit kell, rendbe hozom a lakást . . . Marfusa majd szól nektek. Igaz, küldjétek majd ide Marfusát, olyan vagyok most nélküle, mintha béna volnék; azután jertek ám el búcsúzni is.

Megcsókolta és eleresztette őket. A sok ennivaló ottmaradt szinte érintetlenül.

A fiatalok kimentek a fogadóból. A kocsi ott várta őket a kapuban. De az idő szép, csöndes és langyos volt. Az esti

nap ferde sugarai az utcza egyik oldalára estek és megvilágították a járdát.

— Te csak menj haza, mi majd gyalog jövünk — mondotta Mihail a kocsisnak. — Úgy-e, Katya?

Katya bólintott. A kocsis elment. Mihail karját nyújtotta Katyanak. Kétségkívül Pétervár összes utczáin ez volt a legfiatalabb párocska.

Egy darabig szólanul mentek, leerve attól, a mit a nagymamától hallottak.

— Tudod-e, Katya, — törte meg elsőnek a csöndet Mihail — tudod-e, hogy mindez micsoda?

— Micsoda? — kérdezte Katya, a ki erre a kérdésre fölriadt gondolataiból.

— Mindaz, a mi ezekben a napokban történt.

— Nos, mi az Misa? Én nem tudom.

— Önzés, önzés, önzés . . . Az önzésnek különféle nyilvánulása.

— Ugyan már, mit beszélsz?

— Pedig úgy van, Katya. A papa elutazott akkor, a mikor mi itt vagyunk szétzilálva, nem tudjuk, hova forduljunk, mikor egész családunk összeomlással fenyeget . . . Micsoda ez, ha nem a legérzékletlenebb, a legmegrögzöttebb önzés? A nagymama csak azért, hogy borsot törjön az orra alá, hogy boszút álljon rajta, beköltözik valami menedékházba . . . Bizony, ez már aztán a legnagyobb önzés! Ő sem törődik velünk, sem azzal, hogy mit szólnak majd ehhez és milyen szemmel néznek majd reánk. Önzés, önzés . . . semmi egyéb.

— Nem, Misa . . . A nagymama . . . jó . . .

— Eh, Katya, hiszen valamennyien jók vagyunk, csak-hogy mégis rosszat cselekszünk. Az egyiket megsértik, a másikat megalázzák . . . Oh, hogyha a mamácska, a mi szegény, jó, angyali mamácskánk mindezt látná . . .

— Nem, nem . . . — kiáltott föl Katya. — Jobb, ha nem látja. Hála Istennek, hogy nem látja. Nagyon boldogtalan volna. Már pedig azt nem érdemelné.

Katya hangja remegett a könnyektől, a melyek csak azért nem törtek ki belőle, mert az utcán voltak.

Másnap Szareptovék háza a pusztulás képét nyújtotta. Olyasmi történt benne, a mire húsz esztendő óta nem volt eset.

A drága kárpitokkal borított falak álmélkodással és fölháborodással nézték, a mi köztök lejátszódott. Az udvarra begördült egy szekér, azután megjelent a lakásban néhány izmos legény és Marfusa vezetése mellett elkezdte kihordani a bútort azokból a szobákból, a melyekben azelőtt Viktorovna Jevpraxia lakott.

— Most költöztetjük át a nagymamát a menedékházba! — jegyezte meg Marfusa, mikor Mihállal találkozott.

Mihail elsápadt. A nagymamát költöztetik! Elviszük a bútorát. Tehát most már biztos, hogy nem marad a házban semmi, a mi ő reá emlékeztetne. A «nagymama szobái» — a mint nevezték őket — már csak voltak. Mint kis gyerekek, ah hányszor szaladtak be oda egy kis vigasztalásért, egy kis gyöngédségért! Most valami más rendeltetést kapnak, és nem fogják többé a «nagymama szobái»-nak hívni. Andrej is csak volt, s örökre kiment a házból. De megvannak még a «mama szobái.» Lehet, hogy ezekből is kihordják a bútort, s valaki más fog beléjük költözni.

Hogy, hogy nem, de ez a gondolat belenyillallott Mihail szívébe, s egyszerre határtalan gyűlöletet érzett valaki iránt. Nem tudta, vagy nem akarta tudni, hogy ki iránt.

Marfusa elmondta, hogy mennyi fáradtságába került a nagymamát rábeszélni arra, hogy ezeket a bútorokat elvitesse. Eleinte hallani sem akart róla, és kevés hija, hogy megint meg nem haragudott rá. De Marfusa lelkére beszélt. Lerajzolta előtte a különbséget, hogy milyen érzéssel fog ülni az újonnan vásárolt bútorok közt, milyen idegenül fogja érezni magát köztök, és viszont milyen kellemes lesz, ha régi karos-székében találja magát, ha megszokott ágyában fekszik, saját mosdótálcájában mosdik, a melyet már oly sok esztendő óta használ, azt fogja hinni, hogy otthon van saját házában, s nem fog annyira nehezére esni a változás. És végre is csak saját bútorát viszi el. Annak idején ő maga, saját tervei szerint rendelte meg ezeket a bútorokat, maga választotta ki hozzájuk a huzatot, szóval maga rendezett el mindent. Így azután végre mégis csak sikerült Marfusanak őt rábeszélnie.

Mihail és Katya ott álltak és nézték, a mint leszedték a kárpitokat és a függönyöket, Afanaszjevics Vaszilij és Vaszil-

jevna Vjera arczképeit, a mint fölszedték a szőnyeget. Mind-
ezt kihordották, s a szobák mind jobban kiürültek, s mind
szomorúbb hatást tettek.

Végre az emberek befejezték a munkát és elmentek.
A szekér nyikorogva megindult és kigördült az udvarból.
S ezzel minden, még a nagymamára vonatkozó emlékek is
kivonultak a házból.

— Jól van, jól, — gondolta magában Mihail keserű gúny-
nyal, — majd meglássuk, mi következik ezután.

S elképzelte, hogy haza jön apja és egyszerre látja, hogy
minden másképen van. Andrej ugyan még akkor szánta rá
magát az elmenetelre, mikor ő itthon volt, de tényleg távo-
zása óta ment el. Lehet, hogy apjuk azzal a meggyőződéssel
utazott el, hogy Andrej még majd meggondolja a dolgot.
A nagymama is esetleg visszatérhetett volna. És ime, egy-
szerre Andrej csakugyan elment, a nagymama meg bútoros-
tul a menedék-házban van.

Vajon mit fog szólni mind ehhez? Nem fogja-e sajnálni,
hogy csak úgy félvállról vette az eseményeket?

— Katya, mitevők legyünk most? Mi következhetik
még ezután? — kérdezte attól az egyetlen lénytől, a ki
megmaradt mellette.

— Én nem tudom. Nekem mindegy, — felelt Katya
levert hangon.

Szokott válasza ez volt, és Mihail nem hitte el, hogy
csakugyan mindegy neki. Nem, annyira ő mégsem együgyű.
Csak nem tudja magát kifejezni. De azért lelke mélyén
neki is megvan a maga fölfogása mind a körülményekről,
mind az emberekről és a cselekedeteikről. De hogy pillantson
be oda, lelke fenekére? Minden embernek a lelkében van
egy kis világ, a melyet iparkodik megőrizni idegen szemek-
től, sőt a melyet még a hozzá közelállók előtt sem tár föl,
így lesz alkalmasint Katyanál is.

Rákövetkező nap, hogy azok a szobák, a melyekben
azelőtt Viktorovna Jevpraxia lakott, kiürültek, Marfusa ezzel
a tragikus hírrel lepte meg Mihailt és Katyát:

— A nagymama ma költözik át a menedékházba, jője-
nek és kísérik el!

Persze a kitüzött szomorú órában mind a ketten ott voltak
a fogadóban. Már minden készen volt. A ládát és az apróbb

holmit Marfusa már előbb átvitte, úgy hogy most már csak maga Viktorovna Jevpraxia volt hátra.

— No gyerekek, Isten veletek! — mondotta Viktorovna Jevpraxia valami különös érzéssel, miközben remegett a hangja.

Vajon nem rendült-e meg egész belső világa arra a gondolatra, hogy ő, Ryncsanova Viktorovna Jevpraxia beköltözik az öregek menedékházába?

— Isten veletek, gyerekek! Jertek hát ide! Hadd áldjalak meg benneteket!

És csakugyan keresztet vetett mindkettőjökre. Azután sirva fakadt és törölgette könnyeit. De a következő pillanatban magához tért s arczán szigorú kifejezés, ajkain pedig kaján mosoly jelent meg.

— Adjátok át üdvözetemet apátoknak! — mondotta. — Majdha eléggé fölüdült és haza kerül. Mondjátok meg neki, hogy a nagymama, Viktorovna Jevpraxia, még sem halt meg az utcán, nem gázolta el a kocsi, a járókelők nem lökték föl, hanem talált magának hajlékot. És jó embereknek lesz gondjok reá, az öregasszonyra. De így mondjátok meg neki. Most pedig Isten veletek! Vigyázzatok magatokra, ne feledjétek el az öreget és adjátok életjelt magatokról!

Még egyszer megcsókolta őket. Azután Marfusa, a mint csak lehetett, felöltöztette Viktorovna Jevpraxiát, levezette a lépcsőn és elhelyezte a kocsiban. Elhajtottak, Mihail és Katya pedig elmentek haza.

Két napra rá megérkezett Moszkvából Mihajlovics Arkadij.

PATAPENKO N. J. után, oroszból

AMBROZOVICS DEZSŐ.

A CSODASZÉP VIRÁG.*)

A rab gróf éneke.

GRÓF.

Van egy virágszál, százszor szép,
Legszebb nekem e földön,
Én arra vágyom mindenkép,
De fogva tart a börtön.
Ezért a szívem fáj nagyon,
Mert a mig éltem szabadon,
Mindíg közel találtam.

E sziklavárból mind lesem,
Hogy lássam, hol virágzik,
De ah, hiába keresem,
Nem ér szemem odáig.
Ki meghozná virágomat,
Ha csatlós, apród vagy lovag,
Örökre híve lennék.

RÓZSA.

Itt nyíltam én a vár tövén
S hallgatlak reggelente.
A rózsát érted, tudom én,
Szegény fogoly levente.
Te nagyra látsz s szived szerint
Nem is kívánhatsz mást te, mint
Virágok királynéját.

GRÓF.

Bibor ruhád pompája nagy
Zöld bársony dolmányodban,
Leánynak drága disze vagy,
S szeret rubintnál jobban.

* Mutatvány Goethe költeményeinek fordításából.

De bár szeret egész világ,
Még sem te vagy az a virág,
Kit titkon én imádok.

LILJOM.

A büszke rózsza fényt kíván
S mind fölfelé törekszik,
De igaz szívnek néha tán
A liljom jobban tetszik.
A kiben tiszta tűz lobog,
S oly szennytelen, mint én vagyok,
Lehet, hogy engem választ.

GRÓF.

Én tiszta vagyok s büntelen,
Nincs gonosz hiba bennem,
Mégis gyötrődöm szüntelen
És rabbá kelle lennem.
Tisztellek, liljom, tiszta, szép,
Szűz lányok enyhe másakép',
De van, ki kedvesb nékem.

SZEGFŰ.

Az én vagyok, a szegfű, tán,
Az őr kertjébe' kelve.
Azért locsol nap nap után
Hűn gondomat viselve.
Levél-gallérom szép szoros,
Szinem oly tarka, százsoros,
És örökös az illat.

GRÓF.

Vét, ki a szegfüt megveti,
A kertész szeme fényét.
Majd nap, majd árnyék kell neki,
Kár vón', ha nem becéznék.
De nem pompára vágyom itt.
Az, a ki engem boldogít,
Csöndes, szerény virágszál.

IBOLYA.

Én hallgatag virág vagyok,
 Fejemet lehorgasztom,
 De némaságom', mert van ok,
 Ez egyszer megszakasztom.
 Ha engem áhítsz, fáj nagyon,
 Derék lovag, hogy illatom'
 Nem szállhat mind te hozzád.

GRÓF.

A jó ibolykát kedvelem.
 Oly illatos, szerényke,
 De hajh! sokkal több kell nekem,
 Hogy ne essem kétségbe.
 Bevallom hát, e tájon itt,
 E sziklák árnyán nem virit
 Az én csodavirágom.

Az érnél lenn egy asszony jár,
 A leghűbb e világon.
 És halkán sóhajt, várva vár,
 Míg megszűnik rabságom.
 Megáll, hol kék virágom hajt,
 Letépi s «Ne felejts» sohajt
 S én távolból megérzem.

Igen, ha két szív hűn szeret,
 Távolban egymást érzik.
 Ez menti meg itt szívemet,
 Hogy végkép el nem vérzik.
 S ha azt hiszem, már meghalok
 A nefejejsre gondolok
 És lelkem újra éled.

GOETHE után, németből

DÓCZI LAJOS.

MEZŐGAZDASÁG ÉS VÁMTERÜLET.*)

Az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés megbízásából Pap Dávid könyvet írt *Magyar Vámterület* cím alatt. A szerző két okból fejti ki az önálló vámterület szükségességét. Az első ok az, hogy nézete szerint közös vámterületen ipart teremteni nem lehet, a másik ok pedig, hogy a mezőgazdaság nincs rászorúlva a közös vámterületre, hogy a mezőgazdaság a külön vámterületnek kárát nem vallaná.

Ezúttal kizárólag a mezőgazdaság szempontjából kívánjuk a kérdést megvitatni. Maga Pap Dávid is érezte, hogy itt van a kérdés súlypontja s külön is föl hívja a gazdákat, nyilatkozzanak, miként vélekednek ők a külön vámterületről, adják elő aggályaikat s járuljanak hozzá az eszmék tisztázásához.

Mezőgazdasági szempontból Pap Dávid egyoldalúan tárgyalja a kérdést, mert a mezőgazdasági termelés átalakulására külön vámterületen ki sem terjeszkedik, hanem csak a mezőgazdasági termények értékesítésével foglalkozik.

Pedig a termelés viszonyai lényegesen meg fognak változni külön vámterületen. A munkabérek emelkedni fognak, mert az ipari, gyári vállalatok számos új munkaalkalmukkal a munkások tetemes részét fogják elvonni a mezőgazdaságtól. A nagyobb kereslet természetesen emelni fogja a munkabért. De emelkedni fog a mezőgazdasági munkabér azért is, mert az iparral, a gyári munkásokkal való sűrűbb érintkezés kihatással lesz a gazdasági munkások standard of lifejére. A gazdasági munkás életszükségei rohamosan fognak átalakulni s ez a körülmény újabb tétellel fogja emelni a munka- és cselédbéreket.

Önálló vámterületen, mint Pap Dávid is kifejti, a gazda

*) *Magyar Vámterület.* Írta Pap Dávid. Budapest, Grill Károly könyvkereskedése. 1904.

kénytelen lenne új művelési ágakra áttérni és pedig nagyobb-részt olyan művelési ágakra, melyek belterjesebb munkával járnak. Ez ismét több és főként képzetesebb, tehát drágább munkást kötne le, úgy hogy mindent összevéve, a munkabérek igen nagymérvű emelkedésére kellene elkészülve lenni, nem is szólva oly vidékekről, a hol ma is munkáshiány van.

Drágábbak lennének külön vámterületen a gazdasági gépek és eszközök is. Mert a mit most Ausztriából hozunk, az a vám-tételével lenne drágább, a mit pedig itthon készítenénk, az az amortisálatlan tőke és egyéb, a kezdő gyár magasabb költségei következtében lenne drágább a külföldi gyártmánynál. Az pedig épen nem bizonyos, hogy a honi gyárak versenye leszorítaná a mezőgazdasági eszközök, anyagok árát. Lenne rá gondjok a versenyvállalatoknak, hogy kartellbe lépjenek s ezt kezdetleges iparnál még rossz néven venni sem lehetne. A vámtétel összegével tehát mindenképen többet kellene majd fizetni a gazdának gépeis eszközeiért. Hiszen épen azért kellene ipari szempontból a külön vámterület, hogy az ipar a vám védelme mellett termel-hessen és erősödhessék.

A gazda tehát magasabb munkabérek, drágább gazdasági gépek, eszközök és anyagok mellett, vagyis nagyobb termelési költségekkel lenne kénytelen dolgozni. Az üzemi tőke emelkedésével emelkednék természetesen a gazda hitelszükséglete is, a mely magasabb kamatláb mellett is csak nehezen találna kielégítést, mert a folyó pénz első sorban az újonnan keletkező ipari vállalatok foglalnak le.

A pénz drágulásával azokat a gazdákat, a kik fölmondható kölcsönt vettek föl, nagyobb kamatfizetésre szorítanak régi adóságaik miatt is, úgy hogy a mezőgazdasági hitel ügye a lehető legválságosabb helyzetbe jutna.

Ez az átmenet, a termelési költségek emelkedésével, leginkább a középbirtokot sújtaná, mert ennek van legkisebb ellentálló képessége. A középbirtok használhatja ki legkevésbé a befektetéssel, belterjes műveléssel járó előnyöket, a gépek is majd túl kicsinyek, majd túl nagyok a teljes kihasználás szempontjából a birtok terjedelméhez képest. A nagybirtok könnyebben gyűjthet tartalékokat, könnyebben szerezhet hitelt még nehéz viszonyok közt is s az üzemváltozás előnyeit is jobban kihasználhatja. Viszont a kisbirtok nem éri meg a munkabérek emelkedését, mert a gazda és családja ellátja a szükséges munkát, a mennyiben pedig még

ráérnek arra, hogy másutt is dolgozzanak, a munkabéremelkedés a kisgazdának csak javára szolgál. Azonfölül az új üzemekre való áttérés, például a kerti és kereskedelmi növények termesztése, különösen a kisgazda gondos munkáját hálálja meg legjobban.

A mi pedig a termények értékesítését illeti, a külön vámterület következtében beálló áresés nemcsak a nagy- és közép-birtokot sújtaná, hanem mindazokat a kisbirtokokat is, a melyek gabonájuk egy részét eladják.

Szóval a külön vámterület a termelés és értékesítés szempontjából más és más mértékben sújtaná a nagy- és közép-birtokot de — átmenetileg legalább — sújtaná valamennyit.

Pap Dávid könyve minde szempontokat figyelmen kívül hagyva csak azt igyekszik kimutatni, hogy a gazda külön vámterület mellett is jól elhelyezhetné terményeit. Okoskodása azonban itt is nagyon egyoldalú. Mert ő a tételt úgy állítja föl, hogy mivel a búza ára a közös vámterületen nem a vámtétel összegével magasabb, mint a londoni vagy liperpooli búzaárak, tehát a közös vámterületnek nincs haszna a gazdára nézve. Holott ez csak azt bizonyítja, hogy a vámvédelem a világpiac alakulatai következtében nem elég erős, nem elég hatékony, tehát bizonyítja azt is, hogy e védelem nélkül a mi búzánk ára még alacsonyabb lenne. Mert ha a magyar búza még a vámvédelem mellett is csak kevéssel jobb áron adható el, mint a londoni piacra hozott búza, akkor ez azt jelenti, hogy a világpiacon szereplő búzát annyira alacsony költségekkel termelik és szállítják a piacra, hogy azzal a mi föltételeink alatt előállított búza még a közös vámterület vámtételei mellett is alig bír versenyezni.

Már most, ha külön vámterületre térnénk át, mi következik ebből? Az, hogy mivel mi külön vámterületen mezőgazdasági cikkekből export állam lennénk és maradnánk jó ideig, a kiviteli piacokon a világpiaczi árak mellett kellene versenyeznünk.

Viszont, hogy saját belfogyasztásunkat megvédjük az olcsóbban termelt és közeli balkáni búza ellen, vámokat kellene alkalmaznunk a szerb, a román stb. búzára. Ennek következménye pedig az lenne, hogy iparcikkeinket nem tudnók oda kivinni, mert a balkáni államok természetesen retorsiót alkalmaznának.

Hogy külön vámterületen mennyivel lenne alacsonyabb a búza ára, azt pontosan kiszámítani nem lehet. Mert igaza van

Pap Dávidnak abban, hogy ez nem mennyiségtan és így azt, hogy a mi búzánkra eső osztrák vámtételből külön vámterület mellett ki mennyit fizetne, előre megmondani nem lehet. De tekintettel arra, hogy nekünk a búzatermés egy részét okvetlenül kint kellene elhelyezni, míg Ausztria másunnan is beszerezhetné szükségletét, bizonyos, hogy a vám egy jelentékeny hányadát mi lennénk kénytelenek viselni.

Pap Dávidnak az az okoskodása, hogy a mi gabonánkra, állatainkra Ausztriának és a külföldnek okvetlenül szüksége van, aligha állhat meg. A mit e részben fölhoz, hogy tudniillik állatforgalmunk Németországgal még a zaklató állategészségügyi eljárás mellett is fönnáll és virágzik, épen ellenkezőleg azt bizonyítja, hogy kénytelenek vagyunk még e zaklató eljárást s az azzal egybekötött gyakori károsodást is eltűrni, csak hogy kivitelünket föntarthatassuk. Vagyis minden áron kénytelenek vagyunk gazdasági termékeinket exportálni. Már pedig a vámot a gyengébb fél viseli.

De nem állhat meg Pap Dávidnak az az okoskodása sem, hogy a mit most Ausztriába exportálunk, azt ugyan úgy kivihetjük máshova is. Mert földrajzi fekvésünk olyan szerencsétlen, hogy épen Nyugat felé, a hová exportálhatnánk, minden oldalról Ausztria vesz közül. Hogy a távolabbi Nyugatra Ausztrián keresztül el ne juthassunk arról gondoskodhatnék Ausztria megfelelő szállítási díjszabással, vonatlassítással, sőt esetleg átviteli vámokkal is. Ellenben Ausztria Galiczián, Bukovinán és Dalmácián keresztül közvetlenül és közlőrl érintkezhetnék Oroszországgal, a Balkánnal és Kelettel ipari cikkeinek kivitele s a mezőgazdasági termények behozatala céljából. Azt mondja Pap Dávid, hogy ha Ausztria elzárkóznék is, még mindig nyitva állna nekünk az út Fiumén, továbbá a dunai szállítással egybe kötve, Ruszcsukon és Várnán át. De először a nagy kerülő megdrágítaná a kivittelt, másodsor pedig a kivitelnek ily módon való szervezése óriás befektetéseket tenne szükségessé kikötőépítkezések, hajóvonalak subventionálása stb. következtében. Azonfölül pedig a kivitelnek Ruszcsukon és Várnán, tehát idegen átrakodó helyen keresztül való lebonyolítása, csak az illető állam (Bulgária) kellő kárpótlása mellett volna elképzelhető.

De maga Pap Dávid is elismeri, hogy a külön vámterület következtében a mezőgazdasági termények ára — mint ő mondja, — egy-két koronával leszálna s ezt kiviteli jutalmakkal kivánná

ellensúlyozni. Megengedi, hogy külön vámterület mellett kiviteli képességünk — szerinte 15—20%-al — csökkenni fog s azzal vigasztal, hogy e 15—20%-ot állami segélylyel kell majd Ausztriába juttatni. Az erre szükséges összeget a szerző szerint a vámügyi bevételekből és a fogyasztás emelkedésével előálló nagyobb adóbevételekből lehetne fedezni. Tehát a végeredmény az lenne, hogy a mezőgazdaság által az ipar megteremtéséért hozott áldozat állami pénzből, vagyis mindnyájunk pénzéből enyhíttetnék. A gazda így kétszeresen áldozna a hazai iparért, mert alacsonyabb áron adná el terményeit, s mikor az ő drágább fogyasztásából származó nagyobb állami bevétel egy részét kiviteli jutalom képében visszakapná, akkor még neki kellene ezt megköszönni, mint állami ajándékot. Az áldozat, melyet a gazdának hozni kellene, túlnyomó részben az iparosnak, gyárosnak válnék hasznára, a kiviteli jutalom, melyet a gazda megtérítésképpen visszakapna, nagy részben épen az ő általa fogyasztott ipari termékek és cikkek vámjából vagy adójából kerülne ki.

És ki biztosítja a gazdát arról, hogy például a búzára adott kiviteli jutalom az ő javára esnék s nem vándorolna a búzakereskedő, a malom zsebébe? Pap Dávid ugyan azt mondja, hogy a szállítási díjtételek leszállításával — a mit hatás tekintetében a kiviteli jutalmakkal egy sorba állít, — a malom nagyobb árat fizethet a búzáért. Ezt aláírjuk. De hogy tényleg nagyobb árat fizet-e, az más kérdés. Hátha a malom a megtakarított összeget magának tartja meg s abból a gazdának semmi sem jut? Kartellbe lépve megtehetik ezt a malmok s akkor a kiviteli jutalomból, vasúti és hajózási díjtétel leszállításából, szóval állami áldozatokból a gazdának semmi sem jut.

A kiviteli jutalom egyébként is nagyon erős megtámogatásoknak kitett és nehezen védelmezhető intézmény, főként ha olyan első rendű közfogyasztási cikkekre adatik, mint a búza. A búzára adott kiviteli jutalom hatása egyenlő a búzavám hatásával a belföldi fogyasztó szempontjából.

Az ipar, főként pedig a gyáripar tehát épen nem nézne nyugodt szemmel a búzára, húsrá stb. adott kiviteli jutalmat, mert ez az ipari, gyári munkások élelmét megdrágítaná, a munkabéreket emelné. Az ipar nagyon hamar megfélekedznék arról, hogy a kiviteli jutalmat megérdemli a mezőgazdaság, mert az hozta a legnagyobb áldozatot az ipar megteremtése körül. Nagyon

könnyű lenne a közvélemény előtt bebizonyítani, hogy a búzára, húsrá adott kiviteli jutalom antisocialis cselekedet, hogy az épen a legszegényebb néposztályokat sújtja legjobban s ennél fogva alkalmas arra, hogy a birtokos és birtoktalan elem közti ellentétet kiélesítse. Minden valószínűség szerint épen a gyáripar vezérférfiai állnának e mozgalom élére, mert végre is az üzlet — üzlet s a mily mértékben szorúlna rá az ipari termelés a befogyasztás kereteinek betöltése után kivitelre, abban a mértékben megerősödnék az a mozgalom, mely a munkások minél olcsóbb ellátása érdekében a külföldi olcsóbb búza behozatalát, tehát nemcsak a búzára adott kiviteli jutalom megszüntetését, hanem a Balkánnal szemben esetleg még fönnálló mezőgazdasági vámvédelem teljes elejtését s a balkáni búza behozatalának szállítási kedvezményekkel való előmozdítását is kívánná.

Mindezt nem tekintve bizonyos, hogy a külföld visszatorlást alkalmazna a kiviteli jutalommal szemben, sőt valószínű, hogy kiviteli jutalom mellett a külföld nem is lenne hajlandó velünk kereskedelmi szerződést kötni.

Azzal vigasztalja a gazdákat Pap Dávid, hogy a külön vámterület még nem jelenti a vámháborút, s hogy lesz módunkban Ausztriával s a többi államokkal kereskedelmi szerződést kötni. Ez igaz. De nagy kérdés, hogy milyen kereskedelmi szerződéseket köthetünk, mert magából a kereskedelmi szerződésből a gazda meg nem él. Nagy kérdés, hogy egyáltalán kaphatunk-e olyan kedvezményeket mezőgazdasági terményeink számára, melyek mellett gazdáink boldogulhatnak. Mert ebből a szempontból nem elég az, ha alacsony vám mellett, vagy — tegyük föl — vámentesen szállíthatjuk gabonánkat a nyugati államokba, szükséges az is, hogy e kiviteli piacokon más, kedvezőbb körülmények közt termelő állam ne versenyezhesen velünk.

Ezt pedig a mostani irányzat mellett alig ha érhetjük el, mert a legtöbb kedvezmény záradéka ily irányú megegyezést egyelőre lehetetlenné tesz. Az eredmény tehát az lenne, hogy mind Ausztriában, mind egyebütt legjobb esetben egyenlő elbánás mellett kellene megküzdenünk az olcsóbban termelő orosz, balkáni és amerikai gazdák terményeivel. De még ezért a «vív-mányért», ezért az egyenlő elbánásért is nekünk ellenértéket kellene nyújtanunk. És mit adhatnánk mi kárpótlás gyanánt? Szabad vagy csak mérsékelt vámokkal védett piacot a nyugati államok iparának. De akkor nem értük el azt, a miért — gaz-

dasági szempontból — az önálló vámterületet megcsináltuk. Akkor le kell mondanunk iparunk megteremtéséről.

Viszont egészen másként ugyan, de megint csak a mezőgazdaság bőrére kellene megkötni kereskedelmi szerződéseinket akkor, ha a megerősödött ipar a belföldi mezőgazdasági termelést elfogyasztaná, ha esetleg külföldi gabonára, nyersterményekre szorúlna.

Akkor az a helyzet állna elő, hogy a gyárosok, az ipar szószólói követelnék az agrárvámok leszállítását vagy eltörlését, sőt az olcsóbb gabona stb. behozatalának megkönnyítését egyrészt, hogy munkásaikat olcsóbban élmezhelessék, másrészt, hogy iparcikkeik számára ellenszolgáltatásként kiviteli piacot biztosítsanak.

Az a kép tehát, melyet a külön vámterületről Pap Dávid a gazdák elé fest, lehet ugyan tetszetős, de nem egészen találó.

A gazda nemcsak terményei értékesítésénél, hanem azok termelésénél és még szükségletei beszerzésénél is adózni lesz kénytelen a külön vámterületnek.

Abban azonban igaza van Pap Dávidnak, hogy mentől kevésbé látja a gazda közös vámterületen megvédve érdekeit, annál inkább fog megbarátkozni a külön vámterület esélyeivel. Mert végre is a közös vámterület s a külön vámterület is alku kérdése.

Egyiket is, másikat is lehet a gazda előnyére, vagy hátrányára megkötni. Azonban minden alkunál az nyer, a ki erősebb. Tehát ha mi lennénk az erősebbek, mi nyernénk közös vámterület mellett is. A baj épen abban van, hogy a külön vámterület magában véve még nem tenne minket erősebbé az alku alkalmával s azért a külön vámterület miatt kénytelen-kelletlen megkötdendő, de a mezőgazdaság érdekeit nem biztosító kereskedelmi szerződések mellett gazdaosztályunk minden valószínűség szerint áldozatául esnék a nagy átalakulásnak. Ez pedig nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai veszedelem is.

Annyi bizonyos, hogy a külön vámterület a közélet minden terén olyan óriás perspectivát nyit meg előttünk, hogy annak végét most még nem láthatjuk. Gazdasági téren pedig ez a kérdés nagyon sok ismeretlen x-el dolgozik, nemcsak azért, mert a kötdendő kereskedelmi szerződések tételeinek ismerete nélkül a vita úgyszólván akadémikus, hanem azért is, mert a vámtételek mellett a közönségnek, e nagy sphynxnek ízlése, megszokása,

kényelemszeretete, előítélete stb. is szerepet játszhatik. Lehet, hogy a közeli jövőnek még nem a külön vámterület megteremtése, hanem csak a külön vámterület előkészítése jut föladatúl. Ez az előkészítés, a mezőgazdaság szempontjából, főként az adózás, a hitelügy és a termények kivitele terén válnék szükségessé. A földadót a hozadéknak a külön vámterület következtében várható csökkenésével arányban kellene mérsékelni. A hitel terén a magas kamatozású és felmondható kölcsönök átválttatásával lehetne segíteni. A termények kivitelét erre alakítandó szövetkezetek, társulatok útján kellene fölkarolni. Az Alföldön öntözőművek berendezése, arra való vidékeken pedig mezőgazdasági ipari művek (sör-, szesz-, cukor-, keményítő-gyárak, kenderfonók stb.) létesítése is sokat segíthetne. Az új művelési ágakra való átmenetet vetőmagvaknak, műtrágyának kedvezményes áron való kiosztásával kellene előmozdítani.

Általában külön vámterületen a mezőgazdaság minden téren fokozottabb állami támogatásra szorulna.

M. M.

OROSZ FORRADALMI MOZGALMAK.

Forradalmi mozgalmak elemzése a történelmi kutatás és a történelmi kritika legnehezebb föladatai közé tartozik. Minden ilyen jellegű eseményben oly különféle tényezők, oly különböző érdekek működnek közre, — physikai kifejezéssel élve a forradalmi resultans oly sokféle componensből alakul, hogy a legszigorúbb vizsgálódásra van szükség, ha beszélni vagy írni akarunk róla. Mert azzal ma már igen kevesen elégszenek meg, ha azt olvasák, hogy «az elnyomott népek lerázták bilincseiket», vagy hogy «a szabadság szellőjéből hatalmas vihar támadt, a mely elseperte a zsarnokok trónját», a bővebb indokolást pedig egyik oldalon a «zsarnokság aljas politikája», a másik oldalon a «lélekben élő szabadságvágy» pótolja. Ma már tisztában vagyunk azzal, hogy a szabadság fogalma nem egy absolut valami, a mely különböző mozgalmak közös alapját teszi, — hanem ellenkezőleg, a mozgalom természete szerint más és más az a szabadság is, a melyre vágyódnak azok, kik a mozgalomban részt vesznek. Világosabban beszélve, ha akárcsak a nagy forradalmi esztendőnek, 1848-nak, különböző eseményeit vizsgáljuk, ugyanazon jelszó alatt egészen különböző, mondhatnám, ellentétes fejlődéseket látunk. A lengyel nemes, a ki hőiesen harczol a kozákok ellen, a ki utolsó, kétségbeesett rohamra vezeti kaszásait, épen úgy a szabadságról és elnyomatásról beszél, mint az olasz titkos társaságok tagja, a ki a savoyai ház zászlaja alatt küzd Radetzky csapatai ellen, vagy mint a párisi zubbonyos munkás, a ki vad gyűlölettel szívében követi vezérét, Blanquit, a mikor az irtó háborút hirdeti a polgári köztársaság ellen, és a kinek vére Cavaignac polgári nemzetőrségének dühös csapásai alatt ömlik ki. A szabadság jelszó itt mindenütt, az igaz, de mennyire mást és mást jelent e fogalom az egyes esetekben. A lengyel nemzet szabadsága a régi, nemesi lengyel alkotmány visszaállítása, a régi, rendi

lengyel inkább köztársaság, mint királyság föltámadása. Az elnyomott lengyel földbirtokos osztály harczol itt jogaiért, a lengyel parasztság már oly távol áll ezektől a mozgalmaktól, hogy például 1863-ban úgy vesz részt a forradalomban, hogy a maga részéről a nemeseket üti agyon. A toscanai vagy parmai tanár szívében köztársasági, lelke tele van antidynastikus érzelmekkel, és mégis elvéri Carlo Alberto zászlaja alatt, mert tudja, hogy az olasz szabadságot csak Piemont eszközölheti — a savoyai dynastia győzelme számára az olasz nemzeti fölszabadulást jelenti. A párisi munkás szabadsága pedig nem politikai, hanem gazdasági jellegű, — azt érti rajta, hogy az állam minden alattvalójának munka útján való megélhetéséről gondoskodik: «Nemzeti műhely és másfél franc napidíj, íme ez az a szabadság, a melyért küzd. Vajon ezek a különböző események egy kalap alá foglalhatók-c? Vajon a rendi alkotmányra vágyó lengyel nemes és a középosztály köztársasága ellen lázongó párisi munkás egy és ugyanazon eszme szolgálatában áll-e? Ezekre a kérdésekre csak nehezen felelhetnénk igennel. Általánosítani a történelemben nem lehet, forradalmi mozgalmaknál még kevésbé, mint más kérdésekben. Más egy francia, más egy olasz és más egy magyar forradalmi mozgalom, mert hiszen tényezőik és alkotó elemeik teljesen különbözők, orosz forradalmi mozgalmak pedig még ezeknél is bonyolultabbak. És épen e szempontokból kétszeresen érezzük a nehézségeket, melyekkel számolnunk kell, ha a most lefolyt orosz eseményeket nem a napi politika, hanem a történelmi kapcsolatok szempontjából vizsgáljuk.

A mikor a szentpétervári események hírét a táviró először szétvitte, a mikor első tudomást szereztünk a munkások kétségbeesett küzdelméről és a csapatok könyörtelen szigorúságáról, nem volt napi vagy hetilap, a mely a maga formájában ne adta volna meg a magyarázatot a történetekhez. Ezeknek a magyarázatoknak közös jellemző vonása az volt, hogy hemzsegték a közhelyektől. Lelkiismeretesen fölhasználták a «fehér csár birodalmát», «a szabadságot a hó alatt», az «északi fényt, mely nem melenget» és a többi orosz vonatkozású allegoriát, metaphorát és metonymiát, hogy tudósításokat és vezércikkeket érdekesebbé tegyék. Sokat olvastunk újra «az agyaglábu colossusról»: és a «czári zsarnokság csődjéről». Másrészt az események belső kapcsolatáról nem esett sok szó. A népek milliói nem akarták tovább túrni az elnyomást — hiszen ez a legtermészetesebb dolog a világon. «Törté-

neti» alapon megírt cikkek még tovább mentek. Szerintök Oroszországban a forradalmi mozgalmak soha sem szüntek meg. A dekabristák összeesküvései a múlt század elején, a nihilisták merényletei a múlt század végén azt bizonyítják, hogy az orosz népben mindig élt a vágy a szabadság után. Szerintök dekabristák, nihilisták és Gapon követői egy és ugyanazon eszme szolgálatában állanak. A mit Trubeckoi herceg katonai összeesküvése, vagy Sándor cár merénylőinek bombái nem tudtak elérni, azért most új kísérlet történik. Első hallásra ez majdnem valószínűnek tetszik. De vajon igaz-e? Vajon a már lefolyt és a most folyó orosz mozgalmaknak közös-e az alapjuk? És ha nem, mi különbözteti meg őket egymástól? Mi volt amazoknak, mi emennek a lényege? Ezek azok a kérdések, melyekre e rövid cikk keretén belül válaszolni szeretnék.

Az első kétségtelenül forradalmi mozgalom, mely Oroszországban foly, az a katonai jellegű összeesküvés, a mely 1824 december havában, I. Sándor cár halála után tör ki és melynek résztvevőit e hónap után dekabristáknak nevezik. A mi ezelőtt volt, a VIII-ik század palotaforradalmait és orgyilkosságait senki sem tekintheti forradalmi mozgalmaknak. A mérgezett burgundi bor, melyet Orloff gróf III. Péter czárral itatott, a válszallag, melyből Pahlen gróf I. Pál cár nyaka köré hurkot fonat — orgyilkosoknak, de nem forradalmároknak eszközei. A dekabristák az elsők, a kik nem személyes, hanem bizonyos tekintetben elvi alapon állanak, a kik nemcsak a czárnak, hanem a rendszernek változását is óhajtják. Vizsgáljuk meg tehát e mozgalom keletkezését és lefolyását.

Ha Oroszország társadalmát, mondjuk az 1815 iki esztendőben elemeire bontjuk, első pillantásra tisztában leszünk azzal, hogy még csak egy számottevő osztálya van. A földbirtokos nemesség a gazdasági javaknak oly kizárólagos birtokát élvezi, mint sehol másutt. Nagy Péter s később Katalin minden kísérlete, hogy a földbirtokos nemesség hatalmát egy iparos középosztály fejlesztésével gyengítsék — a XV. század elejéig úgyszólván eredmény nélkül maradt. Ipar és kereskedelem — és velök egy öntudatos és befolyásos középosztály, úgyszólván még teljesen hiányzik Oroszországban azokban az években, a melyekben Nyugat államaiban a polgárság osztályharca már javában folyt.

A francia forradalom szellemi mozgalma azonban nem maradt nyom nélkül Oroszországban sem. Az orosz nemesség-

nek egy kis része mohón olvasta Voltaire és Diderot munkáit, sőt Rousseau sajtóságon individualistikus tanításai, a melyek szelid formában a legridegebb forradalmi gondolatokat terjesztették, szintén találtak követőkre még a csár közvetlen környezetében is. Titkos társaságok alakulnak, az «emberi jogok», a «forradalmi káté» és más röpiratok közkészen forognak, a leggazdagabb orosz aristocratia fiai, Trubetzkoiok, Muravieffek, Orloffok vesznek részt a mozgalomban. Ámde — és ezt jegyezzük meg igen jól — ennek a mozgalomnak nem gazdasági, hanem elméleti alapja van. Nem valamely osztály positiv szükségleteinek felel meg, nem egy gazdasági fejlődés egyik fokozata — csak unatkozó nagy urakat és ábrándos rajongókat fűz össze, a kik között hiányzik az a komoly, realis összekötő kapocs, a mely ilyen természetű mozgalmaknak elengedhetetlen feltétele. Jó ideig maga Sándor csár is kaczerkodik az emberi jogokkal; csak a napoleoni háborúk után tiltja be a titkos társaságokat. Azok most tovább folytatják munkájukat — de ennek a munkának nincsen komoly alapja. Idegen eszmékből élnek és idegen fogalmakkal dolgoznak. A dogmákat, melyeket az orosz földbirtokos aristocratia tagjai hirdetnek, a francia középosztály mozgalma hozta létre, és a mennyire beváltak. Párisban, annyira hasznavehetetlenek Szent-Pétervárott. A szövetség tagjai magok sem tudják, hogy mit akarnak. Phantastikus tervek merülnek föl, a melyekben egy szövetséges szláv köztársaság eszméje nagy szerepet játszik. Hogy ezek a tervek mennyire komolyak, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a tény, hogy a nyolcz szláv köztársaság egyike — Magyarország lett volna. Sok szó esik a constitutióról is. A francia fejlődés hívei alkotmányt kívánnak, de az alkotmánytervek, a melyeket elkészítenek, sokkal inkább emlékeztetnek felnöttek önképzőkörére, mint komoly politikai munkákra. A constitutio fogalma különben annyira idegen volt még az összeesküvők nagy részétől is, hogy a forradalom kitörésekor a katonák abban a hiszemben éltették, hogy a constitutio Konstantin nagyherczeg felesége.

Forradalmak csak akkor lehetnek sikeresek, ha öntudatos osztályok öntudatosan vesznek részt bennök: — ezt az igazságot a XIX-ik század története kétségtelenül beigazolta. A párisi júliusi forradalom elérte célját, mert az egész francia polgárság tisztában volt azzal, hogy a Bourbonok uralma a földbirtokos nemeség uralmának helyreállítását jelenti és ezért mint egy ember

sorakozott az orléansi herczeg körül. A dekabristák forradalmában ez az öntudat teljesen hiányzott, és ezért teljesen elmaradt a siker is. Az a néhány ezred, melyeket tisztjeik az összeesküvésnek megnyertek, vitézül verekedett, de magok sem tudták, hogy voltaképen miért harcolnak. Szomorúan jellemző különben maga az alkalom is, melyet a dekabristák tervök keresztülvitelére választottak. Hogy egy oly mozgalom, a mely alkotmányt vagy más hasonlót követel, teljesen kilátástalan, ̄azzal magok is eleve tisztában voltak, tudták, hogy még saját híveik sem értenék meg őket. A Sándor czár halála utáni bizonytalan helyzetet akarták tehát fölhasználni. A trónörökös, Konstantin nagyherczeg ugyanis házassága miatt lemondott jogáról, viszont Miklós nagyherczeg nem akarta ezt a lemondást tudomásul venni, s így a trónutódlás egy ideig bizonytalan volt. Ezt a bizonytalanságot használták föl a dekabristák. Azt a hírt terjesztették, hogy Konstantin nagyherczeget meg akarják fosztani törvényes jogától és a mikor azután tényleg Miklós foglalta el a trónt, a mellőzött Konstantin érdekében fegyverre szólították a népet.

A történeti tragikomikum ritkán nyilatkozott meg ilyen erővel, mint ebben a szerencsétlen dekabrista mozgalomban. Tehát a modern, a fölvilágosodott eszmék hirdetői nem tudnak más formát találni, mint a legitimitas, az isteni jogon való utódlás védelmét. És a Muravieffek, a kik teleszívták magokat Voltaire és Rousseau tanaival, kardot rántanak azért a Konstantin nagyherczegért, kinek gyűlölete a nyugati eszmék iránt köztudomásu, a kit általánosan úgy ismernek, mint a merev, feudális ó-orosz törekvések legerősebb szószólóját. Ide vezetett az a mozgalom, a mely nem meglévő szükségletekre, hanem idegen elméletekre támaszkodott.

A dekabristák fölkelését leverték, vezetőiket elfogták és kivégezték, — és Miklós czár gondoskodott arról, hogy a nemeség ne keresse többé szórakozását forradalmi gondolatokban. De ha elméleti összeesküvések nem fenyegették is többé Oroszország fönnálló állami rendjét, a század közepén meginduló gazdasági fejlődés más mozgalmak csíráit hordta magában.

Túlságosan messzire vezetne, ha e helyen az orosz iparfejlődés részletes történetét akarnók előadni. De meg kell állapítanunk, hogy a század ötvenes esztendői körül a nagyipar minden terén, első sorban a szövő-fonó és a vasiparban rohamos emelkedés kezdődik. 1824—25-ben az orosz gyapotbehoza-

tal még csak 74,268 pud — már 1842—44-ben 524,511, négy évvel később, 1848—50-ben pedig 1,329.031. Ez az emelkedés azután szüntelenül tart, (1889—91-ben 7,305,333 pud); a vasipar statistikájában az átmenet még később történik meg; 1824-ben Oroszország nyers vastermelése 8 és fél milló pud, huszonhat évvel később ez a termelés csak 14 millió; újabb húsz esztendő múlva, 1870-ben csak a 21 milliót éri el. Az emelkedés most válik rohamossá. 1890-ben már 56 millió, öt évvel később 88 milliót, 1897-ben pedig már 113 milliót találunk. A statisztikai adatok halmozásában többnyire valami nagyképűség nyilatkozik, azonkívül fárasztó is, és így mellőzzük azt, hogy az ipar más teréről is hasonló adatokat mutassunk be. De talán nem is szükséges. Épen e két legfontosabb és legnagyobb iparból vett példák kétségtelenül igazolják, hogy Oroszországban a nagyipar fejlődése a XIX-ik század második felében ment véghez.

A krimiai háború körül tehát már van orosz középosztály is, és ez a középosztály fokozatosan erősödik napjainkig.

Ámde ennek fejlődésében is egészen sajtáságos, territorialis szempontok érvényesülnek, úgy hogy nagyon helytelen volna, ha egy moszkvai vagy ivanovo-szenkszi és egy manchesteri gyáros gondolatvilágában azonosságot keresnénk.

A nyugat-európai liberalismus együtt fejlődik a polgári osztályal, úgyszólván mint annak gazdasági és politikai hitvallása jelentkezik. Az angol középosztály nagy, győzelmes harcra a régi birtokos nemesség ellen gazdasági alapon történt, és a szabadkereskedelem volt az a jelszó, a mely hosszú ideig a liberalismus elengedhetetlen corollariuma lón. A liberalismus ez időben, legalább gazdasági téren nemzetközi volt. A népek és nemzetek között a régi sorompóknak le kell dőlniök — így hirdették a manchesteri iskola követői. Természetesen, mert hiszen ők sorompóktól meg nem gátolva akarták Anglia számára a nyersterményeket megszerezni és az angol ipari czikkeket a külföldnek ismét eladni. Ezt az internationalismust a nyugat-európai polgári osztály mozgalmának első idejében mindenütt megtaláljuk. A nagy francia forradalom, mely végelemzésében kétségkívül a középosztály mozgalma, a nemzetköziséget minden alkalommal ünnepélyesen proclamálta. A német polgári osztály legtypikusabb, legnagyobb költője Schiller, *Don Carlos*ában világos bizonyosságot tett ez eszmék mellett.

A XVI-ik században élő Posa marquis tulajdonképen a XVIII-ik század második felében megindult polgári liberalizmus eszméit hirdeti, s ismételten és nyomatékosan hangsúlyozza nemzetközi gondolkozását. A napoleoni háborúk után egy pillanatra a régi rendi világ győzedelmeskedett az egész vonalon, a liberalizmus csak titokban folytathatta munkáját. A polgárság titkos szövetségei ez időben behálózzák egész Európát; a carbonarik, a szabadkőművesek; legjellemzőbben pedig a Mazzini-től alapított «Fiatall Europa» egész szervezetökkel a polgári osztály nemzetközi solidaritását hirdetik.

Más az orosz középosztály fejlődése: manchesteri liberalizmus, szabad kereskedelem, nemzetköziség teljesen távol állanak tőle. Ellenkezőleg. A mennyire természetesen és gazdaságilag szükségesek voltak Birmingham vagy Liverpool polgárai számára Smith Ádám tanai, annyira ellentétesek és veszedelmesek lettek a fejlődő orosz nagyipar számára, a mely ehhez képest mereven ellenezte őket.

IHa egy pillantást vetünk Oroszország térképére, meg fogjuk érteni, hogy miért ellentétes a nyugat-európai s az orosz középosztály gondolkozása. A mikor a század közepén a kezdetleges házi iparból hatalmas gyártelepek fejlődnek ki, a mikor Moszkva, Ivanovo, Vladimir, az Ural és a Donez-Dnieper vidék lassan nagyipari központokká lesznek, — Oroszország nagy politikai hódításai már jórészt megtörténtek. A Balkán egy nagy részében az ő befolyása az irányadó. Az elő-ázsiai tartományokban folytonosan előrenyomul. Észak-Perzsiából az angolok egy időre teljesen kiszorúlnak. Még nagyszerűbben jelentkezik Oroszország hatalma a Kaspi tengeren túli tartományokban, első sorban Turkesztánban. A régi önálló kánságok, Chiva, Bokhara, Samarkand, Taskend egymásután orosz kézre kerülnek. Krasznovodszk-ból, a Kaspi tenger partjától, vasút indul ki, a mely egészen Taskendig megy. És ennek a vasútnak nemcsak stratégiai célja van, óriás jelentőségét gazdasági téren az adja meg, hogy Turkesztán gyapottermése ezen az úton kerül az orosz textil-ipar központjaiba.

A moszkvai textilgyáros tehát egészen másképen látja magát a gazdasági életet, mint bármelyik angol vagy francia érdektársa. Amazok a gazdasági élet nemzetköziségét hirdetik, mert ez az egyedüli út, hogy a szükséges nyersterményeket olcsón megszerezhessék, hogy ipari termeléseknek külföldön jó fogyasztási

piacokat találhassanak. Az angol, a francia vagy a német gazdasági terület önmagában sokkal szűkebb, minthogy elegendő legyen ez érdekek kielégítésére. Az orosz gazdasági terület viszont nagyságával szinte teljesen fölöslegessé tesz minden nemzet köziséget. Azt a munka-megosztást, melyet Smith Ádám az egész világ számára írt elő, az orosz gazdasági élet saját nemzeti birodalmában minden külső segély nélkül végrehajthatja.

A gyapotot, melyet Turkesztán termel, Moszkva és Lodz dolgozhatják föl; az amerikai gyapotra vagy az angol textil árúkra ilyenformán nem lesz szükség. Szibéria nyers anyagokat szállít, Szent-Pétervár és Vladimir ipari czikkeket készít belőlök, ezeket az ipari czikkeket ismét a kirgizeknek, kalmukoknak vagy tunguzoknak adja el — és mindez a Szent Oroszország területén belül történik. A külföldi verseny csak rontja a belföld gazdasági életét, és épen ezért a legzélszerűbb egészen elzárkózni előle.

Politikai hitvallások gazdasági alapon épülnek föl. A nyugat-európai liberalismus a nyugateurópai nagy-ipar kivánságainak és szükségleteinek felett meg, az orosz gazdasági viszonyok megteremtették a slavophil irányt, a melyben az egykori spanyol és francia mercantilismus újra föléled.

E helyen csak a slavophilek gazdasági fölfogásával foglalkozhatunk; politikai, társadalmi, különösen pedig ethikai elveikre nem terjeszkedhetünk ki. Ezek a gazdasági tételek, a mint fentebb mondtuk, élénken emlékeztetnek Sully és Colbert vámpolitikájára. A «zárt gazdasági terület» eszméje, a mely Nyugat-Európában már a XVIII. század közepén meghaladott álláspont, lelkes hivekre talál a jelenkori Oroszországban; csak legutóbb is a hirneves chemikus, Mendelejeff fanatikus hévvel védte ezt a gondolatmenetet. Az orosz középosztály nagy része pedig, különösen fejlődésének első idejében, ehhez az irányhoz tartozott, és kétségtelen, hogy gazdasági érdekeiknek ez az irány felett meg a legjobban. Elzárni Oroszországot a többi Európától, önállóan fejlődni, nem tűrni meg a külföldi versenyt sem anyagi, sem szellemi téren — ezek e tannak sarkalatos tételei, paradoxonszerű alapigazsága pedig az, hogy «Európa rothad».

Látjuk a különbséget a nyugat-európai és az orosz középosztály fejlődése között. Szabad kereskedelemmel szemben védvám, nemzetköziséggel szemben szigorú nemzeti álláspont, újításal és haladással szemben a régi szent traditiók őrzése jelentkezik. Az orosz középosztály egy jó része abban találja érdekét,

hogy egyenesen tagadja az úgynevezett modern, szabadelvű eszméket, és a rothadó Európával szemben a régi Oroszországot akarja föntartani.

Az első pillanatra talán különösnek hangzik, ha azt állítjuk, hogy a múlt század másik orosz forradalmi mozgalma, a nihilismus, ennek a fejlődésnek ha nem is logikus, de érthető folyománya. A nihilismus ma már elvesztette aktualis jelentőségét, nagy merényleteitől közel húsz esztendő választ el, és a mai orosz forradalmi mozgalomnak, ha egy-egy véres merénylete emlékeztet is a nihilistákra, úgyszólván semmi köze sincsen azokhoz ez elkeseredett és céltalan vérengzésekhez, a melyekben az irány hívei vad boszújokat kitöltöttek. Nézzük meg őket kissé közelebbről.

A nihilista alakja egy időben élénken foglalkoztatta az egész művelt világot. Phantasztikus regények, sensatiós színdarabok élénk színekkel ecsetelték a sötét szövetséget, a mely időről időre véres életjelt ad magáról. Szervezetökről, működésökről egész legendakör keletkezett. Az érdeklődés és az irtózat óriásilag megnövesztette a nihilisták arányait. A hirlapok hasábos cikkeket írtak a szent-pétervári titkos nyomdákra, a határon át csempészett bombákról, Európa egész rendőrsége egy ideig mindenütt nihilistákat látott és a túlzott buzgalom néhol bohózszerű félreértésekhez vezetett. Minde túlzások ellenére a nihilista alakja körülbelül tisztán áll előttünk. Jellemében a legellentétebb vonások szorosán összefonódtak. Szinte hihetetlen heroismus és lemondás szinte hihetetlen vérszomjjal egyesül benne. A nihilista nem hisz a jobb jövőben, és mégis természetesnek találja, hogy a maga és mások életét föláldozza érte. Munkájában nem a lázas indulat, hanem hideg megfontolás és józan számítás vezet. Esztendőkön át készíti elő merényletét, mesterséget tanul meg, hogy áldozatának közelébe férközhessék, és mikor a percz elérkezett, hidegvérrel gyűjtja meg a kanóczot, bár tudja, hogy a robbanás elsősorban az ő testét fogja izekre szakítani. A börtön, az ólombánya, a vérpad nem ijesztik és nem tartják vissza. Ölni és rombolni akar, mert az ölés és rombolás dogmája lett. De ez a dogma nem hasonló egy Robespierre véres fanatismusához, a ki a rémuralom által akarja Rousseau egyenlőségi eszméit megvalósítani. A nihilista lelke bensejében tudja, hogy kormányzók, miniszterek és csárok kiontott vére semmit sem visz előre; a meggyilkoltak helyébe új kormányzók, új miniszterek, új csárok lépnek majd és minden úgy marad, mint azelőtt volt. És a nihi-

lismus mégis folytatja munkáját, új áldozatokat szemel ki és újakat keres ki saját soraiból is a pusztulásra.

A nihilisták ellenségei, és úgyszólván mindenki az volt, röviden végeztek ezekkel a pszichológiai ellenmondásokkal «Őrült gonosztevők» — ez volt az általános ítélet, és valóban nem csodálatos, hogy a véres tettek közvetlen hatása alatt még a nyugodtan és elfogulatlanul gondolkozók is undorral fordultak el tőlök. És menteni vagy védeni a nihilistákat ma sem lehet. De «mindent megérteni annyit tesz, hogy mindent megbocsátani», és ennek a mondásnak mély filozófiája ebben az esetben is megáll. Nem, védeni nem lehet a nihilistákat, az kétségtelen. De meg lehet érteni őket, és ez a megértés enyhébb, emberibb világitást ad tetteiknek.

Képzeljünk el egy fiatal orosz diákot, a kit apja valamelyik németországi vagy svájci egyetemre küldött. A fiú odahaza elvégezte középiskolát, olvasgatott is, de forradalmi hajlamok még nem fejlődtek ki benne. Most azután kikerül Genfbe vagy Berlinbe, és egyszerre egy egészen új világban van.

Lázás buzgalommal kezd foglalkozni a társadalmi mozgalmakkal, és valószínű, hogy első sorban a hetvenes években már igen erős socialismus fogja érdekelni. Ismerjük a socialismus különböző korszakait és tudjuk, hogy a hatvanas-hetvenes években a munkásmozgalom is éppen legforradalmibb korszakát élte, a mikor hívei még a jelen társadalom teljes pusztításában, teljes összeomlásában látták az új fejlődés elengedhetetlen előfeltételét. Az orosz diák, a ki ezeket az eszméket a magáévá teszi, természetesen szintén az erőszakos változás híve lesz. Nem véletlen, hogy a nemzetközi socialismus legforradalmibb, legridegebb irányát éppen az orosz Bahunin vezette. Mert az angol, a német vagy a francia mozgalmat, minden elmélet ellenére, a természetes fejlődés szabályozta — Oroszországban még a természetes fejlődés nem kezdődött meg, és így mindent az elméletnek kellett pótolnia.

Fejtsük ki ezen állításunkat kissé tüzetesebben. A hetvenes években Nyugat-Európában a középosztály már úgyszólván az egész vonalon győzedelmeskedett, a polgári liberalismus megkapta mindazt, a mit követelt. De az új forradalmi mozgalom, a socialismus is már erősen előrenyomul. Angliában a nagy harcz a trade-unions ellen a szakszervezetek győzelmével véget ért, az új trade-union act éppen 1871-ben teljes szabadságot biz-

tosít a munkások szervezésének. Franciaországban a commune ugyan leveretett, de a másik oldalon a forradalmi elemek összefognak és a monarchista pártokkal szemben biztosítják a közvéltársaságot. A német socialismus ez években még nagyrészt Lassalle hatása alatt áll, és ámbár a nagy munkásvezér már a boroszlói kriptában pihen, a mozgalom abban az irányban halad, a melyet ő jelölt meg. És csukugyan már az osztrák-porosch háború után Bismarck megadja az általános választási jogot és az észak-német parlamentbe már bekerülnek a munkások képviselői is. Mindezek az eredmények természetesen visszahatnak az egyesek gondolkozására is. Bármennyire elégedetlen és elkeseredett legyen is a német vagy francia munkás, reménytelen kétségbeesésre még sincsen oka. A haladás lassú, de azért kétségbevonhatatlan.

Oroszországban a helyzet egészen más. Az a diák, ki nyugati socialis és forradalmi eszméktől eltelev, hazájába visszatér csakhamar vigasztalannak fogja látni annak jövőjét. A nyugati államokban a forradalmi propaganda aránylag könnyű. Ott vannak osztályok, a melyek megértik az új jelszavakat, követik őket és harczolnak érettök. A szent Oroszország területén ezek az osztályok még hiányzanak. Nincsenek hírlapok, melyeknek hasábjain az eszmét hirdetni lehetne, nincsenek népgyűlések, a hol az elfojtott érzés hangos szóval könnyíteni tudna magán; a lázongó, elkeseredett ember reá van utalva arra a néhány száz hasongondolkozására, a kik épen úgy, mint ő, titokban gyűlölnek. Az óriási birodalom egész hatalma áll velök szemben, és nincsen tábor, a melyet ellene harczba tudnának vezetni. A polgárság közönyös, gyakran egyenesen rossz akaratú törekvéseik iránt, a munkások még nem jönnek számba, egyedül állanak. És ez az egyedüllét sajátságos, borzalmas gondolatokat ébroszt föl bennök. A normalis fejlődés útjai, legalább látszólag, teljesen el vannak zárva, a javulásra kilátás sincsen; jól van, legalább álljunk boszut, legalább romboljunk, legalább töltsük el rémülettel a hatalmasok szívét, és talán ez a rémület új gondolatokat fog fölébreszteni bennök. Ebben a gondolatmenetben benne van annak a ténynek néma beismerése, hogy ők magok is az új intézményeket nem a fejlődéstől, hanem a megváltozott ezári gondolkozástól várják. Gyakran hallunk a nihilisták mozgalmáról. Ez az elnevezés helytelen. A nihilisták mögött mozgalom nem állott — és épen ez tette őket nihilistákká.

S ha nyugodtan és elfogulatlanul vizsgáljuk törekvéseiket,

bizonyos hasonlóságot fogunk találni közöttök és a dekabristák között. Hasonlók egymáshoz abban, hogy nagy tömegek, szervezett osztályok egyformán nem állanak hátuk mögött. A dekabristák a század elején a liberalis eszméit vallották, de nem volt középosztály, a melyre támaszkodva megvalósíthatták volna őket. A nihilisták a század végén már Nyugat két osztályharczából meríttettek, ámde a hetvenes esztendőben Oroszországban még az egyiknek épen olyan kevésé volt talaja, mint a másiknak. Középosztály már van ugyan, de az még nem tart ott, hogy a politikai hatalomért küzdjön, sőt gazdasági érdekei ez időben egy bizonyos conservatív irányt szinte kívánatossá tesznek. A munkásosztály pedig még csak fejlődésének egészen kezdetén van, a legnagyobb gyárak is parasztmunkásokkal dolgoznak, a kikben az osztályöntudatnak halvány szikrája sem dereng. Azok, a kik újítani, a lehetetlen czári autokratismus ellen harcolni akarnak — szinte épen olyan egyedül állanak, mint annak idején Rylejeff és barátai. Vagy talán még jobban egyedül. Amazok mégis főurak, magasrangú katonatisztek voltak, a kik legalább néhány ezredet tudtak mozgósítani személyes befolyásukkal. A tizenkilencedik század második felének orosz forradalmárjai pedig, többnyire diákok, kereskedők, a kik tanulmányaik vagy életpályájuk következtében szélesebb látkört szereztek és ilyen módon súlyosan érzik az orosz állapotok lehetetlenségét.

Nihilisták és dekabristák közös jellemvonása tehát az, hogy a vezetők mögött tisztek, de főleg közkatonák nincsenek. És mindaddig, míg ebben az irányban változás nem történt, komoly és céltudatos forradalmi mozgalom Oroszországban lehetetlen volt.

A XIX-ik század utolsó évtizedei meghozták ezt a változást. Az orosz társadalom ma már sok tekintetben a nyugati fejlődéssel azonos képet mutat. És azokból a zürzavaros, egymásnak gyakran ellentmondó, gyakran túlzott és kiszínezett hírekből, a melyek az orosz mozgalmakról, így a legutolsó forradalomról is értesítenek bennünket, két tényt meglehetősen határozottsággal állapíthatunk meg. Látjuk, hogy az orosz középosztály, a mely hosszú ideig gazdasági érdekeinek szolgálatában bizonyos conservativismust helyeselt, mindig erősebben és erősebben követeli a politikai érvényesülést. Az alkotmánytervek, a parlamentarismus mindjobban általános kívánata ebben a mozgalomban gyökereznek. Ámde most már nemcsak a polgárság, hanem az ipari proletariatus is sorompóba lép. A munká-

sok szintén részt kérnek a fejlődésből, és mint mindenütt, Oroszországban is, a munkásmozgalom nem annyira politikai, mint inkább gazdasági célokat akar megvalósítani. Ezzel a két tényezővel kell számolnunk, midőn a mostani orosz forrongásokról képet akarunk adni.

Az új helyzet tehát abban különbözik a régi kísérletektől, hogy nemcsak egyesek, hanem egész osztályok akarnak egy bizonyos programot megvalósítani. De elhibázott fölfogás volna, ha azt hinnék, hogy ezek az új mozgalmak is teljesen közös alapon állanak, vagy teljesen azonos célokat tartanak szem előtt. Épen a legutolsó szent-pétervári forradalom lefolyásában egészen világosan meg lehetett különböztetni a két, bizonyos tekintetben még egymással szemben is ellentétes irányt. És a kik a tizenkilencedik század történelmét alaposan ismerik, önkéntelenül is párhuzamokat vontak a szent-pétervári események, és a múlt századnak egyik legjellemzőbb forradalma, az úgynevezett februári forradalom között.

Kétségtelen, hogy 1848 februárjában Párisban sokkal szervezettebb, sokkal öntudatosabb osztályok állottak egymással szemben, a mint az ma Oroszországban egyáltalában lehetséges. A bourgeoisie és a proletariatus érdekellentéte annyira tisztán és kifejezetten érvényesült a februári napokban, hogy még egészen távolálló szemlélők is észre vették. Polgári királyság és munkásköz társaság egészen határozott és félremagyarázhatlan jelszavak voltak. Az orosz mozgalomban, úgy látszik, a különválás még nem ment egészen végbe. A mint a februári forradalmat megelőzőleg a juliusi királyság napjaiban is a «köz társaság» jelszava különböző gazdasági rendszerek híveit még egyesíteni tudta, úgy egyesíti Oroszországban az «alkotmány» gondolata a munkások és a polgárok különösen a diákok egy részét. Azokban a merész kísérletekben, melyekkel a harminczas esztendőök elején az Orleansokkal elégedetlen elemek a köz társaságot vissza akarták állítani, diákok és munkások együtt küzdöttek a barrikádokon. Ámde ezeknek száma csak igen csekély volt, saját osztályaik nagy tömege cserben hagyta őket. A polgárság az orleansi dynasziához ragaszkodott, mert fejlődésének a nyugodt, biztosított, és általuk irányított királyság felelt meg legjobban. A munkáosztály zöme nem törődött a Bourbonokkal és Orleansokkal; szemében közönyös volt, hogy Thiers vagy Guizot-e a miniszterelnök, ők egy új gazdasági rendet kívántak. Hasonló a helyzet

a mai Oroszországban. A polgári osztály lelkes rajongói, különösen a diákok az abszolút idealokért küzdenek és ezen a ponton találkoznak a munkásosztály azon vezetőivel, a kik belehatoltak a marxista dogmákba, a kik az öntudatos, az általános forradalomban hisznek. De milyen kevesen vannak ilyenek. A szent-pétervári nagykereskedő, a ki a munkás-zavargások hírére leereszti üzlete vasfüggönyét, bizonyára buzgó olvasója a szabadelvű újságoknak, bizonyára meg van győződve az alkotmány szükségyszerűségétől, bizonyára lelkes híve egy jövődő parlamentnek. De az a mozgalom, a mely egy oly memorandumot akar a csárnak átadni, melyben a gyári viszonyok tűrhetetlenségéről van szó, melynek lényegét munkabérek és munkaviszonyok teszik — az ő szemében már nemcsak közönyös, hanem valószínűleg ellenszenves is. Hihetőleg azt fogja mondani, hogy a csöcselék beleavatkozott a komoly férfiak munkájába, hogy ilyen módon lehetetlenné teszik a legjobb akaratú működést is -- és azután óvatosan odahaza fog maradni, a mikor pedig hírül hozzák neki, hogy a katonák a munkáslázongást elfojtották, talán még bizonyos csendes örömet is érez a fölött, hogy a magántulajdon nincsen többé veszélyben. A munkások nagy része pedig még nincsen tisztában azzal, hogy voltaképen mit akar. Az orosz proletariatus, különösen az, a mely a szent-pétervári, moszkvai, egyszóval az orosz gazdasági területen él, még csak igen kis részében van szervezve és még csak igen kis számban vannak közöttük olyanok, a kik a socialismus eszméivel és következtéseivel tisztában volnának. Ez a szervezetlenség és tájékozatlanság különben természetes. Főntebb mondtuk, hogy az orosz ipari munkásság még a hetvenes esztendőkbén is a legkezdetlegesebb állapotban volt. Az orosz gazdasági viszonyok egyik legalaposabb ismerője, Schulze-Gavernitz, a ki a freiburgi egyetem nemzetgazdasági tanszékét tölti be és a ki esztendőn keresztül tett Oroszországban gazdasági tanulmányokat, még 1897-ben is igen sötét színekkel ecseteli az orosz munkásosztály viszonyait. Szerinte még mindig vannak olyan gyárak, igaz hogy kis számban, a melyek munkásaikat kizárólag a környék parasztjaiból veszik. Ezek a parasztok csak véletlenül és nem állandóan lesznek gyári munkásokká. Ehhez képest munka- és életviszonyaik is teljesen ötletszerűek. Rendes lakóhelyök nincsen, nyáron a szabadban, télen a munkahelyiségekben alusznak, sőt Swyatlowszki, egy orosz gazdasági író, látott olyan csokoládégyárat, melynek munkásnői

éjtszaka ugyanazon asztalokra pihennek le, melyeken nappal a munka foly. Ezek az egészen kezdetleges viszonyok azonban ma már, különösen a nyugati tartományokban megszűnnek. A gyárak is szükségét érzik annak, hogy állandóbb, és megbízhatóbb munkásokkal rendelkezzenek. Mint pedig messze földről hozott munkások kevésbé szoknek meg, mint a szomszéd-ból valók, a gyárak egy része munkásainak megszerzésénél igénybe veszi az úgynevezett «artelleket». Az «artell» egy sajátságos, tipikusan orosz gazdasági alakulat, aféle vándorló fogyasztási és termelési szövetkezet, melynek tagjai bizonyos munkát meghatározott bérátalányért vesznek át. Az «artellek» tagjai majdnem kizárólag parasztok, maga a szervezet eredetileg a családi kapcsolaton alapult, később azután idegeneknek is megengedték a csatlakozást és a családfőből lassanként vállalkozó lett, a ki magára veszi, hogy néha messze távolságban fekvő gyáraknak bizonyos számú munkást szerez meg. Az «artell» munkásai már bizonyos állandó jelleggel bírnak, gyakran családos emberek is, de a kapocs, melyben egymással és vezetőjükkel vannak, önálló fejlődést még úgyszólván nem enged meg.

Tényleges gyári munkásosztály, a milyen a nyugati államokban van, Oroszországban még csak a nagy ipari központokban, első sorban Moszkvában, Ivanovóban, Szentpétervárott kezd fejlődni. A gyárosok itt magok tartják szükségesnek, hogy egy állandó munkásosztály a rendelkezésükre álljon és ehhez képest rendezkednek be. Míg a vidéki gyárakban a házas munkás úgyszólván kivételszámba megy, gyerekeit sem a gyárban, sem a gyár közelében el nem helyezheti — addig a nagyipari telepek már gondoskodnak arról, hogy a munkáscsaládok helyhez kötve élhessenek és szaporodhassanak. Moszkva mellett már munkáslakásokat, munkáskórházakat, sőt iskolákat is találunk, a melyek közül egyik-másik egészen európai színvonalon áll. A múlt század utolsó évtizedeiben különösen a vasipar lendült föl hatalmasan, az új vasművek legnagyobb része pedig angol alapítás és angol kézben van. Ehhez képest a munkások, különösen az előmunkások és munkavezetők egy része is Angliából és Németországból került ki, és ezek nemcsak fokozott tudást és szakértelmet hoztak magukkal, hanem magukkal hozták a nyugati socialismus dogmáit és eszméit is. A szövő-fonó iparban szintén igen sok a külföldi munkás. Míg a vasiparban az angol Hughes, a szövő-fonó iparban a német Knoop végezte el úgyszólván a kezdemé-

nyezés egész munkáját. Az orosz textil gyárak egy nagy részét Knoop rendezte be és nemcsak gépeket, hanem munkásokat is adott nekik. Ezek a külföldi, szintén többnyire angol vagy német munkások, a socialista propaganda mindmegannyi hirdetői lettek.

Az orosz gyárak munkaviszonyait még az orosz források sem merik kedvező színben föltüntetni. A mult század utolsó éveig munkásvédelmi törvény egyáltalában nem volt. Végre 1897-ben meghozták az első ily irányú törvényt és jellemző, hogy távolról sem kielégítő intézkedéseiben általánosan nagy haladást láttak. A törvényes napi munkaidőt tizenegy, az éjjeli munkaidőt tíz órában állapította meg, az éjjeli női munkát a textil iparban pedig egyáltalában megtiltotta. A munkásvédelem szempontjából az iparfelügyelők intézményét létesítették. De ez az intézmény, egyelőre legalább, nem igen vált be. Az egyes iparfelügyelőségek területe olyan óriási, hogy még buzgó és lelkiismeretes hivatalnokok sem tudnak kötelességöknek eleget tenni. A moszkvai iparfelügyelő, Janschull, a ki egyike a legjobbaknak, jelentésének bevezetésében arról panaszkodik, hogy véletlenül szerzett csak tudomást olyan gyárakról, melyek a térképen egyáltalában nem vagy rosszul voltak föltüntetve.

Nem kell tehát csodálkoznunk azon, ha az ipari proletariatusban a socialis eszmék iránt erős fogékonyságot találunk. De, a mint már föntebb is hangsúlyoztam, a mozgalom csak a legkevesebbek előtt jelentkezik mint öntudatos osztályharc, a többséget egyszerűen a gazdasági nyomás vezeti, a nélkül, hogy tudók, mi a tulajdonképeni cél. A mostani szent-pétervári forradalom jellemző példákkal igazolta e fölfogás igazságát. Láttuk, hogy a munkástömeg forradalmi eszköze egy memorandum volt, a melyet a czárnak át akartak adni. Olvastuk, hogy a forradalmi menet előtt a czár arczképét vitték, és hogy Gapon, a munkásvezér fészületet tartott kezében. A nyugati socialismus kétségkívül csodálkozással szerzett tudomást arról, hogy orosz osztálytársaik a monarchia és az egyház symbolumait belevonják küzdelmeikbe. A mai orosz fejlődésbe azonban ez a különös jelenség egészen logikusan illeszthető bele. A munkások nagy tömegének lelkében a forradalmi gondolatok még szorosan össze vannak forrva a czár iránti hagyományos, szinte babonás tisztelettel és az orosz államegyházhoz való ragaszkodással. Ismét a 48-as francia köztársaság jut eszünkbe, a melynek kereteiben a munkásosztály szintén nem tudott elhelyezkedni. És a mint ma a moszkvai

forradalmár leveszi kalapját a czár képe előtt és ájtatosan éneklí a «Bozse czarje chrani-t», úgy látta annak idején a párisi munkás a gazdasági forradalom biztosítékát a meghalt császár unokaöccsében, úgy énekelte ő is vágyó szívvvel «Napoleon rentre à la patrie». Semmi kétség, az orosz marxistáknak semmi közük sincsen a Romanoffok képeihez, a minthogy Blanqui és társai sem akartak tudni a Bonapartekről. De ha jelszavakat ideig-óráig lehet is általánossá tenni, a gondolkozás átalakulása csak lassan és következetesen megy véghez. Az orosz munkásosztály ma még képtelen a nagy, általános gazdasági harcra, mert ennek a harcnak előfeltételei, műveltség és öntudat, még hiányoznak.

A közvetlen jelen kérdéseiben jósolni és jövendőlni kényes föladat, már csak azért is, mert az események igen könnyen ráczáfolhatnak arra, a mit állítunk. Meglehet, hogy mire e sorok megjelennek, épen ellenkezője történt annak, a mit mi valószínűnek tartunk. Mégis, a történelmi fejlődés logikájára építve, azt merjük állítani, hogy a mostani orosz forradalmi mozgalmak különösen a munkásmozgalom egy időre ismét meg fognak szűnni, hogy, különösen ez az utóbbi pozitív és nagyobb eredményeket egyelőre aligha fog elérni.

Ez állításunk látszólag ellentétben van azokkal a hírekkel, a melyeket a napi sajtó épen az utolsó időben sűrűn közölt, és a melyek mind arról szólnak, hogy az orosz kormánynak épen a munkásmozgalommal szemben barátságosabb és engedékenyebb álláspontja van. A czár elfogadta a munkások küldöttségét, meghallgatta panaszait és megígérte, hogy a mit lehet, meg fog tenni értük. Más táviratok ismét arról értesítenek, hogy az elfogott munkások nagy része kegyelmet kap. A mostani kormány vezetői minden alkalmat fölhasználnak arra, hogy a munkásmozgalom gazdasági követeléseiről jóakarattal és biztatással beszéljenek. Az elfogott diákok és polgárok sorsa egészen más. Velök szemben minden ponton a legridegebb szigort alkalmazák. Míg a munkásban, a kik fegyveres kézzel álltak ellent a katonaságnak, csak félrevezetett, megtévesztett áldozatokat látnak, mindazokat, a kik a politikai mozgalomban, az alkotmánykövetelésekben vettek részt, a legkönyörtelenebbül üldözik.

Első pillanatra ez talán sajátságos színben tűnik föl. De csak az első pillanatra. Mert az orosz kormány igen jól tudja, hogy mit tesz, és eljárása, a maga szempontjából, egészen indokolt és következetes. Ő is megteszi a különbséget a mostani

forrongás két iránya között, és tisztában van azzal, hogy míg a proletariatus gazdasági fölkelése még nem bir kellő alappal, a középosztály politikai érvényesülése ellen a legerősebb védelemre van szüksége.

A fejlődés törvényei egyetemes jellegűek és váratlan ugrásokat nem engednek meg. A XIX-dik század története azt mutatja, hogy a polgári osztály eredményei mindenütt megelőzik a munkások érdekeinek szélesebb érvényesülését. Semmi okunk sincsen arra, hogy Oroszországban megfordított sorrendre következtessünk. Hitünk szerint tehát a mostani munkásmozgalom rövidebb vagy hosszabb időre el fogja veszíteni akut jellegét, nem kifelé, hanem befelé fog erősödni. Ellenben a politikai reformáramlat, más szóval a középosztály mozgalma, a mely a megfelelő gazdasági alappal már most is bir, fokozatos erővel fog előrenyomulni és el fogja érni Oroszországban is azt, a mit Nyugat államaiban már egy félszázad előtt elért: — a polgárság részesedését a politikai hatalomban.

WOLFNER PÁL.

A NÉMET REGÉNY GOETHE ÓTA.

A németek bámulatos buzgósággal tárgyalják legújabb irodalmuk történetét. Minden évben jelennek meg nagy munkák, melyek a rendkívül gazdag XIX. századot egész terjedelmében fölkarolják; még nagyobb azoknak a monographiáknak száma, melyek egy-egy szakaszt vagy irányt vagy költői fajt tesznek fejtegetések tárgyává. Ilyen az előttem fekvő munka is,*) mely a XIX. századi német regény fejlődését tárgyalja. E könyv népszerű fölolvasásokon alapszik, melyek nem tudományos tárgyalásra, hanem könnyen érthető tájékoztatásra törekedtek. E célnak megfelel a könyv is: kellemes, eleven, vonzó előadásban vázolja a német regény fejlődését Goethe óta; nem lesz fárasztóvá sem rengeteg név és cím felsorolásával, sem az egyes művek tartalmának egyhangú kivonatolásával. A szerző néhány főfejezetben jellemzi a regény különböző fajait történeti fejlődésök menetében és csak igen kevés, kiválóan jellemző művek tartalmát mondja el kissé bővebben, de ezt is mindig egy bizonyos szempontból, úgy hogy soha unalmassá nem válik. Ítélete többnyire elfogadható, hiszen csak a legkiválóbb termékeket tárgyalja, de ezekkel szemben is mindig józan bírálatot gyakorol; általában alig akad egyetlen mű is, melyet föltétlenül dicsér, a német regényről pedig, főként a mairól, épenséggel nincsen elragadtatva; — igaz, hogy az említett külföldiek közül Zolát is csak nagyon föltételesen dicséri és csupán az egyetlen Dickens ellen nincsen megjegyzése. Tévedései jelentéktelenek, kivéve azt a feltűnő lapsust a 77. lapon, hogy Gutzkow Károlyt *Walhy* című regényének megírására nevének, Saroltának halála ösztönözte, a ki öngyilkossá lett, hogy ezzel férjének szunnyadó költői erejét felköltse. Ily öngyilkosságot Stieglitz Henrik közészerű

*) M. Schian, *Der deutsche Roman seit Goethe. Skizzen und Streiflichter.* Görlitz, 1904, 235 l.

német lyrai költő neje követett el 1834-ben; Gutzkowhoz ez annak idején rendkívüli föltűnést keltett eseménynek semmi köze.

A szerző tárgyalását néhány megjegyzéssel kezdi, melyekben a regény jelentőségét és lényegét röviden, de igen világosan tárgyalja. Szerinte sem a közönség, sem a tudomány nem méltányolja a regényt igaz érdeme szerint: amaz csak könnyű szórakozást keres benne és nem mélyed el kellően mindenféle problémáiba; ez még ma is sokszor nem tekinti a regényt jogos műfajnak, a mi a XX. század elején csakugyan erősen elavult álláspont. A regény főadata: korképet (természetesen részletekben) nyújtani, a valóságot (akár a multat, akár a jelent) visszatükröztetni; azért főkövetelménye, hogy valóságot rajzoljon; a művészet követelményeit, melyek magoktól értetődők, nem tekintve, a regény oly arányban értékes, a mily arányban valóságot rajzol. E szempontból jellemzi szerzőnk a német regény fejlődését Goethe óta; azért Goethe óta, mert ez a nagy költő az első regényíró, a ki német földön a regény modern követelményeinek megfelel. A régiebb német regény (a *Simplicissimus* kivételével) vagy tanító czélzattal összehordott anyagtömeg, vagy a valóságtól messze eltávozó kalandhalmaz, vagy (Wielandnál) egy bizonyos életbölcsestésnek fejtegetése, a világ és az emberek rajzában szintén a valódiságnak minden jellege nélkül.

Ellenben Goethe teljesen megfelel a regény modern fogalmának: akár egy szenvedély megragadó rajzát nyújtja (*Werther*), akár valamely egyéni jellemnek érdekes kialakulását rajzolja (*Meister Vilmos*), akár egy problémát fejt ki, de oly művészien, hogy e problema teljesen összeesik magával a cselekvénynyel (*Wahlverwandtschaften*). Goethe ereje a regény terén is első sorban bámulatos lélektani rajzában van, mely alakjainak legmélyét tárja föl előttünk; azután abban, hogy mindig sokoldalú, gazdag és igaz korképet fest; végre abban a művészetében, hogy nála gondolat és a cselekvény mindig szoros egységet alkotnak. E hatalmas jelességekkel lett ő a következő nemzedékeknek csak ritkán utolért példatájává.

Az első nemzedék, mely Goethét követte, a romantika. Szerzőnk nem rokonszenvez vele, a mi természetes is, mert főkövetelményének, hogy a regény valódiságot rajzoljon, soha sem tesz eleget. A romantikának egyik főjellemezője, hogy nem szereti a valódiságot, hogy lehetőleg kimenekül belőle, a felhők fölött eleven és korlátlan képzelettel önalkotta világot teremt magá-

nak, melynek csodáit festi. A romantika költői műfaja a rege (Märchen), nem a regény. Szerzőnk jól mondja, hogy a romantika szereti a regényszerűt, azért nem alkothatott regényt. Legjellemzőbb írója Hoffmann Amádé. A mi Novalisban (*Heinrich v. Ofterdingen*), Eichendorffban (*Aus dem Leben eines Taugenichts*), Kleist Henrikben (*Kohlhaas*) költői elem van, azt szerzőnk szépen kiemeli, de tagadja, hogy e művek, talán az utolsó kivételével, sikerült regények volnának. Schlegel Frigyes regénye *Lucinde* teljesen eltévesztett korcs alkotás. A romantika legélesebb ellentéte a népies elbeszélés, melyben a realizmus teljesen érvényre jut, már Immermann *Münchhausen* című regényében az *Oberhof* címen világhírűvé lett episodban, az újkornak igazi első falusi történetében, azután különösen Jeremias Gotthelfben, a ki erősen tanító iránya ellenére nemcsak telivér realista, hanem igen sokszor már valóságos naturalista is. Épen nem állíthatni ezt a leghíresebb falusi mesélőről, Auerbachról, a ki szereti a falut érzelgősen szembe állítani a várossal és ritkán találja el az igazi parasztnak érzését és eszejárását, mely oly mélyen gyökerezik szokásaiban és erkölceiben, melyeket ez az író föltűnően elhanyagol. Ellenben, bárcsak közel állnak a falusi történethez, nagy művészettel rajzolják a népet és életét remek, a valódiság erejével megkapó történetekben Ludwig Ottó, a jeles drámaíró, és Reuter Frigyes, a kitűnő humorista.

Az irányzatos regénynyel már a XIX. század közepébe jutunk. Az ifjú Németország írói főleg a regényben akarják a közvetlen jelent rajzolni, de nem tárgyilagosan, hanem erős irányzatossággal; tudniillik egy képzelt ideális világ mértékével mérik a jelent, melylyel szemben tehát polemikus álláspontot foglalnak el. Laube és Gutzkow ez iskolának első kiváló képviselői, kiknél az irányzatosság majdnem megfojtja a cselekvényt; legjelesebb követőik Spielhagen és Heyse, két igazi költő, a kik azonban, és ez tanulságos tény, annál értékesebbet alkotnak, minél távolabb maradnak minden irányzatosságtól. Ebből önként következik, hogy a tárgyilagos korregény magasabban áll és értékesebb; legkiválóbb képviselői Keller, Freytag, Fontane, kiknek egy-egy művét (*Der grüne Heinrich*, *Soll und Haben*, *Stecklin*) igen érdekesen elemzi szerzőnk. A jelenkornak e tárgyilagos, a valódiságot tiszta világitásban visszatükröztető rajzát szerzőnk a német szellem alkotásának tekinti, a miben talán igaza van. Személyes rokonszenvét is ez a csoport bírja.

Tárgyilagosság és igazság a történelmi regénynek is főkövetelményei. E téren a németek Arnim óta (*Die Kronenwächter*, 1817) igen sok értékeset alkottak. A történelmi regény első kiváló mestere német földön Alexis, a ki már közel jár a művelődés-történelmi regényhez, melynek főképviselei Scheffel (*Ekkehard*, 1855), Riehl és Freytag (*Die Ahnen* 1872—1880, 6 kötet), később Raabe és Meyer. Sablonosak és üresek Ebers és Dahn, a kik minden régészeti czafrang fölhasználásával sem lesznek soha igazán történetiek. A külvilág, melyet rajzolnak, lehet nagyon igaz (hisz mind a kettő nagy történettudós), de az emberek szíve és esze nem az.

Egy külön fejezetben tárgyalja szerzőnk a hangulatos költészetet, melyben nem a külső cselekvény a lényeges, hanem a költő hangulata. Nagy mesterek e téren Raabe (*Chronik der Sperlingsgasse*), Storm (számos novellájában) és Rosegger, kinek *Schriften des Waldschulmeisters* című kitűnő művét igen szépen jellemzi szerzőnk. Ez írók szintén valódi életet rajzolnak, igaz, életteljes jellemekkel; de fősúlyt a hangulatra vetnek, melylyel rendszerint szép és jó gondolatok fonódnak össze. Részemről nem találhatom ezt a külön csoportot indokoltnak és nagyon csodálkozom, hogy szerzőnk — a ki nagyon kedvezően jellemzi az írókat — a hangulatos rajz és elbeszélés egyik legjelesebb képviselőjét, Stiftert, egészen mellőzi.

A jelenkorban három irányt különböztet meg szerzőnk: a naturalista regényt (Rosegger, Anzengruber, Kretzer, Polenz), melyet Holz és Schlaf honosítottak meg Zola és Tolstoj mintájára német földön (*Papa Hamlet* 1889): az ember testi, lelki és erkölcsi nyomorúságainak túlzó rajzai; — a társadalmi regényt, melyet problema-regénynek is nevez, mert középpontja, mint már a «Lélekrokonságokban», rendszerint valamely társadalmi, erkölcsi vagy lélektani problema (Rosegger, Ebner-Eschenbach, Fontane, Wildenbruch, Sudermann, Frenssen, a novellában Heyse); — és végre a dekadencet és symbolismust, mely a beteg lelket és szívet tekinti igazi tárgyának (Bierbaum, Kretzer, Bölsche) és sokszor oly termékeket hoz létre, melyek nem az irodalom-történetíró, hanem a pszichiáter megfigyelése alá tartoznak — szerzőikkel együtt. Ez utolsó csoportot szerzőnk el is ítéli, míg a naturalisták közül Roseggert és Anzengruber helyesen nagy rokonszenvvel jellemzi.

Íme, rövid vázlata e könyvnek, rendszerint nem szerzőnk

szavaival, de fölfogását iparkodtam tisztességes ismertető létemre híven visszaadni. Rengeteg anyag — és mégis, mennyi hiányzik, mennyi jellemző és értékes alkotás! Erre nézve persze elterhetnek a vélemények. Általában mondhatom, hogy a szerző helyesen válogatta össze az embereket és a munkákat. Részemről nem is akarok e tekintetben sok kifogást tenni, de mégis nem helyeselhetem, hogy például Jean Pault igen kicsinyli (az igaz hogy nem realista) vagy hogy a modern német novellának (Goethe után) kitűnő megalapítóját, Tieck Lajost épen a novella tárgyalásánál meg sem említi. Hogy szerzőnk ítéleteiben sokszor követi Bartelst, nem baj, mert eszes embert követ. Mindent összevéve nem nagyon önálló vagy mély, de okos, helyesen ítélő, igen vonzóan írt könyv, mely jól tájékoztat bennünket az irodalomnak egy oly ágában, melyben a tájékozódás talán legnagyobb nehézséggel jár.

H. G.

ÉRTESÍTŐ.

Dr. Récsey Viktor. Ősnyomtatványok és Régi Magyar Könyvek a pannonhalmi könyvtárban. Budapest, 1904.

Az utolsó tíz évben több tudományos társulat, testület és nagyobb könyvtár kiadta könyvgyűjteményének jegyzékét. Egy része azért, hogy tagjainak megkönnyítse a könyvtár használatát. Minden esetre helyes dolog, hogy ily címjegyzékek világot látnak, mert egyrészt gazdagítják könyvészeti irodalmunkat, másrészt forrásul szolgálnak mind az irodalommal foglalkozóknak, mind egy általános könyvészet összeállításához. A régi nyomtatványokról, a magyar irodalom ritkaságairól szóló mű kevés jelent meg. Récsey, a pannonhalmi könyvtár buzgó vezetője sok évi munka eredménye gyanánt kiadta a fent jelzett, mintegy 450 lapra terjedő művét.

A pannonhalmi apátság könyvtára Magyarország legrégebbi könyvtára. Szent István király a rend megalapításával az első könyvtár alapját is megvetette Magyarországon, minek hiteles bizonyítéka Szent László királynak 1083-tól 1095. között kelt birtok-összeíró oklevele, melyben már 70—80 darab codexet sorol föl, mint a monostor tulajdonát. Hogy a könyvtár az idők folyamán folyton gyarapodott, az magától értetődik. 1506-ban a rendnek már saját *Breviarium* is volt, mely *Breviarium ordinis sancti Benedicti de novo in monte Pannonio St. Martini* címmel a mondott évben Velenczében, mint a colophonból kitünik, Páp János budai könyvárus (Récsey a 98. és 161. lapon nyomdásznak nevezi) költségén Tholnay Máté főapát engedélyével látott napvilágot. — A könyvtár a rend fölosztásakor állítólag 4249 kötetből állott. A rend újból való visszaállításától mai napig (1802—1902), tehát egy század alatt 137, 957 kötetre és 20,151 füzetre emelkedett a könyvtár állománya.

E nagy könyvtár régi nyomtatványainak leírását adja a szerző. A mű két részre van osztva. Az első részben a külföldi ősnyomtatványok vannak összegyűjtve. E rész két csoportból áll. Az első csoportban a szerző a nyomtatás kezdetétől 1500-ig megjelent ősnyomtatványok leírását nyújtja. Ezeknek száma 232. Legrégibb műve a könyvtárnak *Paulus de Marianak Dialogusa*, mely 1465–69. körül jelenhetett meg. A második csoportban az 1500—1536 évek között megjelent, s 466-nál több darabból álló ősnyomtatványok jegyzékét közli. A szerző azzal, hogy az ősnyomtatványok idejét 1536-ig terjeszti ki, eltér a jelenlegi szokástól, a mennyiben Panzert követi, s nem Haint, ki az ősnyomtatványok határát az 1500. évben állapította meg. Mint az előszökből megtudjuk, a szerző azért vette ez álláspontot, «mert egyrészt az ősnyomtatványok már elejétől úgy voltak csoportosítva; másrészt azért, hogy ne tűnjék ki e részben való szegénysége a könyvtárnak.

Szerzőnk az ősnyomtatványok leírásában a könyv rövid címe után a teljes címet közli Hain után, azzal a különbséggel, hogy a rövidítéseket föloldja, a sorok végződését, úgy, mint Hain, választójellel tünteti föl. A címek után a nyomtatványok sajátosságait, kritikai leírását nyújtja, majd az általa használt forrásmunkák megfelelő helyeit idézi. Nagy súlyt helyez a példányok állapotára, épségi fokozatára, kötésére, esetleges bejegyzésekre. A bejegyzések minden esetre értékesek, azonban a könyv állapota, épségi fokozata nem lényeges; de a szerző a könyvtár történetére, a provenienciára való tekintetből szükségesnek találta ezeknek megemlítését is. Az I. rész 2-ik csoportjában, vagyis az 1501—1536-ig megjelent nyomtatványoknál többnyire csak azoknak címeit közli terjedelmesen, melyek Panzernél nem fordulnak elő. A többieknél a címet csak röviden közli, hivatkozván Panzerre. A cím után következik a colophon. Mindegyik részt háromféle index zárja be, és pedig az évszámok lajstroma, a nyomtatási helyek és nyomdászok névmutatója.

A második rész a *Régi Magyar Könyvtárnak* megfelelően három csoportba van osztva. Az I. csoportban vannak a magyar nyelvű nyomtatványok 1711-ig, szám szerint 145. A II. csoportban a magyarországi nem-magyar nyelvű művek 1711-ig. (204. szám.) A III. csoportot a külföldön nyomtatott magyar vonatkozású munkák alkotják. (142. szám.) Ezután a három csoporthoz szolgáló pótlék és függelék következik mintegy 130 nyomtatvány címével. A könyvet a második részhez tartozó betűsoros tárgy-

mutató zárja be. Ezekben vázoltuk a könyvnek tartalmát. Teljesen méltányoljuk a szerzőnek buzgalmát, melylyel munkáján dolgozott. Meglátszik, hogy kedvvel és szakértelemmel foglalkozott a régi nyomtatványok leírásával. De egy pár tévedést helyre kell igazítani, a mit szerző bizonyára nem vessz rossz néven. Így az előszóban (VIII. lapon) azt mondja, hogy a könyvtárban a székesfehérvári 1499. évi *Missale* megvan. A szerző Pécszet (*Missale Quinqueecclesiense*) akart mondani; mert székesfehérvári *Missale* nem létezik. A második tévedés a második rész 173. lapján van. Itt külön rovat alatt azon munkák sorszámát közli, «melyeket Szabó-Hellebrant egyáltalában nem ismer. A második rész harmadik csoportjában, a pótlékban és függelékben e lajstrom szerint 47 oly munka címe van szerző könyvében közölve, melyek a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetéből kimaradtak. Ez hibás állítás, mert szerző szem elől tévezettette a *R. M. K.* harmadik kötetének címét, hol ez áll: «*Magyar* szerzőktől külföldön megjelent... nyomtatványai.» Már pedig azok a munkák, melyeknek sorszámát a szerző a mutatóban felsorolja, *nem-magyar* szerzők művei. S így természetesen ki kellett maradniok. Ezek mint külföldieknek magyar vonatkozású művei külön kötetben lesznek összegyűjtendők. De ez nem von le szerző munkájának értékéből, mert kétségtelenül magyar vonatkozásuak, de nem magyar szerzők művei.

H. Á.

Csendes dalok. Költemények. Írta Szabolcska Mihály. Budapest, 1904. Singer és Wolfner kiadása. 184. lap.

Szabolcska Mihály termékeny múzsája *Csendes dalok* című kötettel gazdagította a múlt évben verses irodalmunkat. Verseinek gyűjteményes sorozatában ez talán már az ötödik. A címmel mintegy előre jelezni akarja, hogy a csinos kis kötetben ne várjunk nagyhangú és nagyigényű költeményeket, csak épen olyanokat várjunk, melyek az érzelem egy-egy rövid föllobbanásából, vagy egy-egy alkalomszerű gyöngéd reflexióból erednek. Ez az igénytelenség és csendes bensőség vonul végig jobbra az ő egész költészetén, hangban és tartalomban egyaránt. Szenvedélyesebbé csak akkor hevül, mikor a haza sorsa fölött töprenkedik s a szerinte rabságban synyló, elnyomott nemzet szenvedéseit veszi lantjára. Itt aztán gyakran ragadtatja magát eredeti

temperamentumával ellenkező kitörésekre, melyekben ritkán támogatja a múzsa ihlete.

Előttünk levő gyűjteményében három külön csoportba osztotta költeményeit, lehetőleg a tartalom minősége szerint. Ezek: *Áhitat, Szeretet; Képek; Haza*. Az egészet «előszó gyanánt» *Útravaló* költemény vezeti be s *Epilogus* zárja. Némileg felkölti figyelmünket mind a kettő. Az elsőben szerénykedve inti «kis könyvét»: hova menjen, kikhez látogasson, miképen viselje magát. Csak azt a szűkebb világot keresse föl, a hol még él a szeretet; «hol nem testvértelen a bánat, — hol a könyűnek ikre(!?) támad s a szívek mélyen érzenek». De hát nem szükségesebb volna-e oly helyekre megíratni a kis könyvet, a hol nem él oly élénken a szeretet és mély érzelem? Nem inkább azoknál kellene azt költögetni, kiknél az még szendereg, mint azoknál, kiknél ébren van? Nem felelnek meg a valóságnak az *Útravaló* vég-sorai: «légy büszke kicsinyes voltodra, hogy nincs egyéb se a dalodba, csak áhitat, csak szeretet». Elfeledte-e a *Képeket* és a *Hazáról* írott verseket ez a különben is gyöngé *útravaló*? Az *Epilogus*ban a szerénykedés már panaszszá emelkedik. Senki sem hallgatott rá — úgymond — mikor a hazáról mondott egy-két nótát, — senki sem olvasta, midőn szerelmeseiről «ájtatosan mondott egy-két nótát»: azért legjobb mindezt «csak szó nélkül szeretni». Ki hinné el, hogy ez az ő sok nóta-mondása csakugyan kárba veszett s pusztában hangzott el? Nem méltányolta-e érdeme szerint az irodalom? Nem fogadta-e szívesen az olvasóközönség?

Összehasonlítva jelen gyűjteményét eddigi költői munkásságával, se különös haladás, se különös hanyatlás jeleit nem tapasztaljuk, Képzetele nem erősödött, érzelem- és eszmeköre nem bővült, alkotó képessége nem szilárdult. Megmaradt a külsőt illetőleg a versszak-szerkezet lazasága, a rímek szegénysége, a refrainek stereotip használása. De megmaradt a nemes ízléssel együtt dalainak leheletszerű könnyed ömlése és bája, nyelvének zamatos, tiszta, népies színezetű egyszerűsége. Érzelmé nem mély, de őszinte és kristálytiszta. Abból fakadó dalai kedves, elröppenő apró lángok, melyeknek nincs idejük állandóbb melegítésre. Subjectív költeményeinek legfőbb vágya, melyről szakadatlanul énekel, a szeretet, a valláserkölcsi eszmék. Ezt szinte papi hivatalának megfelelő buzgósággal zengi verseiben, de oly kevés változatossággal, oly gyakori ismételtetéssel, hogy csaknem unalmassá

válik. Hányszor emlegeti a kis árvákat, most a koporsó mellett, majd a mostoha szívtelenségével, majd ott künn az utcai nyomorban? Hányszor a karácsonyt többnyire ugyanazon ismert és megszokott vonásokkal és színezéssel?

Szeretetének egyik legkedvesebb s leggyakoribb tárgya a család. Élete azzal van összeforrv. Megéneklí annak mindegyik tagját: az apát, az anyát, a gyermekeket, a feleséget, még pedig több ízben is. E dalok közt nem egy van, melyet érzelmes volta, naivsága, dallamossága kellemesen ajánl. Ilyenek a *Gyermekek*, *Vallat a kis fiam*, *Virágének*, *Idegen földön*, és még néhány. De oly különös, mondhatni, szinte meghaladott álláspont az, hogy a költő ismételve is szerelmi vallomásokat tesz feleségének. Ebben különbözik a fülemülétől, mely nem dalol szerelemtől, midőn párja már kicsinyeit ápolja a fészekben. Egyik költeménye ezt a refrain ismételteti: «Egész szívemmel, mélyen, igazán, Én csak téged szeretnék». A másikban a multak szeretkezéseit mintegy mentetve mondja: «az emberek egy-egy poétás szívet soha sem értenek meg . . . s hogy egy dalért kétszer hibázunk(?) A szívünkkel vakon, A mesterség is az minálunk(?) Én édes angyalom . . . A világ összes verseiért sem adnám egy öleléseket» stb. *Ár ellen* című versének refrainjei azt valják: «Szerelmes vagyok egy halavány asszonyba», s a bevégzés lebbenti föl a fátyolt: «Hogy szerelmes vagyok — a feleségembe». — Mindez ömledezések igazságáról nem kételkedünk, bár itt-ott belevegyül egy-egy prózai vonás: de talán nem ártott volna egy kis változatosság, nem a szerelemben, hanem a tárgy választásában és rajzolásában.

Ahítatos bensőséggel vallja *Confessiójában*, hogy «az ő hite a szeretet világa» . . . Nem torzít-e némileg, midőn vallomása közben úgy nyilatkozik: «hogy rhythmusos, bős, nagy imádságoknál s szemforgató ábrázatoknál, az Istennek egy kis szeretet többet ér»? *Föltámadunk* című versében, melynek visszacsengő végsorai: «Hiszem az örök életet», így szól: «Mulandó a földi enyészet», mintha mondaná: «mulandó a földi mulandóság», vagy «enyésző a földi enyészet». Szereti a természetet, a virágos mezőket, az erdőt, melyet nem egyszer megható melegséggel vesz lantjára. « Szeretem az erdők örök csendességét, A természet ezer szótalán szépségét. Hallik a sűrűből vadgalamb bűgása, Vagy talán az erdők szíve dobogása». De hát hogy legyen a szótalanság és örök csendesség jele és bizonyítása a vad galamb hangos bűgása? Tudjuk,

hogy megvan az erdőben mind a kettő, de a két képecske így egymás mellé állítva ellentétes. Az effélék apróságok ugyan, de mégsem oly szeplők, melyek egy különben szép arcz kellemét emelnék. Egyik igen kedves költeménye az előbbire következő *Ábrándok, álmok* című, mely szintén a vadvirág-termő leveles erdővel foglalkozik.

Könnyű kézzel rajzolgatja vagy feszegeti azokat a parányképeket, melyekhez nagy része a falusi népeletből, részint az annak körén kívül eső jelenetekből veszi a tárgyakat. Egy-egy csekély kis történetet, többnyire a szerelemből eredőket, néhány rövid versszakban, népies hangon és alakban, többé-kevésbbé jellemzetesen állít elénk. Főkéllékének látszik a csattanós vég. Gyakran nem is annyira kép, mint leírás és subjectiv költemény, mely inkább a *Szeretet és Áhítat* csoportjában foglalhatna helyet. Mondják némelyek, hogy ezekkel az apró falusi s egyéb természetű rajzocskákkal szinte iskolát alkotott, melyet újabb versíróink közül sokan követnek vagy inkább utánoznak. Azonban nem lehet őt az ily rövid keretű képes (genre) költemények fölfedezőjének tartani. Böven találunk ilyenekre példát mind régibb költőinknél, mind a népköltészetben, mely Szabolcska e nembeli alkotásainak is úgy látszik, forrása és mintája. Itt ő, meg kell vallani, kiváló ügyességgel mozog s e kis képekre rányomja naiv hangjának, előadásának, nyelvének sajátos bélyegét. Itt is föltűnik előttünk bizonyos ismételtetés, vagy hasonlóság a leleményben: árvák sorsa, szerelmi csalódás, szegény leányok elcsábítása stb.

Mint már fentebb is említettük, legszenvedélyesebb dallásra ingatja különben csendes, szerető, áhítatos kedélyét a haza sorsa. Ha nemzetünk állapotát és helyzetét ezekből a dalokból kellene megítélnünk: bátran fölkiálthatnánk: *Finis Hungariæ!* Ezek bizony már nem csendes dalok, hanem itt-ott nagyon is harsányak és harciasak. Néhány megszívlelendő szép költemény mellett (*A magyar ifjúsághoz, Egy socialista poétának*) az ő hazaszeretete így prédikál nekünk, még pedig sokszor prózai nyelven: előbb-utóbb elnyel minket az örvény, a német; ő nem terít fátyolt a multakra, mert előmeredezni lát sok iromba akasztófát: a hazára ráterítették a gúny palástját, egy gyékényen kell élnünk (talán árulnunk?) azokkal, kiknek átok a mi reményünk s reményünk az ő végpusztulások; rosszabbul sorsunk már nem állhat, e gyalázatos életnél szebb a dicsőséges halál; Rákóczinak is jobb

Rodostóban maradni, mint álmát a haza mostani sorsával szomorúbbá tenni». Ime így énekelget az ő honszeretete hol rövidebb, hol neki szokatlanul hosszabb költeményekben. Sokat felednénk, ha költői benső érték mérsékelné az efféle dithyrambokat, de nem igen mérsékli. Nem tudjuk, vajon politikai közviszonyaink legközelebb történt fordulata nem enyhíti-e valamennyire az ő hazafiúi nagy keservét s vajon nem hallja-e mások ajakáról feléje hangozni az önmaga által írott sorokat.

.... gonoszabb napoknak
 Felhői már fölötted gomolyognak ;
 Az ünnepi lengő zászlók alatt,
 Szegény hazám, zokogd ki magadat.

Ilyen hazafias költemények nagyon divatosak és kelendők napjainkban. Taps és babér várja némely körökben. De talán mégsem szükséges, hogy a múzsa ennek a divatnak prózai szolgáltatába szinte uszályhordónak szegődjék. Nemrég valamely vidéki lapban egy rövid verset olvastunk Szabolcskától, melyben arra buzdítja a magyar nőket, hogy ne vegyenek — osztrák szappant.

—o.—

Theokritos költeményei. Görögül fordította, bevezetéssel ellátta Vértesy Dezső. Budapest, 1904. 174 lap. Ára 3 korona.

Örömmel vettük kezünkbe e csinos kis kötetet, abban a reményben, hogy irodalmunk hézagpótló nyereségéről tehetünk jelentést. Hiszen Guzmics Izidornak 1824-ben Győrött megjelent s már meglehetősen elavult fordítása s Theokritos néhány darabjának a *Philologiai Közlönyben* szétszórta megjelent fordítása után valóban irodalmi szükséglet — ha modern írónk, kik közelebb keresnek másolni való mintákat, nem érzik is mindnyájan, — hogy az idyllköltészetnek világirodalmi mestere, Theokritos, a magyar olvasóközönséget is üdítse a szicíliai mezők üde illatával. Hiszen maholnap ismét szükségessé válik Rousseau-nak a természethez visszahívó szózata és még ma is akadnak Mistralok, a kik Theokritos nyomain haladva kivívhatják az irodalmi barokktól megcsömörlött syrakusaiak, alexandriaiak őszinte tapsait.

A fordítónak előszava is támogatott reményünkben. Azt mondja, főczélja volt a kevésbé avatott olvasó előtt is élvezhetővé tenni Theokritos bájos költészetét, hogy Theokritos lelkét

akarta első sorban éreztetni s az olvasó lelkét közelebb hozni az idyllek világához. Úgy látszik, ezért választotta a hexameter helyett a magyaros, rímes alexandrinust. Helyes! Zrínyi is ilyen formában írta idylliumait s szerencse, ha a műfordítónak formaválasztását saját irodalmának műfaji formái megkönnyítik. Csak az a kérdés, vajon a műfordító ura-e a választott formának s tolmácsolni tudja-e benne congenialis módon költője gondolatait, érzelmeit? Az alexandrinus bizony rövidebb a hexameternél. Még ha a hexameter pentameterrel, tehát szóbeli kifejezésre nézve rövidebb sorral váltakozik, hagyján! de ha csupa hexametereket fordítunk, a nyelv erejének nagy kihasználására van szükségünk, hogy először sok el ne vesszen az eredetiből, másodsor, hogy a költőt megértsük és élveztessük. Sajnos, fordítónk nem ura a rímes magyar alexandrinusnak, sőt általában a magyar költői nyelvnek s bár Theokritost maga mint szakember, érti, fordítását még szakember előtt sem tudja mindenütt az eredeti nélkül érthetővé, olvashatóvá tenni. Nem szólunk arról a fogytékos formaérzéről, hogy a hol két hexametert két alexandrinussal visszaadni nem tud, utána vet egy fél alexandrinust: hiszen ebben a stiltelenségben Baksay *Homerosára* is hivatkozhatik! Arról sem szólunk, hogy a hol nem talál rímet, rímetlenül hagy egyes sorokat. Isten neki! Hátha az egészét rímetlenül fordította volna? (jobban is tette volna!) Épen ezért végtelenül gyöngé rímeinek is megbocsátanánk, minők például:

Gazduram! jó vón már, ha a lencsét hoznád,
Vigyázz a kezedre, a köményt vagdosván.

Vagy:

S Kore Ephyrát ki az anyáddal véded,
Hol Lysimeleia hulláma elmégyen:
Vesszen a szigetről, pusztuljon az ellen!
Sardon vizen át, hogy a sokból kevesen
A fiak, a férjek vesztét megjelentsék
S városuk' a régi lakók visszanyerjék!

Meg kell különben jegyeznem, hogy rímei roppant egyhanguak: nem ritkán egy fél lapon keresztül csupa é-e rímet kapunk, például:

Férfi-mód Eurotas partján futunk versenyt.
Viruló szüzek mind, számunk kétszáz s negyven.
Ő hozzá egyik sem méri magát, mégsem . . .
A miként ragyog a hold a sötét éjben,

S kikelet, a mikor vége van a télnek ;
 Lányok közt párja nincs ragyogó Helénnek.
 Zöldelő mezőkön a vetések szépek.
 Kertekben a cyprus, szekérben a ménék . . .
 Helene a földnek dísze azonképen !
 Fonalát nem fonja senki olyan szépen . . . stb.

Általában a szépen, képen, mélyen, régen, sebtén, fennen, egyben, engem, lelkem stb. szavak föltűnő-gyakran rímelenek s így verspótló voltuk annál szembeszökőbb.

De gyöngé rímeiért legalább rhythmikus sorokat ad kárpót-lásul? Nem mondom, hogy nem találunk kedvesen folyó, jó rhythmusú sorokat például:

Csevegő forrásnál susogó fenyőszál!
 Mily édes a hangja! Mily édes a nótád!
 A második díjat Pan után te nyernéd!
 Versenyen nagy szarvú bakot ő, te kecskét,
 S ha övé az anyja, gidája tiéd lesz;
 Most puha a húsa, később teje édes.

Vagy:

Mint a kerékgyártó, dolgába' ki jártas,
 Hajlítja kerekre a vadfüge ágat,
 Szekérre ülésnek hevítve a lángba',
 S kipattan kezéből a vadfüge fája,
 Egyszerre megindul, . . . messze gördül, félre . . .
 . . . Úgy rohan én rám is, szomjúzva a vérre
 A szörnyű oroszlán . . . Ijam előrántom,
 Magam elé tartom kétrétű palástom,
 S kemény buzogányom emelve magasra,
 Fejére lesujtok! ketté hasad a fa!

Ha tartalom és forma tekintetében az egész fordítás ilyen volna, akkor bevált volna reményünk, akkor örvendeznénk e magyar Theokritosnak. De épen, mert az ilyen helyek a fordító hivatottságát bizonyítják, ellenben a fordítás nagyobb része csak gyöngé kísérletnek válik be, sajnálnunk kell, hogy a fordító nem fogadta meg Horatius tanácsát: nonum prematur in annum. Mert mit mondjunk az ilyen rhythmushoz:

Legelőszőr láttad ott a nap sugarát;
 Övet-oldó istent ott hívta az anyád,
 — Antigone lánya — kinjában esennen;
 S jött a kegyes úrnő és elosztolt menten

Fájdalma anyádnak s apjának a mása
Született; a fiú, Kos felujjong, látva.

Vagy:

Elég lesz! Romatas! Morson ím a bárányt
Itéli tenéked; de már ha a lángnál
Husát a nympháknak áldozod, egy falat
Morsonnak is marad!?

Hogy is mondaná Arany: «mintha sással metszenéd fülem!»

Az elbeszélő részek általában jobban sikerültek a fordító-
nak, a lyrikus helyeken azonban többnyire az érthetlenségig
összetöri Theokritost. Lássunk egy példát:

Hej! sötét szemöldök! szép szemednek fénye!
Nympha! pásztorodhoz jöjj egy ölelésre!
A csókba', magába', gyönyörnek van árja.
Ruha nélkül rögtön ott halok a mélyben,
A hol a tinnhalra Olpis egyre kémelem...
Örömdre váljon szomorú halálom!...
Kérdeztem a multkor — hogy rád emlékeztem —
A mák levelétől: szeretsz-e még engem?
S hangtalanúl, némán hervadt a kezemben!...
Az anyó is mondta, rostán a ki jósol,
— A kalász szeméből — Paraibatis — multkor:
Elveszek én érted! míg te rám se' nézel!...
Tiszta fehér kecskét tartogatok néked,
— Kérik egyre tőlem — két kis gödölyével!...
Másnak is adom már, ha te úgy bánsz velem!
A jobb szemem ugrik! Még egykor látom tán?
Tovább zengek róla, a fához hajolván...
Hátha rám tekintne, hisz nem kő a szíve!

E hely hú prózában így hangzik: «Szelid nézésű s mégis kő-
szívű, sötétszemöldökű nympha! simulj hozzám, a pásztorhoz,
hadd csókoljalak meg. Hiszen édes gyönyörűség van a pusztá
csókban is. Subámat ledobva leugrom a hullámok közé, a hol
Olpis, a halász a tinnhalakra les; és ha ott veszek, kedves lesz
neked a látvány. Tapasztaltam a minap, hogy rád gondoltam,
vajon szeretsz-e? nem csattant a máklevél, nem tapadtam rám,
hanem csakúgy hangtalanúl hervadt el gyöngye karomon. Igazat
mondott nekem a szitán jósló anyó a minap, a kalászt szede-
gető Paraibatis, hogy én egész szívemmel rajtad csüggök, te
pedig nem is törődöl velem. Pedig neked tartogatok egy fehér
kecskét, ikrek anyját; Mermnon lánya, a barnabőrű Erithakis

kéri tőlem (tehát nem: «kérlek egyre tőlem»!); és én neki is adom (tehát nem: «másnak is adom már»!), ha te oly gőgösön bánsz velem. Repes a jobb szemem; vajon csakugyan meglátom őt? énekelek így a fenyőfához dőlve (nem: «a fához hajolva»); hátha kitekint rám (tudniillik a barlangból), hiszen nincs kőből a szíve.»

A fordító erre talán azt feleli, hogy könnyű prózában mindent kifejezni, de nehéz szűkre szabott rímelő versekben. Hát én erre azt mondom, hogy a kinek nehéz a vers, az ne verseljen, mert azt tartom, hogy a verses fordításnak nem gyöngébbnek, hanem tökéletesebbnek kell lennie a prózai fordításnál és semmit sem ér az olyan verses fordítás, melynél bármikor értelmesebb, jobb prózai fordítást lehet csinálni. Hogy pedig értelmesen és olvashatóan vissza lehet adni Theokritost rímes alexandrinusokban, annak legyen gyöngye jele az idézett helynek hevenyészett fordítása:

Barnaszemöldökű, szelid szemű nympha!
 Mért kő a te szíved!? jöjj csak karjaimba,
 Engedd, hogy a pásztor csókoljon, öleljen,
 A puszta csókban is boldogságot leljen.
 Ledobva subámat, ugrom le a habba,
 Hol a halász Olpis les a tinnhalakra,
 Hogy, ha oda veszek, örömd hadd teljen.
 Láttam minapában! szeretsz-e, tünődtem,
 De a máklevél nem csattant, hogy ütöttem,
 A puha bőrömrre rá sem is tapadt,
 Csak úgy hangtalanul fonnyadt, hervadt.
 Javaz Paraibatis de jól kiolvasta,
 A búzaszemeket rostán pattogtatva,
 Hogy én érted halok, csak te érted élek,
 Te pediglen rám sem hederítség, rossz lélek!
 Egy szép tiszta-fehér anyakecském vagyok
 Két kis gödölyével: neked tartogatom.
 Barna Erithakis, Mermnon lánya, kéri;
 Ha te oly gőgös vagy, hát od' adom néki.
 Repes a jobb szemem! meglátom-e őtet?
 Énekelek, neki dőlve a fenyőnek,
 Majd csak kitekint rám, nincs a szíve kőből...

Hogy 18 hexametert 22 alexandrinussal próbáltam visszaadni, az nem hiba. Az ilyen eljárást nem csak Minckwitz, hanem újabban Wilamovitz-Moellendorf is helyesli és követi. Az

ilyesmit a forma hozza magával. Ha hexameterben fordítanám, a sorok szaporítását nem tartanám megengedhetőnek. Egyébiránt fordítónk is megteszi, hogy két hexametert három alexandrinussal ad vissza.

Az Epigrammákat, *Adonis halálát* és a *Syrinxet* az eredeti mértékben fordította a fordító, de nem sokkal több szerencsével. Mit szóljunk az ilyen pentameterhez: «Zengni egy édes dalt én meg a lantverővel», vagy: «Lombja borítja; szőlőt terheli dúsán a fürt»; «Pásztori nádsipján fújja igéző dalát» . . .

Vagy az ilyen hexameterhez:

«Praxagoras az apám, az anyám a kitűnő Philine»;

Vagy az ilyen szórendhez:

«Holtában mit a sír kíván, mind jut neki részül»;
«Szálljon e hantra a béke! rebezd így: Evrymedonnak
Sírhalom is könnyű! Szent fej alatta pihen»;

Vagy:

Néked a hősök közt leszen ott túl — S jó apa sarját
— Rád emlékezvén — tisztelik itt a fiad' . . . (érthetetlen.)

Vagy:

«Mért ez a sír? oda lent ki pihen? megmondja az irás:
Glauke a neve volt. Néki a sírja vagyok».
(E. h. Glauke volt a neve, az ő sírja vagyok. V. ö.
Dombos az oldala lett, nem lehet ám gyere ki.)

Adonis halálát már szebben lefordította P. Thewrewk Emil. Újabb fordítás csak akkor jogosult, ha a meglevőnél jobb.

Szólhatnánk még a nyelvéről, de az idézetek erre nézve eleget mondanak. A fordítónak legtöbbszörre nem sikerült egyszerűen, természetesen szólani s így Theokritost sem szólaltatta meg méltán magyarul. Ezért nem soroljuk föl hibás kifejezéseit, lehetetlen magyarságait. Hiszen bírálatunk már úgyszólván hosszúra nyúlt. De két dolog ösztönzött bennünket, hogy bővebben foglalkozzunk e fordítással; az egyik az, hogy a fordító lelkes szakember, kinek tudásától sok jót várhatunk; a másik: hogy egyes részletek, sőt egy pár költemény (például *Hylas*) eléggé sikerültek s ez azt engedi remélnünk, hogy a fordító valamikor, ha izlése tisztul, technikája tökéletesbedik, élvezhető Theokritossal fogja megajándékozni irodalmunkat.

Cs. J.

I. Schopenhauer. *Az akarat szabadságáról. Fordította és magyarázatokkal ellátta Kelen Ferencz. Budapest, Franklin-Társulat, 1903. (Philosophiai Irók Tára, XVII. kötet). 125 l. 8. r. Ára 1'60 kor.*

II. Spinoza, *Tractatus theologico-politicus. Fordították s jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátták Posch Árpád és Rencz János Budapest, Franklin-Társulat, 1903. (Philosophiai Irók Tára, XVIII. kötet). 350 l. 8. r. Ára 5 kor.*

Mindkét mű lefordítása és kiadása rég érzett hiányt pótol a magyar irodalomban. Schopenhauernek eddig csak kisebb értekezései jelentek meg magyar fordításban; egy oly népszerű, nagyon olvasott s ékes előadású philosophus azonban megérdemli, hogy nagyobb művei is olvashatók legyenek nyelvünkön; — ezek sorozatát kezdi meg az akarat szabadságáról frott tanulmány fordítása. Spinoza eddig még egyáltalában nem szólalt meg magyar nyelven; Lockecal és Leibnizeczal együtt egyike volt a XVII. század azon nagy philosophusainak, a kiket nem hódított meg, nem használt föl a maga termékenyítésére a magyar szellem. De immár, mint a példa mutatja, megtört a jég; itt van Spinoza első kötete, — szerencsésen kiválasztva az a kötet, a mely a czéhbeli philosophusokon kívül is minden művelt embert s főként a theologusokat és jogászokat teljes mértékben érdekelheti, — s ezt rövid időn belől követni fogja Spinoza főművének, az *Ethicának* magyar fordítása, azután pedig következni fog Locke és Leibniz!

Schopenhauer műve 1841-ben jelent meg, a morál alapról (*Über das Fundament der Moral*) szóló művével együtt e közös cím alatt: *Die beiden Grundprobleme der Ethik*; az előbbit megkoszorúzta a norvég kir. tudós társaság Drontheimban, az utóbbit nem koszorúzta meg a dán kir. tudós társaság Kopenhágában. A két tanulmány azóta is együtt szokott kiadatni s minthogy tárgyuknál fogva szorosan együvé tartoznak s egyik sem nagy terjedelmű, bátran lehetett volna magyarra is együtt fordítani őket. Schopenhauer az akarat szabadság kérdésében a leg határozottabb determinista; szerinte minden motivum ok, és minden okság szükségszerűséget von maga után; a motivum és az egyéni jellem, — mely az emberrel veleszületett és változat-

lan — együtt döntik el akaratunk irányát; az embernek minden tette szükségszerű terméke jellemének és a ható motivumnak. Azonban Schopenhauer itt sem következetes, mert elfogadva Kantnak az empyrikus és intelligibilis jellem közt tett megkülönböztetését, igyekszik összeegyeztetni a cselekvés szigorú empyrikus szükségszerűségét annak transcendentális szabadságával; az akarat szabad, de csak mint magánvaló és a jelenségen kívül, abban azonban már meghatározott; az *Esseben* rejlik a szabadság, de belőle és a motivumokból az *Operari* szükségszerűen következik.

Kelen fordítása világos, könnyen érthető; egyes kifejezései («ha eltekintünk», «kedv és kedvetlenség») kissé németes izűek; az «ellenőriz» igében az igekötőt nem szoktuk elválasztani; Clemens Alexandrinus helyett magyarosabb: alexandriai Kelemen. A jegyzetekben ügyesen polemizál Schopenhauer egyoldalú, mechanikai színezetű fölfogásával; ugyanitt megemlíthette volna, hogy a mű hatása erősen érezhető a magyar irodalomban Pauer Imre pályanyertes művén.

Spinoza életében csak két művét bocsátotta nyilvánosságra: a Descartes philos. alapelveinek magyarázatát (1663) s a *Tractatus theologico-politicus*t (1670); ez utóbbi névtelenül jelent meg. Spinoza, a ki fölvilágosult gondolkozása miatt hitsorsosai részéről sok zaklatást és üldözést szenvedett, mint békeszerető, a nyugodt elmélkedést kedvelő ember óvakodott attól, hogy az államhatalommal is összeütközésbe jöjjön; ezért nem akarta művét saját neve alatt kiadni s a mű nyomtatása helyéül is Hamburgot nevezte meg, noha Amsterdamban nyomták.

A mű célját és tárgyát már annak alcíme is mutatja. Teljes címe ugyanis ez: «Néhány értekezést tartalmazó *vallás-politikai tanulmány*, annak igazolására, hogy a gondolati szabadság nemhogy ártalmára lenne a vallásosságnak és az állami rendnek, hanem betiltása egyenesen veszélylyel fenyegeti a vallásosságot és megbontja az állami rendet.» A mű ékes-szavú védírat a vallásszabadság mellett egy oly korban, a mely a vallásos türelmetlenség és üldözés kora volt; apologiája a szabad bölcselkedésnek, a gondolat- és szólásszabadságnak azon két intézménnyel és hatalommal szemben, a mely a nagy elmék szabad gondolkodását annyiszor elnyomta és megtorolta: az egyházzal és az állammal szemben. E mű első hirdetője azoknak a fenkölt eszméknek, a melyek a francia forradalom után, a XIX. században kezdtek részben megvalósulni!

Ha a jogászokat, politikusokat a föntebbi kérdésekre vonatkozó, rendkívül alapos, mélyenjáró fejtegetései érdeklik, a theologusokra nézve viszont a mű kiváló becse abban áll, hogy az újabb *bibliai kritikának* e mű volt az új korban megindítója és pedig oly időszakban, midőn a dogmák szemüvegén keresztül olvasták és tanulmányozták a szentírást. Az újabb bibliai kritika főbb tételei mind föltalálhatók Spinoza e művében.

Spinoza mély vallás- és állambölcseleti fejtegetéseiben ép annyi tudománynak adja jelét, mint a minő mély belátást és phantasiát tanúsít a természeti tünemények és a mindennapi jelenségek jelentésének fölfejtésében; a logikus gondolatmenetnek oly mély és következetes láncolatával találkozunk e mű minden fejezetében, hogy mindegyike rávall Spinozára, a legtökéletesebb, legáttetszőbb metaphysikai rendszer megalkotójára.

A mű fordítóit munkájokért a legteljesebb dicséret illeti, az eredetihez méltó köntösben juttatták Spinoza e kiváló becsű művét a magyar olvasó közönség elé. S nemcsak a fordítással fáradtak meg derekasan (a műnek a szentírás értelmezésére vonatkozó fejezeteit Posch Árpád, a philosophiai és állambölcseleti kérdéseket tárgyaló fejezeteket Rencz János fordította), hanem a gazdagon nyújtott fölvilágosító jegyzetekkel, valamint a mű keletkezését, jelentőségét s annak a bibliai kritika történetében elfoglalt szerepét illető tanulmányaikkal oly becses munkát végeztek, a melylyel az olvasók őszinte elismerését és háláját kiérdemelték. Ily kitünő magyarázatos kiadás a műnek a németek gazdag philosophiai irodalmában sem található. Az bizonyosan toll- vagy sajtóhiba, hogy «*John Locke* angol bölcselelő 1709-ben Pál több leveléhez írt ilyen paraphrasisokat» (344. l.), minthogy Locke 1704-ben meghalt; a bibliai kritika XIX. századbeli előharczosai közt Bauer Keresztély tübingai tanár neve nem mellőzhető. L—s.

Nyílt levél Ghyczy Béla altábornagy úrhoz.

Altábornagy úr a *Budapesti Szemle* 1905 februári füzetében (316. l.) nyílt levelet intézett hozzám a *Deák élete* című művem II. 216. lapján kifejezett nézetéről, egy részről Ghyczy Kálmánnak az 1861-iki országbírói értekezleten tanúsított magatartására, más részről a Deák Ferenczhez való politikai viszonyára

nézve is e nyílt levélben Ghyczy Kálmánnak az 1861-iki országbírói értekezleten elfoglalt álláspontjára vonatkozó állításokat helyreigazítani méltóztatik, melyeknek lényege az, hogy a nevezett országbírói értekezleteken Ghyczy Kálmánt semmi önérdék nem vezette és nem is vezethette, mert semmi oly ügye nem is volt, mely erre befolyhatott volna; másfelől Deák és Ghyczy viszonya, a mint az az életrajzból is kitünik, lehetett és volt is időnként hidegebb, de egészben a kiegyezést megelőző és ezt befejező tárgyalások alatt lehetőleg egyetértően jártak el.

Ez a nyílt levél lényege, melyhez Altábornagy úr végül azt teszi hozzá, hogy «reményleni meri, hogy én hajlandó leszek nyomtatásban immár megjelent szavaimat olyképen értelmezni, hogy meg lehessenek nyugtatva azok, kik boldogult nagybátyja emlékének tisztelettel adóznak».

Erre a nemes hivatkozásra annál is inkább kijelentem, hogy Altábornagy úr szíves fölhívását örömmel tudomásul veszem; mert magam sem írok egyebet, csak azt, hogy Deák úgy tudta vagy úgy hallotta a dolgot, a mi tehát magában foglalja egyrészről a hallomás fogalmát, másrészről, hogy ez az adat nem ered Deák valamely följegyzéséből, annál kevésbbé, mert tőle ilyenek nem is maradtak; továbbá soha sem volt szándékom mást írni a szorosan vett igaznál s én is azok közé kívánok soroztatni, a kik Ghyczy Kálmán emlékének tisztelettel adóznak. Ezeknél fogva csak örvendek, ha a két államférfi viszonya ebben a pontban is a kellő és helyes világításban áll előttünk és ha a sors megengedi, hogy a *Deák élete* munka második kiadást érjen, az erre vonatkozó részt az Altábornagy úr szíves helyreigazítása szerint módosítani fogom.

Budapest, 1905 február 16.

Ferenczi Zoltán.

Új magyar könyvek.

Almanach, Magyar tud. akadémiai—, polgári és csillagászati naptárral. MCMV-re. Budapest, 1905. Akadémia. (8-r. 294 l.) 2 K.

Budenz József. Finn nyelvtan. (Hang- és szótan). Atdolgozta Szinnyei József. Hatodik javított kiadás. (Finn-ugor kézikönyvek I.) Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. 71 l.) 2 K.

Csizmadia Sándor. Munkás emberek. Elbeszélés. Budapest, 1905. Faragó Zs. (8-r. 159 l.)

Farkas Lajos dr. A római jog történelme. Az alapintézmények az első alakulás szerint. II. kötet. I. része. Harmadik javított kiadás. Kolozsvár, 1905. Stein J. (8-r. IV, 223 l.) 5 K.

Gyulai Pál költeményei. Két kötet. 6-ik bővített kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 310, 332 l.) 12 K.

Hamvay Ödön. Damjanich János élete, története és szemelvények nejéhez intézett leveleiből. A hős születésének századik évfordulójára. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap. (8-r. 192 l.) 3 K.

Katona Lajos. A Teleki-Codex legendái. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 10. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 80 l.) 1 K 60 f.

Kazinczy Ferencz összes művei. III. osztály. Levelezés. Kiadja a m. t. Akadémia. Kazinczy Ferencz levelezése. Közzéteszi Váczy János dr. XIV. kötet. 1816. márczius 2. — 1816. december 31. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. XLI, 587 l.) 10 K.

Kölemen Béla. Magyar és német kézi szótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. I. Német-magyar rész, II. Magyar-német rész. (Az új helyesírással.) Budapest, é. n. (1904.) Athenæum. (8-r. VIII, 512.; IV, 528 l.) 16 K.

Kiss Áron dr. Török Pál élete. Budapest, 1904. (8-r. XV, 280 l.) 4 K.

Kovács Albert. Homiletika vagy egyházi ékesszólástan. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. VI, 229 l.) 4. K.

Körösy József dr. Budapest székesfőváros halandósága az 1896—1900. években és annak okai. (Budapest székesfőváros statisztikai hivatalának közleményei. 35 kötet.) Budapest, 1904. Grill. (8-r. VIII, 206 l.) 4 K.

— Ugyanaz. 1901—1905. években II. (táblás) rész. II. füz. (1902.) Budapest, 1904. U. o. (8-r. 67 l.) 1 K.

Králik Lajos. Görgey István. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 116 l.) 4 K.

Králik Lajos dr. A csödtörvény. (1881. évi XVII. törvény-czikk.) Harmadik átdolgozott kiadás. Budapest, Grill, 1904. (8-r. 562 l.) 8 K.

Kunhegyi Ferencz. A malomszámvitel és kezelés kézikönyve kis- és középmalmok használatára. Budapest, 1904. Pátria. 8-r.) 148 l.) 6 K.

8/2135

840
TI SZEMLE

1276

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

337. SZÁM.

1905. JANUÁR.



BUDAPEST,
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

A MAGYAR ÁLLAM FÖNMARADÁSÁNAK
ÉS ALKOTMÁNYOS SZABADSÁGÁNAK OKAI.

Irta

Gróf ANDRÁSSY GYULA.

KÉT KÖTET.

Ára 12 korona.

A SZULTÁNA ÁRNYÉKA
ÉS EGYÉB ELBESZÉLÉSEK.

Irta

PEKÁR GYULA.

Ára 4 kor.

A RÉSZVÉNYTÁRSASÁGI KÖZGYÜLÉSI
HATÁROZATOKNAK MEGTÁMADÁSA.

Irta

Dr. ENGEL AURÉL.

Ára 1 K 50 f.

GÖRGEY ISTVÁN.

Irta

KRÁLIK LAJOS.

Ára 2 kor.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

ITÁLIA.
UTI-RAJZOK ÉS TANULMÁNYOK.

Irta **BERZEVICZY ALBERT.**

SZÁZKILENCVENHÁROM KÉPPEL. — MÁSODIK, BŐVITETT KIADÁS.

Nagy nyolcadrét alakban, díszes pergament kötésben.

Ára 12 kor.

ILMA ASSZONY
ÉS MÁ S ELBESZÉLÉSEK.

Irta **GAGYHY DÉNES.**

Ára 3 kor.

ÁRNYAK, ALAKOK.

ELBESZÉLÉSEK.

Irta **SZABÓ KÁLMÁN.**

Ára 3 kor.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA.

*A Magyar Tud. Akadémia által a Semsey-féle nemzetgazdasági
díjból jutalmazott pályamunka.*

HÁROM KÖTET.

NAGY LEXIKON ALAKBAN.

Ára 30 kor.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

338. SZÁM.

1905. FEBRUÁR.



BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.



A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható :

JOGI DOLGOZATOK.

1875—1905.

Irta **KRÁLIK LAJOS.**

Ára 12 kor.

ILMA ASSZONY ÉS MÁS ELBESZÉLÉSEK.

Irta **GAGYHY DÉNES.**

Ára 3 kor.

ÁRNYAK, ALAKOK.

ELBESZÉLÉSEK.

Irta **SZABÓ KÁLMÁN.**

Ára 3 kor.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA.

*A Magyar Tud. Akadémiától a Semsey-féle nemzetgazdasági
díjból jutalmazott pályamunka.*

Irta **MILHOFFER SÁNDOR.**

HÁROM KÖTET.

NAGY LEXIKON ALAKBAN.

Ára 30 kor.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 20 fillér.

Legújabbban megjelent számok:

- 1364—1367. sz. **Bajza József költeményei.** Hatodik kiadás - 80 f.
1368—1369. » **Gróf Gobineau J. A. A turkomán-háboru.** Elbeszélés
40 f.
1370—1376. » **Graindorge F. Tamás. Párisi jegyzetek.** Összegyűjtötte és
kiadta *Taine Hippolit.* Francziából fordította *Mikótt* 1 K 40 f.
1377—1381. » **Theuriet A. A-rózsakirály.** Francziából fordította *Gerő*
Attila 1 K.
1382—1384. » **Bérczik Árpád. Ministerválság.** Eredeti vígjáték három
felvonásban 60 f.
-

VERŐFÉNYBEN.

TERMÉSZETI ÉS VADÁSZKÉPEK TOLLAL ÉS ECSETTEL.

Irta

MAKÓI MAKAY BÉLA.

Ára vászonkötésben 5 K.

JEGENYÉK ALATT.

ELBESZÉLÉSEK.

Irta

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN.

Második kiadás.

Ára 3 K 60 f.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

339. SZÁM.

1905. MÁRCZIUS.



BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED.
FOLYÓIRATOK

TARTALOM.

	Lap
I. TANULSÁGOK AZ IRODALOMTÖRTÉNETIRÁS KÖRÉBŐL. (I.) — Haraszi Gyulától — — — — — — — — — —	321
II. AZ ÉLET VALÓDI CZÉLJA. — Ráskai Dezsőtől — — — — —	359
III. ARANY HUMORA. (II.) — Szinnyei Ferencztől — — — — —	373
IV. A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (III.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől — — — — —	400
V. A CSODASZÉP VIRÁG. — Költemény. — Goethe után, német- ből — Dóczy Lajostól — — — — — — — — — —	430
VI. MEZŐGAZDASÁG ÉS VÁMTERÜLET. — M. M.-től — — — — —	433
VII. OROSZ FORRADALMI MOZGALMAK. — Wolfner Páltól — — — — —	441
VIII. A NÉMET REGÉNY GOETHE ÓTA. — H. G.-től — — — — —	459
IX. ÉRTESÍTŐ: Récsey Viktor: <i>Ősnyomatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban.</i> — H. Á.-tól. — Szabolcska Mihály: <i>Csendes dalok.</i> — o.-tól. — Vértesy Dezső: <i>Theokritos költeményei.</i> — Cs. J.-tól. — 1. Schopenhauer: <i>Az akarat szabad- ságáról.</i> (Ford. Kelen Ferencz). 2. Spinoza: <i>Tractatus theologico- politicus.</i> (Ford. Posch Árpád és Rencz János.) — L-s-től. — <i>Nyílt levél Ghyczy Béla altábornagy úrhoz.</i> — Ferenczi Zoltán- tól. — <i>Új magyar könyvek</i> — — — — — — — — — —	464

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-'Iársulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A **Franklin-Társulat** kiadásában **Budapesten** megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára **20 fillér.**

Legújabbban megjelent számok:

- | | | |
|----------------|---|-----------|
| 1364—1367. sz. | Bajza József költeményei. Hatodik kiadás | 80 f. |
| 1368—1369. | » Gróf Gobineau J. A. A turkomán-háboru. Elbeszélés | 40 f. |
| 1370—1376. | » Graindorge F. Tamás. Párisi jegyzetek. Összegyűjtötte és kiadta <i>Taine Hippolit</i> . Francziából fordította <i>Mikolt</i> | 1 K 40 f. |
| 1377—1381. | » Theuriet A. A rózsakirály. Francziából fordította <i>Gerő Attila</i> | 1 K. |
| 1382—1384. | » Berczik Árpád. Ministerválság. Eredeti vígjáték három felvonásban | 60 f. |
| 1385—1387. | « Szigligeti, H. Rákóczy Ferencz fogsága. Eredeti történeti dráma öt felvonásban | 60 f. |
| 1388—1389. | « Macaulay T. B. Goldsmith Olivér. — Bunyan János. Angolból fordította <i>Aszalay Gyula</i> | 40 f. |
| 1391—1393. | « Arany János. A nemzeti versidomról és asszonánchról. | 60 f. |
| 1394—1397. | « Rousseau J. J. Az emberek közötti különbségek. Fordította <i>Bogdánffy Ödön</i> | 80 f. |

JEGENYÉK ALATT.

ELBESZÉLÉSEK.

Irta

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN.

Második kiadás.

Ára 3 K 60 f.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható :

A MAGYAR ÁLLAM FÖNMARADÁSÁNAK ÉS ALKOTMÁNYOS SZABADSÁGÁNAK OKAI.

Irta

Gróf ANDRÁSSY GYULA.

KÉT KÖTET.

Ara 12 korona.

JÓKAI MÓR

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE

REGENYES RAJZOKBAN.

NAGY NYOLCZADRÉTŰ DÍSZKIADÁS.

A legjelesebb magyar művészek történelmi festményeinek reprodukcióival
gazdagon illusztrálva.

Ara díszes félbőrötésben 24 kor.

A KIRÁLYI ITÉLŐTÁBLÁK FELÜLVIZSGÁLATI TANÁCSAINAK ELVI JELENTŐSÉGŰ HATÁROZATAI.

Összegyűjtötte és összeállította

Dr. TÉRFI GYULA

VIII. KÖTET. 1903—1904.

Ara vászonkötésben 12 korona.

